ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ
ΠΜΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ & ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

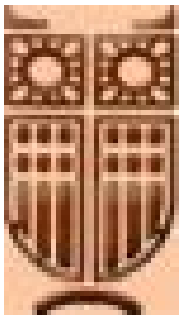

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: **ΛΕΞΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ: Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΗ ΤΟΥ ΡΗΤΟΡΙΚΟΥ ORNATUS ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΝΝΟΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ**

Από :
ΚΡΗΤΙΚΟ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ (1104 Μ004)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ **: κος ΦΑΡΑΚΛΑΣ ΓΕΩΡΓΙΟΣ**

ΜΑΙΟΣ 2009

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ: «ΛΕΞΙΣ ΚΑΙ ΕΠΙΣΤΗΜΗ (Η ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗ ΣΧΕΣΙΣ ΤΟΥ ΡΗΤΟΡΙΚΟΥ ORNATUS ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ)».

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ……..3-7

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο:
Οι σχέσεις Ρητορικής και Διαλεκτικής στην Αναγέννηση…….8-25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο:
Οι σχέσεις κρίσεως και φαντασίας στην Αναγέννηση και την πρώιμη Νεωτερικότητα…….26-37

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο:
Η θεωρία των παθών από την Αναγέννηση στην πρώιμη Νεωτερικότητα……...38-48

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο:
Η θεωρία των ρητορικών τρόπων και σχημάτων ……..……..49-60

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5ο:
Η έννοια της επιστημονικής μεθόδου …..……..61-73

ΕΠΙΛΟΓΟΣ……..…..74-77

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ……..……..78-80

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ…….….81-156

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Η πραγμάτευση ενός θέματος όπως αυτό στο πλαίσιο μιας διπλωματικής εργασίας φαντάζει ίσως επικίνδυνη, είτε ως υπερβολικά φιλόδοξη είτε ως, έναν βαθμό, ελλειπτική από άποψη γνώσεων, δυνατοτήτων και ερεθισμάτων αναφοράς, κρίσης και ικανότητας για ανάλυση. Το πλήθος των ερευνητικών και βιβλιογραφικών πηγών και άρθρων όχι μόνο φαντάζει αλλά και πραγματολογικά είναι σχεδόν απέραντο.[1] Ο άκρατος ενθουσιασμός της αρχής, σταδιακά παραχωρεί τη θέση του σε άκρατη περίσκεψη, προβληματισμό και αγωνία για το πόσο καλά μπορούν να παρουσιαστούν ορισμένες μόνο από τις πτυχές της επεξεργασίας και της ανάλυσης ενός τέτοιου θέματος. Ιδιαιτέρως δε, για το πόσο επαρκώς μπορούμε να αποδείξουμε στο εύρος της εργασίας αυτής, ότι κατέχουμε ακριβώς το θέμα για το οποίο μιλάμε έστω και στο επίπεδο της ονοματοδοσίας του τίτλου του. Με άλλα λόγια, πόσο ικανοποιητικά είμαστε εντός θέματος, εφόσον είμαστε τελικά, τουλάχιστον όσο και όπως αρχικά φιλοδοξούσαμε να είμαστε.[2]

Η παραπάνω θέση δεν εκφράζει μιαν a priori αίσθηση και εντύπωση απαισιοδοξίας και πεσιμισμού, αλλά μάλλον, μια ρεαλιστική εντύπωση όσον αφορά την προσέγγιση του θέματός μας. Το ζήτημα μοιάζει και είναι τεράστιο, αν και ο τίτλος –τουλάχιστον η επικεφαλίδα– είναι μικρός. Είναι ένας τίτλος που υπόσχεται πολύ περισσότερα απ' όσα ενδεχομένως είναι σε θέση να δηλώσει, να πει, να ορίσει ξεκάθαρα με αυστηρή διατύπωση και σαφήνεια. Υπό αυτή την άποψη είναι ένας ψευδοτίτλος, ένας τίτλος παγίδα, ή ένας τίτλος αρκετά παραπλανητικός. Διεκδικεί, ως δεδομένο της παρουσίασης και της ανάλυσής του, μια γνώση και μια προσέγγιση προϋπάρχουσα, συγκεκριμένη, μορφικά και περιεχομενικά ίσως δομημένη ήδη, στο πλαίσιο της σύζευξης της ρητορικής και επιστημονικής ακαδημαϊκής παράδοσης και εκπαίδευσης. Ο τίτλος κάνει λόγο για δύο έννοιες και τη σχέση τους, ως εάν, αυτές οι έννοιες να ήταν οντολογικά και αξιολογικά απολύτως δυνατόν να καθοριστούν και να διατηρήσουν τη σημασία και τη μονοσημαντότητα του ορισμού τους διαχρονικά, οπότε και να ορίσουν μ' αυτόν τον τρόπο μια σχέση, αμφίδρομη μεν, αλλά σταθερή και αμετάβλητη μεταξύ τους. Τότε όμως η εργασία μας δεν θα είχε λόγο ύπαρξης, γιατί θα είχε χάσει τον κατεξοχήν ρόλο και σκοπό της, που είναι η αναστοχαστική, αλλά και (ανα)συγκροτητική ταυτόχρονα, οριοθέτηση του περιεχομένου των εννοιών αυτών και της ιστορικής τους διαδρομής, αλλά και η εξέταση/ ανάλυση του είδους της προβληματικής, ή μη, σχέσης τους.

Ο τίτλος της εργασίας δεν πρέπει να φαντάζει δεδομένος, γιατί ιστορικά, εννοιολογικά, ηθικά, επιστημονικά, οι έννοιες που τον αποτελούν δεν είναι σαφείς και

μονοσήμαντες. Δεν είναι σταθερά και με τρόπο τελεσίδικο οντολογικώς, αξιολογικώς και σημασιολογικώς ορισμένες. Η πορεία και η ιστορία κάθε λέξης είναι ιδιαιτέρως προβληματική και συνιστά ένα πεδίο αδυσώπητης εκπαιδευτικής και ακαδημαϊκής συζήτησης και διαλεκτικής. Πόσο μάλλον, η εξέταση της όποιας σχέσης μεταξύ των λέξεων του τίτλου, οι οποίες μας καλούν σ' έναν πνευματικό αγώνα συζητήσεων και σημασιολογικών αντιφάσεων και αντικρούσεων απόψεων ενός ορίζοντος εκατοντάδων ετών. Ιδιαιτέρως δε, όταν η εξέταση του ζητήματος αναφέρεται χρονικά στην περίοδο της Αναγέννησης και μετά.[3] Μιας περιόδου όχι μόνο αρκετά απόμακρης χρονικώς, αλλά και δύσκολης αναφορικά με το επίπεδο δυνατότητας της επαρκούς προσέγγισης των έργων της (τουλάχιστον από την πλευρά μας) λόγω της πληθώρας των δημοσιεύσεων και των μη δημοσιεύσεων της εποχής. Έργων που εμφορούνται από το ιδιαίτερο πνεύμα της latinitas[4] (λατινική ομιλία και χρήση της γλώσσας καθώς και ανάγνωση λατίνων συγγραφέων του παρελθόντος) εκείνης της εποχής, αλλά και της επερχόμενης, αυτής της πρώιμης νεωτερικότητας.

«Λέξις και επιστήμη», λοιπόν. Τίποτα το φαινομενικά δυσνόητο, τίποτα το επιστημονικά σαφές… Και η επεξήγηση: «η σχέση του ρητορικού διακόσμου (ornatus) με την έννοια της επιστημονικής μεθόδου στην Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα». Το θέμα φαντάζει εξαιρετικά καινοφανές μέσα στην προφάνεια της σαφήνειας του ορισμού και της διατύπωσής του. Οι λέξεις που το συναπαρτίζουν και το συναποτελούν, χρήζουν διεξοδικής, επιμέρους αναλύσεως. Προϋποθέτουν βαθιά γνώση των ιστορικών, ιδεολογικών, κοινωνικών και πολιτικών αξόνων και ρευμάτων που τις ορίζουν, τις επικαθορίζουν, τις συνυφαίνουν. Ποιος είναι ο ιστορικός χαρακτήρας της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας; Ποιο το ιδεολογικό και κοινωνικό του υπόβαθρο; Ποιες πειθαρχίες και ιεραρχίες διαμορφώνονται εκείνη την ιστορική στιγμή, που επηρεάζουν όλο το φάσμα των ανθρώπινων και διακρατικών σχέσεων στο επίπεδο της οικονομίας, της πολιτικής, της κοινωνικής συνοχής, της εκπαίδευσης, των τεχνών και γραμμάτων; Ποιες είναι οι έννοιες του χρόνου, της ανάγκης, του συμφέροντος και της νοήσεως (ingenium) της περιόδου αυτής, που αποτελούν το γνωσιολογικό και θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα ακμάσει ο (μετά)αναγεννησιακός πολιτισμός, ειδικότερα στους τομείς της ρητορικής, της διαλεκτικής, της γραμματικής και της επιστήμης, αλλά και των άλλων μαθηματικών και μουσικών-εικαστικών τεχνών (trivium-quatrivium); Ποια είναι η ιστορική πορεία της έννοιας της μεθόδου, που, εκκινώντας από την σκέψη του Αριστοτέλη και του Γαληνού, μετεξελίσσεται σε κινητήριο μοχλό της ανάπτυξης ενός ερευνητικού πεδίου διεπιστημονικού [ρητορική- Mathesis universalis (καθολική μάθηση ως έκφραση της έννοιας της τάξεως και της μεθόδου)] ή και πολυεπιστημονικού; Πως η ρητορική γεννά την κατοπινή έννοια της επιστημονικής

τάξεως και της καθαρότητος; Ποια η σχέση της ρητορικής και της διαλεκτικής, αλλά και της γραμματικής, στην Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα; Πως αναδιατάσσονται οι εκπαιδευτικές επιταγές των επιστημών του trivium (ρητορική, διαλεκτική, γραμματική) ανάλογα με την, ανά καιρούς, σημασία των σκοπών που τους αποδίδονται από το κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο (context) αναφοράς τους; Ποιες αρχές ή ανάγκες τις επικαθορίζουν με τρόπο λιγότερο ή περισσότερο σαφή και αποφασιστικό; Που εδράζονται οι εκάστοτε μεταστροφές της πορείας των εκπαιδευτικών αλλαγών, οι οποίες αναδιατάσσουν τις μορφές της άρθρωσης του ρητορικού και του επιστημονικού λόγου, στο πλαίσιο της εποχής αυτής; Ποια η φιλοσοφική συνισταμένη του ζητήματος και πώς εισάγεται η έννοια της φιλοσοφίας μέσα σ' αυτό το διαλογικό / διαλεκτικό και εννοιολογικό συγκείμενο;[5]

Οι ερωτήσεις που προκύπτουν, όπως οι παραπάνω, είναι άπειρες και ίσως να μην μπορούν να απαντηθούν επαρκώς, ίσως ούτε καν κατά το ελάχιστο… Διαμορφώνουν όμως, μαζί μ' ένα πλήθος άλλες, ένα πεδίο έρευνας και αποριών που προϋποτίθενται γι' αυτό το πρώτο. Αυτό είναι το επίπεδο και το είδος των ερωτημάτων που η εργασία αυτή προσπαθεί να συντάξει, να δημιουργήσει, να θέσει κατά πρώτον και, κατόπιν, σε δεύτερο ίσως βαθμό να εξηγήσει και να απαντήσει, κατά το μάλλον ή ήττον, με τρόπο που να μιμείται τη μορφή μιας τεκμηριωμένης επιστημονικής αναφοράς, παράθεσης και απόδειξης. Δύο είναι ίσως οι πιο κρίσιμες, κατά τη γνώμη μας, ερωτήσεις που αποτελούν το θεμέλιο του προβληματισμού μας για την εργασία αυτή:

i) Τι σημαίνει «λέξις», ποια η πορεία της στη ρητορική και την διαλεκτική παράδοση και, κυρίως, πότε η «λέξις» ταυτίζεται με την ίδια την έννοια της ρητορικής, κάνοντας την μερικότητα της επιτελεστικής της λειτουργίας ως εκφράσεως-ευγλωττίας (elocutio) κυρίαρχη, ενώ αποτελεί απλώς ένα από τα πέντε στάδια/μέρη της παραδοσιακής κλασικής ρητορικής; Και κατ' επέκτασιν, είναι ορθό και τίμιο για την ίδια τη ρητορική ν' αντιμετωπίζεται σαν απλό στολίδι του λόγου και όχι ως σύστημα της συγκρότησης και της εκφοράς του συνολικά; Είναι σαφές, πως η ιστορία της ρητορικής της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας βρίθει από διαφορετικές χρήσεις των όρων «λέξις – elocutio» και ρητορικής. Κατά τον ίδιο τρόπο, προκύπτει και η δεύτερη βασική ερώτηση του προβληματισμού μας.

ii) Ποια είναι η σημασία του ρητορικού διακόσμου (ornatus) για τον οποίον μιλάμε και ποιος ο ρόλος του; Ο διάκοσμος είναι απλά και μόνο το ρητορικό στολίδι που ομορφαίνει την γλωσσική εκφορά του λόγου, δημιουργώντας ρητορικά σχήματα και τροπικές εκφράσεις που αποτελούν πηγή ρητορικής και επιστημονικής / επιστημολογικής, μεθοδολογικής (συνειδητής ή μη) έκφρασης; Ή μήπως ο

ornatus θα πρέπει ν' αντιμετωπιστεί ως εκείνο το συγκροτητικό και εξισορροπητικό θεμέλιο των μερών που συνιστούν το περιεχόμενο ενός λόγου; Ως το σύνολο των κανόνων, δηλαδή, οι οποίοι δομούν και συνέχουν την μορφήτης άρθρωσης των επιχειρημάτων ενός λόγου σε ρητορικό και επιστημονικό επίπεδο και, ως εκ τούτου, διαχέονται σ' όλα τα μέρη και τα επίπεδα της κλασικής ρητορικής θεωρίας;[6] Με άλλα λόγια, ο διάκοσμος αφορά στενά και μόνο τον τομέα της ευγλωττίας, ως θεωρίας των ρητορικών σχημάτων, των τρόπων και των συντακτικών, φιλολογικών και των άλλων γλωσσολογικών στοιχείων και παρεκκλίσεων που διαμορφώνουν μια συγκεκριμένη γλωσσική μορφή έκφρασης ή αφορά, ευρύτερα, το σύνολο των σχέσεων όλων των μερών της ρητορικής (αλλά και της διαλεκτικής και της επιστήμης, σε τελική ανάλυση) με τη μορφή του ελέγχου της εγκυρότητας της επεξεργασίας των επιχειρημάτων των τριών διαπλεκομένων πεδίων /κατευθύνσεων;[7]

Τα παραπάνω βασικά ερωτήματα καθορίζουν όχι μόνο τους άξονες της ανάλυσης του θέματός μας, αλλά καθρεφτίζουν και τη σημασία του ενδιαφέροντος της οπτικής γωνίας από την οποία μελετούμε αυτό το τόσο περίπλοκο ζήτημα. Έτσι, λοιπόν, προκύπτει μια συγκεκριμένου είδους ανάλυση σε κεφάλαια, η οποία αποσκοπεί στο να παραθέσει κάποια στοιχεία και τη γνώμη μας επί αυτών των συγκεκριμένων, αλλά και τόσο αόριστων ταυτόχρονα θεμάτων και των προοπτικών της ανάλυσής τους.

Συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο εξετάζονται οι σχέσεις της ρητορικής και της διαλεκτικής τέχνης, ο τρόπος με τον οποίο αλληλεπιδρούν η μία στην άλλη, τα στοιχεία που δανείζεται η μία από την άλλη, οι ομοιότητες και οι διαφορές τους σ' επίπεδο μέσων και σκοπών, η θέση τους στη ρητορική και διαλεκτική παράδοση ως πυρήνες της θεωρίας του επιχειρήματος, τα στοιχεία που η καθεμιά τους προσφέρει σ' αυτό που κατόπιν θα ονομαστεί «επιστημονική μέθοδος», κυρίως κατά τα πρότυπα των θεωρήσεων ενός Descartes, ενός Hobbes, ενός Bacon. Ιδίως, όμως, δίδεται έμφαση στον ανατρεπτικό ρόλο της παρουσίας της θεωρίας του Lorenzo Valla, του Rudolph Agricola και του Petrus Ramus, του ουμανιστικού κύκλου δηλαδή ο οποίος ακολουθεί την περίοδο ενός τυπικού, μεσαιωνικού (αριστοτελικής υφής και ερμηνείας) φορμαλιστικού σχολαστικισμού. Η διαμάχη για τη σχέση των εννοιών «πράγματος-λέξεων» (res-verba), «λογικής-ρητορείας» (ratio-oratio), «φρονήσεως-επιστήμης» (prudentia-scientia), είναι διαμάχη ενός ομοειδούς, σχεδόν, σημασιολογικού και εννοιολογικού χαρακτήρος, που δεν βρίσκεται όμως ούτε στα σπάργανα, αλλά ούτε και στην κορύφωσή της την περίοδο αυτή μόνο.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι έννοιες της κρίσεως και της φαντασίας, οι οποίες σχετίζονται με τα διαλεκτικά και ρητορικά δεδομένα του πρώτου κεφαλαίου.

Η κρίση, ως χαρακτηριστικό της διαλεκτικής «ευρέσεως» (inventio), σχετίζεται με την φαντασία ως κύρια λειτουργία της ρητορικής «ευρέσεως» (inventio) και «διατάξεως-τάξεως» (dispositio). Γενικότερα, εξετάζονται οι σχέσεις των λειτουργιών αυτών, που είναι τυπικές και αντιπροσωπευτικές, η μία της λογικής /διαλεκτικής (κρίση) και η άλλη της ρητορικής (φαντασία), αλλά σε καμία περίπτωση δεν διεκδικούν τάσεις πλήρους αυτονομίας, παρά την λογική και την επιθυμία ορισμένων θεωρητικών του καιρού.

Στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο εξετάζονται η θεωρία των παθών και η θεωρία των ρητορικών τρόπων και σχημάτων αντίστοιχα, που σχετίζονται με τα ζητήματα πίστης-απόδειξης, πεποίθησης-πειθούς, τις σχέσεις ρητορικής και επιστημονικής έκφρασης, κλπ. Η ανάλυση των δύο αυτών κεφαλαίων δεν αυτονομείται, αλλά εντάσσεται στο πλαίσιο της συλλογιστικής και του ενδιαφέροντος των δύο πρώτων κεφαλαίων της εργασίας.

Στο πέμπτο κεφάλαιο εξετάζεται η έννοια της επιστημονικής μεθόδου όπως προκύπτει, ενδελεχώς ή μη, από την ανάλυση των τεσσάρων προηγουμένων κεφαλαίων και των στοιχείων αυτών. Επίσης, αποτιμάται το ζήτημα επί τη βάσει μιας ευρύτερης χρονικής προσέγγισης, που εκτείνεται ως και τις επιστημονικές θεωρίες περί της μεθόδου του 16^{ου} και 17^{ου} αιώνος, έστω και με τρόπο ευσύνοπτο ή ακροθιγώς[8]. Η περαιτέρω κοπιαστική ανάλυση του κάθε κεφαλαίου θα διόγκωνε σε πολύ μεγάλο βαθμό την έκταση της παρούσης εργασίας και θα την καθιστούσε (παράλληλα με τον a priori προβληματικό της τίτλο) ένα πόνημα προβληματισμού αλλά και προβληματικότητας…

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1ο

«ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΗΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ»

Αν κάποιος θα επιχειρούσε διαχρονικά να δώσει μια σαφή και συγκεκριμένη απάντηση στο ερώτημα για το ποιος ήταν ο ορίζοντας των σχέσεων των δύο αυτών θεματικών ενοτήτων κατά τα χρόνια της αρχαιότητας, αλλά και της περιόδου της Αναγέννησης που ακολούθησε τον πνευματικό και δογματικό, μεσαιωνικό χαρακτήρα της μετάδοσης της γνώσης, θα κατέληγε ίσως σε ένα και το αυτό συμπέρασμα: οι σχέσεις της ρητορικής και της διαλεκτικής τέχνης ήταν πάντα σχέσεις στενές, όσο και αν πολλοί προσπάθησαν να διαχωρίσουν καθαρά και διακριτά τα μέσα και τους σκοπούς της μιας από την άλλη.[9] Η διάδραση των δύο αναμεταξύ τους, δεν έχει αποτέλεσμα μόνο στα ίδια τα δομικά και λειτουργικά στοιχεία που στοιχειοθετούν την καθεμιά από τις δύο, αλλά αντανακλά και το ευρύτερο κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό περιβάλλον που τις διαμορφώνει, τις συστηματοποιεί και τις αναδιατάσσει ως συνιστώσες του αναγεννησιακού trivium, μέσα στο οποίο αναπτύσσονται ως κύριες μαθησιακές και εκπαιδευτικές λειτουργίες.[10] Κάτι αντίστοιχο βέβαια ισχύει και για την περίοδο της κλασικής αρχαιότητας, τόσο στο πλαίσιο της διαλεκτικής όσο και σ' αυτό της ρητορικής παράδοσης.[11]

Θα μπορούσε κάποιος να ισχυριστεί –και θα το έπραττε μάλλον ορθά– πως οι σχέσεις τους, εκτός από σχέσεις αντίθεσης ή επικάλυψης ή συμπληρωματικότητας, είναι και σχέσεις τυχαιότητας ή ιστορικής περίστασης του συγκειμένου μέσα στο οποίο οι πρώτες αναπτύχθηκαν και ευδοκίμησαν. Ποιοι δηλαδή ήταν οι κοινωνικοί, πολιτικοί, πολιτιστικοί, ψυχολογικοί και άλλοι συγκεκριμένοι λόγοι που επέτασσαν ή και επέβαλαν την προτεραιότητα της μιας έναντι της άλλης. Ή επέβαλαν την αρμονική και ισόρροπη, αν υπήρξε ποτέ, αλληλοσυμπλήρωση και την κοινή πορεία τους. Θα εξετάσουμε, κυρίως, τη σχέση αυτών των δύο πεδίων του λόγου έχοντας ως φιλοδοξία να μην ασχοληθούμε με κανένα άλλο στοιχείο που επέδρασε στον καθορισμό της όποιας σχέσης τους, παρά μόνο μ' εκείνα τα στοιχεία που αφορούν τη διάδραση της ρητορικής και της διαλεκτικής /λογικής (όπως επικράτησε να θεωρείται και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα) αλλά και της επιστημονικής μεθόδου που στηρίζεται στον λογικό συμπερασμό, ο οποίος δεν λείπει από την δομική σύσταση της επιχειρηματολογίας και των δύο πεδίων /τομέων αυτών.

Ο κύκλος της αναγκαστικής εκπαίδευσης, κυρίως κατά την Αναγέννηση αλλά και στην πρώιμη νεωτερικότητα, περιελάμβανε τρεις θεματικούς άξονες, διακριτούς μεν αλλά αναπόσπαστα και αναπόδραστα συνδεδεμένους: την ρητορική, την

διαλεκτική, την γραμματική. Σε κάθε εποχή, η συζήτηση για το ποια θα ήταν η ιεραρχική κλίμακα της διδαχής μιας εκάστης εκ των τριών τεχνών, ήταν ταυτόχρονα – αν και εμμέσως– η συζήτηση για το ποια θα «κυριαρχούσε» επί των άλλων. Η «κυριαρχία», σ' αυτό το επίπεδο, δεν μεταφραζόταν μόνο ως απλός δανεισμός στοιχείων της καθεμιάς τέχνης (ars) από τις άλλες, αλλά έφτανε και στην ιδιοποίηση δομικών συστατικών και λειτουργικών μερών των τεχνών αυτών, δηλαδή σε μια μορφή υποκατάστασης τμημάτων ή μερών της μιας από την άλλη. Χαρακτηριστική, ως προς την διαδικασία αυτή, είναι ιδιαιτέρως η ράμεια θεώρηση των σχέσεων ρητορικής-διαλεκτικής, καθ' όλη την μορφή της εξέλιξής της και σε όλες τις φάσεις της από το 1547 ως το 1572, που αποκρυσταλλώνεται στη διατύπωση του Ramus ο πλήρης, σχεδόν, διαχωρισμός της ρητορικής από τη διαλεκτική.[12] Μια διαλεκτική, όμως, που περιέχει ήδη σπέρματα αυστηρής μεθοδικότητας, επικεντρώνεται έτσι στο κομμάτι της διατάξεως /τάξεως (dispositio) που σταδιακά σχεδόν ταυτίζεται με την ίδια την λειτουργία, κατά τον Ramus, της διαλεκτικής και οδηγεί στην μεγάλη συζήτηση περί της εννοίας της μεθόδου στο υπόλοιπο του 16ου και κυρίως του 17ου αιώνος. Στην ράμεια διάκριση ρητορικής-διαλεκτικής, η δεύτερη κατέχει τον πρωτεύοντα ρόλο και η πρώτη φαίνεται απλώς ν' ακολουθεί, να συμπληρώνει… Παρακάτω στην εργασία μας θα αναφερθούμε εκτενέστερα στο ζήτημα αυτό και θα εξετάσουμε αν τα πράγματα είναι όντως έτσι όπως φαίνονται, τόσο απροκάλυπτα υπέρ της διαλεκτικής σε βάρος της ρητορικής ή αν αυτό είναι ένα συμπέρασμα επιφανειακό και χρειάζεται περαιτέρω διευκρίνιση.

Ο διάλογος, όμως, για τη σχέση ρητορικής και διαλεκτικής στην Αναγέννηση και κατόπιν στην πρώιμη νεωτερικότητα δεν ξεκινά από τον Ramus, έστω και αν αυτός κατέχει, σύμφωνα με τα a posteriori κριτήρια της εποχής μας και όχι της εποχής του, εξόχως σημαίνουσα θέση σ' αυτήν. Η συζήτηση για την σχέση των δύο τεχνών εμπεριέχει αριστοτελικές καταβολές, που στη διαδρομή του χρόνου επαναδιατάσσουν και επανακαθορίζουν το επίπεδο και την ερμηνεία αυτής της ίδιας της συζήτησης. Ιδίως, γιατί η αριστοτελική ρητορική, αλλά και η διαλεκτική, γίνονται γνωστές καθυστερημένα στην Δύση και αποτελούν έως και σήμερα δύσβατο, αλλά ιδιαιτέρως πλούσιο, πεδίο μελέτης και έρευνας. Πόσο μάλλον για την εποχή εκείνη, με την υπενθύμιση μάλιστα πως η αριστοτελική θεωρία διδάσκεται, κυρίως, όχι στην πρωτογενή και μητρική της γλώσσα, την αρχαία ελληνική γλώσσα, αλλά στα λατινικά και υπόκειται σε πλήθος μεταφράσεις, λανθασμένες και μη, σχόλια και υποσημειώσεις σχεδόν από τους πάντες.[13] Το γεγονός αυτό αυξάνει την πιθανότητα να γνωρίσουμε την αριστοτελική παιδεία και γνώση της εποχής όχι ως γνησίως αριστοτελική, αλλά ως αριστοτελίζουσα. Όχι, δηλαδή, ως απόθεμα των γνώσεων του σταγειρίτου αλλά ως κακοβαλμένο συμπίλημα των σύγχρονων και νεότερών του

σχολιαστών και μεταφραστών. Ίσως να' ναι αυτή η ομοιότητα του Ramus και του Αριστοτέλη, ότι δηλαδή τα έργα τους περί ρητορικής και διαλεκτικής, στην εποχή τους, αντιμετωπίστηκαν με πολλή μικρότερη προσοχή και σημασία απ' όσο σήμερα. Ποτέ όμως δεν έχασαν τον σπουδαίο και καθοριστικό χαρακτήρα τους, ούτε και το επιστημονικό και μεθοδικό τους ύφος. Αν και ο Ramus κάνει ιδιαίτερη χρήση της πλατωνικής διχοτομικής μεθόδου, η οποία αποτελεί τον πυρήνα των μεθοδολογικών και διαγραμματικών του απεικονίσεων και αναλύσεων σ' επίπεδο κατηγοριοποίησης, ορισμού και απόδειξης.[14]

Ο Ramus αποτελεί ένα κομβικό σημείο στην θεωρία της Αναγέννησης για τη σχέση ρητορικής και διαλεκτικής τέχνης. Ακόμη και ως τις μέρες μας, οι έννοιες τόσο της ρητορικής όσο και της διαλεκτικής δεν υφίστανται παγιωμένες οριστικά. Αυτό σημαίνει ότι ο διάλογος για το περιεχόμενο και την σημασία των λέξεων αυτών παραμένει ανοιχτός, προσιτός σε όλους και γι' αυτό είναι ιδιαίτερα αμφίσημος και προβληματικός. Η άποψη του Ramus δεν είναι η καθοριστικότερη, αλλά είναι μια συνεισφορά επίκαιρη και σημαντική (σε μεθοδολογικό πλαίσιο) στη συζήτηση των σύγχρονών του θεωρητικών της λογικής και των ουμανιστών. Τούτο είναι το πεδίο μέσα στο οποίο η θέση του σχηματίζεται και η άποψή του προτείνεται, συστηματικοποιείται, σχολιάζεται και σχολιάζει και αυτή με τη σειρά της, τις προϋπάρχουσές της απόψεις και προτάσεις.

Από τη μια η διαλεκτική /λογική, ως κατάλοιπο ενός μεσαιωνικού φορμαλισμού που επιτάσσει μιαν αυστηρή μορφή της λογικής πορείας του συμπερασμού, της επιχειρηματολογίας και της έκφρασης και, από την άλλη, η ουμανιστική δράση και ζωή (latinitas και vita activa), που επιζητούν μια μορφή δόμησης, σύστασης και έκφρασης του λόγου σε πλαίσιο δράσης, ιστορικής πραγματικότητας και πρακτικής ανάγκης, καθιερώνουν το υπόβαθρο του διαλόγου αυτού, καθορίζοντας το πεδίο της «διαμάχης» ανάμεσα στις παραδοσιακές τέχνες και επιστήμες του trivium. Η ανάγκη για τους υπέρμαχους της λογικής, τους μετέπειτα «στείρα σκεπτόμενους διαλεκτικούς» κατά την έκφραση του Descartes,[15] της ύπαρξης ενός λόγου μονοσήμαντα αποδεικτικού και αποδείξιμου, τυπικά συλλογιστικού και εμμενώς αυταπόδεικτου με τη μορφή αξιωματικής διατύπωσης (maxim), φαντάζει επιτακτική και επιβεβλημένη, για να μπορέσουν να προσδιοριστούν αρχικά, αλλά και να λειτουργήσουν οι συνιστώσες ενός επιστημονικού τρόπου απόδειξης και απόφανσης. Από την άλλη, οι ουμανιστές δεν περιορίζονται σε συγκεκριμένες μορφές μιας a priori μονοσήμαντης (άρα και αντιδιαλογικής) θεμελίωσης της έκφρασης που σε κοινωνικό, πολιτικό και επιστημολογικό /επιστημονικό επίπεδο, θα δημιουργεί τους όρους δόμησης μιας μη κοινωνικής επιστήμης, μιας μη «ανθρώπινης» λεκτικής κατασκευής η οποία θα εξηγεί

και θα επεξηγεί και την ίδια την ανθρώπινη κατάσταση, διάσταση και φύση. Αντίθετα, οι ουμανιστές, ως όντα κοινωνικά, πολιτικά και πρακτικώς ενεργά, επιζητούν μια μορφή έκφρασης άμεση, ζωντανή, διαλογική… Αναζητούν μέσα από την ανάγνωση και τον σχολιασμό των κειμένων, το καινούργιο, το ζωντανό… Γι' αυτούς, η κειμενική ανάλυση αποτελεί μιαν εξόχως σημαντική πηγή για την ανανέωση της εκφράσεως και της γλώσσας.[16]

Γι' αυτούς, ο ρητορικός τρόπος της έκφρασης προσιδιάζει στις ανάγκες του ατόμου ως όντος κοινωνικού. Το κρίσιμο σημείο σ' αυτό το επίπεδο είναι το να καταστήσουμε σαφές τι εννοούμε με τον όρο «ρητορικός τρόπος έκφρασης» και μέσα από ποια φίλτρα και ποιες προϋποθέσεις αυτός συνδέεται και σχετίζεται με τον «διαλεκτικό τρόπο έκφρασης», αλλά και μέσω ποιων μηχανισμών.

Αναμφισβήτητα, η παράδοση μέσα στην οποία κινείται η πορεία της προβληματικής αυτής είναι η παράδοση της θεωρίας του επιχειρήματος και, εν προκειμένω στην περίπτωσή μας, ο λόγος περί του είδους και της μορφής του επιχειρήματος που αναπτύσσεται στην περίοδο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας και έχει αντίκτυπο σε όλες τις μορφές έκφανσης και έκφρασης της ανθρώπινης πνευματικής δραστηριότητας, στον τομέα της πολιτικής, της φιλοσοφίας, της θρησκείας, της τέχνης και της επιστήμης ιδιαίτερα. Έστω και αν, παραδοσιακά, ούτε η έννοια της επιστήμης φαντάζει επαρκώς καθορισμένη και σαφώς προσδιορισμένη, ειδικά στην περίοδο αυτή. Ένας δεύτερος άξονας της προβληματικής αυτής είναι και η φυσικότητα της γλώσσας, η οποία αποτελεί τον αναπαραστατικό τρόπο έκφρασης της ανθρώπινης πνευματικότητας σε όλους τους τομείς. Ποια, δηλαδή, είναι η αισθητική και η λειτουργική απόχρωση και δόμηση του γλωσσικού επικοινωνιακού συστήματος και ποιο το μέγεθος της αποτελεσματικότητας της χρήσης της στους τομείς που επηρεάζουν την ανθρώπινη ιστορική και κοινωνική συνείδηση, ιδιαίτερα δε στους τομείς της εκπαίδευσης, της μάθησης, του δημόσιου λόγου και της πολιτικής βούλησης. Επίσης, πόσο η αισθητική χροιά και η δόμηση της γλώσσας και του λόγου ευρύτερα, ως έκφρασης πρωτίστως λεκτικής,[17] επηρεάζει και καθορίζει τη συγκρότηση και την επιτυχία ενός επιχειρήματος και της χρήσης του. Σ' αυτόν τον τομέα, τόσο η διαλεκτική όσο και η κλασική ρητορική παράδοση, έχουν πολλά να πουν και ακόμη περισσότερα να προτείνουν, όπως θα διαφανεί πιστεύουμε σε ολόκληρο το εύρος της εργασίας μας.

Το φίλτρο, λοιπόν, στο οποίο συναντιούνται οι δύο τέχνες είναι το επιχείρημα και ειδικότερα, τα στοιχεία που αποτελούν τα δομικά στοιχεία του. Πρωτεύουσα σημασία στη θεωρία αυτή παίζει η έννοια του συλλογισμού, μια έννοια κατάλοιπο ενός σχολαστικού και τυπικού (μεσαιωνικού) φορμαλισμού, η οποία αναζητεί την απελευθέρωση και την επαναπραγμάτευσή της στο πλαίσιο μιας νέας εποχής που

δίνει ιδιαίτερη έμφαση στην καθημερινή, ζωντανή, απαγκιστρωμένη από τυπικούς-μηχανιστικούς όρους και ορισμούς, ρητορική γλώσσα.[18] Η μεσαιωνική κυριαρχία μιας δογματικής λεκτικής χρήσης θα πρέπει ν' αντικατασταθεί στο πλαίσιο μιας νέας ιστορικής και κοινωνικής προσέγγισης, κάτι που αργότερα θα οραματιστεί και ο Vico. Η νέα κοινωνική πραγματικότητα καθρεφτίζεται με όρους μιας νέας γλωσσικής ανάλυσης και επεξεργασίας, εδράζεται στην ανάγκη της γλωσσικής απελευθέρωσης από α-νόητους βερμπαλισμούς και ακατανόητες ορολογίες μεταφυσικής προέλευσης, κατάλοιπα ενός κάθετου συστήματος μετάδοσης της γνώσης και μιας ιεροποίησης της ακαδημαϊκής, εκπαιδευτικής αυθεντίας του μεσαίωνος.[19]

Η κύρια μορφή της αμφισβήτησης που επέρχεται από τους ουμανιστές αλλά και από τους ηπιότερους θεωρητικούς της λογικής, όπως οι Valla και Agricola που θα εξετάσουμε παρακάτω (αλλά και από άλλα επιφανή στελέχη και μορφές αυτής της περιόδου όπως οι Erasmus, Vives, Sturm, Melanchthon κλπ., οι οποίοι στηρίζονται στην κλασική, βέβαια, διαλεκτική και ρητορική παράδοση του Αριστοτέλους, του Ερμογένους, του Ερμαγόρος, του Κικέρωνος και του Κοϊντιλιανού), αφορά τη δυνατότητα ύπαρξης και αποτελεσματικότητας ενός α-βέβαιου και πιθανολογικού επιχειρήματος, ριζικά ίσως αντίθετου, μορφικά και δομικά, από το παραδοσιακό, τυπικό επιχείρημα που στηριζόταν στην βεβαιότητα και την αυστηρότητα ενός λογικού συλλογισμού. Με άλλα λόγια, αμφισβητείται ο ίδιος ο τυπικός συλλογισμός, ως ο μοναδικός ή ο κυριότερος τρόπος δόμησης και συγκρότησης του διαλεκτικού και του ρητορικού επιχειρήματος. Με τον τρόπο αυτό επιχειρείται μια ρητορικοποίηση της διαλεκτικής, ή τουλάχιστον, από τους ουμανιστές, εκφράζεται η ανάγκη για επανατοποθέτηση των εκφραστικών ζητημάτων σε γλωσσικές βάσεις περισσότερο ευμετάβλητες και λιγότερο αυστηρές και δογματικές. Άρα, σε βάσεις κατ' ουσίαν ανθρώπινες, ιστορικές, αμφισβητήσιμες και διαλογικές, πληροφοριακές και όχι μονοσήμαντα αυταπόδεικτες που υπέχουν θέσεις οιονεί αυθεντίας. Βεβαίως, από την άλλη πλευρά, υπάρχει η τάση των διαλεκτικών, αν όχι να διατηρήσουν την «ιερή» αυθεντία του τυπικού συλλογισμού, τουλάχιστον να την ενισχύσουν και να την διαφυλάξουν, δεχόμενοι και την ύπαρξη άλλων μορφών συγκρότησης της επιχειρηματολογίας και των συστατικών της οργάνωσης και της συνθέσεώς της. Κατ' αντίστοιχο, λοιπόν, τρόπο επιχειρείται και μια διαλεκτικοποίηση της ρητορικής, με παράδειγμα εν μέρει τους Agricola και Ramus (όχι βέβαια στα πρότυπα, λόγου χάρη, των θεωριών των ακραιφνών αριστοτελιστών π.χ. Βοήθιος) αλλά με μια μεγαλύτερη, τουλάχιστον, περίσκεψη όσον αφορά την πορεία της εξέλιξης της γλωσσικής έκφρασης, την εξ' ανάγκης νέα θεώρηση των σχέσεων διαλεκτικής και ρητορικής, τη νέα μορφή συγκρότησης της θεωρίας του επιχειρήματος. Και όλ' αυτά ταυτόχρονα με

την εξέλιξη της συζήτησης περί των εννοιών της επιστήμης και της μεθόδου, περί της αναλυτικής, συνθετικής και παραγωγικής πορείας της σκέψεως.[20]

Τόσο η διαλεκτική όσο και η ρητορική αποτελούν συστήματα με εσωτερική πειθαρχία, θεωρητική δόμηση, διάρθρωση και διάκριση, έστω και αν πολλές υπήρξαν οι απόψεις για επιμέρους τροποποιήσεις, διαφορές και θεωρητικές συζεύξεις. Η διάκριση της ρητορικής σε πέντε τμήματα –εύρεσις (inventio), διάθεσις-τάξις (dispositio), έκφρασις-ευγλωττία (elocutio), μνήμη (memoria), εκφορά-υπόκρισις (actio), αποτελεί τον κανόνα τόσο, κυρίως, στην περίοδο της Αναγέννησης όσο και κατόπιν στην πρώιμη νεωτερικότητα,[21] ενώ η διάκριση της διαλεκτικής σε διαλεκτική εύρεση και κρίση παρουσιάζει σταθερότητα, αν και πολλές απόψεις αφορούν νέες προτάσεις σχετικά με την μελέτη της θεωρίας των τόπων, τη θεωρία της σύνθεσης (compositio), τη μορφή της κρίσης (iudicium), τη θέση του τυπικού συλλογισμού στη θεωρία του επιχειρήματος και σε ό,τι αφορά την έννοια της μεθόδου, η προσπάθεια, στοιχεία της διαλεκτικής αλλά και της ρητορικής τέχνης, να ενσωματωθούν σε μεθοδολογικά και επιστημολογικά μοντέλα ανάλυσης, απόδειξης και αισθητικής έκφρασης των περιεχομένων (γλωσσικών και λεκτικών) των μοντέλων αυτών. Επίσης, έκδηλη είναι η τάση ν' αναγνωριστούν τα κοινά στοιχεία αυτών των θεματικών αξόνων, που, θεματοποιημένα, θα βοηθούσαν την εξέλιξη της πορείας της επιστημονικής μεθόδου, που, αν και στα σπάργανα, έκανε την εμφάνισή της ήδη, στο επίπεδο της μηχανικής, της φαρμακολογίας αλλά και της ρητορικής ενίοτε, ως μέθοδος (methodus).[22] Πρέπει να καταστεί σαφές ότι η διαλεκτική τροφοδοτεί θεματικά, με το είδος και το εύρος των θεμάτων που περιλαμβάνει και αναλύει, τη συζήτηση για την έννοια της μεθόδου, ενώ και η ρητορική από την άλλη πλευρά, μέσω της θεωρίας της, αφορά τον τρόπο της έκφρασης των προτασιακών και λεκτικών δεδομένων, σε καθοριστικό βαθμό, με τρόπο τέτοιον ώστε ο ρόλος της να μην μπορεί ν' αποκλειστεί από την μεθοδολογική αντίληψη της εποχής. Επιπροσθέτως, σ' ένα δεύτερο επίπεδο, η σχέση της ρητορικής με την έννοια της μεθόδου αλλά και η σχέση της διαλεκτικής επίσης με την μέθοδο, δημιουργούν τις προϋποθέσεις για τις σχέσεις μεταξύ της ρητορικής και της διαλεκτικής την εποχή αυτή, κάτι στο οποίο ήδη αναφερθήκαμε παραπάνω.[23]

Η σχέση, δηλαδή, ρητορικής και διαλεκτικής, δεν καθορίζει μόνο τις μεταξύ των δύο αυτών θεματικών αξόνων αντιθετικές ή συμπληρωματικές σχέσεις, αλλά έχει άμεσο και έμμεσο, θα λέγαμε, αντίκτυπο σοβαρότατο στην κατοπινή επεξεργασία και διαμόρφωση της έννοιας της μεθόδου, κάτι που θα δείξουμε παρακάτω στην εργασία μας. Ιδίως δε, όταν δημιουργούνται οι οριστικώς κατάλληλες προϋποθέσεις για την ανάπτυξη της συζήτησης περί μεθόδου, κυρίως τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα.

Σ' αυτό ακόμη το σημείο του πονήματός μας, μας ενδιαφέρει ν' αναφερθούμε με τρόπο γενικό στις σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής, ως εάν η έννοια της μεθόδου να μην εμπλέκεται, τουλάχιστον με τρόπο άμεσο, στις απόψεις που (επι)καθορίζουν τις σχέσεις αυτές. Το δίπολο, λοιπόν, των απόψεων της Αναγέννησης (αλλά και της πρώιμης νεωτερικότητας κατόπιν) έχει διαμορφωθεί σε ουμανιστές και θεωρητικούς της λογικής, οι οποίοι προσπαθούν, ο καθένας με τις γνώσεις του και το μέγεθος της αξίας του έργου του, να μιλήσουν υπέρ της μίας ή της άλλης τέχνης ή επιχειρούν να γεφυρώσουν τα χάσματα και τις διαφορές τους. Κάτι που, ιδίως, επιχειρούν κατά την Αναγέννηση να πράξουν ο Lorenzo Valla με το έργο του "Repastinatio Dialecticae et Philosophiae" (1439), ο Rudolph Agricola με το "De Inventione Dialectica" (1479) και ο Petrus Ramus μαζί με τον Omer Talon με τα έργα τους περί διαλεκτικής και ρητορικής. Επίσης, ο Erasmus με το έργο του "De Copia" (1512) και ένας μεγάλος ακόμη αριθμός διανοητών του 15ου και του 16ου αιώνος.[24] Τα στοιχεία που μπορούν να ομαδοποιήσουν άτομα και θεωρητικές απόψεις είναι πολλά, όπως ακόμη περισσότερα είναι τα αποκλίνοντα χαρακτηριστικά που μπορούν ν' ανιχνευθούν σε θιασώτες των ίδιων απόψεων και κινήτρων που βρίσκονται είτε από τη μία, είτε από την άλλη πλευρά, όσον αφορά την υπεράσπιση ή μη, των δύο θεωρητικών τεχνών. Προκύπτει έτσι, μάλλον, το συμπέρασμα πως ο πλήρης και απόλυτος διαχωρισμός σε θεωρητικά και ιδεολογικά στρατόπεδα δεν είναι καθόλου ενδεδειγμένος για τους διανοητές της εποχής. Κανένας δεν μπορεί να τοποθετηθεί μ' ευκολία στη μια ή στην άλλη παράταξη, κανείς δεν έχει τις ίδιες απολύτως απόψεις με τον άλλο, ακόμη και αν δείχνουν να μοχθούν για τον ίδιο σκοπό. Ο καθένας συνεχίζει από εκεί που σταματάει ο άλλος, έχοντας πάντα κάτι καινούργιο να πει και να προτείνει, κάνοντας μια νέα επεξεργασία των δεδομένων που κληρονόμησε, οδηγώντας τη συζήτηση και τη θεματολογία των σχέσεων των δύο θεματικών αξόνων σε νέες ατραπούς, με νέα επιχειρήματα και νέα θεωρητική επεξεργασία. Ως εκ τούτου, θα ήταν λάθος μας να στεγανοποιήσουμε απόψεις και θεωρητικές προτάσεις, ιδιαίτερα σε μια περίοδο που όλες οι απόψεις φαντάζουν ανεκτές, έστω και αν είχαν υψηλότατο κόστος, όπως στην περίπτωση της ζωής, του έργου και του θανάτου του Ramus.[25]

Η αναδιανομή των δεδομένων για τα μαθήματα του trivium οφείλεται και σε παράγοντες κοινωνικοϊστορικούς. Ύστερα από μια μακρά μεσαιωνική περίοδο απόλυτης καθετοποίησης των μορφών της διακυβέρνησης και της γνώσης και σχολαστικής εκπαίδευσης, που οδήγησαν σε κοινωνική και πολιτική απομόνωση (vita contemplativa),[26] η Αναγέννηση επιζητά πλέον κοινωνική συμμετοχή και διάλογο, ο οποίος στηρίζεται σε διαλογικές αντικρούσεις (controversiae) και επιχειρήματα κατ' εξοχήν ρητορικά –διπλής όψεως (in utramque partem). Η νέα πολιτική μορφή της κοινωνικής οργάνωσης, δίνει έμφαση στην αμεσότητα της

γνώσης και της μετάδοσής της, στην ζωντάνια του διαλόγου και στη δυναμική της διαλογικής αισθητικής έκφρασης. Η ευγλωττία (elocutio) φαντάζει περισσότερο αναγκαία τώρα, σε όλες τις μορφές της ανθρώπινης κοινωνικής συμπεριφοράς και έκφρασης. Ο δημόσιος λόγος (συμβουλευτικός, πολιτικός και δικανικός), αποκτά μεγάλη ισχύ. Ο λόγος της Αναγέννησης είναι μια καθ' εαυτόν εξουσία, καθώς υπάρχει η τάση για την αποδόμηση κάθε είδους μεταφυσικού, διαλεκτικού ή φιλοσοφικού συστήματος γνώσης και θρησκευτικής ή πολιτικής εξουσίας. Η εκκοσμίκευση επιτάσσει την πνευματική αναζήτηση, την ζωντανή συνομιλία, το ψάξιμο των κειμένων, την κριτική ανάγνωση των ιστορικών αυθεντιών, την ευρύτερη αλλαγή των αισθητικών δεδομένων του Μεσαίωνος… Οι συνεχείς μεταφράσεις ρητορικών και διαλεκτικών εγχειριδίων της ελληνικής –προελληνιστικής και ελληνιστικής– και της ρωμαϊκής κλασικής παράδοσης, αναζωογονούν το ενδιαφέρον για την ρητορική τέχνη και οδηγούν στη συνειδητοποίηση της ανάγκης για μια ριζική αλλαγή στο επίπεδο της καθημερινής έκφρασης, σε προφορικό και γραπτό πλαίσιο. Η σχέση πράγματος-λέξεων (res-verba) θα πρέπει να επαναξιολογηθεί, με νέα δεδομένα, νέες θεωρητικές απόψεις και επιταγές, αποφεύγοντας την άκρατη τυπικότητα και σχολαστικότητα του πρόσφατου παρελθόντος, διατηρώντας όμως παράλληλα έναν μεθοδολογικό και οιονεί «επιστημολογικό» ρόλο, που θα συστηματοποιεί την προσπάθεια για μια νέας μορφής επιστήμη της γλώσσας και της γλωσσικής έκφρασης. Το παρελθόν θα πρέπει να γίνει μια πηγή γνώσεων, όχι μόνο των επιτευγμάτων αλλά και των λαθών που επέφερε και τα οποία οδήγησαν στην υπερδιόγκωση μιας μηχανιστικής λειτουργίας της γλώσσας. Μιας στείρας, δηλαδή, γλωσσικής έκφρασης που οδήγησε στον κατακερματισμό της ρητορικής σε επιμέρους τεχνικές (επιστολογραφία, στιχογραφία, δογματικά-λατρευτικά γνωμικά και κηρύγματα) και την κατέστησε, τυπικά και ουσιαστικά, αιχμάλωτη μιας μεσαιωνικής διαλεκτικής /λογικής, απρόσωπης, μη διαλογικής, η οποία αναγνώριζε την ισχύ μόνο του λογικού συλλογισμού στο επίπεδο της θεωρίας της σύνθεσης του επιχειρήματος και αναζητούσε όχι την διαλογική πρόκληση και πρόσκληση, αλλά μια εμμενή, δογματική, αξιωματική μορφή αυτοεπιβεβαίωσης…[27]

Η ρητορική θα πρέπει ν' αποκατασταθεί εκ των έσω, για να μπορέσει με τη σειρά της ν' αποκαταστήσει τις σχέσεις της με την διαλεκτική. Αυτό δε σημαίνει πως τα κατάφερε κιόλας, τουλάχιστον κατά το μέτρο των προσδοκιών και των απαιτήσεων των υποστηρικτών της. Έθεσαν όμως τούτοι, τα θεμέλια της επανεξέτασης του γλωσσικού φαινομένου στο σύνολό του και, ιδιαίτερα, στη σχέση αυτού με τους βασικούς άξονες της έκφρασης της ανθρώπινης πνευματικής δραστηριότητας, όπως η τέχνη, η πολιτική και η έννοια της μεθόδου στον τομέα της επιστημονικής γνώσης. Η διαλεκτική διατηρεί την ισχύ της, τη σημασία της, τους

άξονες αναφοράς της, τα μέρη της… Ενίοτε, επιτελεί και ρητορικό έργο ως μορφή διατύπωσης και έκφρασης, χρησιμοποιώντας ρητορικά δομικά υλικά, τις παραδοσιακές ρητορικές έννοιες των inventio (ευρέσεως) και dispositio (τάξεως, διαθέσεως), ακολουθώντας και τις ανάλογες διακρίσεις του Κικέρωνος και του Κοϊντιλιανού, στα «Τοπικά» και στα «Ρητορικά μαθήματα», αντιστοίχως, όπως θα αναλύσουμε παρακάτω και στα επόμενα κεφάλαια-τμήματα της εργασίας μας.

Το κύριο μέλημα της ρητορικής κατά την Αναγέννηση κυρίως (αλλά και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα αργότερα), είναι το να επιτύχει να ξαναγίνει κυρίαρχη του εαυτού της, να επαναπροσδιορίσει τη σχέση της με τα δομικά και συστατικά στοιχεία που την συναπαρτίζουν. Εξού και η σημασία του ornatus, όχι μόνο ως κομματιού της elocutio (εκφράσεως, λέξεως), αλλά ως συστατικού και εξισορροπητικού παράγοντος όλης της ρητορικής τμηματικής συγκρότησης. Με κάποια ενδεχόμενη υπερβολή, θα λέγαμε πως η ρητορική θα φτάσει να γίνει σχεδόν ταυτόσημη με την elocutio, εξαιτίας της απαίτησης του καιρού για αμεσότητα και πληρότητα (copia) της γλωσσικής έκφρασης και λόγω της ευταξίας της ίδιας της ρητορικότητας της γλώσσας. Εδώ, η αξιοποίηση της έννοιας του ornatus ως τάξεως και μέτρου της συνθέσεως (όπως αναφερθήκαμε παραπάνω) θα έδινε μια συμβιβαστική λύση αξιόλογη, ώστε η ρητορική να μην κατηγορηθεί πως διέπραξε ό,τι κατηγόρησε την διαλεκτική πως της έκανε. Δηλαδή, μια κακή και μη έγκυρη αναγωγή ή ιδιοποίηση των μερών της, η οποία θα οδηγούσε σε λανθασμένες γενικεύσεις και περιπλεγμένες θεωρητικές αρμοδιότητες και ισορροπίες. Θα ήταν χρέος για την ρητορική να το κάνει αυτό, ακόμη και αν δεν αφορούσε ευρύτερα τις σχέσεις της με την διαλεκτική, αλλά μονάχα την ίδια, όσον αφορά την καταλληλότητα και την εγκυρότητα της δομικής της σύστασης. Ιδιαίτερα δε, σε μια εποχή όπου και η γραμματική, ως η τρίτη τέχνη (ars) του trivium, φάνταζε περισσότερο να ενδιαφέρει και να συνδέεται με την ρητορική, ως μετάφραση και επεξεργασία κειμένων, παρά με την λογικίζουσα διαλεκτική, ως επεξεργασία λογικών, αξιωματικών συστημάτων και κενών, φορμαλιστικών, λεκτικών βερμπαλισμών.[28]

Από την άλλη, η διαλεκτική /λογική, ζητά να διαφυλάξει το τρωθέν κύρος της και να το μετατρέψει σε μια συστηματικοποιημένη τάση για έρευνα και ανάλυση. Επιζητά να προστατέψει την εγκυρότητα των συλλογιστικών της μέσων, να μιλήσει περισσότερο για το σίγουρο, το συγκεκριμένο, το επιστητό, παρά για το φαινομενικό, το ανακριβές, το υποθετικό, το πιθανολογικό / αληθοφανές με το οποίο ασχολείται η ρητορική. Η διαλεκτική ως λογική είναι θέσις, γενικότητα, αχρονία, αξιωματική εγκυρότητα, ενώ η ρητορική είναι υπόθεσις, συγκεκριμένη κατάσταση, χρονικότητα, πιθανολογικότητα και εικασία… Αν τα μέσα των δύο τεχνών φαντάζουν και είναι ίδια, οι σκοποί τους είναι μάλλον διαφορετικοί, αν και ίσως όχι απόλυτα αντίθετοι. Μέσα σ’

αυτό το συγκεκριμένο πλαίσιο διαλόγου και προβληματισμού εντάσσονται οι απόψεις των Valla, Agricola, Ramus και άλλων που θα εξετάσουμε κατόπιν, ακροθιγώς και συνοπτικά στη συνέχεια και το κλείσιμο αυτού του κεφαλαίου, και με μεγαλύτερη δυνατότητα για εξειδίκευση στη συνέχεια της εργασίας μας, ανάλογα με τον τίτλο και την δομή του κάθε κεφαλαίου μας…

Θα ήταν παράληψή μας, στο σημείο τούτο, να μην αναφερθούμε στην αλλαγή της επιτελεστικής λειτουργίας της διαλογικής και, ευρύτερα, της εκφραστικής ανθρώπινης δραστηριότητας στην εποχή εκείνη. Ανέκαθεν, ο λόγος και ο διάλογος προϋπέθεταν, ή παρήγαγαν, τους όρους της κοινωνικής και πολιτικής τους αναφοράς. Το νόημα ενός πλαισίου συζητήσεως ποτέ δεν υπήρξε a priori θεμελιωμένο, ιδιαίτερα δε, στις περιπτώσεις εκείνες στις οποίες έβρισκε περιθώριο ν' αναπτυχθεί και να εφαρμοστεί η ρητορική και η διαλεκτική τέχνη. Ο λόγος, ιδιαίτερα ο δημόσιος λόγος της εποχής της Αναγέννησης και κατόπιν της πρώιμης νεωτερικότητας, δεν ήταν ένας λόγος παγιωμένος, δομικά στέρεος, θεμελιωμένος. Ήταν ένας λόγος σε δυναμική και συνεχή διαμόρφωση, άρα κατεξοχήν ανοικτός σε πληροφορία, επεξεργασία, κριτική, αντίφαση, αλλά και -ταυτόχρονα- ένας λόγος ιδιοσυγκρασιακώς καινοφανής, με τάσεις κυριαρχίας και επιβολής, που απέπνεαν από την νοοτροπία των συντακτών του. Παρατηρείται, λοιπόν, το φαινόμενο ο λόγος της Αναγέννησης, εκτός από το να αλλάζει μορφή έκφρασης και διατύπωσης απ' τον προηγούμενό του ύστερο μεσαιωνικό, να' ναι επίσης ένας λόγος με τάση κυριαρχική, προσωποκεντρική, αν και φαντάζει περισσότερο ατομοκεντρικός και ουμανιστικός από τον ομόλογο, προηγούμενό του. Η μεσαιωνική αυθεντία στηλιτεύεται, αλλά ο αναγεννησιακός εγωισμός και η άπλετη φιλοδοξία για τη δημιουργία κλειστών συστημάτων προσωπικής ερμηνείας αξόνων της κλασικής θεωρίας της διαλεκτικής και της ρητορικής, αν μη τι άλλο, δείχνουν πως το ρητορικό ήθος του συγγραφέα συνεχίζει να επιζεί δυναμικά, είτε πρόκειται για τον τομέα της τέχνης και της πολιτικής, είτε της επιστήμης.[29] Τούτο εμφανίζεται και κατά τον 16ο και 17ο αιώνα, με έντονο επίσης, τρόπο.

Ιδιαίτερα δε, ο λόγος αυτός συμπορεύτηκε με μορφές ευρύτερης κοινωνικής πορείας και συμπαράταξης, μετατράπηκε σε ιδεολογικά ρεύματα με αποχρώσεις κοινωνικής δράσης, συνέστησε σχολές θεωρητικής γνώσης και πρακτικής, μεταφέρθηκε στον δημόσιο θρησκευτικό λόγο με τη μορφή της ars praedicandi[30] (θεωρίας και τέχνης του θρησκευτικού κηρύγματος) και δημιούργησε όλες εκείνες τις προϋποθέσεις που θα τον καθιστούσαν, ταυτόχρονα, λόγο λειτουργικά συμμετρικό και ασύμμετρο, ως προς τους συντάκτες και δημιουργούς του, αλλά και τους αποδέκτες του, αντίστοιχα.[31] Ο λόγος της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας δεν είναι ένας λόγος που αναγιγνώσκεται εύκολα, δεν αναλύεται

χωρίς μεγάλη περίσκεψη, πολύ απέχει από το να είναι δομικά και λειτουργικά καθορισμένος, με σαφή ελατήρια αναφοράς και σταθερά κριτήρια αξιολόγησης. Είναι ένας λόγος υπό συνεχή εσωτερική και εξωτερική διαμόρφωση, όπως άλλωστε και η ίδια η εποχή την οποία αυτός καθορίζει και από την οποία δομικά, λειτουργικά και αξιολογικά και αυτός καθορίζεται…

Ένας από τους σημαντικότερους διανοητές της περιόδου της Αναγέννησης, ριζοσπάστης, με ανήσυχο πνεύμα και με την πρόθεση να δώσει διαφορετική οντολογική και πραγματολογική βαρύτητα στην ρητορική (σε σχέση πάντα με την ομότεχνή της, στο πλαίσιο του πεδίου του λόγου, διαλεκτική) υπήρξε ο Lorenzo Valla (1407-1457). Ο Valla, θιασώτης της επιδεικτικής ρητορικής και της χρησιμοποίησής της στον τομέα του θρησκευτικού κηρύγματος, φαντάζει ως ο θεωρητικός που ζητά ν' αποκαταστήσει την κλασική θεωρία της ρητορικής και να την αποκαθάρει από τις «περίεργες» φιλοσοφικές απαιτήσεις κάποιων φιλοσόφων, που καταχρηστικά, ζήτησαν ν' ασχοληθούν με κάτι που δικαιωματικά δεν άνηκε στο πεδίο της γνωστικής τους αρμοδιότητας. Η κριτική του Valla στον αριστοτελισμό ευρύτερα και στον ίδιο τον Αριστοτέλη, ο οποίος αποτελεί το επίκεντρο της θεωρητικής αναφοράς της εποχής, είναι μεγάλη και αφορά ιδίως τους εννοιολογικούς όρους της διαλεκτικής και της μεταφυσικής του.[32] Στις γραμμές της "Repastinatio" του αναρωτιέται: «Η χρήση του συλλογισμού ανήκει στον διαλεκτικό. Πως; Μήπως ο ρήτορας δεν χρησιμοποιεί το ίδιο πράγμα; Πραγματικά, χρησιμοποιεί όχι μόνο τον συλλογισμό, αλλά επίσης το ενθύμημα και το επιχείρημα, όπως και την επαγωγή… Όμως η διαφορά είναι η εξής: Ο διαλεκτικός χρησιμοποιεί τον συλλογισμό γυμνό (θα μπορούσε κάποιος να πει). Ο ρήτορας τον χρησιμοποιεί ντυμένο με χρώμα πορφυρό, στολίδια και χρυσά κεντήματα…».[33] Και καταλήγει αναφερόμενος στην επιτελεστική λειτουργία της λέξεως /elocutio: «Γιατί ο ρήτορας όχι μόνο επιθυμεί να διδάξει, όπως κάνει ο διαλεκτικός, αλλά επίσης επιθυμεί να ικανοποιήσει και να συγκινήσει, να κινητοποιήσει…».[34]

Τα παραπάνω λόγια του Valla δείχνουν το κλίμα της αλλαγής όσον αφορά τα ρητορικά καθήκοντα (officia) ενός ρήτορος, σε σχέση με αυτά ενός διαλεκτικού, που αν και χρησιμοποιεί το ίδιο μεθοδολογικό και αποδεικτικό σύστημα, όπως ο ρήτορας, σκοπεύει σε στόχο διαφορετικό, παραλλάσσοντας κάπως την εκφραστική δυναμική των μεθοδολογικών του εργαλείων. Ο διαλεκτικός ταυτίζεται με το ρητορικό διδάσκειν (docere) με μικρά περιθώρια απόκλισης για τον Valla, ο ρήτορας αντίθετα με το συγκινείν-κινητοποιείν (movere) και το τέρπειν-ευχαριστείν (delectare) της κικερωνιανής και κοϊντιλιανής παράδοσης. Λίγο παρακάτω, μάλιστα, ο Valla θα μιλήσει για τη σχέση ρητορικής και διαλεκτικής, χρησιμοποιώντας μια παρομοίωση: «Η ρητορική είναι μακράν το πιο δύσκολο θέμα, φιλόδοξη, και δε μπορεί να

υιοθετείται από τον οποιονδήποτε. Γιατί ευαρεστείται να πλέει στην ανοιχτή θάλασσα… και να μην δίδει δρόμο στην πορεία των κυμάτων, αλλά να τα υποτάσσει… Ομιλώ για την υψηλότερη και την πιο τέλεια ευγλωττία (elocutio). Η διαλεκτική, από την άλλη πλευρά, είναι η φίλη της ασφάλειας, η σύντροφος των στεριών, κοιτώντας περισσότερο στα εδάφη παρά στις θάλασσες…».[35] Και καταλήγει τελικά ο στοχαστής: «… Καμία πειθαρχία δεν μου φαντάζει μικρότερη ή πιο εύκολη από τη διαλεκτική, καθώς ο καθένας μπορεί να διδαχθεί τη διαλεκτική, η οποία εξυπηρετεί άλλα πιο σημαντικά ζητήματα, κατά τρόπον επαρκή σε λίγους μήνες…».[36] Για τον Valla, η διαλεκτική είναι μια απλή πειθαρχία που διδάσκεται και μαθαίνεται γρήγορα, σε αντίθεση με τη γραμματική και, ιδίως, την ρητορική που χρησιμεύουν σε δευτερογενή επίπεδο ανάλυσης για θέματα περισσότερο σημαντικά και εξειδικευμένα. Η ρητορική είναι ζήτημα κατάρτισης και δεν μπορεί να εξασκείται από τον καθένα. Παραπέμπει μάλλον σε μια πνευματική ελίτ, ενώ η διαλεκτική αποτελεί μια στεγνή και αχρωμάτιστη λογικιστική τεχνική, χωρίς πολλά περιθώρια δυναμικής έκφρασης, καθώς σκοπεύει στο να διδάξει και όχι στο να πείσει και να συγκινήσει. Ο ρήτορας είναι ο vir bonus της εποχής, ο κοινωνικός μεταρρυθμιστής, ο ιδανικός πολίτης που μετασχηματίζει τον ατομικό του λόγο σε κοινωνική δράση. «Ο ρήτορας οφείλει να μιλήσει ενώπιον όλης της πόλης και θα πρέπει να προσαρμόσει κατάλληλα τις πτυχές του λόγου του στ' αυτιά και το μυαλό όλων των πολιτών… Θα πρέπει να έχει την κατάλληλη συνάφεια με τη σκέψη όλων των πολιτών και την ίδια την ιστορία… την εξαιρετική ακεραιότητα και αξιοπρέπεια της νόησης όπως επίσης και την σωματική και φωνητική επάρκεια, καθώς ο ρήτορας είναι ουσιαστικά ο κυρίαρχος και ο ηγέτης όλων των πολιτών…»,[37] επισημαίνει ο φλογερός μεταρρυθμιστής με τρόπο μάλλον δογματικό, επιθυμώντας να μετατρέψει τον παροπλισμένο, κατά την προηγούμενη περίοδο του μεσαίωνος, ρήτορα, σε κυρίαρχο και εκφραστή ενός ολιστικού λόγου και μιας τροπικής έκφρασης που κυριαρχείται από την τάση, όχι για άνευρη και συναισθηματικά στείρα διδαχή –έργο του διαλεκτικού docere– αλλά, ιδίως, από την θέληση και την προαίρεση για πράξη, συζήτηση, συναισθηματική φόρτιση και ρητορική πειθώ. Ο Valla δίνει έμφαση ιδίως στην ρητορική πειθώ, εις βάρος ίσως της λογικής / διαλεκτικής πεποίθησης και απόδειξης. Αυτό είναι, ίσως, το κύριο σημείο του στοχασμού του, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αδιαφορεί για το δεύτερο σκέλος. Απλά, οι ανάγκες του καιρού του, ο χαρακτήρας του και το προηγούμενο από αυτόν διαλογικό πλαίσιο αναφοράς, προκρίνουν τώρα την καταλληλότητα της περίστασης για την επαναπραγμάτευση των σχέσεων ρητορικής-διαλεκτικής και την οριστική, κατά το δυνατόν, αποσαφήνιση των δεσμών που συνέχουν, ενδεχομένως, τις δύο τέχνες του λόγου του trivium, πάντοτε σε σχέση και με την τρίτη τέχνη, την γραμματική.

Η έμφαση του Valla σε μια ρητορική γλώσσα, ως κυρίαρχη μορφή έκφρασης και επικοινωνίας, αναδεικνύει ένας πλήθος ζητημάτων της εποχής, που αφορούν τις σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής και, κυρίως, προετοιμάζει το ιδεολογικό και θεωρητικό υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα σταθούν και θ' αναφερθούν θεωρητικά οι διανοητές μετά απ' αυτόν. Η ιεράρχηση των υποχρεώσεων του ρήτορος και του διαλεκτικού, ο κοινωνικός τους ρόλος, η επιστημονική τους κατάρτιση, η ανάγκη για μια γλώσσα νατουραλιστική και αποσυμφορισμένη από λογικούς φορμαλισμούς, η κειμενικότητα και η κριτική ανάλυση όλων των μορφών του γραπτού και του προφορικού λόγου, η αποκαθήλωση της κάθε αυθεντίας του παρελθόντος με την ταυτόχρονη εισαγωγή του όρου της καθημερινής και συνηθισμένης χρήσης που δίνει έμφαση σε ρητορικές και γραμματικές πρακτικές, οι γραμματικές και φιλοσοφικές απλουστεύσεις –αλλά και ο φόβος των λανθασμένων υπεραπλουστεύσεων– είναι μόνο μερικές από τις καινοτομίες του Valla που λειτούργησαν ως πνευματική παρακαταθήκη για τους επόμενους απ' αυτόν στοχαστές, λιγότερο ή περισσότερο.

Το κρίσιμο σημείο στη σκέψη του Valla όσον αφορά τη θεωρία του επιχειρήματος, που αφορά τόσο τη ρητορική όσο και τη διαλεκτική, είναι ότι δίνεται έμφαση στην ανά περίσταση (ad hoc) χρησιμότητα του εκάστοτε επιχειρήματος. Το επιχείρημα για τον Valla δεν καθίσταται συλλογιστικά ως αυταξία, ως θέσφατο ενός λόγου επιστημονικού ή επιστημονικίζοντος. Ο συλλογισμός δεν αποτελεί τον μοναδικό τρόπο επιχειρηματολογίας, όπως θα υποστήριζαν οι αριστοτελιστές αντίπαλοί του. Γι' αυτόν, το επιχείρημα δεν είναι φορμαλιστικά άκαμπτο αλλά η τροπικότητα και η συγκρότησή του καθορίζεται από τον τρόπο της λειτουργίας του και την πραγματολογική ανάγκη της περίστασης για την οποία αυτό συγκροτείται. Για τον Valla, η ρητορική δεν είναι κατώτερη της διαλεκτικής, αντίθετα, η δομική τους παραλληλία προσδίδει στην ρητορική και ειδικά στην ρητορική εύρεση (inventio) -κατ' αναλογία με την διαλεκτική στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω- ένα μεγαλύτερο μεθοδικό /μεθοδολογικό κύρος και μια εμμενή κανονικότητα ως προς την δυνατότητα καθορισμού και σχηματισμού ρητορικών επιχειρημάτων, είτε με την μορφή των ενθυμημάτων και των παραδειγμάτων, είτε με τη μορφή της inductio, ως ρητορικής επαγωγής δηλαδή.[38]

Ομοίως όμως, κρίσιμο είναι να τονιστεί πως αυτή η προώθηση της ρητορικής τέχνης σκοπεύει στο να καταστήσει αυτήν ως κύριο όργανο της θεολογίας και δη, του θρησκευτικού κηρύγματος.[39] Μια μορφή «επιστημονικής» ρητορικής, νομιμοποιεί περισσότερο ένα κήρυγμα, το καθιστά μεθοδολογικά ελέγξιμο. Άρα, καθιερώνει μια μορφή επιστημονικής θρησκευτικότητας ή θρησκευτικής επιστημονικότητας, μια νέα «μεταφυσική» κριτική στάση απέναντι στα μεταφυσικά αγκυλώματα και τους δογματισμούς του πρόσφατου μεσαιωνικού (για τον Valla) παρελθόντος, που αυτός

επιζητά να τροποποιήσει, εγκαθιδρύοντας νέα ρητορικά, θρησκευτικά, επιστημονικά και κοινωνικά ιδεώδη και μορφές έκφρασης…

Ο Lorenzo Valla οραματίζεται μια νέα ρητορική, ταγμένη στην υπηρεσία, αν όχι της διαλεκτικής, τότε σίγουρα της θεολογίας. Η θεολογική του πίστη βασίζεται κυρίως στην πειθώ και όχι στην πεποίθηση που προκύπτει από τον λογικό /διαλεκτικό στοχασμό, σύμφωνα με τη μορφή του τυπικού, συλλογιστικού συμπερασμού και της επιστημονικής απόδειξης. Αν η «Repastinatio» του είναι καινοφανής και αρκετά, έως ριψοκίνδυνα, πρωτότυπη στο περιεχόμενό της και στην τάση της να αμφισβητήσει το κυρίαρχο αριστοτελικό πνεύμα της εποχής της, δεν μπορούμε να μην πούμε, την ίδια στιγμή, πως σε κάποια σημεία της φαντάζει αντιφατική, προβληματική, μεροληπτική. Ίσως για τον Valla η ρητορική θα έπρεπε απλώς ν' αλλάξει κηδεμονία. Από την κηδεμονία της διαλεκτικής, ως τότε, να περάσει στην κηδεμονία της θεολογίας. Ίσως μια τέτοια άποψη να' ναι αρκετά παράτολμη, αλλά σίγουρα δεν είναι και απολύτως αβάσιμη. Ιδίως, αν σκεφτούμε την τάση της εποχής για έμφαση στη μορφή του ρητορικού λόγου ως μέσου λατρευτικού κηρύγματος.

Η περίπτωση του Rudolph Agricola ακολουθεί αυτήν του Lorenzo Valla, χωρίς να σημαίνει αναγκαστικά πως την ακολουθεί πιστά ή πως δανείζεται βασικά θεωρητικά της κομμάτια κατά πλήρη συνείδηση και εμπρόθετα απολύτως. Ούτε φυσικά και το αντίθετο μπορεί να υποστηριχθεί, πως οι δύο άντρες δηλαδή ήταν σε θεωρητικό πλαίσιο άκρως αντίθετοι (στις απόψεις τους) και απείχαν ιδεολογικά απολύτως μεταξύ τους. Η περίπτωση του R. Agricola χαρακτηρίζεται σαφώς από μεγαλύτερη επιστημονική εγκυρότητα και τάση, κάτι που διαφαίνεται ολοκάθαρα από το βασικό του έργο «De Inventione Dialectica», έστω και αν το όνομα και το περιεχόμενο του έργου του είναι εξαιρετικά ιδιόμορφο και πρωτότυπο, ιδιαίτερα για την εποχή του, αν σκεφτούμε πως αποτελεί μια θεωρητική σύζευξη των κλασικών τμημάτων, τόσο της ρητορικής όσο και της διαλεκτικής σ' ένα βιβλίο και, μάλιστα, τόσο στην δομή όσο και στην διάρθρωσή του. Η διαίρεση του βιβλίου, αλλά και ο χωρισμός του σε κεφάλαια, δείχνει την τάση του Agricola να μιλήσει για τα θέματα και των δύο τεχνών παράλληλα, δίνοντας όμως την κυρίαρχη έμφασή του στην διαλεκτική, η οποία σε πολλές περιπτώσεις επιφορτίζεται με ρητορικές ιδιότητες και πρακτικές.[40] Σε κανένα, βέβαια, σημείο η διαλεκτική δεν ταυτίζεται εξ' ολοκλήρου και απολύτως με την ρητορική, ούτε και την αντικαθιστά. Η διάκρισή τους είναι δεδομένη, αλλά περισσότερο ίσως από ποτέ, η μία συμπληρώνει την άλλη, κατά τα πρότυπα της αριστοτελικής σχέσης μεταξύ ρητορικής και διαλεκτικής, όπως την περιγράφει ο Αριστοτέλης στην «Ρητορική» του.[41]

Χωρίς αμφιβολία, ο Agricola συνεχίζει την ρητορική στροφή του Valla και συνεχίζει να υποστηρίζει την ουμανιστική ανάγκη για μια γλώσσα και μια γλωσσική έκφραση ευρύτερα απλή, καθημερινή, νατουραλιστική. Ο ίδιος, με το πρωτότυπο έργο του, δίνει έμφαση πρωτίστως στην διαλεκτική και κατόπιν στη ρητορική, μη αποκλείοντας όμως τα officia της δεύτερης από τις αρμοδιότητες ενός διαλεκτικού. Αυτό που ιδιαιτέρως επιζητά να τονίσει είναι η ανάγκη για μια απλή, καθημερινή και λειτουργική, διαλεκτική inventio. Μ' άλλα λόγια, για μια σαφή και εύχρηστη, γλωσσική εύρεση και λογική των θεμάτων τα οποία αφορούν τη δυνατότητα για επιχειρηματολογία μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο αναφοράς και διαλόγου. Στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας μας, θα δούμε με ποιον τρόπο προσπαθεί να το επιτύχει τούτο. Στο παρόν σημείο, θα πρέπει να σταθούμε μόνο στην αναφορά του βασικού άξονος της σκέψεώς του, όπως αυτός διαμορφώνεται σε μια περίοδο όπου η σχέση διαλεκτικής /λογικής και ρητορικής παραμένει το βασικό διακύβευμα στη συζήτηση για την εξέλιξη της έννοιας του διαλόγου και της θεωρίας του επιχειρήματος.

Η μεγάλη συνεισφορά του Agricola στην συζήτηση που αφορά την δομή και τη μορφή της επιχειρηματολογίας (στο πλαίσιο της γραπτής ή προφορικής έκφρασης του ανθρώπινου πνεύματος, μέσω πάντοτε της γλώσσας, σε όλες τις μορφές εκδήλωσής της που ανήκουν στο ευρύτερο πεδίο του λόγου) είναι η επεξεργασία και η επέκταση του εύρους και της λειτουργίας των λεγομένων τόπων, διαλεκτικών και ρητορικών. Η αναφορά του στη θεωρία των τόπων, στη θεωρία της inventio (διαλεκτικής και ρητορικής), στη μεγάλη σημασία της διατάξεως (dispositio) για την ρητορική (αλλά και για την διαλεκτική), η αναφορά του στη θεωρία των παθών και τη χρήση τους στο διαλεκτικό διδάσκειν (docere) και στα ρητορικά προτρέπειν (movere), τέρπειν (delectare), αλλά και docere, όπως επίσης και η σημασία της έννοιας του κοινού /ακροατών όχι ως παθητικών δεκτών αλλά ως ενεργών ατόμων και φορέων στη διαμόρφωση της πορείας του διαλόγου, αποτελούν τα δομικά συστατικά της θεωρίας του. Από κοντά, η ανάγκη για κριτική ανάλυση των κειμένων, η έμφαση δηλαδή σε μια κριτικώς λειτουργική κειμενικότητα, όπως επίσης και η αναγνώριση της δυνατότητας της γλώσσας ως μίας, καθ' εαυτόν, ατελείωτης πηγής για την μελέτη και την επεξεργασία, όλων των θεμάτων που μπορούν να λάβουν τη μορφή διαλογικού χαρακτήρος.[42] Όσον αφορά το ζήτημα του τυπικού συλλογισμού και το πώς αυτός εντάσσεται στη συζήτηση περί επιχειρήματος, ο Agricola φαίνεται να μην απαντά οριστικά και αδιάλλακτα. Εκφράζει, μεν, την προτίμησή του για μια μορφή επιχειρήματος που θα εμπεριέχει μια συλλογιστική ακρίβεια και τυπική αυστηρότητα, αλλά, από την άλλη, δεν απορρίπτει a priori την πιθανότητα ενός απλώς πιθανολογικού και αβέβαιου συλλογισμού. Για τον Agricola, ο τυπικός συλλογισμός

δεν αποτελεί την αποκλειστική μορφή της επιχειρηματολογίας, όπως θα λέγαμε λόγου χάρη για τον Βοήθιο και τις αξιωματικές του (αυταπόδεικτες) συλλογιστικές αρχές και διατυπώσεις. Αναγνωρίζει, ο Agricola, και άλλες μορφές έκφρασης που συνιστούν δομικά τον πυρήνα της επιχειρηματολογίας και μάλιστα αποτελούν ιδιαίτερης μορφής επεξεργασία της θεωρίας του περί των διαλεκτικών και ρητορικών τόπων. Καθοριστική πηγή της επιχειρηματολογίας του Agricola, όπως θα δούμε παρακάτω, είναι ένας συλλογισμός όχι τυπικά και περιεχομενικά στείρος ή λογικοφανής, αλλά ένας συλλογισμός που, ενδεχομένως, μέσα από την επεξεργασία της τοπικής εύρεσης τείνει να προσεγγίσει, χωρίς να είμαστε σίγουροι αν θα τα καταφέρει πάντοτε απόλυτα, τα όρια της βεβαιότητας και της αυστηρότητας. Ένας συλλογισμός σε ανοικτή, κάθε στιγμή, διαμόρφωση και επεξεργασία, ακόμη και με ύλη προκύπτουσα από τον ίδιο του τον εαυτό. Ένας διαλογικός και «αυτοαναφορικός» συλλογισμός, ιδιόμορφα ρητορικός, που προσδιορίζεται ανά περίπτωση (ad hoc) από το ύφος, το είδος και το επίπεδο του διαλογικού πλαισίου στο οποίο εντάσσεται, ως διαδικασία σκέψεως και αποδείξεως. Ένας συλλογισμός χωρίς φορμαλιστικές εμμονές στη συγκρότηση και την λειτουργία του.[43]

Αν για τον Agricola η σχέση διαλεκτικής και ρητορικής αποτελεί μια σχέση ομαλής συμβίωσης και συνοχής, έστω κι αν αυτός ενδιαφέρεται πρωτίστως για την πρώτη και κατόπιν για τη δεύτερη, για τον χρονικά επόμενό του διανοητή Petrus Ramus η σχέση αυτή φαντάζει κάπως προβληματική, ιδιαίτερα δε, στο ύστερο κομμάτι του έργου του, το οποίο φτάνει στην οριστική αποκρυστάλλωσή του χρονικώς γύρω στο 1572 μ.Χ. Και ο Ramus, με τη σειρά του, εισέρχεται σ' ένα διαλογικό πλαίσιο ανασφαλές, αβέβαιο και άρα κατεξοχήν ρητορικό και αντιφατικό, ακόμη και για τον ίδιον, όσον αφορά τη σχέση των τεχνών του παραδοσιακού trivium. Η πρόθεσή του, σταδιακά, διαφαίνεται να κλίνει προς μια αυστηρή διατύπωση και στοχοθεσία της διαλεκτικής ως κρίσεως (iudicium) και τάξεως-διατάξεως (dispositio-ordo), καθώς και στον οριστικό (στα μέτρα του θεωρητικώς και πραγματολογικώς δυνατού για την εποχή πάντοτε) διαχωρισμό της ρητορικής από την διαλεκτική. Για τον Ramus, αυτό που προέχει είναι η συστηματικοποίηση της διαλεκτικής κατά τρόπον μεθοδολογικά επιστημονικό. Κάτι που φαίνεται ιδιαίτερα από την πλήρη, σχεδόν, ιδιοποίηση των ρητορικών εννοιών της ευρέσεως, της διατάξεως και της μνήμης από την ράμεια διαλεκτική, την ουσιαστική θέση σε αχρησία της ρητορικής εκφοράς-υποκρίσεως (actio /pronunciatio) και την ολοκληρωτική, σχεδόν, ταύτιση της ρητορικής με την έννοια της ευγλωττίας (elocutio), ως απλής ανάλυσης και παρουσίασης των στολιδιών του λόγου. Ως ανάλυση, δηλαδή, ενός ρητορικού διακόσμου (ornatus) περιορισμένου μόνο στην εξέταση των ρητορικών τρόπων και σχημάτων της γλωσσικής έκφρασης και, μάλιστα, με τρόπο αρκετά αυστηρό και

μεθοδολογικά περιορισμένο. Για τον Ramus, η διαλεκτική του αποτελεί την πιστή εφαρμογή μιας λογικής ανάλυσης και χωρίζεται σε δύο άξονες: στην εύρεση ως το πρώτο μέρος της διαλεκτικής του και, δεύτερον, στην διαλεκτική κρίση του, που ταυτίζεται προοδευτικά με την έννοια της διαθέσεως /διατάξεως. Αυτή περιλαμβάνει τους άξονες της προτασιακής του σύνθεσης, τον τυπικό /αυστηρό, λογικό συμπερασμό και ιδίως την έννοια της μεθόδου του, ως το σύνολο εκείνων των κανόνων που αφορούν: i) την διαλεκτική μέθοδο ως διδαχή και αυστηρή εκπαιδευτική διαδικασία (docere) και ii) την διαλεκτική μέθοδο ως φρόνηση – σωφροσύνη (prudentia), ως μια «απατηλή» και «ιδιόρρυθμη μέθοδο» των ρητόρων και των ποιητών, που ίσως να καλείται και καταχρηστικά μέθοδος και θα έπρεπε να ονομαστεί μάλλον «κρύπσις» ή «υστερολογία», για να διαφοροποιηθεί από την αυθεντική μέθοδό του.[44]

Ο Ramus μάλιστα, φτάνει και στο σημείο να ταυτίσει (σταδιακώς) ολόκληρη την διαλεκτική του με την έννοια της μεθόδου, ζητώντας να μετατρέψει σε καθαρά επιστημονικό στοχασμό και αυστηρή, αξιωματική διατύπωση, κάθε μορφή διατύπωσης που θα μπορούσε να προέλθει ως συμπέρασμα από μια διαλογική συζήτηση ή να δημιουργήσει τους όρους της διεξαγωγής της και μόνο… Με τον Ramus, η διαλεκτική αυστηροποιείται και στεγανοποιείται μεθοδολογικά όσο ποτέ, ενώ η ρητορική παίζει τον ρόλο ενός συμπληρώματος απλού, ή και ενίοτε λειτουργεί σαν μια προέκταση της ράμειας διαλεκτικής, ως μια ανεστραμμένη διαλεκτική θα λέγαμε. Η ίδια η ρητορική, ως περιεχόμενο και μορφή, διατηρεί μια ελάχιστη αυτονομία και αυτοδυναμία, καθώς δεν αντιμετωπίζεται παρά ως ουρά της διαλεκτικής. Και όταν αντιμετωπίζεται διαφορετικά, εξετάζεται περισσότερο ως επιστημολογία των τρόπων και των σχημάτων και όχι ως φαινόμενο γλωσσικής, ιδιαίτερης κοινωνικά και πολιτισμικά, έκφρασης. Η έννοια του ornatus, δηλαδή, για τον Ramus φαντάζει εξαιρετικά μονοδιάστατη. Θα μπορούσε κάποιος να πει πως η εξέταση του ρητορικού διακόσμου κατά τρόπον επιστημονικώς μεθοδολογικό, του προσδίδει ένα κύρος επιστημονικής έρευνας και τεκμηρίωσης, αλλά, ταυτόχρονα, τον απογυμνώνει ως αισθητικό μέσο εκφραστικότητας, ζωντάνιας και ισορροπίας του λόγου, σ’ επίπεδο συνολικής θέασης του λόγου ως ευρύτερου κοινωνικού, πολιτισμικού, πολιτικού και επικοινωνιακού φαινομένου.[45]

Πέρα από τους παραπάνω αναφερθέντες κορυφαίους στοχαστές της Αναγέννησης, όσον αφορά το πεδίο του διαλόγου περί του επιχειρήματος και των σχέσεων της ρητορικής και της διαλεκτικής τέχνης, υπήρξε και ένα μεγάλο πλήθος άλλων που η γνώμη τους επηρέασε, λιγότερο ή περισσότερο καθοριστικά, τη συζήτηση της εποχής για τις επιμέρους σχέσεις των εννοιών πράγματος-λέξεων (res-verba), λογικής-ρητορείας (ratio-oratio), φρόνησης-επιστημοσύνης (prudentia-

scientia). Όλες αυτές οι εννοιολογικές σχέσεις είναι ομοειδούς χαρακτήρος και αφορούν τον τρόπο της συγκρότησης των δομικών συνιστωσών του πεδίου του λόγου και των επιμέρους εκφάνσεων και εκφράσεών του, είτε αυτές αφορούν την ρητορική, την διαλεκτική και την γραμματική, είτε την επιστημονική μέθοδο και τον φιλοσοφικό, επιστημολογικό και γνωσιοθεωρητικό λόγο περί αυτής (της μεθόδου).

Η προσπάθειά μας, στα επόμενα μέρη της εργασίας, θα επικεντρωθεί τόσο στην ανάλυση των δεδομένων και των αναφορών που προηγήθηκαν στο κεφάλαιο αυτό, όσο και στην εξέταση ζητημάτων και γνωμών που η ιδιομορφία του κεφαλαίου αυτού δε μας επέτρεψε ή δε μας ευνόησε στο ν' αναφερθούμε ακόμη. Το πλήθος τέτοιων γνωμών και αναφορών φαντάζει δυνητικά απεριόριστο, η βιβλιογραφία είναι αρκετά μεγάλη. Παρά ταύτα, η οργάνωσή μας (υπό την μορφή των συγκεκριμένων τίτλων των κεφαλαίων) ευελπιστεί πως θ' αντεπεξέλθει στις δυσκολίες του αισιόδοξου, αν και, ιδιαιτέρως κρίσιμου και απαιτητικού εγχειρήματός μας. Ελπίζουμε πως η οποιαδήποτε παράλειψή μας, νοηματική, θεωρητική ή περιεχομενική στο κεφάλαιο τούτο, θα καλυφθεί κατά τρόπον ουσιαστικό, αποδοτικό και επαρκή στα επόμενα τμήματα του πονήματός μας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2ο

«ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΡΙΣΕΩΣ ΚΑΙ ΦΑΝΤΑΣΙΑΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ»

Ο ορίζοντας του νοηματικού και εννοιολογικού πεδίου που διανοίγεται από την εξέταση δύο εννοιών όπως αυτές της κρίσης και της φαντασίας, είναι ιδιαίτερα περίπλοκος, αμφίσημος αλλά και από την πλευρά της ανάλυσής μας δυνητικά ελέγξιμος. Διότι, στο σύνολό του σχεδόν αφορά τις διάφορες εκφάνσεις της πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπου, όπως αυτές αποτυπώνονται σ' ένα ολόκληρο πλέγμα τεχνών και επιστημών, από τα παλαιότερα χρόνια έως και σήμερα ακόμη. Η μελέτη των δύο αυτών εννοιών μέσα στα χρονικά όρια τόσο της Αναγέννησης αλλά και, κυρίως, της πρώιμης νεωτερικότητας, έχει πολλά στοιχεία να μας παρουσιάσει και πολλούς καρπούς πνευματικής αναζήτησης να αναδείξει.[46] Σκοπός μας, στα περιορισμένα όρια της έκτασης τούτου του κεφαλαίου, είναι να εξετάσουμε τα είδη των σχεσιακών διαπλοκών αυτών των εννοιών μακροπρόθεσμα, τόσο μεταξύ τους όσο και σε ό,τι αφορά τις σχέσεις των πλαισίων μέσα στα οποία αυτές υπάγονται και τα οποία επικαθορίζουν. Τούτο θα γίνει και για το χρονικό πλαίσιο της Αναγέννησης, πρώιμης και ύστερης, αλλά, και γι' αυτό της περιόδου των αρχών και μέσων του 17ου αιώνος, όπου, ιδιαίτερα σ' εκείνη την περίοδο, έχουμε την ανάπτυξη της έννοιας της επιστημονικής μεθόδου που θεματοποιεί και συγκροτεί το άρρηκτο επίπεδο σχέσεων μεταξύ των δύο εννοιών (κρίσεως-φαντασίας), οι οποίες φαντάζουν, εκ πρώτης όψεως, δυνάμενες να σχετιστούν τόσο συμπληρωματικά όσο και αντιφατικά. Αυτό είναι, άλλωστε, και το ιδιαίτερο στοιχείο που τις προσδιορίζει και τις εντάσσει σε μια προβληματική, το νόημα της οποίας κρίνεται ιδιαιτέρως σημαντικό για τους επιμέρους τομείς της ρητορικής, της διαλεκτικής και της επιστημονικής μεθόδου.

Μόνο αν εξετάσουμε μακροπρόθεσμα χρονικώς το πλαίσιο της συζήτησης το οποίο νοηματοδοτείται από τη διαλεκτική σχέση των δύο αυτών εννοιών (όπως στο πρώτο κεφάλαιο εξετάσαμε τις σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής), θα μπορέσουμε να εστιάσουμε στην κρισιμότητα της σημασίας τους για την λεγόμενη επιστημονική επανάσταση και την κυρίως συζήτηση περί μεθόδου, κατά τα χομπεσσιανά και καρτεσιανά, λόγου χάριν, πρότυπα του 17ου αιώνος. Φυσικά, οι σχέσεις των εννοιών ανάγονται χρονικά στην αρχαιότητα, απλώς την περίοδο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας συγκροτούνται θεματικά με τρόπον ισχυρότερο γύρω από τον πυρήνα της κλασικής θεωρίας, τόσο της διαλεκτικής όσο και της ρητορικής

τέχνης, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω σ' αυτό το κεφάλαιο, καθώς και στα επόμενα.[47]

Οι έννοιες της κρίσης και της φαντασίας έχουν ένα υπόβαθρο ρητορικό, διαλεκτικό αλλά και επιστημονικό / επιστημολογικό ταυτόχρονα. Η σχεσιακή τους αυτή πολλαπλότητα σίγουρα δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη, ούτε όμως μπορεί να επισημανθεί και να αξιολογηθεί κατά τρόπο τετελεσμένο και απόλυτο σίγουρα… Η σχέση τους θα μπορούσε να προσδιοριστεί ως μια σχέση διαρκούς έλξης και απώθησης, συμπληρωματικότητας και αντίθεσης. Είναι μια σχέση, κατ' εξοχήν, υπό διαμόρφωση, ανάλογη με τις τάσεις και τις επιταγές του ευρύτερου κοινωνικού, θεωρητικού και πολιτισμικού υποβάθρου που διαχρονικά την (επανα)νοηματοδοτεί και το οποίο και αυτή με τη σειρά της αναπαριστά και εκφράζει, γνωσιολογικά και αισθητικά, ευρύτερα.

Η κρίση, είναι το κυριότερο γνώρισμα της έλλογης νόησης, η σπουδαιότερη ιδιότητα της διαλεκτικής /λογικής, μαζί με την διαλεκτική εύρεση. Η κικερωνιανή διάκριση της διαλεκτικής σε εύρεση (inventio) και κρίση (iudicium) και η μετέπειτα υιοθέτηση της έννοιας της κρίσης με τη μορφή της διάθεσης και της διάταξης (dispositio) των επιχειρημάτων σε γλωσσικό επίπεδο [από τον Agricola λιγότερο και, κυρίως, από τον Ramus και τον Descartes, ιδίως στο πρώιμο έργο του δευτέρου «Κανόνες για την καθοδήγηση του πνεύματος» (Regulae ad Directionem Ingenii, 1628)] φανερώνει τον, πρωτίστως, έλλογο και επιστημονικό χαρακτήρα της.[48] Χαρακτήρας, πάντως, που σε καμία περίπτωση δεν διεκδικεί την απολυτότητα και την λογική μονομέρεια της συγκρότησης της ταυτότητάς του, όπως θα παρουσιαστεί αναλυτικά και στο κεφάλαιό μας περί της επιστημονικής μεθόδου, στο πέμπτο τμήμα της εργασίας μας. Έστω, κι αν, η συγκρότηση της έννοιας της κρίσεως αποτελεί χαρακτηριστικό της κύριας, ανθρώπινης πνευματικής ιδιότητας του καρτεσιανού cogito, της έλλογης νόησης (ratio). Η σχέση των εννοιών της κρίσεως και της μεθόδου, με άλλα λόγια, θα μας απασχολήσει και παρακάτω, ως δίπολο των όρων της διατάξεως (dispositio) και της μεθόδου (method /methodus).

Στον επικαθορισμό των παραπάνω σχέσεων (κρίσεως–μεθόδου-διατάξεως), σημαντικό ρόλο έχει και η έννοια της φαντασίας. Η κρίση, δεν μπορεί οντολογικά και οριστικά να διαμορφώσει την σημασία του περιεχομένου της, παρά μόνο σε σχέση, διαδραστικά, με την έννοια της φαντασίας. Η σχέση της κρίσεως και της φαντασίας καθορίζει την ουσία του περιεχομένου των δύο εννοιών, μέσω του αποκλεισμού των περιεχομένων που η σχέση αυτή δεν μπορεί να εκφράσει. Κρίση είναι το ο,τιδήποτε δεν μπορεί να λειτουργήσει σ' επίπεδο φαντασιακό, πάντα όμως ύστερα από τη διαμεσολάβηση της φαντασίας και την άρνηση της όποιας περαιτέρω σχέσης τους,

σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο.[49] Η ταυτότητα της καθεμιάς έννοιας προκύπτει από τις επιμέρους διαφορές της με την άλλη.

Κατά τον ίδιο τρόπο προκύπτει και ο εννοιολογικός προσδιορισμός της φαντασίας. Φαντασία είναι το ο,τιδήποτε δεν μπορεί να λειτουργήσει σε κριτικό-αναλυτικό επίπεδο, ύστερα όμως από τη διαμεσολάβηση της κρίσης που καθορίζει ένα ελάχιστο, τουλάχιστον, επίπεδο σχέσεων μεταξύ κρίσεως και φαντασίας. Ποτέ συνολικό, ποτέ όμως και εντελώς ανύπαρκτο. Άλλωστε, το καρτεσιανό cogito, ως γνωσιοθεωρητικός και υπερβατολογικός κατοπινός όρος, περιλαμβάνει όχι μόνο την έννοια της φαντασίας και της κρίσης, αλλά και άλλες ιδιότητες της νόησης που σχετίζονται μεταξύ τους, προσδιορίζοντας το υποκείμενο της νόησης: την μνήμη, την βούληση κλπ. Επίσης δε, βρίσκουμε το χομπεσσιανό εννοιολογικό πρόταγμα της φαντασίας ως μορφής της αισθήσεως και της μνήμης, στον «Λεβιάθαν» (“Leviathan”) του 1650.[50] Αν μη τι άλλο, η επεξεργασία τέτοιων εννοιολογικών συσχετισμών και διαβαθμίσεων δεν προκύπτει ξαφνικά, ούτε αποτελεί μια στατική έκφραση ενός τυχαίου θεωρητικού διαλόγου. Η συζήτηση έχει ένα συγκεκριμένο σημείο αφετηρίας, μια δεδομένη ροή, αμφίβολη όμως και αμφίσημη, άρα και ένα άκρως ρητορικό αποτέλεσμα ως προς την έκβασή της.

Όπως κατεξοχήν ρητορικό χαρακτήρα έχει και η έννοια της φαντασίας, ως η βασική προϋπόθεση της ρητορικής έκφρασης, της ρητορείας (oratio). Η σχέση λογικής-ρητορείας (ratio-oratio) έρχεται πάλι στο προσκήνιο (όπως είδαμε και στο πρώτο μας κεφάλαιο) και καθορίζει τις μορφές της δυνατότητας για έκφραση της ανθρώπινης πνευματικής δραστηριότητας σε όλους τους τομείς της κοινωνικής συμμετοχής. Την πολιτική, τον πολιτισμό, την θρησκεία, την επιστήμη. Αν η ratio, ως η μορφή της έλλογης πνευματικής δράσης του ατόμου, έχει ως κύριο ενέργημά της την κρίση, έτσι και η oratio, ως η μορφή της γλωσσικής αισθητικής και της λειτουργικής της αποτύπωσης, εκφράζεται, αλλά και δομείται οντολογικά μέσω της ιδιότητας της φαντασίας. Μια τέτοια συγκροτητική και επιτελεστική αναγωγή, αν και δε θα φάνταζε πλήρως ορθή με βάση τα όσα αναφέραμε παραπάνω, σίγουρα θα μας διευκόλυνε σε πρώτο επίπεδο, τουλάχιστον, για να κτίσουμε τη βάση του επιχειρήματός μας για τη σχέση κρίσεως-φαντασίας σ’ αυτό το κεφάλαιο, αλλά και παρακάτω, για τα υπόλοιπα τμήματα της εργασίας μας. Έχοντας τούτο κατ’ επέκτασιν στη σκέψη μας, προχωρούμε περαιτέρω στην ανάλυση της σκέψης και της επιχειρηματολογίας μας.[51]

Από τα παραπάνω στοιχεία προκύπτουν και τα ερωτήματα: υφίσταται μεθοδολογική γνώση χωρίς κρίση και φαντασία ταυτόχρονα; Αν ναι, με ποιον τρόπο; Αν όχι, ποια είναι εκείνα τα πολύ συγκεκριμένα στοιχεία των δύο εννοιών που με το σωστό τους συνδυασμό δημιουργούν τις επιστημονικές κανονικότητες και τις

δυνατότητες για αξιολογικές κρίσεις επί συγκεκριμένων μεθοδολογικών και επιστημολογικών μοντέλων αναφοράς; Ποια είναι η αισθητική μορφή της αποτύπωσης αυτών των κανονιστικοτήτων και ποια λογική συνέχει τα τεκμήρια της επιστημονικότητάς τους; Με άλλα λόγια, ποια ρητορικά και διαλεκτικά μέσα και σκοποί τίθενται στην υπηρεσία της έννοιας της επιστημονικότητας ενός μεθοδολογικού, θεωρητικού μοντέλου; Υπάρχουν λογικοί-κριτικοί και φαντασιακοί περιορισμοί στις δυνατότητες για μια τέτοιου είδους συγκρότηση της θεωρίας και αν ναι, γιατί υφίστανται; Ποιος ο συγκεκριμένος ρόλος της ρητορικής και της διαλεκτικής τέχνης στο εγχείρημα αυτό, όπως αυτές μάλιστα εκφράζονται μέσω των δύο βασικών εννοιολογικών αξόνων τους, της κρίσεως και της φαντασίας;

Ένα τέτοιο πλήθος και μωσαϊκό ερωτημάτων, καθώς κι ένα ακόμη μεγαλύτερο που μπορεί δυνητικά να προκύψει κατά την εξέταση του κάθε επιμέρους ερωτήματος, χρήζει ιδιαίτερης αναφοράς και αξιολόγησης. Οι απαντήσεις σε τέτοιους προβληματισμούς, όσο ξεκάθαρες και αν φαντάζουν, δεν παύουν να εμπεριέχουν τους όρους και τις δυνατότητες της ίδιας της θεωρητικής τους αυτοδιάψευσης. Η περίοδος της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας είναι ο χρόνος του θριάμβου της υποκειμενικής γνώμης, της προσωπικής θεώρησης, της αντίφασης, της διάστασης των απόψεων. Από κει, άλλωστε, προκύπτει και η γονιμότητα των απόψεων, των ιδεών, των θεωριών και των πρακτικών αυτής της περιόδου, που χρονικά ακολουθεί έναν στείρο, αντιδιαλογικό, τυπικά φορμαλιστικό, μεσαιωνικό δογματισμό και φανατισμό.

Το εύρος τούτων των αναζητήσεων κατευθύνει και την πορεία της έρευνάς μας στο υπόλοιπο τμήμα του κεφαλαίου αυτού. Με άξονα την θεώρηση της σχέσης ratio-oratio, γίνεται η απόπειρα να καθοριστούν κατά προσέγγιση, τα όρια της λογικής και της αισθητικής της επιστημονικότητας της πρώιμης και ύστερης Αναγέννησης καθώς και της πρώιμης νεωτερικότητας, με βάση αναφοράς το θεωρητικό περιβάλλον που παρήγαγε ένα πλήθος γνωμών και θεωριών γύρω από το ζήτημα της σχέσης αυτής. Η σχέση των εννοιών της κρίσεως και της φαντασίας εξετάζεται κριτικά, στα όρια του πεδίου της διαλεκτικής και ρητορικής inventio, που συγκροτεί το ζήτημα (questio) της εκάστοτε μεθοδολογικής θεώρησης, καθώς και του τρόπου της αισθητικής και λειτουργικής παρουσίασης του ζητήματος αυτής της θεώρησης. Δηλαδή, του γραπτού ή προφορικού τρόπου της έκφρασής του, και της αυτάρκειας, της πληθωρικότητας και της επάρκειας της πληροφορίας που αυτός μεταδίδει, με κριτήρια που αφορούν την δόμηση και την λειτουργικότητα της λογικής και ρητορικής του στοιχείωσης.[52]

Η σχέση κρίσεως-φαντασίας στην δόμηση, την συγκρότηση και την εκφραστική διατύπωση των μηνυμάτων κάθε μορφής λόγου είναι μια σχέση

ισορροπίας, αναλογίας και ανάγκης, ανάλογα με την κάθε φορά (ad hoc) περίσταση της λειτουργικότητας του λόγου. Λέγοντας λόγο εδώ, δεν εννοούμε την υπόκρισιν (actio) της ρητορικής τέχνης κυρίως, αλλά τον λόγο ως το συνολικό προϊόν μιας διαδικασίας (discourse) που δημιουργεί όρους γνώσης, πληροφορίας, συζήτησης και διαλόγου και αποτελεί την προϋπόθεση για κάθε είδους δυνατότητα διακειμενικής και διυποκειμενικής επικοινωνίας μεταξύ των φορέων του τόσο σε γραπτό όσο και σε προφορικό επίπεδο. Ειδικά δε, την περίπτωση ενός επιστημονικού /επιστημολογικού λόγου, ο οποίος απαιτείται να είναι λόγος σαφήνειας, ευκρίνειας, εγκυρότητας, αυστηρότητας και απόδειξης, όντας ταυτόχρονα, ιδιαίτερα εξειδικευμένος στο πλαίσιο των ορισμών, των συγκεκριμένων συλλογιστικών του μεθόδων και των αναγκαίων ορολογιών του.[53]

Η ανάπτυξη όλων των επιστημονικών μορφών λόγου, κατά την περίοδο της Αναγέννησης και, κυρίως, της πρώιμης νεωτερικότητας, όπως επίσης και όλων των μορφών της επιστημονικής έρευνας και έκφρασης (φρονησιακής-εμπειρικής και επιστημολογικής-γλωσσολογικής), γίνεται εφικτή σε όλες τις συμβατικές, ή μη, επιστήμες της ανθρώπινης δραστηριότητας. Το υποκείμενο προσπαθεί και επιζητά να επαναπροσδιορίσει τα όρια και τις δυνατότητες της γλωσσικής του έκφρασης, να βρει νέες ισορροπίες στην ικανότητά του να ευρίσκει, να διατάσσει και να εκφράζει αισθητικά τα δεδομένα των γνώσεων και των ερευνών του. Η τάση για μια μεθοδική απλοποίηση της χρησιμοποιούμενης γλώσσας φαντάζει επιτακτική, όπως αναλύσαμε στο προηγούμενό μας κεφάλαιο. Η ανάγκη για κειμενική ανάλυση και γλωσσικό εμπλουτισμό, βάσει των ουμανιστικών γλωσσολογικών κριτηρίων, εννοιοποιεί μια λιγότερο φορμαλιστική γλώσσα που αναζητά ταυτόχρονα να επιτελεί τόσο καθήκοντα διδακτικά και αποδεικτικά, όσο και καθήκοντα ευχαρίστησης και προτροπής. Η νέα μορφή έκφρασης, δηλαδή, όντας εκκοσμικευμένη σε σχέση με τον μεσαιωνικό, μονοδιάστατο και αντιπληροφοριακό της χαρακτήρα, επιζητά ν' ανταποκρίνεται θετικά, ταυτόχρονα, σε υψηλό επιστημονικό αλλά και κοινωνικό, καθημερινό επίπεδο, μέσω των «συνηθισμένων χρήσεών» της, που δείχνουν την προτίμηση των φορέων της για μια καθαρά ρητορική στροφή κατά τα πρότυπα της θεώρησης των Valla και Agricola ιδίως.[54] Τούτο είναι το πεδίο μέσα στο οποίο οφείλουν να συνδυαστούν και να επανατοποθετηθούν, εκ νέου, οι όροι των σχέσεων των εννοιών της κρίσεως και της φαντασίας.

«Η κρίση και η φαντασία μπορούν να συνυπάρχουν στον ίδιο άνθρωπο, αλλά εκ περιτροπής, όπως το απαιτεί ο επιδιωκόμενος σκοπός… Έχω συναντήσει διαύγεια κρίσεως συνδυασμένη με πλούτο φαντασίας, δύναμη λογικής μ' ευχάριστο τρόπο ομιλίας και όλ' αυτά συγκεντρωμένα, κατά τρόπον έξοχο, στον ίδιο άνθρωπο… Το ίδιο ωραία μπορούν να συνυπάρξουν η λογική και η ρητορική, αν όχι

στις φυσικές, οπωσδήποτε στις ηθικές επιστήμες»,[55] τονίζει ο Thomas Hobbes στο συμπερασματικό του κεφάλαιο στην πολιτική του πραγματεία «Λεβιάθαν», το 1650, εποχή αρκετά ύστερη από τις απαρχές της πρώιμης Αναγέννησης και των δεδομένων μεταρρυθμιστικών επιταγών της. Η μορφή αυτής της απόφανσης φαντάζει, αρχικά, ικανή να θεμελιώσει μιαν εντύπωση βεβαιότητας και σιγουριάς του συγγραφέως της για την αλήθεια, την επάρκεια και την αποφασιστικότητα του περιεχομένου των λεγομένων του. Τόσο για το συγκεκριμένο έργο του, όσο και για το σύνολο της φιλοσοφίας του σε συνάρτηση με το ζήτημα των σχέσεων λογικής και ρητορικής. Άρα και κατ' επέκτασιν (με βάση τα όσα αναπτύξαμε ήδη παραπάνω) σε συνάρτηση με τους όρους της φαντασίας και της κρίσης, μέσα στο έργο του. Είναι όμως τα πράγματα τελικά όντως τόσο απλά; Όχι μόνο για τον ίδιο τον Hobbes, αλλά και για τους προηγούμενους της εποχής του θεωρητικούς, την άποψη των οποίων αντανακλά και επιθυμεί να επαναδιατυπώσει ο μεγάλος άγγλος φιλόσοφος του 17ου αιώνος;

Η απάντηση στο ερώτημα αυτό φαντάζει μάλλον αρνητική. Τα πράγματα δεν είναι τόσο απλά, στην πραγματικότητα δεν είναι καν απλά. Ο Hobbes, φαίνεται ν' αποστασιοποιείται από τον ρόλο του οριστικού και τελεσίδικου κριτή των σχέσεων ρητορικής και λογικής, καθώς και της δυνατότητας μιας εξ αυτών τελικά να υπερισχύσει. Η ίδια η διατύπωση της πρότασής του εμπεριέχει μια εγγενή αντίφαση, χαρακτηριστικό σημείο αφετηρίας για κάθε ρητορική δυνατότητα ανάγνωσης και ερμηνείας. Αλήθεια, πόσο λογικό είναι το γεγονός η σύνθεση της λογικής με την ρητορική να είναι τόσο απλή και αβίαστη και όμως, ο ίδιος ο Hobbes, ν' αναφέρει πως ο μοναδικός άνθρωπος στον οποίο εντόπισε μια τέτοια επιτυχημένη ικανότητα ήταν κάποιος άλλος εκτός από τον ίδιο; Και επιπλέον, πόσο μια μεμονωμένη περίπτωση μπορεί να θέσει και να ορίσει κανονιστικότητες και αρχές επιστημονικής επαλήθευσης και τεκμηρίωσης, κατά τα πρότυπα της χομπεσσιανής επιστημονικής μεθόδου, όταν η εμπειρική φρόνηση (prudentia) σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να εκληφθεί ως αυθεντική γνώση και επιστήμη (scientia) η οποία προϋποθέτει αυστηρή ονοματοθεσία και έγκυρο συλλογιστικό συμπερασμό καθ' όλη την πορεία της αποδεικτικής του εξέλιξης;[56] Αρκεί, με άλλα λόγια, ένας άνθρωπος μόνο για να θεμελιώσει την σιγουριά της επιστημονικής μεθόδου και του πλαισίου αναφοράς που, αισιόδοξα, συγκροτεί ο Hobbes και μάλιστα το 1650; Μάλλον όχι, γι' αυτόν τον λόγο η φράση τούτη του Hobbes, θεμελιώνει ένα επιχείρημα διπλής όψεως (in utramque partem),[57] τόσο για τον ίδιο, όσο και για τους ανά καιρό ερμηνευτές και σχολιαστές του όσον αφορά την τελική αποκρυστάλλωση των σχέσεων λογικής και ρητορικής, κρίσεως και φαντασίας, στο ευρύτερο φιλοσοφικό και επιστημολογικό πεδίο του καιρού του. Πόσο μάλλον, εφόσον το πεδίο αυτό αποτελεί τη συνισταμένη σε

θεωρητικό επίπεδο μιας μακροχρόνιας και κοπιαστικής αναζήτησης και συζήτησης προηγούμενων και σύγχρονών του διανοητών, για το ίδιο περίπου ζήτημα. Τα αδιέξοδα του Hobbes είναι και αδιέξοδα των προκατόχων του. Απλώς εκείνος τα συγκροτεί και τα θεματοποιεί με περισσότερο, ίσως, επιστημονικό τρόπο γύρω στα μέσα του 17ου αιώνος.[58]

Τόσο στην ύστερη Αναγέννηση όσο και στην πρώιμη νεωτερικότητα, το ενδιαφέρον του μελετητή και του θεωρητικού γύρω από το πώς συνδυάζεται η κρίση με την φαντασία σ' επιστημονικό επίπεδο, στρέφεται γύρω από ένα, φαινομενικά, αντιφατικό δίπολο: i) τη γνώση ως μονοσήμαντη πληροφορία, που αναπαριστάται γλωσσικά /εκφραστικά μέσω της σήμανσης ενός καθολικού ορισμού και ii) τη δυνατότητα της διαφορετικής ερμηνείας ενός αμφίσημου ορισμού ή έννοιας, κατά τα πρότυπα και τις επιταγές που επιτάσσει σε διαφορετικούς ανθρώπους, ή στον ίδιο άνθρωπο, η έννοια των παθών και των συμφερόντων του. Η αντίφαση αυτή (πληροφορία ως μονοσήμαντη γνώση–ερμηνεία κατά το συμφέρον) γεννά ένα πλήθος επιμέρους αντιφάσεων, όπως π.χ., η σχέση πίστεως και αποδείξεως, διδασκαλίας και μαρτυρίας, επιστημονικής πεποιθήσεως και ρητορικής πειθούς, που όλες θεματοποιούνται μέσα στα όρια των σχέσεων των όρων πράγματος-λέξεων (res-verba) και αφορούν και τις σχέσεις φαντασίας και κρίσεως, μέσα στα όρια ενός context κοινωνικού και επιστημονικού ταυτοχρόνως. Μέσα στο πλαίσιο μιας περιόδου που, διαχρονικώς, επιζητά την ενεργό συμμετοχή στα κοινωνικά ζητήματα, αφού το πρότυπο ζωής είναι πια η κοινωνική /συλλογική vita activa, αλλά και, ταυτόχρονα, εκφράζει τις απαιτήσεις της για έναν λόγο τόσο κοινωνικό όσο και επιστημονικό, απελευθερωμένο από εκφραστικά στερεότυπα και στείρους, λεκτικούς επιστημονισμούς[59].

Οι δύο έννοιες (κρίση-φαντασία) αφορούν τόσο την συγκρότηση της inventio, όσο και την δόμηση και την εκφραστική αποτελεσματικότητα της λέξεως (elocutio) σε λογικό και ρητορικό, αντίστοιχα, επίπεδο. Η κρίση, μαζί με τη διαλεκτική inventio (εύρεση), αποτελούν τα κύρια σημεία της διαλεκτικής όσον αφορά την συγκρότηση του εκάστοτε ζητήματος (questio) του λόγου, και αφορούν κυρίως την λειτουργία της θεωρίας των τόπων (σε στενότερο πλαίσιο χρήσης τους) σε αντίθεση με τη ρητορική σημασία της ευρείας χρήσης των τόπων για τη συγκρότηση της ρητορικής inventio. Άλλωστε, η Αναγέννηση και η πρώιμη νεωτερικότητα καθ' όλη τη διάρκειά τους, αποτελούν τις περιόδους στις οποίες η τάση της διαλεκτικής /λογικής για ιδιοποίηση των στοιχείων και των μερών της ρητορικής (inventio, dispositio, memoria), με περισσότερο ή λιγότερο επιτυχημένο κάθε φορά τρόπο και σκοπό, είναι ιδιαίτερα μεγάλη. Η περίπτωση του Ramus είναι ενδεικτική μιας διαλεκτικής που λειτουργεί, ταυτόχρονα, διαλεκτικά και ρητορικά… Η τάση του για λογική, σχεδόν αξιωματική,

αυστηρότητα της διαθέσεως /διατάξεως των όρων στη συγκρότηση και τη χρήση των επιχειρημάτων του, άλλωστε, θ' αποτελέσει την αφορμή για την οργανωμένη συζήτηση περί της έννοιας της μεθόδου κατόπιν, από τον Bacon, τον Hobbes, τον Descartes…[60]

Η διαλεκτική κρίση, όπως εκφράζεται σαν θεωρία της επιλογής, της σύνθεσης και της διάταξης των όρων ενός λογικού συμπερασμού και ενός επιχειρήματος το οποίο επιδιώκεται να τείνει σε αυστηρές και σίγουρες διατυπώσεις και μονοσήμαντους ορισμούς και επισημάνσεις, βρίσκει στην περίπτωση του Ramus έναν ισχυρό και μεθοδολογικό υποστηρικτή της. Για τον Ramus, η επιλογή και η χρήση των τόπων αποτελεί μια μηχανιστική διαδικασία, όπως για το μεγαλύτερο πλήθος των θεωρητικών της λογικής του καιρού του. Αν ο Agricola επέκτεινε τη δυνατότητα της χρησιμοποίησης της θεωρίας των τόπων ακόμη και στα επίπεδα του αυστηρού, λογικού /διαλεκτικού συλλογισμού και επιχειρήματος, δίνοντάς τους μια μεγαλύτερη δυνατότητα ad hoc προσαρμογής στα δεδομένα μιας λεκτικής αντιμαχίας (controversia) -και ουσιαστικά μια νέα οντολογική υπόσταση και επιτελεστικότητα- ο Ramus, επιζητεί μια inventio και μια dispositio που αναλώνονται, σε τελική ανάλυση, σε μια αυστηρά διχοτομική, διαγραμματική και διδακτική παρουσίαση μιας ανάλυσης και μιας απόδειξης, που δεν φαντάζουν ιδιαιτέρως γόνιμες και ανοικτές στη χρήση τοπικών προβληματισμών και ρητορικών controversiae… Στην λογική ανάλυση και απόδειξη του Ramus κυριαρχεί η εικόνα, όχι ο λόγος. Ο αποδεικτικός λόγος γίνεται ένα φορμαλιστικό πρόσχημα για ν' αποξενωθεί η δυνατότητα διδασκαλίας από το ενδεχόμενο μιας διαλογικής αντίκρουσης. Ο κριτικός, διαλεκτικός /λογικός λόγος στεγανοποιείται και αυστηροποιείται σε σχηματικές αναπαραστάσεις.[61]

Ουσιαστικά, το ερώτημα που απασχολεί με τρόπο καίριο την συζήτηση της εποχής σχετικά με την χρήση της θεωρίας των τόπων (και έτσι με τρόπο έμμεσο, τουλάχιστον, τη συζήτηση για τις σχέσεις της κρίσεως και της φαντασίας στο πλαίσιο της κλασικής διαλεκτικής και ρητορικής παράδοσης) είναι το κατά πόσο οι ρητορικοί και οι διαλεκτικοί τόποι έχουν το δικαίωμα να χρησιμοποιούνται στη δόμηση ενός επιχειρήματος για μια συγκεκριμένη μορφή λόγου, ανάλογα με την εγκυρότητά τους και τη δυνατότητα, ή μη, της a priori αναγνώρισης της λογικής τους αξίας και εγκυρότητας.[62] Η κρίση και η φαντασία εμπλέκονται ουσιαστικά στην ρητορική και διαλεκτική εύρεση και η επιτυχία τους ή μη, εξαρτάται κάθε φορά με τρόπο υποκειμενικό, από την άποψη και τη θεώρηση εκείνου του διανοητού που παρατηρεί τις σχέσεις των όρων res-verba, cor-lingua. Δηλαδή το τι λέγεται, με ποιον τρόπο λέγεται και ποια είναι η στάση του εκάστοτε διανοητού της εποχής αναφορικά με τις προτιμήσεις του, σε συνάρτηση με το είδος του μηνύματος που μεταδίδεται και τον τρόπο της μετάδοσής του. Η σχέση κρίσεως-φαντασίας ανάγεται σε σχέση κριτικής-

ευρέσεως. Αν η εύρεση δια της παραγωγικής φαντασίας συλλέγει, θεματοποιεί, συγκεντρώνει, η κριτική διαλέγει, διακρίνει, αποκλείει, βάσει της έλλογης κρίσης...

Η ρητορική εύρεσις (inventio) είναι περισσότερο ελεύθερη να συλλέξει μέσω της φαντασίας και της μνήμης. Πολλές φορές, δεν χρειάζεται την απόδειξη ή την λογική a priori εγκυρότητα και νομιμοποίηση των ρητορικών τόπων που χρησιμοποιεί για να στήσει ένα ζήτημα (questio), μια υπόθεση (causa). Αντίθετα, η διαλεκτική εύρεση και η λογική κρίση οφείλουν να' ναι περισσότερο εκλεπτυσμένες, προσεκτικές, λογικά και αποδεικτικά τεκμηριωμένες κατ' απόλυτον, σχεδόν, βαθμό. Για τους ουμανιστές της εποχής, η εύρεση των επιχειρημάτων από τους τόπους προηγείται της κρίσεως για την αλήθεια τους, άρα, και η διδαχή των τόπων προηγείται της κριτικής τους. Αντίθετη είναι η στάση των διαλεκτικών (διανοητών της λογικής της εποχής) οι οποίοι στηρίζονται στην αυταπόδεικτη αξία και ουσία των τόπων, οι οποίοι δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν αν πρώτα δεν εξακριβωθεί η λογική και αποδεικτική εγκυρότητα και σαφήνειά τους. Γι' αυτούς, κάθε άλλη χρησιμοποίηση των τόπων με τρόπο ρητορικό, είναι παράξενη και εκ του πονηρού, όπως φανερώνει -χάριν παραδείγματος- η ράμεια μεθοδολογική φρόνηση (prudentia) -κρύπσις– των ρητόρων και των ποιητών, που αποσκοπούν μόνο στην εγωιστική και ιδιοτελή ανύψωση και αναβάθμιση του ρητορικού τους ήθους μέσω των παθών τα οποία προξενούν στον θεατή-ακροατή. Στηλιτεύεται, κατά τον τρόπο αυτόν, μια περίεργη και αντιεπιστημονική τάση αρχαιολατρείας των ρητορικών και φιλοσοφικών αυθεντιών του παρελθόντος, που δείχνουν οι ποιητές και οι ρήτορες και κρίνονται γι' αυτήν τους την προτίμηση από τους θεωρητικούς της λογικής.[63]

Και πάλι ο Hobbes θα εκφράσει την άποψή του για την κατάσταση αυτή, της ρητορικής inventio, με τρόπο οξύ. Στο συμπερασματικό του κεφάλαιο στον «Λεβιάθαν», εξαπολύει μια δριμύτατη κριτική στις ρητορικές και φιλοσοφικές αυθεντίες του παρελθόντος, τονίζοντας με πνεύμα ειρωνικό και μειωτικό πως «απόψεις εδραιωμένες μόνο στην όποια αξιοπιστία τους προσδίδει η αρχαιότητά τους, δεν εκφράζουν την προσωπική κρίση όσων τις παραθέτουν, αλλά είναι λέξεις που, όπως το χασμουρητό, μεταδίδονται από στόμα σε στόμα».[64] Ο Hobbes, όπως και ο Bacon και ο Descartes κατόπιν, κάνοντας χρήση των αριστοτελικών ενθυμημάτων που αποτελούν σύντομους, λογικούς, ρητορικούς συλλογισμούς, προσπαθεί ν' αποδείξει πως οι ρητορικοί τόποι πρέπει να αποκτούν την αξία τους μέσω της ίδιας της απόδειξης του περιεχομένου τους, με τρόπο λογικό, και όχι να φέρουν a posteriori και διαχρονικά ένα, αμφιβόλου αλήθειας, ουσιοκρατικό περιεχόμενο. Προσπαθεί, με άλλα λόγια, ν' αντιστρέψει (όπως και αρκετοί διαλεκτικοί της εποχής του) την θεωρία των τόπων, έτσι ώστε αυτοί ν' αποκτούν αξία κατόπιν της αρχικής αποδείξεώς τους και όχι να θεμελιώνουν το ήθος όσων τους εκφέρουν

μηχανικώς και χωρίς καν, ίσως, να τους κατανοούν. Κάτι τέτοιο, για τους διαλεκτικούς της ύστερης Αναγέννησης και τους θεωρητικούς της επιστημονικής μεθόδου της πρώιμης νεωτερικότητας, είναι απαράδεκτο και κυρίως μη επιστημονικώς ορθό.[65]

Από τα παραπάνω, προκύπτει το συμπέρασμα πως η συζήτηση περί της εφαρμογής και του ρόλου της κρίσεως και της φαντασίας στην εύρεση (κυρίως) αλλά και την έκφραση σε διαλεκτικό και ρητορικό επίπεδο, ανάγεται στο διάλογο περί των σχέσεων ρητορικής και επιστήμης, καθ' όλην μάλιστα την περίοδο της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Η συζήτηση αυτή είναι ευκόλως κατανοητό πως δεν γίνεται να' ναι δογματική, απόλυτη, μη αντιφατική καθ' αυτήν, επειδή ακριβώς το κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αυτή συντελείται και με τη σειρά της και αυτή το (επανα)νοηματοδοτεί, είναι ένα πλαίσιο κατεξοχήν διαλογικό. Αν και, κατόπιν, ο επιστημονισμός του 16ου, του 17ου και, ιδίως, του 18ου αιώνος, τείνει να δημιουργήσει έναν ασύμμετρο, κυριαρχικό, αντιδιαλογικό ίσως επιστημονικό λόγο, που ειρωνικά και αυτός σκοπεύει στο να θεμελιώσει ένα επιστημονικό ήθος των συντακτών του, ανάλογο με το ρητορικό ήθος των αρχαίων και σύγχρονων, της πρώιμης νεωτερικότητας, αυθεντιών.

Στη συζήτηση αυτή περί res-verba και ratio-oratio, οι ουμανιστές επαναφέρουν την ιδιαιτέρως σημαντική λειτουργία της φαντασίας, όπως θα δούμε και στα παρακάτω κεφάλαια της παρούσης εργασίας. Αντίθετα, οι θεωρητικοί της επιστήμης και της μεθόδου αρνούνται την πρωτοκαθεδρία της ρητορείας στην καθημερινή πρακτική (όπως υποστήριξαν ο Κικέρωνας, ο Κοϊντιλιανός και, κυρίως, ο νεότερος Valla) και προσπαθούν να υποκαταστήσουν την ευγλωττία (elocutio) με την επιστημονική μέθοδο, την oratio με τη recta ratio. Τόσο από την άποψη της σαφήνειας, της ευκρίνειας και της εκφραστικής συμμετρίας, όσο και από την άποψη της αιτιακής εγκυρότητας, σαφώς και των μονοσήμαντων ορισμών, καθώς και των μορφών ενός αυστηρού, λογικού συμπερασμού και συλλογισμού. Προτείνουν, μάλιστα, το ότι η αυθεντική γοητεία της γλώσσας (eloquentia) προκύπτει από την λογική και όχι από την ρητορική, και καθορίζεται με όρους επιστημονικούς, αναλυτικούς και παραγωγικούς, και όχι ρητορικώς.

Αν κατά τον Ζήνωνα τον ελεάτη, η διαλεκτική /λογική είναι μια σφιχτή γροθιά, λόγω της εσωτερικής συνοχής και της αποτελεσματικότητάς της, ενώ η ρητορική τακτική ομοιάζει με μια παλάμη ανοιχτή που αγγίζει μόνο επιφανειακά τα ζητήματα και τα θέματα με τα οποία ασχολείται, το ίδιο για τους θεωρητικούς της λογικής συμβαίνει με την κρίση και την φαντασία.[66] Η κρίση ως δομή, σύνθεση, διάκριση και αποκλεισμός είναι περισσότερο σφιχτή και συνεκτική από την φαντασία. Η κρίση κρίνει και διακρίνει ενώ η φαντασία συσσωρεύει. Ο ουμανιστικός κύκλος επιζητεί μια νέα, ζωντανή, αισθητικώς πλούσια και εκφραστικώς σωρευτική γλώσσα, ακόμη και

εις βάρος της επιστημονικής ακρίβειας. Το εγχείρημα φαντάζει μπλεγμένο, οι επιδιώξεις αντιφατικές. Επιστημονισμός και ρητορικότητα, ακρίβεια και υπερβολή, ουσία και διάκοσμος, res και verba, αναζητούν διαλεκτικά τις νέες δυνατότητες για τον ισόρροπο επανακαθορισμό τους. Η χρυσή τομή της ισορροπίας των δύο οφείλει να αντανακλά τα δεδομένα και τις απαιτήσεις της εποχής για έναν λόγο επιστημονικό και κοινωνικό ταυτόχρονα, για έναν λόγο εξειδικευμένο και καθολικά κατανοητό την ίδια στιγμή. Η σχέση του ρητορικού ornatus με την έννοια της επιστημονικής γνώσης και την έκφραση αυτής θα πρέπει να επανακαθοριστεί. Ο συμβιβασμός των σχέσεων της κρίσεως και της φαντασίας, της ratio και της oratio, φαντάζει περισσότερο επιτακτικός τώρα, παρά ποτέ.

Ο συνδυασμός φαντασίας και κρίσης είναι πολύ δύσκολος, αλλά εν μέρει εφικτός, όταν σ' έναν συγκεκριμένο στοχασμό η κρίση επικεντρωθεί στην ανάλυση αυτού ενώ, ταυτόχρονα, η φαντασία αφεθεί ελεύθερη να περιτριγυρίζει τον «κόσμο», την τάξη, του στοχασμού αυτού.[67] Την προέλευση, το είδος του και τις μορφές συνάφειάς του με άλλους ομοειδείς του.

Όπως όμως συμβαίνει και με τους ρητορικούς τόπους, έτσι και η φαντασία οφείλει να μην ανοίγεται σε εικόνες που δεν μπορεί να μεταφέρει /αναπαραστήσει ή είναι α-νόητες, χωρίς δυνατότητα νοήματος, γιατί με τον τρόπο αυτό υπονομεύει την ίδια τη δυνατότητά της να πείσει με τρόπο άμεσο. Η φαντασία θα πρέπει να είναι πρωτότυπη, όπως και οι εικόνες της έκφρασής της, αλλά ποτέ δεν θα πρέπει αυτές να καταστούν συγκεχυμένες, μπερδεμένες ή ανόητες, γιατί έτσι θα προκύπτει ένα σοβαρό αισθητικό λάθος στη μορφή και το περιεχόμενο της απόδειξης. Ένας αποδεικτικός συλλογισμός που θεμελιώνει ένα επιχείρημα (ή η οποιαδήποτε άλλη μορφή της δόμησης και της έκφρασης ενός επιχειρήματος) θα πρέπει να στηρίζεται σε τόπους προσεκτικά χρησιμοποιούμενους. Τα ζητήματα ενός λόγου, θα πρέπει να θεμελιώνονται με, όσο το δυνατόν, περισσότερο πειστικά και λογικά επιχειρήματα, που δεν θ' αποτελούν εξεζητημένα κατορθώματα της φαντασίας. Η κρίση μόνη της μπορεί να υπάρξει, η φαντασία όμως όχι. Ακόμη και η πιο έξοχη φαντασία θα πρέπει να υπόκειται σε μια λογική κρίση. Η κρίση δομεί και κατευθύνει το επιχείρημα, ενώ η φαντασία το κοσμεί και το εκφράζει πειστικά, μέσω της θεωρίας των ρητορικών τρόπων και σχημάτων (ornatus-ρητορικός διάκοσμος) την οποία θ' αναλύσουμε σε επόμενο τμήμα της εργασίας μας, εξετάζοντας ποια είναι και τα όρια του συσχετισμού, παράλληλα, των εννοιών της κρίσεως και της φαντασίας στο πλαίσιο των συμβατικών, και μη, μορφών του κοινωνικού και επιστημονικού λόγου της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας.[68]

Ιδιαίτερα, θα εξετάσουμε ποια είναι η πρακτική εφαρμογή των σχέσεων της κρίσεως και της φαντασίας στο επίπεδο του επιστημονικού διαλόγου της εποχής και

στη συζήτηση του καιρού περί της έννοιας της μεθόδου, την αντανάκλαση της σχέσης αυτής στο γλωσσικό επίπεδο της εποχής το οποίο αφορά την διαμόρφωση της θεωρίας για την χρήση των ρητορικών και επιστημονικών παθών, καθώς και την αποτύπωση της επιρροής των τελευταίων στη θεωρία περί των ρητορικών τρόπων και σχημάτων της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Με τούτη την τελευταία ανάλυση, περί της θεωρίας των ρητορικών τρόπων και σχημάτων δηλαδή, θα ασχοληθούμε παρακάτω, στο τέταρτο κεφάλαιο της διπλωματικής μας εργασίας. Πρώτα όμως, στο αμέσως επερχόμενο κεφάλαιό μας, θ' αναφερθούμε στη θεωρία των παθών που τροφοδοτείται από ένα μείγμα ρητορικών και επιστημονικών επιρροών, ιδιαιτέρως σημαντικών για την εποχή.[69]

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3ο

«Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΠΑΘΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΡΩΙΜΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ»

Η ανάπτυξη της προβληματικής μας των δύο πρώτων κεφαλαίων που προηγήθηκαν είναι στενά δεμένη, σε θεωρητικό αλλά και πρακτικό πλαίσιο, με την θεματική και εννοιολογική ανάπτυξη τούτου του τρίτου κεφαλαίου. Η ανάλυσή μας περί της θεωρίας των παθών στην Αναγέννηση και στην πρώιμη νεωτερικότητα δεν φαντάζει ως μια προσπάθεια ψυχολογικής και ψυχαναλυτικής, με τα σημερινά μας δεδομένα και πρότυπα, αναγωγής της εξέτασης του ζητήματός μας μέσα από μια άλλη οπτική αναφοράς και προβληματισμού. Είναι, όμως, ιδιαιτέρως κρίσιμη για την κατανόηση βασικών αξόνων του ζητήματός μας, ιδίως, αν κάποιος σκεφτεί πως η Αναγέννηση και η πρώιμη νεωτερικότητα αποτελούν μια κρίσιμη στιγμή στην πορεία της εξέλιξης της ανθρώπινης σκέψης και της ιστορίας των εννοιών. Είναι η εποχή, όχι μόνο της ουμανιστικής-ρητορικής στροφής, που επιζητά να υποσκελίσει έναν παρωχημένο και τυπολατρικό τρόπο σκέψης και έκφρασης, αλλά και του νέου επιστημονικού ενθουσιασμού ο οποίος θέτει τις βάσεις μιας νέας, εκκοσμικευμένης και ιδεολογικοποιημένης, πορείας της πνευματικής δράσης και έρευνας.[70] Οι κοινωνικές, πολιτικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνιστώσες αλλάζουν συνεχώς και γρήγορα και μαζί τους αλλάζουν τα εκφραστικά, επιστημονικά και ψυχολογικά πλαίσια της έρευνας, της τεκμηρίωσης, της ανακάλυψης και της αναφοράς των εκάστοτε θεωριών και των διατυπώσεων αυτών.

Η ύστερη Αναγέννηση και η νεωτερικότητα ευρύτερα (ακόμη και ως τις μέρες μας) είναι η εποχή ενός νέου ιστορικού χρόνου, η περίοδος ενός νέου ιστορικού υποκειμένου, αν μπορούμε να μιλήσουμε για το υποκείμενο της νεωτερικότητας και όχι για το υποκείμενο στη νεωτερικότητα, κατά τρόπον ορθότερο. Περισσότερο, μάλλον, ως τάση και νοοτροπία παράγεται από τα ίδια τα υποκείμενά της παρά τα παράγει εκείνη. Είναι μια εποχή «εν εξελίξει», που ζητά τον οντολογικό και ταυτοτικό της προσδιορισμό μέσα από την διαλεκτική αντιπαράθεση των θεωριών που αναπτύσσονται στους κόλπους της, αν και τα άτομα που προβάλλουν τις απόψεις αυτές είναι τέτοιας κοινωνικής και πνευματικής εμβέλειας, που δύσκολα μπορούν να κατηγοριοποιηθούν. Κάθε θεωρία είναι μια νέα άποψη. Μιλάμε για θεωρίες στη νεωτερικότητα και όχι για την θεωρία της νεωτερικότητας. Επομένως, και η θεωρία των παθών της πρώιμης νεωτερικότητας δεν είναι μια, αλλά πολλές, ρητορικής, επιστημονικής και άλλης φύσεως…[71]

Η επισήμανση αυτή για την ποικιλία των θεωριών περί των παθών στην μετά-αναγεννησιακή, πρώιμη νεωτερικότητα, μας δείχνει το πλήθος των διαφορετικών προσεγγίσεων (γραπτών και προφορικών) του θέματος από τους θεωρητικούς της εποχής και μας κρούει τον κώδωνα του κινδύνου, στην περίπτωση που εμείς προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε, με πρόθεση κατηγορηματική και μονοσήμαντη, τις απόψεις μας κατά τρόπον αξιολογικό, για την ορθότητα της μίας θεωρίας περισσότερο παρά της άλλης κ.ο.κ. Όλες οι απόψεις και οι θεωρίες είναι δεκτές, στο βαθμό που συμβάλλουν στο συγκείμενο ενός διαλόγου, λιγότερο ή περισσότερο, η καθεμιά. Άλλωστε, εμείς ως κριτές, μιλούμε πάντα πίσω από το ασφαλές οχυρό μιας σημαντικής χρονικής απόστασης, η οποία στο μεταξύ μας φανέρωσε πολλά στοιχεία για την ορθότητα, ή μη, αυτών των ρητορικών, ψυχολογικών και επιστημολογικών προσεγγίσεων. Μια αποτίμηση του διαλογικού πλαισίου της εποχής με κριτήρια επιστημονικότητας ή κοινωνικής αξιολόγησης σημερινά, θα αδικούσε και την εποχή εκείνη κι εμάς και θα ήταν, τουλάχιστον, άδικη.[72] Ακόμη και για τον Descartes, που η επιστημονική /μηχανιστική του εξήγηση για τη θεωρία των παθών παραμένει ως και σήμερα αντικείμενο δριμείας κριτικής και αξιολόγησης, αν και διαχρονικά ο Descartes αναγνωρίστηκε ως μια από τις μεγαλύτερες πνευματικές φυσιογνωμίες της πρώιμης νεωτερικότητας.[73]

Η θεματική της ανάλυσής μας λοιπόν, περί της ύστερης αναγεννησιακής και πρώιμα νεωτερικής θεωρίας των παθών, στρέφεται κατά κύριο λόγο σε δύο άξονες, τον ρητορικό και τον επιστημονικό /επιστημολογικό. Άξονες, που αποτελούν και το κύριο θεωρητικό ενδιαφέρον της εργασίας μας, κατά το πλήθος των νοητικών ερεθισμάτων που δύνανται να προσφέρουν για διαλεκτικές σχέσεις μεταξύ εννοιών. Οι θεωρίες των παθών θεματοποιούν και μορφοποιούν, η καθεμιά από την πλευρά της και με τον δικό της ξεχωριστό τρόπο, σε πρακτικό επίπεδο, όλη την προηγούμενη συζήτηση για τις σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής, κρίσεως και φαντασίας, vita active και vita contemplativa. Επίσης, ενισχύουν και κατηγοριοποιούν όλη την κλασική ρητορική παράδοση που αναφέρεται στα ρητορικά καθήκοντα (docere, movere, delectare), καθώς και τον τρόπο με τον οποίο αυτά επιτυγχάνονται μέσω της ρητορικής θεωρίας των παθών και του ornatus, όπως θα δούμε στην πορεία αυτού και του επομένου κεφαλαίου. Ο διάκοσμος, θεωρητικά και πρακτικά, επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από την ρητορική θεωρία περί των παθών και δημιουργεί τις προϋποθέσεις της επιτυχίας της, ή όχι, μέσω της γλωσσικής του επιτελεστικότητας, η οποία επιτυγχάνεται με την χρησιμοποίηση των ρητορικών τρόπων και των ρητορικών σχημάτων.[74]

Το αριστοτελικό τρίπτυχο «ήθος–πάθος–απόδειξις», αποτελεί το κύριο σημείο αναφοράς στη συζήτηση περί πάθους, απ' όλους τους θεωρητικούς της

Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, είτε αυτοί είναι φιλοαριστοτελικοί είτε είναι αντιαριστοτελικοί. Η πλευρά του ομιλητού /ρήτορος συνδέεται με την έννοια του ήθους, η πλευρά τόσο του ομιλητού όσο και των ακροατών συνδέονται με την έννοια του πάθους. Η έννοια της αποδείξεως σχετίζεται με τη μορφή, το περιεχόμενο και την δόμηση του ιδίου του λόγου και της επιχειρηματολογίας που χρησιμοποιείται στην συγκρότησή του. Και πάλι, το πάθος σχετίζεται κυρίως με τη θεωρία του επιχειρήματος και την ad hoc μορφή του λόγου που χρησιμοποιείται για να διδάξει, να προτρέψει, να πείσει ή ν' αποδείξει, να ευχαριστήσει. Το πάθος, με την όποια οριστική ή αόριστή του διατύπωση κι αν εκφράζεται από τον θεωρητικό που κάνει χρήση της λεκτικής του νοηματικής αξίας και αναφοράς (μονοσήμαντης ή αμφίσημης), εντάσσεται στην εξέταση του διπόλου ratio-oratio. Και μάλιστα, με τρόπο καθοριστικό, είτε όταν αυτό διατυπώνεται ως απλή αισθητηριακή αντίληψη, είτε ως ξεχωριστή πνευματική αντίληψη και αντίδραση, είτε ως απλή ψυχική και βιολογική –αναπόφευκτη- δραστηριότητα. Αποτελεί το σημείο καμπής στη συζήτηση περί πεποίθησης και πίστης, απόδειξης και πειθούς.[75] Οι πρώτες έννοιες των διπόλων (πεποίθηση-απόδειξη), έχουν κατεξοχήν λογικό και επιστημονικό χαρακτήρα και συνάδουν στον χαρακτηρισμό ενός λόγου, ο οποίος εμφορείται από αυτές, ως μεθοδικά και επιστημολογικά αποδεκτού. Οι δεύτερες έννοιες (πίστη-πειθώ), έχουν χαρακτήρα πρωτίστως εκφραστικό, αισθητικό, ρητορικό και αποτελούν για κάθε επιστημονικό λόγο τροχοπέδη, λόγω της δυνατότητάς τους για πολύπλευρη και αμφίσημη ερμηνεία, καθώς και της μη δυνατότητάς τους, κάθε φορά, για έλλογη απόδειξη. Αποτελούν την προϋπόθεση για να χαρακτηριστεί ένας λόγος αβέβαιος, πιθανολογικός, άρα σχεδόν αναμφισβήτητα αντιεπιστημονικός, ως μη ακριβής και μη μονοσήμαντος (μορφολογικά και περιεχομενικά) στο πλαίσιο των ορισμών, των συλλογιστικών διαδικασιών, των συμπερασμών και της επιχειρηματολογίας που τον διαρθρώνουν και τον συνέχουν.[76]

Στην έκταση και τα όρια αυτού του κεφαλαίου θα ασχοληθούμε μ' αυτήν ακριβώς τη διττή δυνατότητα της ερμηνείας του πάθους, κατά τρόπον δηλαδή ασυνείδητο /ψυχολογικό και άρα ρητορικό από τη μια, και κατά τρόπον έλλογο /συνειδητό και επομένως επιστημονικό /επιστημολογικό από την άλλη. Χωρίς να αποκλείεται το ενδεχόμενο της σύνθεσης των ερμηνειών κατά τη συνηθισμένη τάση της εποχής, ή το ενδεχόμενο της παντελούς αδυναμίας για την ερμηνεία της όποιας δυνατότητας αφορά την χρήση τους.[77]

Σε όλη την κλασική ρητορική θεωρία, η συζήτηση για τη χρησιμοποίηση της έννοιας του πάθους ως παράγοντος στην διαμόρφωση της πειθούς του ακροατηρίου, επικεντρώνεται στην εξέταση κάποιων ιδιαίτερων τεχνικών οδηγιών, που αφορούν κυρίως: (α) τη σύνδεση του πάθους με το τελευταίο τμήμα του ρητορικού λόγου, την

ανασκόπηση (peroratio), (β) την εξέταση του όρου της αύξησης (amplificatio), όσον αφορά την ένταση και τη μεγέθυνση του συναισθήματος που επιτυγχάνεται με την χρήση των λεκτικών, ρητορικών τρόπων και σχημάτων, καθώς και (γ) την χρήση του όρου της φαντασίας ως καθοριστικού παράγοντος για την επιτυχία του ρήτορος να πείσει το ακροατήριό του, μεταφέροντάς του μπροστά στα μάτια του την οπτική εικόνα της κατάστασης που περιγράφει ηχητικά.[78] Η τρίτη περίπτωση, αριστοτελικής προελεύσεως από την «Ρητορική» του, έχει σκοπό να καταστήσει τους ακροατές θεατές της περιγραφόμενης κατάστασης, σαν να ήταν οι ίδιοι παρόντες ως μάρτυρες κατά τη διάπραξη των όσων η αφήγηση περιγράφει και είναι γνωστή ως η διαδικασία του «προ ομμάτων ποιείν».[79] Η μαρτυρία, λοιπόν, παίζει σπουδαίο ρόλο στην ρητορική παράδοση και σχετίζεται με τα θέματα της χρονικότητας, της τοπικότητας και της ιστορικότητας των περιγραφομένων γεγονότων των λόγων. Μ' αυτόν τον τρόπο ο ρητορικός λόγος καθίσταται χρονικά ιστορικός και ιστορικά χρονικός ταυτόχρονα.

Στην Αναγέννηση τα πράγματα δεν αλλάζουν κατά τρόπο σχηματικό γύρω από την θεματολογική τους εξέταση, αλλά υπάρχει η σημαντική εξέλιξη της τάσης για συγκεκριμένες μορφές λόγου στο να συνδέονται επιτελεστικά με συγκεκριμένα ρητορικά καθήκοντα. Όχι πως τούτο δεν προβλεπόταν και νωρίτερα, αλλά η ρητορική στροφή επέτασσε μιαν άλλη αντίληψη για τη σχέση πάθους και επιχειρηματολογίας, πειθούς και απόδειξης, πιθανολογικότητας και βεβαιότητας. Αν ο Valla (απ)έδωσε έναν ρητορικό χαρακτήρα ακόμη και στην λειτουργία της διαλεκτικής inventio, ο Agricola, παντρεύοντας κατά ιδιόμορφο τρόπο τη διαλεκτική με τη ρητορική, έδωσε μεγάλη βαρύτητα τόσο, κυρίως, στην inventio, ως διαλεκτικό εργαλείο του διδάσκειν (docere) όσο και στην dispositio, για τις ρητορικές λειτουργίες του προτρέπειν (movere) και του ικανοποιείν (delectare).[80] Για τον Agricola, αναμφισβήτητα, τον πρώτο ρόλο παίζει η διδασκαλία για τον ρήτορα ή τον ομιλούντα γενικώς, και κατόπιν ακολουθεί η προτροπή ή η ευχαρίστηση. Η διάταξις, γι' αυτόν, αποτελεί τον εξισορροπητικό παράγοντα έναντι του πάθους το οποίο μπορεί να εμπνεύσει ένας ρητορικός λόγος, τόσο για εκείνον που τον εκφωνεί /απευθύνει (ρήτορας), όσο και για εκείνους στους οποίους απευθύνεται (άτομο-κοινό).[81] Αν για τον Agricola η εύρεσις (inventio) είναι το χαρακτηριστικό γνώρισμα της διαλεκτικής, η σωστή διάταξη είναι το αντίστοιχο γνώρισμα της ρητορικής (ρητορική dispositio) και θεμελιώνει, όσο το δυνατόν, περισσότερο ορθολογικά και συνεκτικά το επιχείρημα του ρητορικού λόγου. Ο Agricola όμως δεν είναι απόλυτος. Η inventio και η dispositio δεν απομονώνονται, ούτε στεγανοποιούνται δουλεύοντας ανεξάρτητα μεταξύ τους, δεν διαχωρίζονται κατά τρόπον οριστικό. Αντίθετα, συνεργάζονται στα όρια του πεδίου του λόγου με τέτοιον τρόπο, ώστε ακόμη και ο πιο παθιασμένος ρητορικά λόγος να μπορεί ν' αναλυθεί

λογικά, να μπορούν και τα πιο φανερά πάθη να ελαττωθούν από την δυναμική ενός λογικού επιχειρήματος. Και αντίστροφα. Μια, κατά τα φαινόμενα, λογική και αυστηρή επιχειρηματολογία να μπορεί, με τον κατάλληλο χειρισμό των λέξεων και με κατάλληλα κειμενικά παραδείγματα από άλλες μορφές του λόγου (ποίηση, λογοτεχνία), να δημιουργήσει ελεγχόμενα πάθη.[82]

Η πρόθεση του Agricola, έστω και αν μεθοδολογικά είναι συγκεχυμένη, είναι τυπική των απαιτήσεων του καιρού του. Άλλωστε, είπαμε πως ο Agricola αναδεικνύει τα είδη των σχέσεων της ρητορικής με την διαλεκτική με περισσότερο κρίσιμο, ίσως, και καινοφανή τρόπο, από κάθε άλλον θεωρητικό στοχαστή του καιρού του. Επιθυμεί, μεν, ν' αποκαταστήσει την σύζευξη των σχέσεων ρητορικής-διαλεκτικής καθώς και φαντασίας-κρίσης, αναγνωρίζει την πιθανότητα ύπαρξης ακόμη και πιθανολογικών, αβέβαιων λογικών συλλογισμών και επιχειρημάτων, δημιουργεί τις πιθανότητες για μια νέα, διαλεκτική και τοπική θεωρία η οποία ευνοεί τις ad hoc διαμορφώσεις ενός λόγου (ρητορικού ή διαλεκτικού) όχι δογματικού και a priori μηχανιστικά δομημένου, αλλά ταυτόχρονα δεν παραλείπει, έστω και εμμέσως, να δημιουργεί πρότυπα επιστημονικότητας και μεθοδικής, λογικής προαίρεσης για τους επερχόμενους στοχαστές της περιόδου, ιδίως τους Melanchthon και Ramus. Δεν αρνείται το κλασικό ρητορικό παρελθόν και τα έργα ενός Κικέρωνος και ενός Κοϊντιλιανού. Απλώς μιλάει για τα ίδια, ενδεχομένως, ζητήματα και τις ίδιες έννοιες για τις οποίες μιλούν και αυτοί: [την ευκρίνεια /καθαρότητα (perspiquitas), την σαφήνεια (claritas), την αύξηση (amplificatio), την φωτεινότητα (lumen)] αλλά με τρόπο, σκοπό και στόχο διαφορετικό, περισσότερο αναλυτικό και αριστοτελικό. Δημιουργεί, συνειδητά ή μη, τις προϋποθέσεις για μια περισσότερο μεθοδολογική εξέταση των σχέσεων ratio-oratio. Δέχεται την ανάγκη για την ύπαρξη ενός λόγου ελλόγως τεκμηριωμένου και συναισθηματικώς φορτισμένου ταυτόχρονα, επιστημονικώς ορθού και ρητορικώς πειστικού την ίδια στιγμή.[83]

Ο Agricola, όπως ο Κοϊντιλιανός, δεν θεωρεί πως η όποια ένδειξη πάθους, με τη μορφή ιδίως του θυμού ή της λύπης, εξαντλείται μόνο στην ανακεφαλαίωση (peroratio). Ο λόγος, καθ' όλη τη δομική του σύσταση, δύναται να είναι συναισθηματικά φορτισμένος. Η επιλογή της γλώσσας του λόγου είναι καθοριστική γι' αυτόν, γιατί αυτή τελεί σε συνάρτηση με το είδος του συναισθήματος που επιδιώκεται. Ειδικότερα, η μίμηση των συναισθημάτων αποτελεί τη βάση της εκφραστικής δύναμης της γλώσσας και συνδέεται με τον τόνο και το χρώμα αυτής (color dictionis).[84] Η λειτουργικότητα του συναισθήματος εξαρτάται, ανά περίπτωσιν, τόσο απ' τον ρήτορα, όσο και από το κοινό του, καθώς και από τον ίδιο τον λόγο (ως δομή) που εκφέρεται. Ο Agricola αντιμετωπίζει την amplificatio και ως κομμάτι της διαλεκτικής inventio και όχι μόνο ως ιδιαίτερο γλωσσικό ύφος, όπως την

αντιμετωπίζει ο Κοϊντιλιανός, αν και χρησιμοποιούν τις ίδιες μεθόδους στην εφαρμογή της (ενίσχυση, σύγκριση, συλλογισμός, προσομοίωση). Γι' αυτόν, οι έννοιες της καθαρότητας, της ενάργειας, της σαφήνειας και της συντομίας, εκτός από χαρακτήρα καθαρά αισθητικό /γλωσσικό έχουν και χαρακτήρα συλλογιστικό. Η amplificatio καθίσταται ενεργή ως κομμάτι κυρίως της ratio, χωρίς όμως να χάνει και την εκφραστική της επιτελεστικότητα. Η κειμενικότητα, η πλούσια αναφορά παραδειγμάτων και αναλύσεων άλλων μορφών του λόγου (ποιητικού, ιστορικού κλπ.), ο ενεργητικός ρόλος του κοινού κατά την εκφορά ενός λόγου και όχι μόνο ο παθητικός χαρακτήρας του, η συσχέτιση των καθηκόντων του ρήτορος σε μια αδιάσπαστη οργανική και λειτουργική ενότητα, οι νέες προοπτικές για τη σχέση κρίσεως-φαντασίας και τη δυνατότητα της χρήσης των προϊόντων τους σε λογικό και αισθητικό /εκφραστικό επίπεδο, αποτελούν την πλούσια παρακαταθήκη του στοχαστού στους επόμενους (χρονικώς και θεωρητικώς) διανοητές της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας.[85] Έστω κι αν η συζήτηση αυτή, περί των σχέσεων ρητορικής και διαλεκτικής, οδήγησε σε δικαιολογημένες και ευνόητες παρεξηγήσεις αργότερα, από την πλευρά ορισμένων θεωρητικών της λογικής οι οποίοι είδαν ως ανταγωνιστική και όχι ως συμπληρωματική τη σχέση res-verba. «Κατά τον ίδιο τρόπο που δεν θεωρείται ολοκληρωμένος ένας ζωγράφος ή γλύπτης που, ενώ μπορεί ν' αναπαραστήσει τέλεια το κάθε ξεχωριστό μέλος ενός σώματος, δεν γνωρίζει να συνθέσει τα διάφορα μέλη που απεικόνισε μαζί…, …έτσι, κατά τον ίδιο τρόπο κανείς ποτέ δεν θα αξίζει ούτε καν τον τίτλο του διαλεκτικού στοχαστή, ο οποίος, αν και γνωρίζει να ευρίσκει όλα τα στοιχεία που δημιουργούν την πίστη, δεν γνωρίζει πώς να τα διατάξει και να τα τακτοποιήσει, έτσι ώστε να κάνει το κοινό του να τα πιστέψει»,[86] λέει ο Agricola στο «De Inventione Dialectica» του. Δίνοντας παράλληλα την αφορμή για την παρερμηνεία του σε όσους, αργότερα απ' αυτόν, ζήτησαν την πλήρη σχεδόν ιδιοποίηση των στοιχείων της ρητορικής από την διαλεκτική και αντιμετώπισαν τον ρητορικό λόγο ως μια επικίνδυνη απειλή για την συγκρότηση ενός λογικού /διαλεκτικού, επιστημονικού και μεθοδολογικού λόγου. Σε όσους, με άλλα λόγια, στην διαχρονικώς υπάρχουσα σχέση μεταξύ ratio και oratio, μίλησαν αναφανδόν επιτιμητικά για την πρώτη υπονομεύοντας την δεύτερη και, οδηγώντας στην έκπτωση της έννοιας και της σημασίας του ρητορικού ornatus σε απλή και πολλές φορές επικίνδυνη και ύποπτη μεταμφίεση και διακόσμηση του λόγου, οδήγησαν περαιτέρω στον εγκλωβισμό της ρητορικής (ως συνόλου) μόνο στο τμήμα της elocutio (λέξεως), ιδίως κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα, όπως θα δούμε και παρακάτω στην εργασία μας.[87]

Η σχέση ratio-oratio είναι η κυρίαρχη σχέση εννοιών καθ' όλη τη διάρκεια της Αναγέννησης και αργότερα, συνδεόμενη με το κλίμα της εποχής για συνύπαρξη των

ρητορικών και επιστημονικών στοιχείων στο πεδίο της διάρθρωσης και της δόμησης του λόγου ως κανονιστικής διαδικασίας (discourse). Ο ουμανιστικός λόγος θέτει σε πρώτο πλάνο μια λειτουργική, εκφραστικά δυναμική και ζωντανή, νατουραλιστική γλώσσα. Ο επιστημονικός λόγος θέλει να προσαρμόσει τις δυνατότητες μιας τέτοιας γλώσσας στο επίπεδο που ο ίδιος επιθυμεί, με τέτοιον τρόπο, ώστε να καταστήσει ακόμη και τις ιδιότητες ενός ακραιφνώς ρητορικού λόγου επιστημονικώς ελέγξιμες. Ή στην χειρότερη περίπτωση, η ρητορικότητα ενός λόγου να συμπληρώνει επαρκώς το περιεχόμενο και την πληροφορία που μεταδίδει, όμως, αυθεντικά μόνο ο μεθοδολογικός, επιστημονικός λόγος. Η εκπαίδευση της εποχής δεν κάνει διαχωρισμούς στα μαθήματα που διδάσκονται. Επικρατεί η τάση για καθολική μάθηση (η λεγόμενη «Mathesis universalis») και οι κύκλοι σπουδών περιλαμβάνουν μαθήματα λογικής, γραμματικής και ρητορικής. Μ' αυτόν τον τρόπο όλοι, λίγο ή πολύ, γνωρίζουν τα βασικά στοιχεία και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτών των θεωρητικών ενοτήτων, ανεξάρτητα από το αν κάνουν χρήση τους και σε ποιο βαθμό, στο έργο και τη θεωρητική μεθοδολογία τους. Επομένως, ο καθένας γνωρίζει πολύ καλά, ανάλογα με τα κίνητρα και τις θεωρητικές του προαιρέσεις, τι είδους αλλαγές επιθυμεί να επιφέρει στη σχέση ratio-oratio. Μάλιστα, δεν λείπουν οι περιπτώσεις που οι αλλαγές επιδιώκονται υπόρρητα, ασυνείδητα ή με τρόπο ιδιαίτερα έξυπνο και χαρακτηριστικά ιδιόρρυθμο.[88] Ακόμη και οι πιο πιστοί υποστηρικτές της recta ratio έχουν γνώσεις ρητορικής, ακόμη και οι πιο ένθερμοι ουμανιστές και ρήτορες γνωρίζουν πολύ καλά τα στοιχεία και τα χαρακτηριστικά της επιστημονικής μεθόδου.

Τα χαρακτηριστικά αυτής της, ταυτόχρονης, επιστημονικής και ρητορικής στοιχείωσης είναι ξεκάθαρα τόσο στον Agricola και το έργο του, όσο και στους σύγχρονους ή κατοπινούς του θεωρητικούς στοχαστές, τον Sturm, τον Ramus (1515-1572), τον Erasmus (1466-1536), τον Vives (1492-1540), τον Bacon (1561-1626), τον Hobbes (1588-1697), τον Descartes (1596-1650). Καθένας τους, με τον ιδιαίτερο, προσωπικό του τρόπο και το ξεχωριστό του ύφος, επιχειρεί να επαναπροσδιορίσει την σχέση ratio-oratio, όπως αυτή εκφράζεται μέσω της διάδρασης των εννοιών που καθορίζουν επιμέρους τις έννοιες της λογικής (ratio) και της αγορεύσεως /ρητορείας (oratio) ως προϊόντος της ρητορικής τέχνης. Στην περίπτωση των Sturm, Ramus, Erasmus και Vives, οι οποίοι βλέπουν με μεγαλύτερη συμπάθεια την περίπτωση της ρητορικής (αν και όχι απολύτως χωρίς επιμέρους επιστημολογικούς προβληματισμούς) η σχέση αυτή φαίνεται να τείνει προς ισορροπία, αν και με αρκετούς κλυδωνισμούς. Για τους Bacon, Hobbes, Descartes, που χαρακτηρίζονται ως οι κύριοι εκφραστές της έννοιας της μεθόδου τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα, η σχέση αυτή φαντάζει μάλλον ως ένα αναγκαίο και αναπόφευκτο κακό. Καμία, πάντως, από τις απόψεις αυτές δεν μπορεί να απολυτοποιηθεί. Όλες αυτές οι θέσεις επηρεάζουν την

σχέση ratio-oratio τόσο ποιοτικά, όσο και ποσοτικά. Τόσο σ' επίπεδο έκφρασης και μορφής, όσο και σ' επίπεδο ουσίας και περιεχομένου. Και σαφώς, σχετίζονται με τις παραμέτρους της κλασικής παραδόσεως που αφορούν την θεωρία των παθών στην Αναγέννηση και, ιδίως, το κατά πόσο η θεωρία αυτή επηρεάζει με τρόπο καθοριστικό, ή μη, την θεωρία του επιχειρήματος στην περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας.[89]

Κατά την διατύπωση του Vives, «για τον άνθρωπο, ο υψηλότερος νόμος και η κυβέρνηση βρίσκονται στη διάθεση της βουλήσεώς του. Για τη βούλησή του, η λογική και η κρίση είναι οι σύμβουλοί του και τα συναισθήματα τα μέσα του. Επιπλέον, τα συναισθήματα του μυαλού πυρπολούνται από τις δάδες του λόγου… έτσι στο βασίλειο των ανθρώπινων δραστηριοτήτων, ο λόγος διαθέτει στην κατοχή του μια τεράστια δύναμη την οποία συνεχώς επιδεικνύει…».[90] Ή κατά την άποψη του Bacon, «το καθήκον και η υποχρέωση της ρητορικής είναι το να εφαρμόζει τα πορίσματα της λογικής στην φαντασία για την καλύτερη δυνατή κινητοποίηση της βούλησης».[91] Οι απόψεις αυτές είναι χαρακτηριστικές, μαζί με την άποψη του Hobbes για την ρητορική αύξηση (amplificatio)[92] για το πού στρέφεται η θεωρία των παθών κατά τον 16^{ο} αιώνα και για το πώς υπάρχει μια στροφή από την κυρίως σχέση λόγου-πάθους, λίγο αργότερα, σε μια σχεδόν μηχανιστική προσέγγιση της θεωρίας των παθών κατά τον 17^{ο} αιώνα (που οδηγεί στην λεγόμενη «παθολογία», ως παρακλάδι της μελέτης ενός τμήματος της ρητορικής, ιδίως, από τη νεότερη ρητορική ψυχολογία).[93]

Η θεωρία των παθών [που στην κλασική ρητορική παράδοση αφορά πρωτίστως τη θεμελίωση του ρητορικού ήθους και πάθους του ρήτορος και του κοινού καθώς και τις επιμέρους έννοιες της λέξεως (elocutio) που σχετίζονται με τον ρητορικό ornatus (παρουσίαση-illustratio, ευκρίνεια-claritas, συντομία-brevitas, διακριτότητα /διαφάνεια-perspiquitas) και τον καθιστούν μια έννοια ευρύτερη από ένα απλό στολίδι του λόγου] αλλάζει σταδιακά μορφή και προοπτικές ανάλυσης από τα τέλη του 16^{ου} αιώνος.[94] Ύστερα από τη ράμεια, σχεδόν ταύτιση, της elocutio με το σώμα και τις αρμοδιότητες ολόκληρης της τέχνης της ρητορικής και την ουσιαστική απογύμνωση της τελευταίας από τα τμήματα της ευρέσεως, της διαθέσεως και της μνήμης, τα πάθη σε μεγάλο βαθμό αν και όχι απολύτως, αποκόπτονται από την μελέτη του ρητορικού ornatus, ο οποίος αποτελεί κομμάτι της ευγλωττίας και σε μεγάλο βαθμό την συνιστά. Η ρητορική αρχίζει να ανάγεται σταδιακά σε μελέτη ενός δευτερογενούς σε αξία διακόσμου, ο οποίος αναφέρεται στους τρόπους και τα σχήματα ενός συρρικνωμένου, ρητορικού λόγου σχεδόν αποκλειστικά, ενώ τα πάθη ερμηνεύονται κατά τρόπον λογικό και επιστημονικό (τόσο από τον Ramus όσο και, κυρίως, κατόπιν από την σχολή των Port-Royal θεωρητικών της λογικής), ως ιδιαίτερα κομμάτια της διαλεκτικής inventio και της διαλεκτικής, μηχανιστικής θεωρίας

των τόπων. Έχουμε, δηλαδή, ουσιαστικά να κάνουμε με μια συγκεκριμένη επιστημολογία των παθών (κατά τα πρότυπα της μεθοδολογικής ανάλυσής τους) η οποία θα κορυφωθεί ιδιαιτέρως με την χομπεσσιανή και καρτεσιανή πραγμάτευσή τους στον «Λεβιάθαν» και στο «Τα Πάθη της Ψυχής», αντίστοιχα.[95]

Η amplificatio, όπως οι κλασικοί ρήτορες πρότειναν, είναι το κύριο μέσο του επηρεασμού των ανθρωπίνων παθών και των αποφάσεων που λαμβάνονται υπό την επιρροή αυτών, για την κάθε μορφή και το είδος ενός λόγου ο οποίος αναπτύσσεται σε μια θεσμισμένη πολιτική κοινότητα, όπως αυτή της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας: συμβουλευτικό, επιδεικτικό, δικανικό. Η γειτνίαση των αρετών και των παθών (που αποτελεί και την αριστοτελική άποψη της μεσότητας των παθών), η μεταμόρφωση των ακροατών σε θεατές στα χέρια και, ιδίως, στα λόγια ενός ικανού και δεινού ρήτορος και η δυνατότητα της (επανα)περιγραφής του χαρακτήρος μιας πράξης -ή μιας έννοιας- με τρόπο πειστικό και εκ βαθέων ιδιοτελή, αποτελούν τα κύρια ρητορικά όπλα στην εποχή του Hobbes όσον αφορά τον τομέα της, ιδιόμορφα περιορισμένης, ρητορικής ως elocutio. Απέναντι σ' αυτές τις ιδέες και τις πρακτικές, ο Hobbes έχει ν' αντιπροτείνει την έννοια της επιστημονικής του μεθόδου και την απαίτησή του για καθολικούς, μονοσήμαντους ορισμούς, που εξοστρακίζουν τα ανθρώπινα πάθη ή τα ερμηνεύουν ορθολογικά, εντάσσοντάς τα σε μια διαρκή διαδικασία λογικής στάθμισης, ενδεικτική της ανθρώπινης ορθολογικής βούλησης.[96] Η τάση τούτη, για λογική διερεύνηση της προέλευσης των παθών και της ανάλυσής τους, αποτελεί την απάντηση των πρώιμων, νεωτερικών θεωρητικών της λογικής απέναντι στους αντίστοιχους ρητορικούς ουμανιστές του 15ου και 16ου αιώνος. Και οι τελευταίοι, δεν μπόρεσαν να μην αναγνωρίσουν την εγκυρότητα και την σοβαρότητα μιας τέτοιας μεθοδολογικής προσέγγισης, ούτε και να μην επηρεαστούν και αυτοί με τη σειρά τους (όπως ο Vives, ο Erasmus, αργότερα ο Vico κλπ.) έστω και αν στην εποχή τους δεν προέβησαν μ' επιστημολογική ακρίβεια και τόσο μεγάλο μεθοδολογικό ενθουσιασμό σε ίδιας εμβέλειας διατυπώσεις όπως οι κατοπινοί τους (του 17ου αιώνος κυρίως) θεωρητικοί.[97]

Χρονικώς παράλληλη με τη χομπεσσιανή ανάλυση της θεωρίας των παθών με τρόπο επιστημονικά μεθοδολογικό στον «Λεβιάθαν» (1650), είναι και η καρτεσιανή αντίστοιχη επεξεργασία του ζητήματος στο έργο του «Τα Πάθη της Ψυχής», του 1651. Η πρωτοτυπία και η ιδιομορφία του καρτεσιανού εγχειρήματος είναι το ότι δεν επιζητεί, ιδίως, την ρητορική ή την φιλοσοφική ανάλυση και ερμηνεία των ανθρωπίνων παθών, αλλά επιλέγει και την οδό της εξέτασής τους μέσω της επιστημονικής φυσιολογίας και ανατομίας του καιρού του. Διαμορφώνεται, με τον τρόπο αυτό, το πλαίσιο και το ύφος της πραγμάτευσής του γύρω από το ευρύτερο εκπαιδευτικό του πρόγραμμα, το οποίο αφορά την διερεύνηση της έννοιας της

επιστημονικής μεθόδου και την ακριβή, επιστημολογική ιεράρχηση των καρτεσιανών εννοιών στον τομέα της προσωρινής ηθικής του.[98]

Το κύριο χαρακτηριστικό της ανάλυσης του Descartes που την διαφοροποιεί από κάθε άλλη σχεδόν της εποχής του, καθιστώντας την επιστημονικώς πρωτοπόρα αλλά και εξαιρετικά ιδιόρρυθμη ταυτοχρόνως, είναι το γεγονός ότι τα πάθη εξετάζονται σε συνάρτηση με τη διάδραση σώματος και ψυχής, ως ο παράγοντας που διαμεσολαβεί αυτή τη σχέση. Η αριστοτελική διαίρεση της ψυχής σε τρία επίπεδα (θρεπτική, διανοητική, αισθητική) απορρίπτεται, αλλά η διάκριση σώματος και ψυχής παραμένει και εκφράζεται σε δισυπόστατο επίπεδο με διαφορετικούς εννοιολογικούς όρους από τον Descartes.[99] Για το σώμα, η βασική ιδιότητα είναι η έκταση, από την οποία πηγάζουν το σχήμα και η κίνηση.[100] Για την ψυχή, η βασική ιδιότητα είναι η σκέψη /διάννοια, από την οποία πηγάζουν οι έννοιες της νοήσεως και της βουλήσεως, κύριες ιδιότητες του καρτεσιανού cogito.[101] Για την σχέση ψυχής-σώματος, η βασική καρτεσιανή ιδιότητα /έννοια είναι η ένωσή τους, από την οποία προκύπτουν τα αισθήματα, τα πάθη και οι αισθήσεις, που κάνουν το σώμα να κινείται από την δύναμη της ψυχής.[102] Τα πάθη εκδηλώνονται μεν στην ψυχή, αλλά η αιτία τους είναι σωματική-αισθητηριακή και οφείλεται στην κίνηση και την έκταση, έννοιες που προκύπτουν συνολικά από την οντολογικοποίηση της καρτεσιανής διάκρισης σε res cogitans και res extensa.[103] Τα βασικά στοιχεία της καρτεσιανής θεωρίας περί μεθόδου των έργων του «Λόγος Περί της Μεθόδου» και «Στοχασμοί Περί της Πρώτης Φιλοσοφίας», αλλά και του πρώιμου «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος», χρησιμοποιούνται επικουρικά, στην προσπάθειά του ν' αναλύσει επιστημολογικά και φυσιολογικά τα ανθρώπινα πάθη, μέσω και της εισαγωγής μιας νέας έννοιας που ιστορικά απετέλεσε τροχοπέδη για την ίδια την σοβαρότητα και την εγκυρότητα της πραγμάτευσης αυτής, της έννοιας του κωνοειδούς αδένος.[104]

Η αναμφισβήτητη, πάντως, πρωτοπορία της καρτεσιανής παθολογίας και παθοποιείας έγκειται στη νέα μορφή της απαρίθμησης και της ταξινόμησης των παθών που προτείνει, καθώς επίσης και στο γεγονός πως ακόμη και το αισθητηριακό /σωματικό πάθος (στην πρώτη του μορφή ως το εξωτερικό κινητικό ερέθισμα εκ των πραγμάτων και των αντιδράσεων των αντιλήψεων /ιδεών), έχει για τον Descartes έναν καθαρά γνωσιολογικό /νοητικό χαρακτήρα. Η αναλυτική του προσπάθεια είναι αξιολογικώς, μάλλον ουδέτερη, κάτι που προσδίδει στην επεξεργασία του έναν χαρακτήρα επιστημονικό και την διαφοροποιεί από όποιο προηγούμενο ρητορικό εγχείρημα ανάλυσης.[105] Τούτο, φυσικά, δεν σημαίνει πως ο Descartes δεν γνωρίζει από ρητορική, ούτε πως δεν εκφράζεται ρητορικώς σε πολλά σημεία του ευρύτερου

έργου του. Το αντίθετο, θα λέγαμε, όπως θα μας δοθεί η ευκαιρία ν' αναφερθούμε στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας.

Ο Hobbes και ο Descartes, αποτελούν δύο ιδιαίτερα παραδείγματα της εξέλιξης της συζήτησης περί της θεωρίας των παθών, από την Αναγέννηση προς την νεωτερικότητα, λόγω της σπουδαιότητας του έργου και του κύρους τους. Εκφράζουν το κλίμα της συζήτησης για τη σχέση ratio-oratio στα μέσα του 17^{ου} αιώνος και καθορίζουν τη σχέση μεταξύ ρητορικής και επιστήμης η οποία κρίνεται κρίσιμη και τελικά αναπόφευκτη, έστω και αν οι ίδιοι το ομολογούν, περισσότερο ή λιγότερο φανερά. Τούτο, το μαρτυρά το εκφραστικό και αισθητικό ύφος της θεωρίας τους, όπως αυτό ταλαντεύεται, μεταξύ της ενθουσιώδους τάσεώς τους για επιστημονικότητα του λόγου και της θελήσεώς τους για την δημιουργία ενός λόγου κυριαρχικού, καινοφανούς, εκφραστικώς και εννοιολογικώς πρωτοτύπου.[106] Και εάν ένας τέτοιος λόγος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί ως θεμελιωτικός ενός αντίστοιχου ρητορικού ήθους και κύρους σ' επιστημονικό όμως πια επίπεδο, πως θα μπορούσε να χαρακτηριστεί άραγε αλήθεια; Το νόμισμα της θεμελίωσης του συγγραφικού ήθους έχει δύο όψεις. Δεν μπορούμε να βλέπουμε ταυτόχρονα και τις δύο, αλλά μόνο τη μία κάθε φορά. Εκείνη που επικρατεί ή φαίνεται να επικρατεί…

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4ο

«Η ΘΕΩΡΙΑ ΤΩΝ ΡΗΤΟΡΙΚΩΝ ΤΡΟΠΩΝ ΚΑΙ ΣΧΗΜΑΤΩΝ»

Περισσότερο από το ο,τιδήποτε, η έννοια του ornatus έχει επικρατήσει να συνδέεται με την μελέτη και την ανάλυση των ρητορικών τρόπων και σχημάτων, σε σημείο μάλιστα, στην περίοδο της ύστερης Αναγέννησης και, κυρίως, της πρώιμης νεωτερικότητας ο διάκοσμος να ταυτιστεί ακριβώς και μόνο με τα συνεχώς περιοριζόμενα σε αριθμό λεκτικά και γλωσσικά σχήματα αυτά, ως τμήμα /κομμάτι μιας ρητορικής έκφρασης που αναζητεί συνέχεια τον λειτουργικό προσανατολισμό της.[107] Όπως και στην περίπτωση των παθών, έτσι και η θεωρία για τον ρητορικό ornatus δεν είναι ενιαία και μονοδιάστατη. Αντίθετα, η εξέταση των βασικών και συστατικών του μερών είναι εξαιρετικά πολύπλοκη και διαφορετική. Έστω και αν τα πραγματικά της αποτελέσματα σε πρακτικό επίπεδο τείνουν να έχουν την ίδια κατάληξη, την ίδια προαίρεση και σκοπό: την πειθώ, μέσω της ιδιαίτερης εκφραστικότητας της γλώσσας και του λόγου σε ευρύτερο πλαίσιο. Σε τούτο, η ρητορική θεωρία του διακόσμου ομοιάζει με αυτή των παθών και σχετίζεται μ' αυτήν.

Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, πως η εξέταση του ρητορικού διακόσμου δεν γίνεται να πραγματοποιηθεί, τουλάχιστον θεωρητικά και γνωσιολογικά επαρκώς, αν δεν συσχετιστεί καταλλήλως με την αντίστοιχη παράδοση περί των παθών. Έστω και αν η δυσκολία του εγχειρήματος τούτου έγκειται στο γεγονός πως δεν έχουμε να μελετήσουμε δύο μόνο θεωρίες αλλά πολύ περισσότερες, έχουμε να εξετάσουμε τις θεωρήσεις διανοητών που ανήκουν στο ευρύτερο πλαίσιο του διαλόγου για τη σχέση αυτών των δύο ζητημάτων. Με άλλα λόγια, έχουμε να συγκρίνουμε, να συσχετίσουμε και να ταυτίσουμε, ή όχι, υποθεωρίες ουσιαστικά, οι οποίες κινούνται ομόρροπα ή αντίρροπα στον κύκλο του διαλόγου ο οποίος θεμελιώνεται από δύο ευρύτερους άξονες αναφοράς και παραδείγματος. Τούτη όμως είναι μια συνηθισμένη κατάσταση, όσον αφορά την χρονική περίοδο και την θεωρητική πανσπερμία της εποχής της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Μια εποχή, όπου αναδιατάσσονται οι εκφραστικές λειτουργίες της γλώσσας, επανατοποθετούνται οι πρακτικές και θεωρητικές ανάγκες που οφείλει να εξυπηρετήσει ο λόγος σ' ευρύτερο πολιτικό, κοινωνικό, ιστορικό και μεθοδολογικό επίπεδο και επίκειται μια στροφή, ταυτόχρονα, σε ρητορικό και επιστημονικό πλαίσιο. Μια νέα μορφή του λόγου ως λογικής επεξεργασίας, αλλά και του λόγου ως αισθητικής εκφράσεως, μοιάζει τώρα περισσότερο ίσως από ποτέ αναγκαία και επιβεβλημένη.[108]

Ο διάκοσμος σχετίζεται αναπόφευκτα με την θεωρία των παθών. Αποτελεί το αναγκαίο συμπλήρωμά της και τον φορέα, θα λέγαμε, με τον οποίο η τελευταία

υποστασιοποιείται κατά τρόπον, λιγότερο ή περισσότερο κάθε φορά, επιτυχημένο. Οι λέξεις και η μορφή τους, καθώς και το νόημα και το συναίσθημα το οποίο τις προκαλεί ή τις ακολουθεί, σχετίζονται κατά τρόπον οργανικό. Αν, με όρους λακανικούς, η μορφή της εκφράσεως παραμένει σταθερή μέσα σ' ένα συγκεκριμένο πλαίσιο και τοπίο διατύπωσης κάθε φορά (τρόπος ή σχήμα), το νόημα και το συναίσθημα που η μορφή αυτή δημιουργεί ως λεκτική περιγραφή και συναισθηματική φόρτιση, παραλλάσσουν ανάλογα με το πεδίο αναφοράς και χρήσης του λόγου για τον οποίο χρησιμοποιούνται. Το νόημα και το συναίσθημα /πάθος, δηλαδή, επικαθορίζονται ως κενά σημαίνοντα από τη μορφή της έκφρασης που τα επιτάσσει να λειτουργήσουν με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο, ανάλογα με την περίσταση, τον χαρακτήρα και τον σκοπό του λόγου για τον οποίο αυτά συνέχονται και δομούνται σημασιολογικώς. Η σχέση μεταξύ των όρων της μορφής, του νοήματος και του πάθους είναι πολυσήμαντη και πολυλειτουργική, για το λόγο αυτόν άλλωστε οι θεωρίες των παθών και του ornatus (τρόποι και ρητορικά σχήματα), είναι κατ' ουσίαν συγκλίνουσες και αποκλίνουσες με τρόπο δυναμικό, ταυτόχρονα. Έστω και αν η εξέταση των σχέσεών τους γίνεται κάθε φορά από διαφορετικό αξιολογικό και εννοιολογικό πρίσμα (ιστορικό, ρητορικό, επιστημολογικό, ποιητικό, λογοτεχνικό).[109]

Για τον λόγο αυτό, η εξέταση των όρων και των εννοιών του ornatus παίζει τόσο σημαντικό ρόλο στις σχέσεις res-verba και ratio-oratio, στην εποχή της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Ο διάκοσμος αποτελεί την κατεξοχήν γλωσσική και αισθητική έκφραση των λέξεων (verba) που συνιστούν το συμπλήρωμα της res, του ζητήματος το οποίο θεμελιώνεται από την διαλεκτική και ρητορική εύρεση (inventio) και στήνεται ως το περιεχόμενο του εκάστοτε λόγου, σε οποιαδήποτε περίσταση (causa). Σαφώς, όπως αναφέραμε και στην αρχή της εργασίας μας, ο σκοπός μας δεν ήταν να δούμε μόνο τούτη την στενή έννοια του ornatus ως απλού στολιδιού της εκφράσεως (λέξεως), αλλά να επισημάνουμε και την αξία του (ως ευρύτερου μέσου) για την στάθμιση και την ισόρροπη ανάπτυξη της τάξεως όλων των τμημάτων ενός λόγου (ρητορικού, επιστημονικού, μεθοδολογικού).[110] Ο ρόλος όμως του ornatus, ακόμη και υπό την στενή του έννοια, είναι ιδιαίτερα περίπλοκος, σοβαρός και καθοριστικός για την συγκρότηση, την δόμηση και την εκφορά ενός οποιουδήποτε λόγου, τόσο από την άποψη της αισθητικής του όσο και από την άποψη της λειτουργικότητας και της επιτελεστικότητάς του. Η συζήτηση περί του ρητορικού διακόσμου στην πρώιμη νεωτερικότητα είναι, κυρίως, συζήτηση περί των σχημάτων και των τρόπων, αλλά και όχι μόνο, όπως θα δούμε παρακάτω κατά την ανάπτυξη αυτού του κεφαλαίου μας.

Η πρώιμη νεωτερικότητα αποτελεί την εποχή των κοινωνικών και πολιτικών θεσμίσεων, της ευρέσεως των επιστημονικών και επιστημολογικών κανονικοτήτων οι

οποίες θεσπίζουν συγκεκριμένα όρια επιστημοσύνης και μεθοδικής έρευνας. Μιλάμε πια για επιστήμες συμβατικές ή μη, τομείς έρευνας οι οποίοι επαναπροσδιορίζονται σε γλωσσικό επίπεδο και των οποίων η αλήθεια και το κύρος ελέγχονται και επαληθεύονται πια λεκτικά και προτασιακά. Η εγκυρότητα ενός επιστημονικού τομέος εξαρτάται από το μέτρο, το είδος, την σαφήνεια, το ύφος, την επάρκεια και την καθαρότητα της γλωσσικής του αναπαράστασης και αποτύπωσης. Η ρητορική αμφισημία και αντίφαση φαντάζει ως το μεγαλύτερο πρόβλημα της επιστημονικής έρευνας, προκειμένου αυτή, να δημιουργήσει μιαν αυστηρή λογική (recta ratio) και μιαν αντίστοιχη γλώσσα που να την εκφράζει σε λεκτικό επίπεδο μέσω μονοσήμαντων και ακριβολογικών (μη αμφίσημων) ορισμών, τυπικών συμπερασμών και παραγωγικών (μεθοδικών) βημάτων έλλογης σκέψης και συλλογισμού. Από την άλλη, η εγγενής ρητορικότητα της γλώσσας αλλά και η τάση της Αναγέννησης για μια νέα ρητορική στροφή και θεωρία, έχουν ήδη μετασχηματίσει τη θεωρία του επιχειρήματος της εποχής, διαλεκτικού και ρητορικού. Το ζήτημα του ornatus δεν είναι μόνο ζήτημα αισθητικής και ύφους, αλλά και ευρύτερα φιλοσοφικό, γνωσιολογικό ζήτημα, ήδη από την αριστοτελική αρχαιότητα και καθ' όλη την κλασική περίοδο της ανάπτυξης της ρητορικής και διαλεκτικής θεωρίας.[111]

Τα ρητορικά καθήκοντα σχετίζονται με το ύφος και με τη μορφή του χρησιμοποιούμενου λόγου. Ο Αριστοτέλης διατύπωσε πως «η ρητορική γλώσσα είναι επαρκής αν εκφράζει το συναίσθημα και τον χαρακτήρα και αν ανταποκρίνεται στο ζήτημά της»[112] και πως «αυτή η πληρότητα /ικανότητα της γλώσσας είναι ο λόγος που κάνει τους ανθρώπους να πιστεύουν στην αλήθεια της ιστορίας»[113] και «… δημιουργεί το ρητορικό ήθος ενισχύοντάς το».[114] Έτσι λοιπόν, το ζήτημα της γλωσσικής εκφράσεως δημιουργεί τα δίπολα των όρων έκφραση-συναίσθημα και αλήθεια-πειθώ, έννοιες που παίζουν ιδιάζοντα ρόλο στη θεωρία των τρόπων και των ρητορικών σχημάτων και σχετίζονται, επίσης, και με την μορφή της επιστημονικής εκφράσεως διαχρονικά. Τα σχήματα, άλλωστε, εκφράζουν μια ιδιαίτερη συναισθηματική κατάσταση και την συνδυαζόμενη μ' αυτήν μορφή της εκφοράς του λόγου, έστω και κατά τρόπον ιδιόμορφο και παρεκκλίνοντα. Έχουν έναν μιμητικό χαρακτήρα της πραγματικότητας σ' επίπεδο αισθητικό και αναφορικό, αλλά, ο καθημερινός λόγος και η συνηθισμένη χρήση της γλώσσας δεν μπορεί να θεωρηθεί πως συνιστούν απόλυτα αξιόπιστους παράγοντες για τη διαμόρφωση μιας αυστηρής και ακριβολογικής επιστημονικής γλώσσας και άρα, κατ' επέκτασιν, μιας (έγκυρης) επιστημονικής γνώσης και μεθόδου.[115]

Η γλωσσική εκφορά (σ' επίπεδο γραπτό και προφορικό) δημιουργεί συγκεκριμένες μορφές και κλίμακες ύφους και έκφρασης που, όπως και στην κλασική ρητορική αρχαιότητα, σχετίζονται με τα ρητορικά καθήκοντα (officia oratoris).[116] Ο

ρήτορας, οφείλει να πληροφορεί και να διδάσκει (έργο του docere), και για να επιτελέσει το συγκεκριμένο αυτό του καθήκον πρέπει να συνηθίζει να χρησιμοποιεί το ρητορικό ύφος που χαρακτηρίζεται από απλότητα και σαφήνεια, δίχως ιδιαίτερους λεκτικούς στολισμούς και ιδιάζουσες εκφράσεις. Το ύφος του ρητορικού docere είναι το απλό ύφος. Οφείλει, επίσης, να γοητεύει, να σαγηνεύει και να ικανοποιεί όσους τον ακούνε, δείχνοντας ικανότητα στην επιλογή των τρόπων και των σχημάτων εκείνων που δημιουργούν τα ανάλογα πάθη μεσαίας κλίμακας και επιτρέπουν την κομψή και ευγενική έκφραση. Το ύφος της ρητορικής σαγήνης /ικανοποίησης (έργο του delectare) είναι το ενδιάμεσο, μεσαίο, ύφος. Τέλος, ο ρήτορας οφείλει να γνωρίζει καλύτερα απ' όλα το πώς να πείθει, να προτρέπει, να ξεσηκώνει με τρόπο έντονο και διαρκή, χρησιμοποιώντας, στον καλύτερο δυνατό βαθμό, όλα τα αισθήματα που του προσφέρονται ανάλογα με την περίσταση. Η χαρά, η λύπη, ο θυμός, είναι τα βασικά συναισθήματα των ακροατών που προσπαθεί να εγείρει, συνδυάζοντάς τα ενίοτε με τα αισθήματα του γέλιου, της κοροϊδίας, της απογοήτευσης. Το ύφος της ρητορικής πειθούς ως προτροπής (έργο του movere) είναι το υψηλό ύφος, που εκφράζεται μέσω της λεκτικής και συναισθηματικής φόρτισης και δύναμης. Ο ρήτορας μπορεί να κάνει και τα τρία πράγματα μαζί με κάποιον λόγο του αν το ύφος και ο χαρακτήρας του ζητήματός του το επιτρέπουν. Συνήθως, όμως, η μορφή του λόγου του, ούσα εκ των προτέρων σαφής και συγκεκριμένη, τον αναγκάζει να κάνει την επιλογή του για το ποιο καθήκον του θα επιτελέσει, αναλόγως με το αν ο λόγος τον οποίον προετοιμάζεται να εκφωνήσει ή να συγγράψει είναι δικανικός, συμβουλευτικός ή επιδεικτικός.[117]

Η ιεραρχία των ρητορικών καθηκόντων στην Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα, δίνει έμφαση τόσο στο προτρέπειν αλλά και περισσότερο, ίσως, στο διδάσκειν. Όχι μόνο σε ρητορικό αλλά και σε λογικό /διαλεκτικό, εκπαιδευτικό επίπεδο. Τα καθήκοντα των ρητόρων είναι και καθήκοντα των εκπαιδευτικών και των δασκάλων, άλλωστε, και οι τελευταίοι έχουν γνώσεις ρητορικής. Όπως, επίσης, και οι ρήτορες είναι δάσκαλοι, άλλοτε ως θετικά πρότυπα των πολιτικών και κοινωνικών ανδρών σε θεωρητικό και πρακτικό επίπεδο (vir bonus oratore), άλλοτε ως αρνητικά πρότυπα τα οποία ασκούν, όμως, μεγάλη και ιδιαίτερη επιρροή στις μάζες των ακροατών τους (δημαγωγοί). Ιδίως η ύστερη Αναγέννηση αλλά και οι απαρχές της νεωτερικότητας είναι οι εποχές της μετάβασης. Συνιστούν μια περίοδο διαρκούς αναζήτησης για την εξεύρεση της ισορροπίας στη σχέση της διαλεκτικής /λογικής ratio και της ρητορικής /φαντασιακής oratio. Η εποχή της ύστερης Αναγέννησης έχει ήδη δημιουργήσει τις προϋποθέσεις μιας θεαματικής ρητορικής στροφής που καθρεφτίζεται στην φυσικοποίηση της γλώσσας, χωρίς την τάση για διαχρονικώς ουσιοκρατικούς, γλωσσικούς ορισμούς και περιορισμούς. Πάντα όμως, ως εποχή

των αντιφάσεων και των γόνιμων πνευματικών συγκρούσεων, συνεχίζει να ελπίζει και ν' αποζητά το πρωτείο της λογικής σ' αυτή τη σχέση. Μιας λογικής, της οποίας το προϊόν –η κρίση– αποτελεί το μέτρο της διάκρισης των ιδεών και των πραγμάτων από τους έλλογα σκεπτόμενους ανθρώπους. Αντίθετα, το αντίστοιχο συστατικό προϊόν της ρητορικής –η φαντασία– αποτελεί το αναγκαίο συμπλήρωμα της πρώτης (κρίσεως) και στοχεύει στην εύρεση των ομοιοτήτων μεταξύ των ιδεών και των πραγμάτων. Η έννοια της φαντασίας στη θεωρία του ρητορικού ornatus έχει πρωτεύουσα σημασία για τη σύσταση και τη χρησιμοποίηση των ρητορικών τρόπων και σχημάτων, όπως θα δούμε και παρακάτω στο κεφάλαιό μας. Ιδιαίτερα, δε, στο πλαίσιο της vir civilis, της πολιτικά θεσμισμένης και λειτουργούσας κοινότητας, η οποία θεμελιώνει την ανάπτυξη πρωτίστως των πολιτικών και ηθικών επιστημών της Αναγέννησης. Των επιστημών, δηλαδή, εκείνων τις οποίες ο ρητορικός λόγος επηρεάζει κατά τρόπον αποφασιστικό και ιδιαίτερο.[118]

Σε όλες τις μορφές και τα είδη των λόγων που αναπτύσσονται στο πλαίσιο μιας πολιτικής κοινότητας, η χρήση των δύο εννοιών, της λογικής και της φαντασίας, μοιάζει επιτακτική. Στο δικανικό γένος λόγων, η χρησιμοποίηση της κρίσης /λογικής και της φαντασίας εξαρτάται από την ανά περίπτωση δικαζόμενη υπόθεση. Στο επιδεικτικό γένος, όπου κυριαρχεί η τάση για την υπερβολή και όχι για την αναζήτηση της αλήθειας, η φαντασία (άρα και η ρητορική) παίζει τον πρώτο ρόλο. Αντίθετα, στο συμβουλευτικό ή πολιτικό γένος λόγων, η κρίση /λογική θα πρέπει να ρυθμίζει το υπό συζήτηση ζήτημα. Γιατί το μέλημα σ' αυτή την περίσταση είναι η εύρεση και η διατύπωση της αλήθειας και η πρόταση της πιο επωφελούς και γόνιμης συμβουλής για την πολιτικώς θεσμισμένη και λειτουργούσα κοινότητα. Εδώ η ρητορική, ως «πειθούς δημιουργός», θα πρέπει να έχει δευτερεύοντα ρόλο, ίσως και κάποτε κανέναν ρόλο απολύτως.[119] Το εύρος των απόψεων για τα όρια της χρήσης των εννοιών της κρίσης και της φαντασίας στο πεδίο των συμβατικών και μη επιστημών στην περίοδο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας είναι τεράστιο (όπως είδαμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο της διπλωματικής μας εργασίας). Άρα και τα συμφραζόμενα της συζήτησης περί της αποτελεσματικής μορφής ενός ρητορικού και λογικού /επιστημονικού λόγου είναι αρκετά. Το πεδίο, όμως, της εφαρμογής αυτού του λόγου (ή των λόγων μάλλον ορθότερα) είναι τώρα επανακαθορισμένο κατά τρόπον ουσιαστικώς πιο ξεκάθαρο κατά την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας: η πολιτική κοινότητα και οι αρχές που διέπουν σε επίπεδο κοινωνικό, πολιτισμικό, επιστημονικό, το πλέγμα των εννοιών που την καθορίζουν. Μόνο στο περιβάλλον μιας ελεύθερης πολιτικής κοινότητας μπορεί να αρθρωθεί ένας λόγος με δυνατότητες αμφισημίας, διαφορετικής ερμηνείας και συμφεροντολογικής προέκτασης ακόμη. Ένας λόγος που ζητά, ταυτόχρονα, όμως και τα ψήγματα της

μεθοδικής και επιστημολογικής του στοιχείωσης, ώστε να καταστεί ρητορικά επιστημονικός και επιστημονικά ρητορικός την ίδια στιγμή, ως αίτημα, ως διακύβευμα. Ένας λόγος μεταβατικός, αμφίσημος και μονοσήμαντος ταυτόχρονα, διαλογικός και αντιδιαλογικός την ίδια στιγμή. Ένας λόγος εν εξελίξει, νεωτερικός…[120]

Η θεωρία των τρόπων και των ρητορικών σχημάτων είναι ο πυρήνας ενός τέτοιου ρητορικού λόγου, η πηγή των επιχειρημάτων του και της μορφής της διάρθρωσης και της έκφρασής τους. Ως θέσεις των επιχειρημάτων (sedes argumentorum),[121] κατά τον κικερωνιανό ορισμό της θεωρίας των τόπων, οι τρόποι και τα ρητορικά σχήματα (προτασιακά, γραμματικά και διανοίας), ρυθμίζουν σ' εκφραστικό επίπεδο την αισθητική δομή και την εκφορά ενός επιχειρήματος και ενός λόγου ευρύτερα καθώς αποτελούν τις πηγές των εκφραστικών του μέσων.[122] Η προσεκτική επιλογή ενός τρόπου ή σχήματος, ο αυθορμητισμός της χρήσης του και η κατάλληλη λειτουργικότητά του, κάνουν τον ακροατή-θεατή να θεωρεί πως όλα όσα περιγράφονται γίνονται κατά έναν τρόπο πιο άμεσο και γρήγορο, άρα και πιο αληθινό. Έτσι εξυπηρετείται ο σκοπός του ρήτορος και της ρητορικής ευρύτερα, ο οποίος είναι η μίμησις του φυσικού και η αναπαράσταση αυτού με τρόπο τέλειο και ταυτόχρονα κρυμμένο. Ο Λογγίνος, στην πραγματεία του «Περί του Υψηλού», τονίζει πως «η (ρητορική) τέχνη είναι τέλεια όταν ομοιάζει με την φύση, η φύση, δε, είναι στοργική όταν αγκαλιάζει την κρυμμένη τέχνη» (22.1)…[123] Σκοπός της ρητορικής, άρα και των μέσων της, είναι ν' αποκρύψουν την τεχνικότητα του χαρακτήρα τους και να δημιουργήσουν την εντύπωση, αλλά και την επιτελεστικότητα, ενός απολύτως φυσικού, μη τεχνητού, πειστικού λόγου.

Οι τρόποι και τα σχήματα της κλασικής ρητορικής θεωρίας αποτελούν λεκτικές και προτασιακές, γραμματικές και διανοητικές παρεκκλίσεις του λόγου και συνδέονται ιδιαίτερα, μέσω της φαντασίας, με τον ήχο και την εικόνα του λόγου, γραπτού και προφορικού.[124] Οι τρόποι είναι λεκτικές παρεκκλίσεις, ενδείξεις μιας μη κυριολεξίας και κυριωνυμίας του όρου που αποδίδεται. Υπάρχει μια νοηματική μεταφορά-μετάθεση νοήματος από μια λέξη ή φράση σε μιαν άλλη, η οποία δεν μπορεί να εκφραστεί αποτελεσματικά σε λεκτικό επίπεδο ή είναι απούσα κατά τη στιγμή της σκέψεως μας, και επανέρχεται συνειρμικά μέσω της αναφοράς μιας άλλης συγγενούς λέξεως ή φράσεως.[125] Τα ρητορικά σχήματα, από την άλλη, αποτελούν προτασιακές διαφοροποιήσεις όχι σε νοηματικό, αλλά σε λεκτικό επίπεδο. Η παρέκκλιση του σχήματος, θα λέγαμε, δεν είναι νοηματική αλλά αισθητική και κυρίως ηχητική.[126] Οι τρόποι, από την άλλη, έχουν περισσότερο χαρακτήρα οπτικό και εικονικό, εξού και η μεγάλη σημασία της έννοιας της φαντασίας στη συγκρότησή τους και ιδιαιτέρως στη δόμηση και την λειτουργικότητα του κυριότερου τρόπου της ρητορικής: της μεταφοράς. Παρακάτω, θα εξετάσουμε ιδιαίτερα την περίπτωση του

τρόπου της μεταφοράς και το πόσο αυτή επηρεάζεται από την ρητορική φαντασία κατά την συγκρότησή της.[127]

Η νομιμοποίηση των τρόπων πηγάζει από την επιτυχημένη, ή μη, χρήση τους. Η καθιέρωσή τους, επομένως και ο εννοιολογικός τους προσανατολισμός, γίνεται a posteriori της χρήσεώς τους. Τούτο τους διαφοροποιεί από τα επιστημονικά και συλλογιστικώς αυταπόδεικτα αξιώματα, τα οποία αποτελούν την πηγή του αυστηρού, τυπικού, επιστημονικού και μεθοδολογικού στοχασμού. Ως εκφράσεις ενός πολυσύνθετου και συναισθηματικώς φορτισμένου καθημερινού λόγου, είναι ομοίως και αυτοί αξιολογικά και συναισθηματικά φορτισμένοι, άρα μεθοδολογικώς και επιστημονικώς όχι αποδεκτοί, ως μη έγκυροι. Ως παρεκκλίσεις του καθημερινού λόγου αποτελούν πηγές αμφισημίας και διττής σημασιολογικής ερμηνείας. Προσφέρουν αφορμές για λεκτικές αντιμαχίες (controversiae) ρητορικού ύφους και αποτελούν μη αυθεντικές και μη μονοσήμαντες μορφές γνώσης και πληροφορίας. Η μεθοδολογική /επιστημονική γνώση οφείλει να περιλαμβάνει σαφείς ορισμούς, κυριολεκτικές έννοιες, αυστηρότητα λογικών συλλογισμών και αποδεικτική συνοχή.[128] Σε πρώτο επίπεδο, η θεωρία των τρόπων και των ρητορικών σχημάτων φαντάζει ως κατεξοχήν αντιεπιστημονική. Η ακριβής θέση αυτής της θεωρίας στη συζήτηση της περιόδου της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας περί ratio-oratio θ' αποτελέσει το αντικείμενο της ανάλυσής μας στο υπόλοιπο τμήμα αυτού του κεφαλαίου που ακολουθεί.

Η θεωρία περί των ρητορικών τρόπων και σχημάτων στην περίοδο που μελετούμε, αποτελεί το κύριο σημείο αναφοράς της σχέσης των εννοιών res-verba.[129] Αν ο μεσαιωνικός βερμπαλισμός αποτελούσε μιαν απειλή για την ίδια την περιεχομενική συγκρότηση της res εξαιτίας της φορμαλιστικής του στενότητας, η απελευθέρωση σε εκφραστικό και αισθητικό επίπεδο των verba απειλεί να υποβαθμίσει εκ νέου την res, ούσα μια υπερβολική και άνευ ουσίας, κάποιες φορές, διακόσμηση. Η λειτουργικότητα, η αποδοτικότητα και η επιτελεστικότητα των ρητορικών τρόπων και σχημάτων τίθεται υπό αμφισβήτηση, ιδιαίτερα, ύστερα από την ρητορική στροφή των αρχών του 15ου αιώνος. Η επιφύλαξη τούτη δεν οφείλεται στην ανάγκη, ή μη, της χρήσεως τους, εφόσον η ίδια η γλώσσα ως κοινωνικό φαινόμενο είναι εγγενώς ρητορική, αλλά στο κατά πόσο η χρήση τους αυτή ευνοεί την δημιουργία ενός λόγου μονοσήμαντα έγκυρου και συλλογιστικά αυστηρού. Η καθαρότητα (illustratio), η προφάνεια (evidentia), η ευκρίνεια (claritas), η κομψότητα (modestas), ενός ρητορικού λόγου,[130] είναι αμφίβολο αν μπορούν να αποδώσουν την ανάγκη για ακρίβεια και για εγκυρότητα ενός επιστημονικού λόγου. Έστω κι αν, ενίοτε, προβάλλουν οι ίδιες οι έννοιες αυτές ως αισθητικές απαιτήσεις του ίδιου του επιστημονικού /μεθοδολογικού λόγου (υπό διαφορετικό ίσως σημασιολογικό

περιεχόμενο) στην προσπάθεια της κάθε θεωρίας να χαρακτηριστεί ως μεθοδολογικώς και επιστημολογικώς κομψή, σαφής και επαρκής.

Ας θυμηθούμε την διατύπωση του κανόνος 9 του Descartes από το έργο του «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος», η οποία αποτελεί ερέθισμα για το σχόλιό μας: «Πρέπει να στρέψουμε όλες τις δυνάμεις του πνεύματός μας στα πιο μικρά και κατ' εξοχήν εύκολα πράγματα και να σταματούμε σ' αυτά για αρκετό χρόνο, μέχρις ότου συνηθίσουμε να συλλαμβάνουμε στην ενόραση την αλήθεια με ευκρίνεια και σαφήνεια».[131] Στο σαφέστατα μεθοδολογικό καρτεσιανό πρόταγμα του 17ου αιώνος, βασικά στοιχεία της έννοιας της μεθόδου του αποτελούν οι όροι της σαφήνειας και της ευκρίνειας (perspicuitas), έστω και αν σχετίζονται περισσότερο πια με την λογική κρίση και την διάκριση και λιγότερο με την ρητορική φαντασία και τον ornatus. Οι έννοιες αυτές, μαζί με τον ornatus αλλά και ως επιμέρους περιεχόμενά του, συγκροτούν ουσιαστικά την έννοια της ρητορικής ως εκφράσεως μόνο κατά τον 16ο και 17ο αιώνα. Η κακή αυτή αναγωγή της ρητορικής σχεδόν μόνο σε ρητορικό διάκοσμο και η περιστολή των αρμοδιοτήτων της μόνο στον τομέα της λέξεως /ευγλωττίας (elocutio), δεν περιορίζει, όμως, το εύρος της αναφοράς των στοιχείων του ornatus σε μεθοδολογικά νέο εννοιολογικό επίπεδο.

Πριν όμως καταλήξουμε στην διατύπωση του Descartes στην πρώιμη νεωτερικότητα, οφείλουμε να τονίσουμε την πορεία της εξέλιξης της θεωρίας των τρόπων και των ρητορικών σχημάτων. Η κλασική διαίρεσή τους σε κατηγορίες, τύπους, μορφές και αισθητικές διατυπώσεις διαφόρων ειδών και λειτουργικοτήτων, συνεχίζεται κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης και εμπλουτίζεται, ιδιαίτερα, από τους καθηγητές της ρητορικής, της ποιητικής, της γραμματικής αλλά και τους λογοτέχνες της περιόδου αυτής.[132] Η ερασμιακή προτροπή για πληρότητα (copia) και αισθητική /γλωσσική επάρκεια, τόσο στη μορφή όσο και στο περιεχόμενο κατά την συγκρότηση ενός λόγου, αποτελεί χαρακτηριστική επιταγή της εποχής.[133] Παράλληλα, όμως, πληθαίνουν και οι φωνές που ζητούν την λελογισμένη χρήση των τρόπων και των σχημάτων. Επιθυμούν τη σαφή και συγκεκριμένη συντακτική ταξινόμησή τους και προβάλλουν έντονα την ανάγκη για την συστηματική, λογική ανάλυσή τους. Κανείς δεν αρνείται (τουλάχιστον κατηγορηματικά) την αξία και την λειτουργικότητα των μέσων αυτών του ornatus, αλλά και κανείς δεν επιτιμά και δεν υποστηρίζει την άστοχη, άσκοπη και υπερβολική χρήση τους. Μια τέτοια χρήση καθιστά έναν λόγο υπερβολικό, α-νόητο, μη έγκυρο αποδεικτικά και μη δυνάμενο καν για σοβαρή μεθοδολογική, λεκτική και προτασιακή ανάλυση.[134]

Άλλωστε τα σχήματα δεν είναι άπειρα σε μορφή και αριθμό. Μπορεί να εκφράζουν συναισθήματα, να αποτυπώνουν φυσικές συνήθειες και πραγματικότητες, να έχουν έναν μιμητικώς πλούσιο εκφραστικό και αισθητικό χαρακτήρα, αλλά πάντα

η εγκυρότητα και η ουσιαστική νομιμοποίηση ενός τρόπου ή σχήματος εξαρτάται από τα όρια και τα μέτρα της χρήσεώς του. Ιδίως μέσα σ' ένα συμβατικώς προκαθορισμένο γλωσσικό περιβάλλον επικοινωνίας, δημοσιότητας, διυποκειμενικότητας και κωδικοποίησης των μηνυμάτων, των συμβόλων, των σκέψεων και των αισθημάτων που αυτό χρησιμοποιεί. Η απλή έκφραση ενός συναισθήματος /πάθους δεν αρκεί για να δημιουργηθεί ένα σχήμα. Τα σχήματα και οι τρόποι κωδικοποιούνται με βάση συγκεκριμένους κανόνες επιλογής και νοηματοδοτούνται εκ των υστέρων πάντα, μέσα στα όρια της γλωσσικής τους αποδοχής ή μη. Με άλλα λόγια, δεν είναι ανεξέλεγκτα ως έννοιες, ούτε προκύπτουν και λειτουργούν πάντα εκ του ασφαλούς. Ακόμη και στην περίοδο της μεγαλύτερης διάδοσης και επιτυχίας της χρήσης τους, δύνανται ουσιαστικά να' ναι ελέγξιμα (ακόμη και με τρόπο επιστημονικό) χωρίς τούτο πάντα να μπορεί ν' ακυρώσει τον πλούτο και τη δύναμη της αυτόνομης, αισθητικής και εκφραστικής τους συγκρότησης και δυναμικής.[135]

Όπως και στην περίπτωση των σχέσεων κρίσεως και φαντασίας (και ομοίως στις αναλόγου ύφους σχέσεις της διαλεκτικής και της ρητορικής, όπως και της ratio με την oratio, αλλά και στην εξέταση της θεωρίας των παθών), έτσι και στην θεωρία των τρόπων και των σχημάτων η επιστημολογική κριτική τους, καθ' όλη την περίοδο της Αναγέννησης, αφορά τη συγκρότηση και τη λειτουργικότητά τους μέσα στα όρια ενός λόγου που οφείλει να' ναι ρητορικά πειστικός και επαρκής αλλά και, ταυτόχρονα, προτασιακά ελέγξιμος και λογικά συνεκτικός. Ο μεταβατικός λόγος της επερχόμενης πρώιμης νεωτερικότητας δείχνει να μοιάζει αλλά και να είναι ταυτόχρονα αντιφατικός -άρα κατεξοχήν ρητορικός- ακόμη και όταν το αρνείται με τρόπο κατηγορηματικό και πασίδηλο. Η επιστημολογική εξέταση της θεωρίας των τρόπων και των σχημάτων του 16^{ου} και 17^{ου} κυρίως αιώνος, αποτελεί την λογική εξέλιξη της επικράτησης της ράμειας, ιδίως, διαλεκτικής του 16^{ου} αιώνος. Η πρόταση του Ramus για την υπαγωγή των inventio, dispositio και memoria στο πεδίο της διαλεκτικής ταύτισε ουσιαστικά την ρητορική elocutio με τον ρητορικό ornatus [ως θεωρία των τρόπων και των σχημάτων (προτασιακών, γραμματικών και διανοίας)], και οδήγησε σε μια νέα επιστημολογία του διακόσμου ουσιαστικά. Ταυτόχρονα, ο αριθμός των τρόπων συρρικνώθηκε συντριπτικά για λόγους ευκολίας και χρηστικότητας σε τέσσερεις και το ίδιο έγινε και στην περίπτωση των ρητορικών σχημάτων. Η μεταφορά και η μετωνυμία έγιναν οι δύο κυριότεροι, ουσιαστικά, τρόποι. Ιδίως δε, η μεταφορά έγινε, θα λέγαμε, το γένος κάθε άλλου ρητορικού τρόπου. Τα σχήματα, από την άλλη, έχασαν την φαντασιακή και ηχητική τους επένδυση ως γλωσσικές χειρονομίες και ήχοι του λόγου και άρχισαν πλέον να μελετούνται επιστημολογικώς. Κυρίως κατά το πόσο επιτυχημένα, ή μη, θα

μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν στις οπτικές και διαγραμματικές, εκπαιδευτικού χαρακτήρος, ράμειες απεικονίσεις, κατά τα πρότυπα των πλατωνικών διχοτομικών μεθόδων και αναφορών.[136]

Η τροποποίηση αυτή οδήγησε στην δημιουργία από την ρητορική και λογική σχολή των Port-Royal της λεγόμενης επιστημολογίας των τρόπων και των σχημάτων, κατά τα πρότυπα και της συναισθηματικής «παθολογίας», για την οποία κάναμε λόγο στο προηγούμενο κεφάλαιο. Σκοπός τούτης της στροφής, ευρύτερα, ήταν η απελευθέρωση της ρητορικής θεωρίας από κάθε είδους και μορφής μη ερμηνεύσιμο συναισθηματισμό και ψυχολογισμό. Από κάθε είδους φαντασιακή δυνατότητα για την συγκρότηση μιας θεωρίας περί παθών, τρόπων και σχημάτων, η οποία δεν θα μπορούσε να αναλυθεί αποτελεσματικά ώστε να γίνει αντικείμενο εκπαιδευτικής απόδειξης και πεποίθησης /γνώσης και όχι ρητορικής πειθούς (αμφίβολης, αβέβαιης και αναπόδεικτης /αντιεπιστημονικής).[137] Από την άλλη, οι υπέρμαχοι της μεθοδικής ταξινόμησης και της απλούστευσης της ρητορικής θεωρίας του καιρού είχαν και αυτοί δίκαιο, όντας μπλεγμένοι μέσα σ' έναν κυκεώνα διαφορετικών κατηγοριοποιήσεων και πολυποίκιλων ονοματοδοσιών, που προέκυπταν από ένα πλούσιο ρητορικό έργο της εποχής. Επεδίωξαν να συστηματοποιήσουν μεθοδολογικά τις μορφές και τα είδη της εκφράσεως της ρητορικής θεωρίας, να οργανώσουν με σαφήνεια έναν λόγο κριτικό και λογικώς δια-κριτικό ταυτόχρονα, και να δημιουργήσουν τις προϋποθέσεις για μια συνύπαρξη της recta ratio με την ρητορική oratio, ως συμπλήρωμα και ενίσχυση των δεδομένων της ratio.[138] Με τον τρόπο τους αυτό κατάφεραν μεν να ενισχύσουν τον αποδεικτικό και αναλυτικοσυνθετικό επιστημονικό λόγο της εποχής, διατηρώντας την ρητορική -αισθητική και εκφραστική- αποτελεσματικότητα υπό τον έλεγχο της λογικής, κατόρθωσαν όμως δε, ν' αναγάγουν την έννοια του ornatus σε απλώς συνοδευτική και τροποποιημένη, σχεδόν, ακολουθία του λογικού συμπερασμού. Η ανάγκη για την εύρεση ενός λογικά ισχυρού και βέβαιου επιχειρήματος, με τον αποδεικτικό (εγγενώς συνεκτικό στα μέρη του) συλλογισμό ως κυρίαρχη μορφή της συγκροτήσεως της επιχειρηματολογίας του ορθού επιστημονικού λόγου, απογύμνωσε σε ρητορικό και φαντασιακό επίπεδο τις δυνατότητες της γλωσσικής, ρητορικής έκφρασης. Ταυτόχρονα, η αναγόρευση της μεταφοράς σε γένος των υπολοίπων τρόπων (ειδών), δημιούργησε ουσιαστικά μια επιστημολογία όχι των τρόπων, αλλά της ίδιας της μεταφοράς, συρρικνώνοντας περιεχομενικά και εννοιολογικά τη ρητορική θεωρία των τρόπων και των σχημάτων και δημιουργώντας αντικρουόμενες σχολές της ρητορικής σκέψης, κατόπιν, ως και τις μέρες μας. Με τον τρόπο αυτόν η ίδια η ρητορική θεωρία αυτοεγκλωβίστηκε και αυτοπεριορίστηκε, τόσο στην περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας όσο και σταδιακά πολύ αργότερα.[139]

Αναμφίβολα πάντως, τόσο στην αναγεννησιακή όσο και στην κλασική ρητορική παράδοση, η έννοια της μεταφοράς ως κυρίαρχης μορφής της τροπικότητας του λόγου κατείχε ιδιάζοντα και πρωτεύοντα ρόλο. Τούτο αποσαφηνίζεται στο Γ' βιβλίο της «Ρητορικής» του Αριστοτέλους, αλλά και στα κλασικά κείμενα της ρητορικής που χρησιμοποιούνταν στην εποχή της Αναγέννησης. Το κικερωνιανό «De Oratore», την «Rhetorica ad Herennium» και το «Institutio Oratoria» του Κοϊντιλιανού. Ιδιαίτερα, στα κείμενα αυτά τονίζεται (στα αντίστοιχα κεφάλαια περί ύφους) η σπουδαιότητα της μεταφοράς όσον αφορά την εξέλιξη, την ζωντάνια και τη φρεσκάδα του λόγου στον οποίον αυτή χρησιμοποιείται.[140] Η μεταφορά μετατρέπει τους ακροατές ενός λόγου σε θεατές των πεπραγμένων αυτού του λόγου.[141] Αποτελεί τον παράγοντα της συγκεντρώσεως των στοιχείων που ομοιάζουν μεταξύ των διαφόρων μορφών του λόγου, και κατά τον συγγραφέα του «Rhetorica Ad Herennium», όπως και για τον Αριστοτέλη, «μια καλή μεταφορά δημιουργεί μια ζωντανή πνευματική εικόνα».[142] Η επιτελεστικότητα της μεταφοράς και η επιτυχία της εδράζεται στην αμεσότητα με την οποία αυτή λειτουργεί και δημιουργεί στον ακροατή μιαν εντύπωση περιγραφικής κίνησης καθώς και συναισθηματικής έκπληξης και συμμετοχής στα δρώμενα που περιγράφονται, ως εάν, να συνέβαιναν εκείνη τη στιγμή. Η φαντασιακή δύναμη της μεταφοράς δημιουργεί τις συνθήκες της χρονικότητας και της ιστορικότητας για τη μαρτυρία των ακροατών, η οποία ανάγεται κάποιες φορές στο σπουδαιότερο κριτήριο για την αποτελεσματικότητα της πίστης αυτών στο περιεχόμενο ενός λόγου. Ακόμη και εις βάρος της δυνατότητάς του για επιστημονική απόδειξη και πεποίθηση γνώσεως, ως λόγος επιστημονικός καθ' αυτόν. Οι ακροατές-θεατές γίνονται αυτόπτες μάρτυρες μιας κατάστασης και η μαρτυρία τους αυτή είναι καθοριστική γι' αυτούς, ακόμη και αν δεν συνοδεύεται από τεκμήρια επιστημονικής λογικής και απόδειξης ο λόγος που απευθύνεται προς αυτούς. Τα εννοιολογικά δίπολα μαρτυρία-απόδειξη, πίστη-πεποίθηση και φαντασία-κρίση παίζουν εδώ καθοριστικό ρόλο.[143]

Η μεταφορά προϋποθέτει δεσμούς συνάφειας και ομοιότητας ανάμεσα σε πράγματα, γεγονότα και καταστάσεις. Οι σχέσεις αυτές (ομοιότητας, αναλογίας, ακόμη και κάποιας αντίθεσης), φορτίζουν γνωσιολογικώς και εκφραστικώς τον λόγο των ανθρώπων. Αν για τον Αριστοτέλη και τον Κικέρωνα η χρήση της μεταφοράς ως τρόπου δεικνύει το ήθος και την εξυπνάδα του ρήτορος, κάνει τους ακροατές ν' απολαμβάνουν αισθητικώς τον λόγο και να μαθαίνουν από την χρήση των μεταφορών, και αναπαριστά σαφώς με εύσχημο και εύγλωττο τρόπο τα γεγονότα μιας περιγραφής, λειτουργώντας ως το ξαφνικό φως των πραγμάτων που διανοίγει τους ορίζοντες της εκφράσεως αλλά και της σκέψεως,[144] για τους θιασώτες της επιστημονικής σκέψεως και της μεθόδου (όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο της

εργασίας μας), αποτελεί έναν παράγοντα μη αντικειμενικό, μη κανονιστικώς ορθό, μη επιστημολογικώς έγκυρο. Αν ο ρητορικός λόγος απαιτεί -μέσω των τρόπων και των σχημάτων του- μια ζωντάνια και μια σχηματικότητα φαντασιακή και οπτική, μια συγκεκριμένη χρονικότητα και μια δεδομένη ιστορική υπό-θεση, ο επιστημονικός λόγος απαιτεί μιαν αξιωματική και κανονιστική θέσμιση, μιαν αχρονία κανόνων και πορισμάτων, μια ξεκάθαρη διαδικασία αποδείξεων και συλλογισμών. Όπως επιζητά και την ακρίβεια της επιστημονικής διατυπώσεως και την εκφραστική μονοσημαντότητα και ταυτότητα των εννοιών που χρησιμοποιεί.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ: 5ο

«Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΜΕΘΟΔΟΥ»

Η πραγμάτευση μιας έννοιας όπως αυτής της μεθόδου στην Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα δεν είναι δυνατόν να ξεφύγει από το πλαίσιο το οποίο χαρακτηρίζει όλες τις θεωρητικές αναζητήσεις και τις συζητήσεις της εποχής. Και τούτο το πλαίσιο είναι διαλογικό μ' έναν ιδιόμορφο και ξεχωριστό τρόπο, ακόμη και όταν φαίνεται πως δεν είναι. Ακόμη και όταν ο ρητορικός ή ο επιστημονικός λόγος της περιόδου φαντάζει ως κυριαρχικός ή δημιουργεί την εντύπωση επιβολής, είναι κατά βάθος ανοικτός στην ετερότητα. Και ίσως να' ναι τότε περισσότερο πολυσήμαντος από ποτέ. Γιατί η όλη πορεία των αλλαγών που πραγματοποιούνται αντανακλά μιαν εποχή ανοιχτή σε προτάσεις και αντιλήψεις διαφορετικού χαρακτήρα και ύφους. Καμιά θεωρία που δημιουργήθηκε ή εξελίχθηκε την περίοδο εκείνη, δεν μπορεί να διεκδικεί τα πρωτεία της καινοφάνειας, της αποκλειστικότητας, της παρθενογένεσης. Η εποχή δύναται να χαρακτηριστεί από την ανάγκη για συνεχείς σημασιολογικές εξελίξεις και μετεξελίξεις, τόσο στο πεδίο της θεωρίας όσο και σ' αυτό της πράξης. Επομένως, μια εννοιολογική στεγανοποίηση, ακόμη και όταν αυτή εκφράζεται ξεκάθαρα από τον εκάστοτε στοχαστή που την υιοθετεί και την διακηρύσσει, φαντάζει σήμερα και ιδιαίτερα με τα κριτήρια και τις αντιλήψεις του καιρού μας μάλλον ριψοκίνδυνη και παρακινδυνευμένη.[145]

Άλλωστε, τόσο η Αναγέννηση όσο και η πρώιμη νεωτερικότητα είναι κατεξοχήν η χρονική στιγμή στην οποία συντελείται, περισσότερο από ποτέ ίσως, η διάδοση και διακίνηση βιβλίων και ιδεών. Το κύριο χαρακτηριστικό της περιόδου είναι οι πάμπολλες μεταφράσεις, οι κριτικές και τα σχόλια πάνω σε νεομεταφρασθέντα κείμενα της κλασικής και της νεότερης αρχαιότητας. Στη δυτική, κυρίως, Ευρώπη, με την ανάπτυξη του εμπορίου και την οικονομική άνθηση που η πρώτη επέφερε, οι μεταφράσεις, οι εκδόσεις και οι επανεκδόσεις κυριαρχούν στο μαθησιακό και εκπαιδευτικό γίγνεσθαι ολόκληρης σχεδόν της περιοχής αυτής. Πολλά παλαιότερα κείμενα μεταφράζονται μάλιστα για πρώτη φορά στα γαλλικά, στα αγγλικά και στα γερμανικά από τα λατινικά και τα αρχαία ελληνικά. Η εποχή χαρακτηρίζεται από γενική γλωσσομάθεια και θεωρητική κινητικότητα.[146] Αυτό έχει ως αποτέλεσμα το να συντηρείται το υλικό της σκέψης προηγούμενων εποχών και στοχαστών όπως και το να διακινείται, να συζητείται και να σχολιάζεται επαρκώς, ακόμη και αν βέβαια η διακίνηση αυτή δεν μπορεί να συγκριθεί με τα σημερινά δεδομένα που ισχύουν για μας, ούτε είχε καθιερωθεί και επικαθοριστεί με τέτοια νομοθετική προσοχή και επιμέλεια όπως σήμερα.

Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί μας δίνει τη δυνατότητα να φτάσουμε στο συμπέρασμα πως η ανάπτυξη της κάθε θεωρίας και των εννοιών που αυτή περιλαμβάνει μπορεί να είναι ξεχωριστή, ιδιαίτερη και μοναδική κάθε φορά κατά κάποιον τρόπο, αλλά δεν στηρίζεται σ' έννοιες, ορισμούς και επικαθορισμούς εκ του μηδενός, καινοφανείς, χωρίς ιστορική συνέχεια. Οι λέξεις και οι έννοιες των θεωριών της εποχής προϋπήρχαν, πιθανώς με άλλο νόημα και άλλη σημαντική σε γλωσσικό επίπεδο. Αυτό που, κυρίως, αλλάζει από την Αναγέννηση και έπειτα είναι η χρήση και το περιεχόμενο ορισμένων εννοιών και όρων που ήδη προϋπάρχουν. Δεν ανακαλύπτονται (τουλάχιστον όχι πάντα) νέες έννοιες και το εννοιολογικό πλαίσιό τους. Αντίθετα, συνήθως επανανοηματοδοτούνται παλαιότερες και τα αντίστοιχα σημασιολογικά τους συμφραζόμενα. Τούτο γίνεται σύμφωνα ιδίως με την ιδιοσυγκρασία, την προαίρεση, τα κίνητρα, τα ενδιαφέροντα, τη θεωρητική στοιχείωση, ακόμη και τον χαρακτήρα του ατόμου ή των ατόμων που τα επαναορίζουν εκ νέου, κατ' αντιστοιχίαν με τις επιταγές και τις απαιτήσεις της εποχής για νοηματική επαναδιάταξη.[147]

Η ρητορική, διαλεκτική και ευρύτερα επιστημονική θεωρία της εποχής βρίθει ορισμών και επανακαθορισμών εννοιών, κατηγοριών και διαδικασιών, σε γλωσσικό, συλλογιστικό και μεθοδολογικό /επιστημονικό επίπεδο. Τούτο ισχύει για πολλές (επανα)νοηματοδοτήσεις σε πολλά θεωρητικά συγκείμενα αναφοράς και έρευνας και ισχύει σαφώς (κατά παρόμοιον σχεδόν τρόπο) και για την περίπτωση της έννοιας της επιστημονικής μεθόδου. Το καίριο σημείο το οποίο θα πρέπει να τονισθεί είναι πως οι νέες αυτές εννοιολογήσεις, σ' ευρύτερο πλαίσιο, πολύ απέχουν από το να χαρακτηρισθούν ως οριστικώς και οντολογικώς πλήρεις, επαρκείς, αναμφίβολα παγιωμένες και μονοσήμαντες, ακόμη και με τα σημερινά, δικά μας δεδομένα. Πόσο μάλλον, σύμφωνα με τις απαιτήσεις, τα δεδομένα και την πραγματικότητα των τότε -συγκεκριμένων- ιστορικών συγκυριών. Οι έννοιες και οι απόψεις της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας άλλωστε (όπως αναφερθήκαμε και σε άλλα σημεία της εργασίας μας) είναι πάντοτε μη βέβαιες, μη οριστικές, αμφίσημες και για τον λόγο αυτό είναι ιδιαιτέρως ανοιχτές σε σχολιασμό, συζήτηση και σε διπλής όψεως (in utramque partem) ρητορική επιχειρηματολογία.[148]

Εκείνο, λοιπόν, που δεν επαρκεί ως δικαιολογία για τους στοχαστές της εποχής (ιδίως γι' αυτούς της πρώιμης νεωτερικότητας) είναι η άποψη και η θέση τους για άγνοια των στοιχείων, των γνωμών και των θεωριών που επικαλούνται -συνειδητά ή μη- προκειμένου να τις διορθώσουν, να τις επανακαθορίσουν και ακόμη και να τις ιδιοποιηθούν τροποποιώντας τες, εν όλω ή εν μέρει. Η περίπτωση της μεθόδου, σ' ευρύτερο πλαίσιο, και της επιστημονικής μεθόδου ειδικότερα,[149] είναι μια χαρακτηριστική περίπτωση έννοιας, την κηδεμονία της οποίας αναζητούν σχεδόν

αποκλειστικά οι θεωρητικοί στοχαστές της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας κυρίως, ακολουθώντας εμπρόθετα, ή μη, τα μεθοδολογικά χνάρια ιδίως του Αριστοτέλους και του Γαληνού και, αργότερα, άλλων που επηρέασαν, ο καθένας με τον τρόπο του, περισσότερο ή λιγότερο, την πορεία για την εξέλιξη της έννοιας αυτής και των ιδιαίτερων, συστατικών στοιχείων τα οποία την καθορίζουν ή παράγονται συνειρμικά και διαδικαστικά απ' αυτήν.

Κάλλιστα, βεβαίως, θα μπορούσε να υποστηριχθεί και η αντίθετη άποψη. Ότι, δηλαδή, ακριβώς λόγω του μεγάλου αριθμού και της πληθώρας των βιβλίων, των στοιχείων και των πληροφοριών της εποχής, καθώς και εκ του γεγονότος ότι πολλά βιβλία που γίνονταν αντικείμενο της μαθήσεως και της διδασκαλίας συνεχώς άλλαζαν ή συμπληρώνονταν, θα ήταν δύσκολο για τον οποιονδήποτε να έχει πλήρη και σαφή γνώση της συνολικής βιβλιογραφίας που ήταν διαθέσιμη, ή κυκλοφορούσε τμηματικώς, τον καιρό εκείνο. Ιδίως δε, την περίοδο της πρώιμης Αναγέννησης, όπου τα πράγματα ήταν κάπως διαφορετικά όσον αφορά τον πλουραλισμό και την ποικιλία των εκδόσεων, των δημοσιεύσεων και την δυνατότητα για πρόσβαση στα δεδομένα της ελεύθερης αυτής θεωρητικής και πνευματικής διακίνησης.[150] Και τούτη φυσικά η γνώμη εμπεριέχει την αλήθεια της, την αξιοπιστία και την βαρύτητά της, ακόμη και αν αναφέρεται σε βιβλία που ήταν γνωστά για την εγκυρότητα και τη σημασία τους αλλά ήταν δύσκολο να προσεγγισθούν από όλους, λόγω της κακής ή της ανύπαρκτης μετάφρασής τους, άλλων κοινωνικών και πολιτικών απαγορεύσεων και διώξεων καθώς και διαφόρων θρησκευτικών δογματισμών και αγκυλώσεων μεσαιωνικού τύπου οι οποίοι επικράτησαν κατά ένα μεγάλο μέρος της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας και, μάλιστα, ίσως να μην εκλείπουν κατά τρόπον ουσιαστικό ούτε και σήμερα.

Αυτό που έχει όμως σημασία όποια άποψη και αν υποστηρίζει κάποιος, περισσότερο ή λιγότερο ένθερμα, είναι το γεγονός πως ο λόγος της (μετά)αναγεννησιακής νεωτερικότητας (λόγος πολιτικός, κοινωνικός, δημόσιος και ιδιωτικός, ρητορικός ή επιστημονικός /επιστημολογικός) όντας ανοικτός σε διάλογο και κριτική αναζητά, ταυτόχρονα, την εύρεση των θεμελίων της κυριαρχικότητάς του. Αυτό μεταφράζεται σε άμεση ή έμμεση προσπάθεια των συντακτών του να θεμελιώσουν ένα ιστορικό κύρος και ήθος, ρητορικού ή επιστημολογικού χαρακτήρος και υφής. Έστω και αν οι ίδιοι το δέχονται με ευχαρίστηση ή το αρνούνται απόλυτα και κατηγορηματικά, ρητώς ή αρρήτως.

Ο χαρακτήρας της έννοιας της επιστημονικής μεθόδου, κυρίως κατά την ύστερη Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα, είναι υπό συνεχή διαδικασία διαμόρφωσης, οριστικοποίησης και διασαφήνισης και αποτελεί μια εν εξελίξει πορεία η οποία δανείζεται στοιχεία, χαρακτηριστικά και ιδιότητες τόσο της ρητορικής όσο και

της διαλεκτικής μεθόδου και θεωρίας. Στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας κάναμε λόγο για τις σχέσεις της ρητορικής και της διαλεκτικής στην Αναγέννησης και είδαμε την προσπάθεια της διαλεκτικής /λογικής να ιδιοποιηθεί τα μέσα και τα εργαλεία της ρητορικής τέχνης, ιδιαίτερα, όσον αφορά τους τομείς της inventio και της dispositio, της ευρέσεως και της τάξεως /διατάξεως των στοιχείων και των επιχειρημάτων ενός λόγου.[151] Η ράμεια, μάλιστα, διαλεκτική είναι εκείνη που χρησιμοποιεί αρχικά την έννοια της κρίσεως (iudicium) ως τον καθοριστικό παράγοντα του δεύτερου κομματιού της διαλεκτικής της (ως dispositio) η οποία αναλύεται περαιτέρω στην κρίση για την σύνθεση και την παρουσίαση του επιχειρήματος, την κρίση για τον συλλογισμό και την εγκυρότητά του και την κρίση για την μέθοδο που ακολουθείται.[152] Αργότερα, η ίδια η dispositio θα ταυτιστεί με την έννοια της μεθόδου, σε μια ράμεια διαλεκτική η οποία θα τείνει να αξιωματικοποιήσει τις προκείμενες που αποτελούν την βάση και την πηγή των τυπικών συλλογισμών της λογικής, δημιουργώντας μιαν αυστηρώς μεθοδική λειτουργία και σύσταση της τελευταίας, η οποία θα χρησιμοποιείται στην εκπαιδευτική διαδικασία και έρευνα ως απόλυτη σχεδόν πειθαρχία (disciplina) του λόγου.

Η ράμεια έννοια της μεθόδου κατά τον καιρό της τελευταίας αναμόρφωσης της «Διαλεκτικής» του, το 1572, ορίζεται ως «η διανοητική τάξις /διάταξις των διαφόρων ομοιογενών αξιωμάτων, ιεραρχημένων το ένα πριν από το άλλο, σύμφωνα με την καθαρότητα /ευκρίνεια της φύσης τους, όταν η συμφωνία όλων των επιμέρους στοιχείων τους έχει ήδη κριθεί (από την νόηση /κρίση) και έχει γίνει αντικείμενο εκτιμήσεως της μνήμης».[153] Η έννοια της ρητορικής καθαρότητος (claritas) παίζει σπουδαίο ρόλο στην διάθεση των ομοιογενών δεδομένων που διατάσσονται ιεραρχικά κατά την αυστηρή άρθρωση ενός λογικού επιχειρήματος, μη πιθανολογικού για τον Ramus, όσο αυτό μπορεί να καταστεί δυνατόν: «Όπως κάποιος σ' ένα αξίωμα μπορεί να εξετάσει το ενδεχόμενο της αλήθειας ή του ψεύδους του και στον συλλογισμό την αιτιακότητά του (συνέχειά του) ή την μη αιτιακότητά του, έτσι και στην μέθοδο μπορεί να διακρίνει ξεκάθαρα πως ο,τιδήποτε είναι καθαυτόν σαφές και ευκρινές (per-se-clarius) προηγείται και ο,τιδήποτε είναι λιγότερο γνωστό ακολουθεί, και πως η σειρά /διάταξις και η διατάραξις /ασυνέχεια στο οποιοδήποτε μέρος της είναι υπό κρίσην».[154] Για να συμπληρώσει καταληκτικά ο Ramus: «Με τον τρόπο αυτό, η μέθοδος προσεγγίζει δίχως περισπασμό /ασυνέχεια από τα καθολικά γνωστά (universalia) στα επιμέρους γνωστά (singulars). Μ' αυτόν και μόνο τον τρόπο κάποιος καταλήγει από προκείμενες ευρέως, εντελώς και καθολικώς γνωστές στην διασαφήνιση των άγνωστων και επιμέρους αποτελεσμάτων τους (ad … declarandum). Και ο Αριστοτέλης διδάσκει αυτήν και μόνο την μέθοδο».[155]

Ο Ramus δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την επεξεργασία της έννοιας της μεθόδου μέσα από διατυπώσεις και ορισμούς που έχουν ρητορική αλλά και επιστημολογική χροιά και τοποθετούνται σ' ένα κλίμα αναζήτησης και διαλόγου το οποίο τείνει να μετεωρίζεται, διαρκώς, ανάμεσα στην τάση για μια μέθοδο διδασκαλίας καθαυτό επιστημονική και μια μέθοδο κρυπτική, η οποία ταιριάζει περισσότερο στους ποιητές και τους ρήτορες, συνιστά παρέκκλιση της αυθεντικής μεθόδου και αποτελεί το συμπλήρωμα της πρώτης, αλλά και την αναμφίβολη αλλοίωση και τον εκφυλισμό της. Η επιστημονική γνώση χωρίζεται σε scientia και prudentia, σε μορφές έλλογης και μεθοδολογικώς τεκμηριωμένης συλλογιστικής γνώσης και αυστηρής αξιωματικής διατύπωσης από τη μια και αισθητηριακές, εμπειρικές μορφές μιας ιστορικώς αναγκαίας διάταξης των «επιστημονικών» δεδομένων από την άλλη, όταν η κατάσταση και η περίσταση δεν ευνοεί και δεν επιτρέπει την εφαρμογή της πραγματικής επιστημονικής μεθόδου και γνώσης. Η ρητορική –εμπειρική- φρόνησις (prudentia) αποτελεί την παρέκκλιση της επιστημονικής scientia για τον Ramus, όσον αφορά την εφαρμογή της διττής μεθόδου του. Η μέθοδος όμως, ως έννοια, εμφανίζεται παντού, σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης πνευματικής δράσεως και πρακτικής, λιγότερο ή περισσότερο επιτυχημένα.[156]

Η σημασία της μεθόδου και ο διάλογος περί αυτής αναπτύσσεται ιδίως τον 16^{ο} αιώνα, σ' ένα υπόβαθρο ρητορικό και επιστημολογικό ταυτόχρονα. «Γιατί, αν και η ιδέα και ο τρόπος της διατάξεως (dispositio που αναφέρθηκε παραπάνω, για τη μέθοδο της διδασκαλίας) είναι ο πιο αληθής και ικανός, παρόλα αυτά, κάποιος θα πρέπει να είναι προσεκτικός, σκεπτόμενος ότι δεν υπάρχει πάντα χώρος για ό,τι είναι καλύτερο και πως μια τέτοια σαφήνεια της dispositio δεν μπορεί πάντοτε να επιτευχθεί και να διατηρηθεί, εξαιτίας του ότι αρκετά συχνά το κοινό είναι κακοπροαίρετο και ανυπόμονο, το ζήτημα που επεξηγείται είναι αμφίσημο και ανοιχτό σε αντιρρήσεις, ο χρόνος δεν είναι ο κατάλληλος, ο χώρος είναι περίεργος. Έτσι, είναι προτιμότερο και συνιστάται (σε κάποιον) να εφαρμόζει την φρόνηση (prudentia) στην εύρεση και τον συλλογισμό όταν αντιμετωπίζει αυτές τις δυσκολίες… Κάποιες φορές, κάποιος θα πρέπει να διδάξει ορισμένα άτομα τα οποία δεν επιθυμούν να διδαχθούν. Γι' αυτόν τον λόγο, η περίληψις /σύνοψις του ζητήματος, ο ορισμός του και η διαχείριση των μερών του (θέματος) θα πρέπει να μεταμφιεστεί…».[157] Η θέση του Ramus είναι μάλλον ξεκάθαρη. Ο αξιωματικός, επιστημονικός λόγος και στοχασμός και τα ακριβολογικά επιχειρήματα που τον συνιστούν, τον συγκροτούν και τον διδάσκουν μεθοδολογικώς (docere) δεν είναι πάντοτε δυνατόν να επικρατεί και να εφαρμόζεται. Όπου οι συνθήκες δεν τον ευνοούν και απαιτούν μια διαφορετική δόμηση και διάταξη λόγου η οποία κρύπτει,

αποκρύπτει και μεταμφιέζει το νοηματικό του περιεχόμενο, η μέθοδος που χρησιμοποιείται και στοιχειοθετεί έναν τέτοιο λόγο είναι η ρητορική prudentia. Η μέθοδος, ως διάταξη των στοιχείων και των επιχειρημάτων ενός λόγου, υπάρχει πάντα, για κάθε μορφή πνευματικής δράσης και σε κάθε φάση της ανθρώπινης πρακτικής. Ο Ramus, όπως και οι περισσότεροι σύγχρονοί του, δεν καταδικάζουν την ρητορική μεθοδολογική prudentia, ίσως να μην υποτιμούν καν την ίδια την ρητορική ως φαινόμενο και δυναμική.[158] Αυτό το οποίο κάνουν είναι ότι προσπαθούν να μεθοδεύσουν την πορεία της συγκροτήσεως και της εκφράσεως του ίδιου του ρητορικού λόγου και της επιχειρηματολογίας του. Επιζητούν να δημιουργήσουν έναν λόγο που να είναι δυνητικά ανοικτός σε αντιθέσεις, αντιφάσεις και αμφισημίες, αλλά ταυτόχρονα και να διαθέτει μια κανονιστικότητα και μια μονοσημαντότητα σε περιεχόμενο, ορισμούς και πληροφορίες, όσο αυτό μπορεί να καταστεί δυνατόν. Ζητούν, έναν ρητορικό λόγο, που θα αναλύεται και θα (απο)δομείται με τρόπο επιστημολογικό και μεθοδολογικό, έστω και αν αργότερα ο λόγος αυτός θα μπορεί να χαρακτηρίζεται ως ένα απλό και –εγγενώς- ανακριβές κακέκτυπο διάταξης και διάρθρωσης επιστημονικών επιχειρημάτων.[159] Ή θα διεκδικεί, απλώς, την αμφίσημη και ιδιόρρυθμη ρητορική ερμηνεία του κάθε φορά.

Τα ερωτήματα, όμως, που αφορούν έναν τέτοιο λόγο προκύπτουν αβίαστα: Ποιος θα είναι πραγματικά ο χαρακτήρας ενός τέτοιου λόγου; Είναι ένας τέτοιος λόγος πραγματικά εφικτός και αν ναι, μέσα σε ποια όρια της σχέσεως ratio-oratio και με ποιους περιορισμούς; Η απάντηση σε τέτοιου είδους ερωτήματα φαντάζει, αν μη τι άλλο, αβέβαιη και εξαιρετικά παρακινδυνευμένη. Ο χρόνος και η εποχή της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, δεν είναι ίσως ο χρόνος των απαντήσεων αλλά εκείνος των ερωτήσεων. Των αποριών και των αναζητήσεων… Ερωτήσεων που προέρχονται από στοχαστές μεγάλης πνευματικής εμβέλειας και θεματοποιούνται σε διαλογικά συμφραζόμενα που υπέχουν όμως, ταυτόχρονα, την προϋπόθεση για την λειτουργία τους και σε αντίθετο πλαίσιο, να γίνουν δηλαδή περιεχόμενα ενός λόγου αυστηρά κυριαρχικού και δογματικού. Αυτή είναι, ίσως, η κυριότερη και η πιο χαρακτηριστική τάση του αναγεννησιακού και πρώιμα νεωτερικού λόγου. Η αντίφασή του ως αντικατοπτρισμός των συνειδητών, και μη, τάσεων των συντακτών του οι οποίοι κινούνται ανάμεσα στα όρια της επιστημονικότητας και της ρητορικότητας. Δηλαδή στα κατεξοχήν αναπαραστατικά όρια του κοινωνικού φαινομένου της πραγματικότητας και της κωδικοποίησής της, που συνιστά το φαινόμενο της γλώσσας και της αισθητικής /μεθοδολογικής της δυναμικής, που θεμελιώνει την έννοια του λόγου ως discourse.

Είναι αυτό το πεδίο των ερωτημάτων, των ζητημάτων και των προβληματισμών μέσα στο οποίο θα κινηθούν αργότερα (μετά τον Ramus και τους

διαδόχους του) πολλοί έγκυροι επιστημονικοί στοχαστές και θα διατυπώσουν τις απόψεις τους περί μεθόδου και επιστήμης, ρητορικής πειθούς και επιστημονικής απόδειξης, πιθανολογικού και βέβαιου επιχειρήματος, φαντασιακής ενόρασης και λογικής παραγωγής. Ανάμεσά τους οι Hobbes και Descartes που ουσιαστικά θεμελίωσαν τις απόψεις του Ramus σε ακόμη πιο στέρεο έδαφος συζήτησης και διαλόγου, ακολουθώντας και τα αρχαιότερα ακόμη παραδείγματα της συζήτησης περί μεθόδου και επιστήμης τα οποία εξέφρασαν ένας Αριστοτέλης, ένας Γαληνός, ένας Ερμογένης, ένας Πλάτωνας, στα λόγια και στα έργα τους.[160]

Η ταυτότητα του χαρακτήρος της επιστημονικής μεθόδου της ύστερης Αναγέννησης καθώς και της πρώιμης νεωτερικότητας τείνει να οριστεί ως αιτιοκρατική. Ως η ανάγκη για λογική και συλλογιστική συνέχεια και αυστηρότητα στην εξακρίβωση των σχέσεων των εννοιών του αιτίου και του αιτιατού και της εξεύρεσης του πλαισίου της κανονιστικότητάς τους, στο επίπεδο τόσο των φυσικών όσο και των συμβατικών ανθρώπινων επιστημών. Η αιτιακή απόδειξη (demonstratio propter quid), ή αριστοτελική απόδειξη εκ του διότι, αποτελεί το πρότυπο και το πρόταγμα για τις περισσότερες μορφές των αποδείξεων που συναντώνται στην περίοδο αυτή, με αρκετές όμως επιμέρους διαφοροποιήσεις όσον αφορά τη συγκρότηση, τον ορισμό και τη χρήση εννοιών όπως η επαγωγή, η παραγωγή, η ανάλυση και η σύνθεση, από διαφορετικούς θεωρητικούς στοχαστές. Η λειτουργία των όρων αυτών (συνειδητή ή μη) εμπίπτει σ' έναν διάλογο με μακρές ιστορικές και εννοιολογικές καταβολές, ο οποίος εμπλουτίζεται από τις διαφορετικές σημασιολογικές ερμηνείες των σημαινόντων αυτών με τέτοιον τρόπο ώστε να καθιστά την εκάστοτε χρήση τους (από τον κάθε ξεχωριστό στοχαστή) ως ιδιόμορφη και εξαιρετική. Τα όρια της ηθελημένης, ή μη, διαφοροποίησής τους συνιστούν ένα διαφορετικό είδος και τύπο μεθόδου για τον στοχαστή που εμπλέκεται στην ερμηνεία τέτοιων όρων, κάθε φορά, και τον αναδεικνύουν ως μια συνιστώσα, απλώς, στη συνολική συζήτηση περί της μεθόδου.[161]

Το κάθε, ιδιαίτερο, πλαίσιο που συνιστά για τον στοχαστή της περιόδου το πεδίο της μεθοδολογικής και εννοιολογικής αναφοράς του, αποτελεί μια εναλλακτική διατύπωση σκέψεων, εκφράσεων και χρονικής αντίληψης. Το ζήτημα της μεθόδου για τον αναγεννησιακό και, ιδίως, τον πρώιμα νεωτερικό θεωρητικό της επιστήμης είναι πρωτίστως ένα ζήτημα χρονικότητας. Η έννοια του χρόνου παίζει πολύ σπουδαίο ρόλο στην διαμόρφωση και την συγκρότηση του συστήματος της επιστήμης και της μεθόδου. Η διαφορά σε μεθοδολογικό επίπεδο, ενίοτε, μεταφράζεται σε διαφορά αντίληψης της έννοιας του χρόνου αλλά και στην διαφορά της χρονικότητας, ως διάρκειας της χρονικής αποδείξεως της ίδιας της μεθόδου, από στοχαστή σε στοχαστή. Η διάκριση της χρονικότητας αποτελεί ένα βασικό στοιχείο

μεθοδολογικής διαφοροποίησης και θέτει συγκεκριμένα ζητήματα ιστορικότητας και εγκυρότητας της έννοιας της μεθόδου.[162]

Τούτο, φυσικά, συνδέεται με την σχέση επιστήμης και ρητορικής και αποτελεί ένα μεγάλο ζήτημα για τα δεδομένα της χρονικότητας, τόσο του επιστημονικού όσο και του ρητορικού λόγου. Η έννοια αυτή λειτουργεί ως θεματοφύλακας της εγκυρότητας και των δύο λόγων, που μειγνύονται κατά τρόπον καθοριστικό καθ' όλη την περίοδο της πρώιμης, ιδίως, (μετά)αναγεννησιακής νεωτερικότητας. Αν ο καθαρά ιστορικός λόγος είναι ο συγκεκριμένος, ο κατά περίπτωσιν και κατά υπόθεσιν διακριτός και εννοιολογικά αβέβαιος (δηλαδή ο ρητορικός λόγος), τότε ο επιστημονικός και μεθοδολογικός λόγος είναι εκείνος που τείνει στον μηδενισμό της χρονικής, αποδεικτικής του διάρκειας, στην σταθερότητα και ταυτότητα των εννοιολογικών του ορισμών, διαδικασιών και επικαθορισμών και στην βεβαιότητα των επιχειρημάτων και των λογικών δεδομένων του. Η έκταση της χρονικότητας ενός ρητορικού λόγου φαντάζει αναπόφευκτη και σ' αυτήν έγκειται η δυνατότητα της επιτυχίας του.[163] Αντίθετα, η χρονικότητα ενός λόγου μεθοδικού /επιστημονικού θα πρέπει να τείνει σε μηδενικά επίπεδα και όρια για να θεωρηθεί αυτός επιτυχημένος. Αυτή φυσικά η διαπίστωση αφορά τόσο την δομή, όσο και το περιεχόμενο και την αισθητική διατύπωση του λόγου.

Αφορά, δηλαδή, όχι μόνο τα κριτήρια της συλλογιστικής, επιχειρηματολογικής και αποδεικτικής του ορθότητος, αλλά και το μέτρο της αλήθειας και της εγκυρότητος τόσο των αξιωματικών προκείμενών του που συνιστούν την ταυτότητα της πληροφορίας ενός τυπικώς ορθού λογικού συμπερασμού, όσο και τον τρόπο της οπτικής, ακουστικής, διαγραμματικής ή φαντασιακής εκφοράς του. Ο μεθοδολογικός λόγος οφείλει να είναι λιτός, αυστηρός, αποδεικτικά συνεκτικός. Η αξιωματική του διάρθρωση, η οποία αποτελεί την πηγή και το εχέγγυο της αποδεικτικής του δυνάμεως και της λογικής του συνδέσεως και συνέχειας, οφείλει να τον καθιστά εκ των προτέρων (ή να τείνει να τον καταστήσει κατά τα βήματα της μεθοδολογικής του προοπτικής), ουσιαστικά άχρονο. Αυτά τα βήματα της εγγενούς διαδικασίας του, όπως και αν καλούνται (επαγωγή, παραγωγή κλπ.), οφείλουν να λειτουργούν σχεδόν αυτόματα, φορμαλιστικά, φαντασιακώς ουδέτερα και ν' αγγίζουν σε χρονική διάρκεια το μηδέν.[164]

Ο αποδεικτικός χρόνος του μεθοδολογικού λόγου είναι ένας χρόνος συνεχών αναγωγών σε νοητικό, πληροφοριακό και εκφραστικό /αισθητικό επίπεδο, του οποίου η χρονική του συντόμευση και η συλλογιστική του συντομία, αποτελούν τα κριτήρια και τα εχέγγυα της αυστηρότητας, της πειθαρχίας και της επιτυχίας του. Τα λογικά και εκφραστικά του κενά στο επίπεδο της δομήσεως και της εκφοράς της επιχειρηματολογίας του, αποτελούν τροχοπέδη της αποτελεσματικής του συστάσεως

και λειτουργίας, όπως άλλωστε και η χρονική του διεύρυνση, η οποία οφείλεται σε σχήματα λόγου και σε μορφές της αισθητικής απεικόνισής του που δεν συμβάλλουν στην διατήρηση της κυριωνυμίας, της μονοσημαντότητας και της λογικής αυστηρότητας της πληροφορίας που αυτός ο λόγος μεταδίδει. Η εκφραστικότητά του οφείλει απλά να' ναι η αναγκαία, ώστε να ενισχύει με τρόπον ουσιαστικώς πειστικό, την εγκυρότητα της αποδεικτικής και συλλογιστικής του στοιχείωσης. Η oratio ενός επιστημονικού λόγου είναι συνοδευτική της recta ratio, καθώς η δεύτερη τον συγκροτεί και τον συστηματοποιεί πρωτογενώς ως κατεξοχήν (και λειτουργικώς) επιστημονικό. Μια τέτοια πρόθεση κυριαρχεί στην διαμόρφωση της έννοιας της επιστημονικής μεθόδου της πρώιμης νεωτερικότητας και της χρονικώς πρότερης της ύστερης Αναγέννησης μετά τον Ramus και μια τέτοια έκφρασή της αποτελούν πολλές επιστημολογικές θεωρίες της εποχής, ανάμεσά τους αυτές ενός Bacon, ενός Hobbes και κυρίως, ενός Descartes.[165]

Ως εκ τούτου, προκύπτει αναγκαία ότι η συζήτηση για έναν λόγο επιστημονικό αποκλείει την ταυτόχρονη συζήτηση για έναν λόγο επιστημονικώς ρητορικό ή ρητορικώς μεθοδολογικό; Αυτό είναι το καίριο ερώτημα της εποχής, το οποίο αναφέρεται στην σχέση ratio-oratio και στην διάδραση των όρων res και verba. Είδαμε (σε προηγούμενα κεφάλαια) πως έπειτα από την ρητορική στροφή που επιχειρήθηκε, ιδίως, τον 15^{ο} αιώνα η προσπάθεια μιας «επιστημονικοποίησης» της ρητορικής επιχειρήθηκε πρωταρχικώς από τον Rudolph Agricola, τους ουμανιστές του καιρού του (ειδικά από τους Έρασμο και Βίβες) και αργότερα με κάπως αμφιλεγόμενο τρόπο και ύφος από τον Ramus, ο οποίος καθιέρωσε με την επιρροή του ένα ολόκληρο επιστημολογικό και μεθοδολογικό μοντέλο. Τόσο στην αγγλοσαξονική όσο και στην ηπειρωτική φιλοσοφία της επιστήμης και της γνωσιολογίας του 16^{ου}, 17^{ου} και 18^{ου} αιώνος ευρύτερα, έστω και αν στην εποχή του απετέλεσε τον αποδιοπομπαίο τράγο μιας ολόκληρης πολιτικής και θρησκευτικής καθεστηκυίας τάξης πραγμάτων, ιδεών και νοοτροπιών. Η τάση, δηλαδή, για μια μεθοδικοποίηση ευρύτερα της σκέψης και της έκφρασης, ακόμη και της ίδιας της ρητορικής τέχνης, είναι ένα φαινόμενο της ύστερης Αναγέννησης ήδη από τα τέλη του 15^{ου} αιώνος και, κυρίως, στην αρχή και τα μέσα του 16^{ου} αιώνος.[166]

Κυρίαρχο ρόλο στην προσπάθεια για την επέκταση της έννοιας της μεθόδου ακόμη και σε μη ακραιφνώς λογικούς και επιστημονικούς κλάδους, απετέλεσε η μετάφραση και η κυκλοφορία στη Δύση των έργων του Ερμογένους και ο τίτλος του «Περί Μεθόδου Δεινότητος» ιδιαιτέρως, όπου με την –ιδιόρρυθμη- μεθοδολογική του διχοτόμηση στο έργο του «Περί Ιδεών», δημιουργεί ένα καινούργιο σύμπαν δεδομένων για μια νέα μορφή μεθοδολογικής και αισθητικής έκφρασης.[167] Η διάκριση του εκφραστικού ύφους ενός έργου σε 7 βασικές ποιότητες (Ιδέες του ύφους) και η

περαιτέρω διαίρεση αυτών, ως συνδυασμών στοιχείων, σε κατηγορίες όπως: α) έννοια, β) μέθοδος, γ) λέξις, δίνει τη δυνατότητα στους ρήτορες -αλλά και σε όσους χρησιμοποιούν τα ρητορικά εκφραστικά μέσα (τους τρόπους, τα σχήματα, τους ρυθμικούς κανόνες) και την θεωρία συνθέσεως του επιχειρήματος- να στραφούν σε μια πιο μεθοδική διερεύνηση ακόμη και της ίδιας της ρητορικής τέχνης.[168] Μια τέχνη η οποία κυριαρχείται ιδίως από την φαντασία και την αντίφαση, παρά από την κρίση /λογική και την ταυτότητα.

Η δομή αυτή της ερμογένειας συνθέσεως του επιχειρήματος (λογικού και ρητορικού) παράλληλα με τη θεωρία του περί των ρητορικών στάσεων,[169] προσδίδει στο επιχείρημα μια ζωντάνια στην ad hoc διαμόρφωσή του, ανάλογα δηλαδή, με την περίσταση της συγκροτήσεώς του. Το επιχείρημα καθίσταται όχι ένας στείρος- μορφικώς- φορμαλισμός, συλλογιστικός και εκφραστικός, αλλά μια διαδικασία η οποία πηγάζει από την τοπική εργασία και την ιδιόμορφη ιδιοσυστασία των τόπων, διαλεκτικών και ρητορικών. Η ερμογένειος, βέβαια, έννοια της μεθόδου απέχει ίσως αρκετά από την αντίστοιχη αριστοτελική, αλλά δεικνύει τον χαρακτήρα που θα μπορούσε να πάρει μια μεθοδολογική διερεύνηση και ανάλυση της ρητορικής τέχνης. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, το ότι η θεωρία του επηρέασε ιδιαίτερα τον Agricola, ο οποίος οραματίστηκε μια νέα θεωρία των τόπων και μια διαφορετική μορφή σύστασης του διαλεκτικού και ρητορικού επιχειρήματος. Αλλά και τον Ramus, ο οποίος επιχείρησε να δημιουργήσει ουσιαστικά μια επιστημολογία των τόπων, των τρόπων, των ρητορικών σχημάτων και των παθών. Βεβαίως ο πρώτος (Agricola), προσπάθησε να το καταφέρει συνδυάζοντας και όχι απομακρύνοντας την ρητορική και την διαλεκτική /λογική έστω και με τρόπο ιδιόρρυθμο, ενώ ο δεύτερος, απομακρύνοντάς τες μάλλον περισσότερο. Αν και δεν λείπουν οι απόψεις περί μιας ιδιαίτερης σχέσης, οργανικώς συμπληρωματικής, της ράμειας ρητορικής και διαλεκτικής /λογικής.[170]

Παράλληλα με την προώθηση της ερμογένειας άποψης, η Αναγέννηση και η πρώιμη νεωτερικότητα αποτελούν το χρονικό σημείο της διατύπωσης πολλών διαφορετικών απόψεων περί της έννοιας της μεθόδου, κυρίως, ως μέσου της οργανώσεως, της αναλύσεως και της διδασκαλίας των εννοιολογικών δεδομένων που αυτή εμπεριέχει, ακόμη και σε ρητορικό, αβέβαιο και ελέγξιμο επίπεδο.

«Η τέχνη (ars) αποτελεί μια πληρότητα από συλλογή στοιχείων και προτάσεων που αφορούν γενικές παρατηρήσεις, οι οποίες επιδιώκεται να χρησιμοποιηθούν κατά έναν αποδοτικό σκοπό στη ζωή. Αλλά, εν μέσω αυτής της πληρότητας και διευθετώντας τις διάφορες τέχνες, ένας βέβαιος, άμεσος και ευθύς δρόμος, σαν ένα σύντομο κόψιμο πορείας, θα πρέπει να χρησιμοποιηθεί, ο οποίος να είναι απλός, καθαρός και γραμμικός. Αυτόν, τον αποκαλούν οι Έλληνες μέθοδο

και εκπαιδευτική διδασκαλία και ένας τέτοιος μπορεί να εφαρμοστεί για την εκπαίδευση και την επικοινωνία των ανθρώπων»,[171] τονίζει ο Johhan Sturm, ένας από τους θεωρητικούς της μεθόδου στην Αναγέννηση. Μεταφέρει έτσι ευθέως το μήνυμα πως η λειτουργικότητα της έννοιας απευθύνεται τόσο στην διδασκαλία (docere), υπό στενή έννοια, του επιστημονικού λόγου και της εκφράσεώς του σε διαγραμματικό ή άλλο επίπεδο, όσο και στον τομέα της καθημερινής και άτυπης ανθρώπινης χρήσεως της γλώσσας και της επικοινωνίας, ο οποίος είναι ο κατεξοχήν τομέας της ρητορικής. Η έννοια της μεθόδου (αναλυτική, συνθετική, οριστική, επαγωγική ή παραγωγική και όπως αλλιώς μπορεί αυτή να στοιχειοθετείται και να ερμηνεύεται), αποτελεί το διακύβευμα και την πεμπτουσία όλης της ελλόγως οργανωμένης έρευνας και σκέψης, σε όλους τους τομείς των επιστημονικών και τεχνικών ανθρωπίνων δραστηριοτήτων.

Η μέθοδος, ως εμπειρική φρόνηση (prudentia) ή επιστημονική γνώση (scientia), ως διδασκαλία της εκάστοτε εκπαιδευτικής αυθεντίας ή ως μορφή οργάνωσης της ανθρώπινης -απλής και καθημερινής- επικοινωνίας, αποτελεί την επιδίωξη του λόγου της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Τόσο του επιστημονικού όσο και του ρητορικού, ακόμη και αν η δυνατότητα του δευτέρου για μεθοδολογική ανάλυση και στοιχείωση φαντάζει εξαιρετικώς δύσκολη. Δεν είναι όμως ακατόρθωτη ή, τουλάχιστον, δεν θα πρέπει να φαντάζει ως τέτοια. Η ίδια η πορεία για την ανάλυση της έννοιας της μεθόδου έχει ρητορικό χαρακτήρα. Είναι ανοικτή σε λεκτικές και διαλογικές συγκρούσεις, σε αντικρούσεις, σε controversiae. Και αυτό, γιατί η ίδια η έννοια αυτή δεν είναι μονοσήμαντα οριστική, δεν είναι κτήμα ή δημιούργημα κανενός θεωρητικού στοχαστού της αρχαιότητος, της Αναγέννησης, της νεωτερικότητας ή της σύγχρονης εποχής μας.

Η ίδια η στάση των ουμανιστών της εποχής της Αναγέννησης φανερώνει τα σπέρματα για την ανάγκη δημιουργίας ενός λόγου περισσότερο μεθοδικού και οριστικού, ο οποίος δεν θα ακυρώνει όμως την επικοινωνιακή, συμβουλευτική και ρητορική του αποστολή. Ο Agricola, δανειζόμενος τις αριστοτελικές επιστημονικές αρχές δημιουργεί, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε, τις προϋποθέσεις της επερχόμενης καρτεσιανής μεθοδολογικής έρευνας και ανάλυσης του «Λόγου Περί της Μεθόδου», όταν αναπτύσσει στο πλαίσιο της έννοιας του ρητορικού του movere και της ρητορικής του dispositio (στο “De Inventione Dialectica”), τις εξής αρχές:[172] (i) Λανθασμένες απόψεις προηγουμένων συγγραφέων δεν θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν (ii) Καθένας θα πρέπει να εκκινεί από τα πράγματα που γνωρίζει περισσότερο καλά και να πορεύεται προς ό,τι δεν γνωρίζει εξίσου καλά και όταν φτάσει στα απλά τους χαρακτηριστικά οφείλει να τα προσδιορίζει ακριβολογικώς και επαρκώς και (iii) Όποιος ερευνά, θα πρέπει σε κάθε συγκεκριμένο στάδιο της

έρευνάς του να σχολιάζει μόνο ό,τι είναι σχετικό με το επίπεδο στο οποίο κάθε στιγμή βρίσκεται… Η αμφιβολία, αργότερα, θα συμπληρώσει το παζλ αυτό της αναζητήσεως της πορείας της σκέψεως σε δρόμους επαγωγικούς και παραγωγικούς και θα διαμορφώσει τα τέσσερα στάδια αναλύσεως της έννοιας της μεθόδου του Descartes.[173]

Σε όμοια μονοπάτια κινείται και η οργανωτική και εκφραστική επάρκεια (copia) για την res και τα verba του Erasmus, στο έργο του "De Copia" αν και ο Erasmus αναφέρεται στην πληρότητα τόσο του υλικού της εκφράσεως όσο και της res, ως ζητήματος.[174] Και γι' αυτόν (όπως και για τον Agricola), η μεθοδική πορεία από το λιγότερα στο περισσότερα γνωστό, η προσεκτική κατάτμηση του τι λέγεται και με ποιον τρόπο αυτό ορίζεται αποτελεσματικά σε κάθε στάδιο της σκέψεως και της εκφράσεως, η ανάλυση της αιτιακότητας των δεδομένων της νοήσεως και της διατυπώσεως καθώς και η απαρίθμηση των φαινομένων αυτών και των αιτιών τους, συνιστούν τον άξονα της μεθοδολογικής του πορείας, ο οποίος μας θυμίζει τον αντίστοιχο καρτεσιανό ή χομπεσσιανό αρκετά χρόνια αργότερα. Η ανάλυση του τρόπου του συνδυασμού των στοιχείων αυτών της μεθόδου με τα αντίστοιχα στοιχεία της copia των λέξεων και των πραγμάτων, αποτελεί τα δύο κεφάλαια του κυριότερου έργου του. Η μέθοδος αυτή, κυρίως, σχετίζεται με την επάρκεια των πραγμάτων και περιλαμβάνει πολλά επιμέρους εννοιολογικά εργαλεία όπως η αύξηση /ενίσχυση (amplificatio), ο διάκοσμος (ornatus), η προφάνεια (evidentia) και η ευκρίνεια (claritas), η αφθονία προτάσεων και λέξεων με παραδειγματική και κειμενική χρήση, όπως και άλλα στοιχεία με έντονα ρητορικό χαρακτήρα, ύφος και χροιά.[175]

Όλα τα παραπάνω μας κάνουν να σκεφτούμε πως ένας επιστημονικός λόγος (συμβατικός ή μη) δεν γίνεται στην δόμηση, στην διάρθρωση και στην εκφορά του να μην είναι κατά κάποιο ποσοστό και σε κάποιον βαθμό, ταυτόχρονα, και ρητορικός. Όσο και αν ένας επιστημολογικός λόγος διεκδικεί την πιθανότητα του να είναι αξιωματικώς αυταπόδεικτος, πληροφοριακά και οριστικά μονοσήμαντος, ιστορικά άχρονος και αποδεικτικά διαχρονικός, συλλογιστικά και έλλογα στιβαρός και επιχειρηματολογικά βέβαιος, δεν γίνεται να είναι όλα τούτα μαζί, χωρίς ταυτόχρονα, να είναι και σε κάποιο βαθμό ρητορικός, χρονικός, συγκεκριμένος. Κανείς επιστημονικός λόγος δεν γίνεται να μην είναι ρητορικός -λίγο ή πολύ- ως προς την δόμησή του, την έκφρασή του και κυρίως την ερμηνεία του όντας ταυτόχρονα και επιστημονικός.[176] Ένας μη ρητορικά εκπεφρασμένος και διαρθρωμένος λόγος, τέλεια επιστημονικός, θα ήταν είτε βαθιά άχρονος και δογματικός και σε απόλυτο βαθμό αγγίζοντας τα όρια της θρησκευτικής πίστεως, είτε βαθιά αντί-ιστορικός, μη χρονικός, αντιανθρώπινος, οπότε, δεν θα είχε και λόγο να υπάρξει στη δεύτερη περίπτωση ως ρυθμιστικός και μεθοδολογικός κανόνας μιας σκέψεως και εκφράσεως ανθρώπινης, η

οποία είναι διαχρονικώς ατελής, αντιφατική, ευμετάβλητη. Άρα, και στις δύο περιπτώσεις, είτε ως πίστη είτε ως ατέλεια, ο επιστημονικός /μεθοδολογικός λόγος δεν θα μπορούσε ποτέ να ξεφύγει από το ρητορικό πλαίσιο του επικαθορισμού του. Ίσως η κάθε προσπάθεια να βαφτιστεί ένας λόγος ως ακραιφνώς επιστημονικός να είναι μια κραυγή αναγνώρισης της αδυναμίας εξόδου του από τα ρητορικά στοιχεία που τον συνιστούν και τον χαρακτηρίζουν, όντας εκπεφρασμένος σ' ένα σύστημα κωδικοποιημένων στοιχείων και συμβόλων, όπως αυτό της γλώσσας, το οποίο είναι εξαρχής και εγγενώς ρητορικό.

Ο Hobbes και ο Descartes, όπως και άλλοι θεωρητικοί στοχαστές πριν και μετά απ' αυτούς, επεδίωξαν τον ακριβή επιστημονικό λόγο, μακριά από ρητορικές (τροπικές και σχηματικές) εκφράσεις και διατυπώσεις. Και οι δύο όμως, λιγότερο ή περισσότερο φανερά, έκαναν χρήση των ρητορικών ιδιοτήτων του λόγου και της γλώσσας. Τόσο προσπαθώντας να επικυρώσουν το ήθος τους ως συγγραφείς, όσο και επιτιθέμενοι στους πνευματικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς τους αντιπάλους. Επεδίωξαν η εννοιολογική στοιχείωση της μεθόδου τους να εμπεριέχει στοιχεία της elocutio και του ρητορικού ornatus (evidentia, claritas, perspicuitas), χρησιμοποίησαν ρητορικούς τρόπους και σχήματα, οργάνωσαν τις έννοιές τους κατά τα πρότυπα των ρητορικών και διαλεκτικών inventio και dispositio. Δεν αρνήθηκαν την ύπαρξη των ρητορικών παθών, την σχέση κρίσεως και φαντασίας, τα ρητορικά και εκπαιδευτικά καθήκοντα (docere, movere, delectare). Προσπάθησαν να εξετάσουν τα πράγματα από μια πιο ακριβολογική και αυστηρώς συλλογιστική σκοπιά, επανακαθορίζοντας τις σχέσεις των εννοιών recta ratio-oratio και cor-lingua. Επιθύμησαν να συμμετάσχουν σ' ένα πλαίσιο διαλόγου που δημιουργήθηκε πριν απ' αυτούς, τους περιείχε και οι ίδιοι το βοήθησαν, με τη σειρά τους, ν' αναπτυχθεί περαιτέρω τους επόμενους αιώνες και ως σήμερα, με τα νέα δεδομένα που επέφεραν στο επίπεδο της επιστημονικής /μεθοδολογικής σκέψης και της εκφράσεώς της. Οι θεωρητικοί στοχαστές της έννοιας της μεθόδου στην εποχή της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας διερεύνησαν τα όρια της νοήσεως και της αισθητικής της αποτυπώσεως, αφήνοντας μας μ' έναν πνευματικό πλούτο τεράστιο και με μια –σίγουρα- αναπάντητη απορία, ρητορικής φύσεως: Πόσο μεθοδολογικώς ηθελημένη και συνειδητή ήταν, εν τέλει, η όλη προσπάθειά τους αυτή…

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Η σχέση της ρητορικής και της επιστημονικής θεωρίας στην Αναγέννηση και στην πρώιμη νεωτερικότητα, αποτελεί μια σχέση θέσεως, αντιθέσεως, συνθέσεως. Ο ορίζοντας των δύο αυτών θεματικών αξόνων και πλαισίων διαμορφώνεται από τις επιμέρους σχέσεις των εννοιών που συνιστούν τους άξονες αυτούς και που, εν πολλοίς, έχουν αρκετές ομοιότητες και διαφορές κατά την λειτουργικότητα και την οντολογική τους σύσταση. Ο ornatus, ως κομμάτι της ρητορικής elocutio, επηρεάζεται αλλά και επηρεάζει την εννοιοποίηση της μεθόδου, αλλά και η μεθοδολογική διερεύνηση και ανάλυση του διακόσμου (με τη μορφή ρητορικών σχημάτων, τρόπων, παθολογίας) φαντάζει επιτακτική στη συζήτηση για τις νέες σχέσεις μεταξύ αυστηρής λογικής και ρητορείας (recta ratio-oratio). Πόσο μάλλον, όταν ο ornatus δεν αντιμετωπίζεται μόνο ως θεωρία περί της λέξεως, αλλά και ως εξισορροπητικό κριτήριο της δομήσεως, της διαρθρώσεως και της εκφοράς όλων των μερών ενός λόγου (πολιτικού, κοινωνικού και ιστορικού), ρητορικού ή επιστημονικού. Ο διάκοσμος αφορά και την εσωτερική τάξη του λόγου και των επιχειρημάτων που τον απαρτίζουν. Η σωστή εύρεσις και διάθεσις (inventio-dispositio), οφείλει να συνοδεύεται από την καταλληλότητα της γλωσσικής εκφράσεως και αισθητικής (elocutio), την σωστή κίνηση και ομιλία (pronunciatio-actio) για να επιτυγχάνεται με τον τρόπο αυτόν και η αρμονικότητα του δεσίματος όλων αυτών των επιμέρους κομματιών και διαδικασιών που απαρτίζουν τον λόγο, κατά τα πρότυπα της, κατοπινής, σωσσυριανής διάκρισης Langue-parole. Του λόγου, δηλαδή, τόσο ως συστήματος της σκέψεως (discourse), όσο και ως εκφοράς-ομιλίας.[177] Και ως στολίδι όμως απλό, ο ornatus, ντύνει λεκτικά τον λόγο. Εικονικά, φαντασιακά, ηχητικά. Η ταύτισή του σχεδόν με την elocutio ως το μοναδικό κομμάτι της ρητορικής τέχνης, όπως εξετάσαμε σε αρκετά σημεία των κεφαλαίων της εργασίας μας, ήταν ένα αρκετά σύνηθες φαινόμενο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Η ταύτιση αυτή σκόπευε στον διαχωρισμό της διαλεκτικής /λογικής από την ρητορική τέχνη, ενίοτε δε, στην υποτίμηση άμεσα ή έμμεσα της δεύτερης και την υπαγωγή της στην εξουσία της πρώτης, κατά την εκπαιδευτική διαδικασία του αναγεννησιακού trivium. Κάποιες φορές, η ταύτιση αυτή εξέφραζε και το αντίστροφο βέβαια, δηλαδή την τάση για μια απλοποιημένη διαλεκτική η οποία εκφράζεται με ρητορικά μέσα και αποκτά καθαρά εικοτολογικό και πιθανολογικό χαρακτήρα ξεφεύγοντας, κατά κάποιο τρόπο, από την στενή σχέση και σύνδεσή της με την λογική.

Η πρώιμα νεωτερική έννοια της μεθόδου σχετίζεται άμεσα, μορφολογικά και περιεχομενικά, με στοιχεία, διαδικασίες, τμήματα και λειτουργίες του ρητορικού λόγου

και της κλασικής ρητορικής και διαλεκτικής παράδοσης, τόσο της αρχαιότητας όσο και των νεότερων χρόνων. Μια ιδιόμορφη όψη της μεθόδου ενυπάρχει στην ίδια τη ρητορική, όχι ακόμα όμως ευκρινώς και συνειδητώς κωδικοποιημένη, ώστε να οδηγεί νωρίς σε μια πλήρη, μεθοδολογική ανάλυση της τέχνης αυτής. Σε πολλά σημεία της εργασίας μας είδαμε ποιες είναι οι δυσκολίες και τα προβλήματα που καθιστούν δύσκολη, αλλά όχι τελικά εντελώς ακατόρθωτη, μια -ρητορικής υφής- επιστημονική και μεθοδολογική ανάλυση. Ο ρητορικός και ο επιστημονικός λόγος διαθέτουν μια διαφορετικού είδους δόμηση και διάρθρωση και έχουν ένα διαφορετικό επίπεδο εσωτερικής συνοχής, αποδεικτικότητας και αναφοράς. Η πλήρης εννοιολογική και λειτουργική τους ταύτιση φαντάζει αδύνατη, η σύμπλευσή τους όμως φαντάζει ως μια πρόκληση. Ακριβώς αυτή την πρόκληση εξέτασαν οι θεωρητικοί της περιόδου που αναφερόμαστε στο πόνημά μας, ο καθένας απ' αυτούς από την πλευρά του, με τον δικό του τρόπο και έργο, με την ιδιαίτερη συνεισφορά του στο πλαίσιο της συζήτησης των σχέσεων των όρων πράγματος /ζητήματος-λέξεων (res-verba) και πυρήνος-γλώσσας (cor-lingua).

Τα ερωτήματα που τέθηκαν στον ορίζοντα αυτής της συζήτησης –και φιλοδοξούμε πως θίξαμε με κάποιον τρόπο και σε κάποιον βαθμό στο πλαίσιο της διπλωματικής μας αυτής εργασίας – δεν ήταν ερωτήματα που απαντήθηκαν οριστικά, ούτε στον καιρό τους βέβαια, ούτε στα επόμενα χρόνια που ακολούθησαν. Η πνευματική παρακαταθήκη του 15^{ου} και 16^{ου} (κυρίως) αιώνος, μεταφέρθηκε στις κατοπινές γενεές των επόμενων αιώνων και τροποποιήθηκε, λιγότερο ή περισσότερο, σύμφωνα με τις ιδιαίτερες ιστορικές περιστάσεις της θεωρητικής σκέψης και τις χρονικές συγκυρίες της [(κατά τόπον και εποχή), συγκεκριμένης μορφής ιστορικότητας και χρονικότητας της] κάθε εποχής που ακολούθησε. Η έννοια της μεθόδου απετέλεσε θεωρητικό πρόταγμα του 17^{ου} αιώνος και εξετάστηκε σε μεγάλο βαθμό εξονυχιστικά, τόσο σε ρασιοναλιστικό όσο και σ' εμπειρικό επίπεδο, ιδίως τον 18^{ο} αιώνα και αργότερα. Τα καίρια σημεία στην επερχόμενη αυτή θεωρητική αναζήτηση ήταν, αναμφίβολα, οι προβληματισμοί και οι θεωρητικές επεξεργασίες που είχαν διατυπωθεί και συντελεστεί κατά την περίοδο της Αναγέννησης, καθώς και οι απότοκες πεποιθήσεις, θεωρήσεις και έρευνες (μεθοδολογικής και επιστημονικής χροιάς) της πρώιμης νεωτερικότητας, όπως αυτές αποτυπώθηκαν στα έργα ενός Bacon, ενός Galileo, ενός Descartes, ενός Hobbes και ενός άλλου πλήθους ερευνητών και στοχαστών, που ακολούθησαν και επεξεργάστηκαν την σκέψη των Valla, Agricola, Sturm, Erasmus, Ramus, κλπ.

Μια τέτοια αναφορά σε ονόματα της εποχής αυτής, είναι βεβαίως αναγκαία και επιβεβλημένη, αλλά σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αποδώσει οριστικά και χωρίς πολλές παραλείψεις το πλήθος και τον πλούτο των αντικρουόμενων και μη,

απόψεων των θεωρητικών της περιόδου. Ιδιαίτερα δε, όταν οι απόψεις αυτές εντάσσονται σ' ένα πλαίσιο που παραμένει αρκετά δυσδιάκριτο μέσα στην προφάνειά του. Οι κύριοι άξονες της σκέψης της εποχής είναι μεν ο γλωσσικός, ουμανιστικός, μεταρρυθμιστικός από τη μια, με την πλούσια ρητορική του δεινότητα και αποτελεσματικότητα, όσο και από την άλλη ο τυπικά λογικός, φορμαλιστικός, πρώιμα μεθοδολογικά επιστημονικός, που κατόπιν θα εξελιχθεί σε κατεξοχήν επιστημονικό άξονα σκέψης, τον 16^{ο}, 17^{ο} και 18^{ο} αιώνα ιδίως. Το χάσμα, όμως, που χωρίζει αυτούς τους δύο άξονες δεν είναι αγεφύρωτο, ούτε χαώδες. Οι αποχρώσεις των δύο λόγων είναι υπαρκτές καθ' όλη την πορεία της ιστορικής τους συνέχειας και χρονικότητας, έστω και αν οι απόψεις συγκρούονται επί τούτου. Οι δύο λόγοι-άξονες αντιτίθενται, συντίθενται, αλληλοσυμπληρώνονται και συνυπάρχουν. Οι διαφορές τους καθορίζουν την ταυτότητά τους και μ'αυτόν τον τρόπο ετεροπροσδιορίζονται.

Στην εργασία μας αυτή, επιδιώξαμε να σχολιάσουμε και ν' αναπτύξουμε τις θεωρήσεις και την προβληματική που αναπτύχθηκε στην περίοδο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας για τις σχέσεις ρητορικής και επιστήμης καθώς και για τις σχέσεις της λέξεως (elocutio) και της επιστημονικής μεθόδου, όταν η ρητορική, ενίοτε στην περίοδο αυτή, ταυτίστηκε σχεδόν με την έννοια της ευγλωττίας. Καθοριστικό στοιχείο της οποίας, σ' ευρύτερο πλαίσιο, αποτελεί ο ρητορικός ornatus ως το μέτρο της τάξεως των μερών ενός ρητορικού λόγου, όσο και σε στενότερο πλαίσιο η ίδια πάλι έννοια (ornatus) ως το σύνολο των ρητορικών μέσων, τρόπων, σχημάτων και παθών, καθώς και των άλλων συναφών εννοιών, που είτε στοιχειοθετούν εννοιολογικά την περιορισμένη ρητορική ως elocutio, είτε αναφέρονται στην έννοια της λέξεως ως απλού τμήματος μιας μη συρρικνωμένης ρητορικής.

Η πραγμάτευση του θέματος μας χωρίστηκε σε πέντε κεφάλαια, καθένα εκ των οποίων ασχολήθηκε μ' ένα συγκεκριμένο κομμάτι της ρητορικής και διαλεκτικής θεωρίας, καθώς και την σχέση αυτών των δύο κλασικών τεχνών ως προστάδιο της επερχόμενης συζητήσεως περί της έννοιας της μεθόδου, της επιστημονικής γνώσεως και της έρευνας που ακολούθησε συστηματικά και χρονικώς σταδιακά. Στο πρώτο κεφάλαιο εξετάστηκαν οι σχέσεις της διαλεκτικής και της ρητορικής τέχνης, ως πεδία που τροφοδότησαν τους επιμέρους άξονες της προβληματικής μας περί της έννοιας της μεθόδου. Άξονες που παρουσιάστηκαν, κατόπιν, στα επόμενα κεφάλαια ως οι σχέσεις κρίσεως και φαντασίας (Κεφάλαιο 2^{ο}), οι απόψεις περί της θεωρίας των ρητορικών παθών της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας (Κεφάλαιο 3^{ο}), οι απόψεις περί της θεωρίας των τρόπων και των ρητορικών σχημάτων (Κεφάλαιο 4^{ο}) και, τέλος, οι μεθοδολογικές εννοιοποιήσεις και προοπτικές που προέκυψαν από το σύνολο των αναφορών των τεσσάρων πρώτων κεφαλαίων, γύρω από την

συζήτηση περί της έννοιας της επιστημονικής μεθόδου στην παραπάνω περίοδο (Κεφάλαιο 5^{ο}).

Η εργασία μας είχε εξαρχής την φιλοδοξία να παρουσιάσει κάποιες πτυχές του τεράστιου ζητήματος που θίγει ο ρητορικά αμφίσημος τίτλος της. Δεν έχουμε την ψευδαίσθηση ότι το καταφέραμε σε απολύτως ικανοποιητικό βαθμό. Διατηρούμε όμως την αισιοδοξία πως θίξαμε με τρόπο απλό και καίριο, ένα κομμάτι των σχέσεων ρητορικής και επιστήμης, ίσως μάλιστα και το πιο μικρό, στο πλαίσιο των περιορισμών που μας θέτει ο χρόνος, η έκταση της εργασίας αυτής και το επίπεδο των τωρινών μας γνώσεων. Άλλωστε, ένα τόσο εκτεταμένο θέμα οφείλει να είναι πάντα αντικείμενο έρευνας, κριτικής και συνεχούς σχολιασμού, ιδιαίτερα όταν ο χρόνος δεν μας θέτει όρια, η έκταση δεν μας θέτει περιορισμούς και οι γνώσεις μας αυξάνουν. Τελικά, ένα ζήτημα ρητορικώς αμφίσημο είναι πάντα μια προσπάθεια σύζευξης και ισορροπίας γνώσεων και, ιδίως, μια ατελεύτητη περιήγηση πάνω σε άξονες υποκειμενικής οπτικής θέασης, ερμηνείας, έρευνας και ευέλικτης προοπτικής…

ΒΑΣΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Bizzel Patricia, Herzberg Bruce [επιμέλεια έκδοσης], "The Rhetorical Tradition, Readings from Classical Times to the Present", Bedford Books of St. Martin's Press, Boston, 1990.
- Cicero, "De Oratore", (Βιβλία 1, 2), [Μετάφραση: E.W. Sutton, Εισαγωγή: H. Rackham], Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1988).
- Cicero, "De Oratore (Βιβλίο 3) – De Fato – Paradoxa Stoicorum – De Partitione Oratoria" [Μετάφραση: H. Rackham], Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1992).
- Cicero, "De Inventione – De Optimo Genere Oratorum – Topica", [Μετάφραση: H.M. Hubbell], Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1993).
- Cicero, "Brutus – Orator", [Μετάφραση: G.L. Hendrickson – H.M. Hubbell], Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 2001).
- [Cicero], "Rhetorica Ad Herennium", [Μετάφραση: Harry Caplan], Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1989).
- Cole Thomas, "The Origins of Rhetoric in Ancient Greece", The Johns Hopkins University Press, 1991.
- Conley Thomas, "Rhetoric in the European Tradition", Chicago University Press, 1990.
- Copenhaver B., Schmitt Charles, "Renaissance Philosophy, A History of Western Philosophy: 3", [Πρόλογος: P.O. Kristeller], Oxford University Press, 1992.
- The Cambridge History of the 17th Century Philosophy, Cambridge University Press (1998)
- Grassi Ernesto, "Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition", [Μετάφραση: John Michael Krois and Azizeh Azodi, Πρόλογος: Timothy W. Crucius], Southern Illinois University Press, 2001.
- Ijsseling Samuel, "Rhetoric and Philosophy in Conflict", Martinus Nishoff, The Hague, 1976.
- Mack Peter, "Renaissance Argument", E.J. Brill, Leiden-New York- Koln, 1993.
- Ong Walter, "Ramus, Method and the Decay of Dialogue", [Foreword: Johns Adrian], Chicago University Press (επανέκδοση 2004).

- Quintilian, “Institutio Oratoria”, 4 τόμοι, [Μετάφραση: H.E. Butler], Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1989: Τόμος 1, 1985: Τόμος 2, 1986: Τόμος 3 και 1993: Τόμος 4).
- Rebhorn Wayne (επιμέλεια έκδοσης), “Renaissance Debates on Rhetoric’’, Cornell University Press, 2000.
- Schmitt Charles (επιμέλεια), “The Cambridge History of Renaissance Philosophy”, Cambridge, 1996.
- Skinner Quentin, “Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes”, Cambridge, 1996.
- Sloane Thomas, “Encyclopedia of Rhetoric”, Oxford University Press, 2001.
- Vickers Brian, “In Defence of Rhetoric”, Clarendon Press, Oxford, 1980.
- Viroli Maurizio, “Machiavelli”, Oxford University Press, 1998.

Β. ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ

- Αριστοτέλης, «Ρητορική», 2 Τόμοι [Εισαγωγή-Μετάφραση-Σχόλια: Λυπουρλής Δημήτριος], Εκδόσεις Ζήτρος, 2002.
- Αριστοτέλης, «Περί Ποιητικής», [Μετάφραση: Σίμου Μενάρδου, Εισαγωγή-Ερμηνεία: Ι. Συκουτρή], Εκδόσεις Εστία (επανέκδοση 1995).
- Κονδύλης Παναγιώτης, «Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεότερη Σκέψη», Εκδόσεις Γνώση, 1983.
- Σκουτερόπουλος Ν.Μ., «Η Αρχαία Σοφιστική, Τα Σωζόμενα Αποσπάσματα», [Επιλογή-Μετάφραση-Σχολιασμός: Ν.Μ. Σκουτερόπουλος], Εκδόσεις Γνώση, 1991.
- Cassirer Ernst, «Ο Μύθος του Κράτους», [Μετάφραση: Στέφανος Ροζάνης – Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος], Εκδόσεις Γνώση, 1991.
- Cottingham John, «Φιλοσοφία της Επιστήμης: Οι Ορθολογιστές. Ιδέες – Ιστορία της Φιλοσοφίας 2», [Μετάφραση: Τσούρτη Σοφία, Επιμέλεια: Χρύσης Αλέξανδρος], Εκδόσεις Στάχυ, 2000. {Τίτλος πρωτοτύπου: The Rationalists, John Cottingham, Oxford University Press, 1988}.
- Descartes Rene, «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος», [Μετάφραση-Σχόλια: Δαρδιώτης Γεώργιος, Εισαγωγή: Αυγελή Νικολάου], {Τίτλος πρωτοτύπου: Regulae ad Directionem Ingenii}, Εκδόσεις Εγνατία, 1976.
- Descartes Rene, «Λόγος Περί της Μεθόδου», [Εισαγωγή-Μετάφραση-Σημειώσεις: Χρηστίδη Χρ.], β’ έκδοση, Εκδόσεις Παπαζήση, 1976.
- Descartes Rene, «Τα Πάθη της Ψυχής», [Εισαγωγή-Μετάφραση: Πρελορέτζος Γιάννης, Επίμετρο: Jean-Luc Marion, Μετάφραση: Ροζάκης Δημήτριος], Εκδόσεις Κριτική, 1996. {Τίτλος πρωτοτύπου: Les Passions de L’ Ame, από το

C. Adam – P. Tannery (ed.), Oeuvres de Descartes, Τόμος ΙΙ, Εκδόσεις Cerf, Παρίσι 1897-1913}, Descombes Vincent, «Το Ίδιο και το Άλλο: 45 Χρόνια Γαλλικής Φιλοσοφίας (1933-1978)», [Μετάφραση: Λένα Κασίμη], Εκδόσεις Praxis, 1984.

- Diels H. – Kranz W., «Οι Προσωκρατικοί: Οι Μαρτυρίες και τα Αποσπάσματα, Τόμος Α'», [Μετάφραση: Βασ. Α. Κύρκος – Δημοσθ. Γ. Γεωργοβασίλης], δεύτερη έκδοση, Εκδόσεις Παπαδήμα 2007. (Τίτλος πρωτοτύπου: Hermann Diels – Walther Kranz, "Die Fragmente der Vorsokratiker", Hildeshein 2004).
- Hobbes Thomas, «Λεβιάθαν», 2 Τόμοι [Εισαγωγή: Μεταξόπουλος Αιμίλιος, Μετάφραση: Πασχαλίδης Γρηγόρης, Μεταξόπουλος Αιμίλιος], Εκδόσεις Γνώση, 1989. {Τίτλος πρωτοτύπου: Leviathan or the Matter, Forme and Power of a Common – Wealth Ecclesiasticall and Civill, London 1651}.
- Kennedy George, «Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής», β' έκδοση [Μετάφραση: Νικολούδης Νίκος], Εκδόσεις Παπαδήμα, 2001. {Τίτλος πρωτοτύπου A New History of Classical Rhetoric, Princeton University Press, New Jersey, 1994}.
- Nietzsche Friedrich, «Μαθήματα Ρητορικής», [Μετάφραση: Μανούση Αιμιλία, Εισαγωγή-Επιμέλεια: Καββαθάς Διονύσης, Πρόλογος: Δημηρούλης Δημήτριος, Επίμετρο: Blair C., Gilman S.L.], Εκδόσεις Πλέθρον, 2004.
- Saussure Ferdinand de, «Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας», [Μετάφραση-Σχόλια-Προλογικό Σημείωμα: Φ.Δ. Αποστολόπουλος], Εκδόσεις Παπαζήση, 1979.
- Woolhouse R.S., «Φιλοσοφία της Επιστήμης: Οι Εμπειριστές. Ιδέες – Ιστορία της Φιλοσοφίας 3», [Μετάφραση: Τσούρτη Σοφία, Επιμέλεια: Χρύσης Αλέξανδρος], Εκδόσεις Στάχυ, 2000. {Τίτλος πρωτοτύπου: The Empiricists, Woolhouse R.S., Oxford University Press, 1988}.

Γ. ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ – ΑΡΘΡΑ – ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

- ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΑ: «Πολιτικές του Ορθολογισμού: Δέκα Μελέτες για τον Καρτέσιο», Εξαμηνιαία έκδοση θεωρίας και κριτικής, Ειδικό τεύχος, Μάιος 1999, Εκδόσεις Εξάντας.
- «ΠΕΙΘΩ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική», Επιλογή-Επιμέλεια: Σπαθάρας Γ. Δήμος – Τζαλλήλα Λένια, Εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα 2003.
- «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», Εξαμηνιαία Φιλοσοφική Έκδοση για την Κριτική Ερμηνεία της Ιστορίας της Φιλοσοφίας, Διευθυντής: Κάλφας Βασίλης, Τεύχος 7, Μάιος 2008, Εκδόσεις Πόλις.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

[1] Η περάτωση της εργασίας μας βασίστηκε κατά κύριο λόγο στα βιβλία και στα άρθρα που αναφέρονται ως παράρτημα στο τέλος της κειμενικής μας ανάλυσης, με τον όρο βιβλιογραφία.

[2] Η δυσκολία του εγχειρήματός μας οφείλεται όχι μόνο στην αδυναμία μας ν' αναλύσουμε εις βάθος και με αδιαμφισβήτητο κύρος τις πληροφορίες μιας δυνητικώς απεριόριστης βιβλιογραφίας, αλλά, ιδίως, στην εγγενή ανατρεπτικότητα που μπορεί ν' αναπτύξει το ίδιο το θέμα, καθ' αυτό, αναφορικά με τον ίδιο τον τίτλο του. Η ίδια η σημασία των λέξεων που περιγράφεται στο θέμα μας άλλωστε, μόνο ιστορικά και φιλοσοφικά μονοσήμαντη και οριστική δεν μπορεί να θεωρηθεί, όπως θα δείξουμε καθ' όλο το εύρος του πονήματός μας.

[3] Ο καθορισμός των χρονικών ορίων της περιόδου της Αναγέννησης και της νεωτερικότητας είναι σχετικός, το ίδιο ισχύει δε και για την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας. Θα ήταν λανθασμένο το να μην εξετάσουμε το ζήτημα της εργασίας μας σε πλαίσια που, φαινομενικά, δεν ανήκουν μόνο στο χρονικό όριο της πρώιμης νεωτερικότητας υπό αυστηρό χρονολογικό καθορισμό, γιατί θα χάναμε πληροφορίες σοβαρές για την μετέπειτα αποκρυστάλλωση του οντολογικού πλαισίου της έρευνάς μας και του τίτλου του ζητήματός μας…

[4] Το εκπαιδευτικό πνεύμα της εποχής επέτασσε την συγγραφή και την ομιλία, σ' επίπεδο τυπικότητας και αυστηρής επιστημονικότητας, στη λατινική γλώσσα. Εξ' ου και ο όρος τούτος που υποδήλωνε και εξέφραζε ένα πνεύμα επισημότητας, καλλιέργειας και αυστηρότητας στο επίπεδο της έκφρασης, προφορικής και γραπτής, τόσο κατά την Αναγέννηση όσο και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, αλλά και αργότερα. Για μεγαλύτερη ανάλυση του θέματος, βλ. τα κεφάλαια 4 (σελ.214-254), 5 (σελ.254-294) από το βιβλίο του Brian Vickers "In Defense of Rhetoric", Clarendon Press, Oxford, 1980. Επίσης, το πρώτο κεφάλαιο (σελ.1-51) από το "Renaissance Philosophy", των Brian P. Copenhaver και Charles B. Schmitt, Oxford University Press 1992, και τα κεφάλαια 7 (σελ.46-53) και 8 (σελ.54-59) από το βιβλίο του Samuel Ijsseling, "Rhetoric and Philosophy in Conflict", Martinus Nijhoff / The Hague, 1976.

[5] Η περαιτέρω ανάλυση των ερωτημάτων αυτών και των εννοιών των λέξεων που τα συνθέτουν, όπως π.χ. οι έννοιες ingenium, trivium, mathesis universalis, θα εξεταστούν αναλυτικά στο κείμενο της εργασίας. Θα επιστρέφουμε σ' αυτές ή στο πεδίο που αυτές επανανοηματοδοτούν διαχρονικά, ορίζοντας, καθ' αυτόν τον τρόπο, το ιστορικό περιεχόμενο του όρου «νεωτερική επιστημονικότητα».

[6] Αποτελεί κοινό τόπο, τόσο κατά την αρχαιότητα όσο και κατά την περίοδο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, ότι ο ανθρώπινος λόγος, ως νόηση, ομιλία και λογική, είναι το ιδιαίτερο εκείνο στοιχείο που διαφοροποιεί τον άνθρωπο από τους άλλους, μη έλλογους οργανισμούς και, μάλιστα, είναι ο λόγος εξαιτίας του οποίου ο άνθρωπος οργανώνεται σε κοινωνίες και κοινωνικές ομάδες. Στη συλλογή αποσπασματικών κειμένων του Wayne A. Rebhorn, που αποτελούν το βιβλίο του "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000, στη βιβλιογραφία μας) τούτο καθίσταται φανερό σε πολλά σημεία και από πολλούς διαφορετικούς συγγραφείς της εποχής. Θα σταθούμε στη θέση του George Puttenham (1529-1590), από το έργο του «Η Τέχνη της Αγγλικής Ποίησης», όπου στο κεφάλαιο 8 (περί των ρητορικών σχημάτων και λόγων), χρησιμοποιώντας στοιχεία και αναφορές από τον Αριστοτέλη (Ρητορική, Βιβλίο Γ', Κεφ.II-X), τον Κικέρωνα (De Oratore, Κεφ.III) και από τον Κοιντιλιανό (Institutio Oratoria, Κεφ.VIII), αναφέρεται στην έννοια του ρητορικού «πρέποντος» (decorum), ως αναλογίας των μερών του λόγου και καταλληλότητας της συνθέσεως αυτού [βλέπε Rebhorn, σελ.212 και επόμενα]. Οι έννοιες του πρέποντος και της αναλογίας, κατ' αυτόν, θα πρέπει να εφαρμόζονται και στο πλαίσιο του ρητορικού, σχηματικού λόγου, όπως αυτός εκφράζεται μέσω της elocutio, δια του διακόσμου. Ο τίτλος του Thomas Wilson «Για την κατάλληλη επιλογή και σύνταξη των λέξεων και των προτάσεων μαζί, η οποία ονομάζεται ευγλωττία», από το βιβλίο του «Η Τέχνη της Ρητορικής», μας δείχνει ότι ο διάκοσμος, ως κομμάτι της ευγλωττίας, έχει και έναν συγκροτητικό και εξισορροπητικό ρόλο των μερών που συνιστούν έναν λόγο (βλέπε Rebhorn, σελ.180 και επόμενα). Το ερώτημα που γεννάται είναι εύλογο. Αν ο ρητορικός λόγος δεν είναι παρά μια μορφή έκφρασης του λόγου του ανθρώπου, με όλες τις σημασιολογικές του νοηματοδοτήσεις (νόηση, ομιλία, λογική), γιατί και τα στοιχεία αυτά του διακόσμου και του πρέποντος να μην διαχέονται και σε άλλες μορφές έλλογου, ανθρώπινου λόγου; Για παράδειγμα, του επιστημονικού, του πολιτικού, του κοινωνιολογικού λόγου; Και, αν η φράση «όπως η εύρεσις και η διάταξις είναι χαρακτηριστικά μέρη της ρητορικής, έτσι και η ευγλωττία είναι ένα τόσο σύνθετο φαινόμενο που δύναται να έχει τη δική της εσωτερική εύρεση και διάταξη», (μετάφραση δική μας, Redhorn, 2000) γιατί να μην υποθέσουμε ότι το φαινόμενο του ρητορικού διακόσμου αφορά όλα τα μέρη και τα επίπεδα της κλασικής ρητορικής θεωρίας, ως άξονας και κανόνας της δομικής τους διάρθρωσης και της αισθητικής τους εκφοράς και διατύπωσης;

[7] Και αν υποτεθεί πως οι κατευθύνσεις αυτές διαπλέκονται (ιστορικά, εννοιολογικά, σημασιολογικά κ.ο.κ.), ποιοι είναι οι παράγοντες που ευνοούν ή αποτρέπουν τις πιθανότητες μιας επιτυχημένης διαπλοκής, σ' επίπεδο νοηματοδότησης και εκφοράς ενός δομημένου επιχειρήματος, που παίρνει

γραπτή ή προφορική γλωσσική, συμβολική και συστηματική διατύπωση; Το ερώτημα θα μπορούσε πιο απλά να τεθεί ως «πως ο ρητορικός ornatus διαπνέει το περιεχόμενο και τη μορφή άρθρωσης ενός επιστημονικού επιχειρήματος και με ποιον τρόπο, ώστε να καθίσταται επιστημολογικά αξιόπιστος και επαληθεύσιμος, τόσο εκείνος, όσο και το συγκεκριμένο επιχείρημα που αυτός συγκροτεί;».

[8] Μια τέτοια αναφορά προκύπτει αναγκαστικά εκ του γεγονότος ότι η έννοια της μεθόδου τείνει να οριστικοποιηθεί και να συγκροτηθεί εις βάθος και με κριτήρια περισσότερο αυστηρά και υποκείμενα σε συστηματικό έλεγχο, κατά τον 16^{ο} και 17^{ο} αιώνα. Είναι τότε ακριβώς που η έννοια της μεθόδου συστηματικοποιείται, αλλά και συστηματικοποιεί η ίδια τους όρους της ίδιας της αναφοράς της στο πλαίσιο των επιστημολογικών και φιλοσοφικών συγκειμένων στα οποία χρησιμοποιείται, καθορίζοντάς τα σε μεγάλο βαθμό, ως προς την εγκυρότητα και την εξέταση του βαθμού επιστημονικότητάς τους. Δες ιδιαίτερα το κεφάλαιο 11 (σελ.225-269) από το τρίτο μέρος του βιβλίου του Walter Ong, “Ramus: Method and the Decay of Dialogue”, University of Chicago Press, επανέκδοση 2004, το οποίο μάλιστα τιτλοφορείται «Η Μέθοδος της Μεθόδου» και, επίσης, το κεφάλαιο 2 (σελ.59-122) από το βιβλίο του John Cottingham «Φιλοσοφία της Επιστήμης, Α’: Οι Ορθολογιστές», Εκδόσεις Στάχυ, 2000, το οποίο και αυτό αναλύει τις θέσεις του Ντεκάρτ, του Σπινόζα και του Λάιμπνιτς για την έννοια της μεθόδου.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 1ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

[9] Για τις σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής και τις επιμέρους διαπλοκές τους στα επίπεδα της επιστημονικής λογικής και της αισθητικής έκφρασης κατά την περίοδο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, όπως θα δούμε παρακάτω, βλ. Thomas Conley: "Rhetoric in the European Tradition" (1990), Peter Mack: "Renaissance Argument" (1993), Walter Ong: "Ramus: Method and the Decay of Dialogue" (2004), Brian Vickers: "In Defense of Rhetoric" (1980), Ernesto Grassi: "Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition" (2001), όπως αναφέρονται στη βιβλιογραφία. Καθ' όλη την έκτασή τους, τα βιβλία αυτά πραγματεύονται το είδος των σχέσεων αυτών, στις οποίες θ' αναφερθούμε στο κεφάλαιο αυτό αλλά και στα παρακάτω. Ειδικότερα βλέπε Κεφ.1 (σελ.1-21) από το βιβλίο του Peter Mack και από το ίδιο βιβλίο, τα κεφάλαια 5 (σελ.96-116) όπου εξετάζονται οι διαπλοκές των τεχνών της γραμματικής, της ρητορικής και της διαλεκτικής στη "Repastinatio" του Valla, και 12 (σελ.244-256) όπου γίνεται αναφορά στην αποδοχή του βιβλίου "De Inventione Dialectica" του Agricola στην παράδοση της ρητορικής και διαλεκτικής τέχνης του καιρού του. Για μια επαρκή εποπτεία του θέματος, βλέπε και το βιβλίο του Wayne Rebhorn, "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), όπου σε 25 κεφάλαια – αποσπάσματα διάφορων συγγραφέων της Αναγέννησης– θίγεται το θέμα, από τον εκάστοτε συγγραφέα του αποσπάσματος που ο Rebhorn επιλέγει να μεταφράσει.

[10] Βλ. ιδίως το Κεφ.5 με τίτλο: «Renaissance Reintegration», (σελ.254-292), από το βιβλίο του Brian Vickers και το Copenhaver B. – Schmitt Charles: «Renaissance Philosophy» (1992) της βιβλιογραφίας μας, για την αναφορά στο trivium (διαλεκτική, ρητορική, γραμματική) της εποχής, κεφ.1, σελ.1-59. Επίσης, όπως παραπάνω, υπ.9, αναφορά γίνεται στο ρόλο των σχέσεων των τριών τεχνών, στα κεφάλαια που επισημάναμε και για τις σχέσεις ρητορικής – διαλεκτικής. Επίσης, στο βιβλίο του Walter Ong (2004), στο δεύτερο μέρος του (σελ.52-170), αλλά και στο τρίτο (σελ.171-294) είναι συχνές οι αναφορές στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της εποχής που συμπεριλαμβάνει τις τρεις τέχνες και τις εκάστοτε σχέσεις τους, όσον αφορά τον πυρήνα της εκπαιδευτικής διαδικασίας, κυρίως κατά την Αναγέννηση αλλά και τον ύστερο Μεσαίωνα. Ιδιαιτέρως διαφωτιστικό με την κατάσταση των σχέσεων των τεχνών αυτών στο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της αναγεννησιακής Αγγλίας είναι το Κεφάλαιο 1 (σελ.19-65), από το βιβλίο του Quentin Skinner, "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), που δείχνει ακριβώς την σημασία των τεχνών της γραμματικής και της ρητορικής τέχνης κατά την αναδιάταξη του ρόλου τους στην εκπαίδευση, σε σχέση με την διαλεκτική τέχνη (βλέπε ιδίως σελ.26 και επόμενα…).

[11] Μια ενδιαφέρουσα οπτική του ζητήματος για την αρχαιότητα μας δίνει και ο Thomas Cole στο "The Origins of Rhetoric in Ancient Greece" (1991), ειδικότερα στο δεύτερο τμήμα του βιβλίου του, στα κεφάλαια 5 (σελ.71-94) και 6 (σελ.95-114), αλλά και στο κεφάλαιο 8 (σελ.139-157) του τρίτου μέρους του βιβλίου του. Στα κεφάλαια αυτά, ο Cole επιχειρεί να διασαφηνίσει τα όρια της έννοιας της τέχνης και να συγκροτήσει την ταυτότητα της καθεμιάς μέσα από τις διαφορές της με τις άλλες. Στο κεφάλαιο 8 (σελ.139 και επόμενα) ιδιαίτερα, εξετάζει την ρητορική και διαλεκτική κλασική παράδοση, μέσα στο πλαίσιο της έννοιας της φιλοσοφίας ευρύτερα της εποχής. Για τις «περιπέτειες της διαλεκτικής και της ρητορικής», επίσης, βλέπε το άρθρο του Παντελή Μπασάκου, στο «Υπόμνημα στην Φιλοσοφία», τ.7, (Πόλις, 2008), σελ.7-45 και ιδίως, σελ.36 και επόμενα, για την περίοδο της Αναγέννησης.

[12] Η ράμεια θεώρηση των σχέσεων ρητορικής και διαλεκτικής αναλύεται ιδίως στο τρίτο κεφάλαιο του βιβλίου του Ong (2004) με τίτλο Book Three – Ramism, σελ.171-294, με την παράθεση ιστορικών και άλλων επιμέρους στοιχείων της θεώρησης του Ramus. Βλ. επίσης και σελ.334-356 από Mack (1993) καθώς και επόμενα, όπως και το Κεφ.5, σελ.109-144 από Conley (1990). Πλήθος αναφορών στη θεώρηση του Ramus γίνεται και σε πολλά άλλα βιβλία της βιβλιογραφίας μας, σε μικρότερο όμως βαθμό. Όπως αναλύει ο Walter Ong, η έννοια της ράμειας διαλεκτικής σταδιακά διαμορφώνεται κατά τις επανειλημμένες επανεκδόσεις και τροποποιήσεις των έργων του Ramus, που αναφέρονται, ενίοτε με ελαφρώς παραλλαγμένο τίτλο, στην διαλεκτική από το 1543 έως το 1572. Από το "Dialecticae Partitiones" του 1543, που θα ονομαστεί τον ίδιο χρόνο και "Dialecticae Institutiones" («Μαθήματα Διαλεκτικής») και, αργότερα, ο Ramus συνεχώς αλλάζει τους σκοπούς, τα μέσα και τον ορισμό αυτών, κατά το πρόγραμμα της διαλεκτικής του οπτικής, έχοντας όμως πάντα ως απώτατο σκοπό να καταστήσει την διαλεκτική του μια «τέχνη του διδάσκειν (docere)», όπως παρατηρεί ο Ong, σελ.175 και επόμενα. Η διαλεκτική του προοδευτικά αλλάζει, τροποποιείται και μετασχηματίζεται κατά τα έτη έως το 1572, με την προοπτική να γίνει κατεξοχήν μία διαδικασία /μέθοδος της διδασκαλίας του διδάσκειν, που πρέπει να διακρίνεται σαφώς από την συμπληρωματική της ρητορική. Θα εξετάσουμε παρακάτω τα στάδια της εξέλιξης αυτής, πώς δηλαδή η ράμεια διαλεκτική του 1543, η οποία έχει τρία τμήματα, α) φυσική διαλεκτική, β) τέχνη του διδάσκειν, γ) άσκηση /χρήση /γραμματική, καταλήγει το 1569 και το 1572 (έτος της τελευταίας αναδιατύπωσής της) να ταυτίζεται με την έννοια της εκπαιδευτικής «μεθόδου» για τον Ramus. Βλέπε Walter Ong, "Ramus: Method and the Decay of Dialogue", (2004), σελ.171-195 και 225-269, για την πορεία εξέλιξης των φάσεων της διαλεκτικής του Ramus και σελ.270-292 για την εξέλιξη των φάσεων της ρητορικής του και τη σχέση αυτής με την διαλεκτική του. Επίσης, Wayne

Rebhorn, “Renaissance Debates on Rhetoric”, (2000), σελ.152-160 για τον Ramus, από την αυθεντική μετάφραση της ράμειας «Λογικής» (Dialectique) του 1555, από την γαλλική της μετάφραση.

[13] Η επιρροή της κλασικής αριστοτελικής θεωρίας, σε επίπεδο ρητορικής και διαλεκτικής, είναι ιδιαιτέρως μεγάλη κατά την περίοδο της Αναγέννησης, αλλά και στην περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας. Τότε, τα περισσότερα αριστοτελικά έργα μεταφράζονται από το πρωτότυπό τους, ιδίως στα λατινικά και σχολιάζονται σε κάθε επίπεδο της πνευματικής δραστηριότητας της εποχής. Για την μελέτη του φαινομένου του αριστοτελισμού στην περίοδο της Αναγέννησης, βλέπε Brian P. Copenhaver – Charles B. Schmitt, “Renaissance Philosophy” (1992) και ιδιαίτερα τα κεφάλαια 2 (σελ.60-126) και 4 (σελ.196-284). Στο κεφάλαιο 2 εξετάζεται το φαινόμενο της ανομοιογένειας της αναγεννησιακής φιλοσοφίας που αφορά τον Αριστοτέλη (σελ.60-75) και παρουσιάζονται κύριοι εκπρόσωποι του αναγεννησιακού αριστοτελισμού (σελ.76-125). Στο κεφάλαιο 4 παρουσιάζονται άλλα ρεύματα της αρχαιοελληνικής σκέψης και μελετάται η επιρροή των φιλοσοφικών αυτών θεωριών στους αναγεννησιακούς Lorenzo Valla (σελ.209-226) και Petrus Ramus (σελ.227-238). Βλέπε επίσης και το κεφ.4 (σελ.26-33) στο Samuel Ijsseling, “Rhetoric and Philosophy in Conflict” (1976), καθώς και τα κεφ.7 (σελ.46-53) και 8 (σελ.54-59) από το ίδιο βιβλίο.

[14] Βλ. σελ.196 και επόμενα, από Ong (2004), σελ.134 και επόμενα, από Conley (1990) και το βιβλίο του Peter Mack (1993), κεφ.17 (σελ.334-355, ιδίως σελ.337, 340 με πίνακες παραδειγμάτων). Το κύριο επιχείρημα του Walter Ong στο βιβλίο του “Ramus, Method, and the Decay of Dialogue”, αφορά τον τρόπο με τον οποίο ο Ramus χρησιμοποιώντας τους διχοτομικούς του πίνακες και τα διαγράμματα της τοπικής λογικής του, επιχείρησε να δώσει έμφαση στην οπτική παρουσίαση και διδασκαλία της διαλεκτικής /λογικής του, προσπαθώντας ταυτόχρονα να περιορίσει την ηχητική και διαλογική μορφή διδασκαλίας. Και όλα αυτά, για να γίνει η διαλεκτική του περισσότερο κατανοητή και εύκολα διδάξιμη, ως μη σημασιολογικά αμφίσημη και αμφίβολη. Βλέπε ιδίως σελ.200-202, με τις διαγραμματικές απεικονίσεις που παρουσιάζονται, από το βιβλίο του Ong.

[15] Στο τέλος του κανόνα 10 από το έργο του «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος», σελ.79, ο Καρτέσιος κάνει λόγο για τα διαλεκτικά δεσμά των προκατόχων του, που έδιναν έμφαση σ’ έναν λόγο μη πληροφοριακό και μη μονοσήμαντο. Γι’ αυτό και στο τέλος του κανόνα 10 ο Καρτέσιος τονίζει: *«… θα πρέπει να μεταθέσουμε τη Διαλεκτική από τη Φιλοσοφία στη ρητορική…»*. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Καρτέσιος πριν διατυπώσει την άποψή του αυτή: *«Πρέπει να προσέξουμε πως οι Διαλεκτικοί* (Θεωρητικοί της Λογικής πριν από τον Descartes, σημείωση δική μου), *δεν είναι σε θέση να διατυπώσουν κάποιο συλλογισμό που να οδηγεί σε αληθινό συμπέρασμα, αν δεν έχουν από πριν την ύλη αυτού, δηλαδή αν δεν γνωρίζουν από πριν την ίδια την αλήθεια την οποία πρόκειται να συναγάγουν μ’ εκείνο το συλλογισμό. Απ’ αυτά, γίνεται φανερό πως μέσα από έναν τόπο δεν ανακαλύπτουν τίποτα καινούργιο και, κατά συνέπεια, η «κοινή» Διαλεκτική (Λογική) είναι εντελώς άχρηστη σε κείνους που επιθυμούν ν’ ανακαλύψουν την αλήθεια των πραγμάτων…»*. Ομοίως, βλέπε Ντεκάρτ, «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος», σελ.79 της ελληνικής έκδοσης (1976) στη βιβλιογραφία μας, μτφ-σχόλια Γεωργίου Δαρδιώτη.

[16] Πάνω στην προβληματική αυτής της παραγράφου, θα προτείναμε την ανάγνωση του βιβλίου του Ernesto Grassi, “Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition”, Southern Illinois Press, (2001), που εξετάζει διεξοδικά τα προτερήματα και τα μειονεκτήματα ενός λόγου λογικιστικού, ταυτοτικού, μη ιστορικού και ενός λόγου ρητορικού-πληροφοριακού, που σηματοδοτεί μια γλωσσική, «εν τω κόσμω» ιστορία και ιστορικότητα του ίδιου του λόγου που έχει αυτή τη μορφή. Επίσης, βλέπε κεφάλαιο 2 (σελ.66-111) από το βιβλίο του Quentin Skinner, “Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes”, (1996), όπου εξετάζεται η ανάγκη χρησιμοποίησης μιας νέας ρητορικής μορφής έκφρασης, σε μια περίοδο όπου στην αναγεννησιακή Αγγλία οι νέες μορφές κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης επιτάσσουν μια νέα νοηματοδότηση του όρου vir civilis. Βλέπε επίσης και τα κεφάλαια 8 (σελ.257-279) και 9 (σελ.280-302), καθώς και το συμπερασματικό κεφάλαιο 18 (σελ.356-374) στο Peter Mack, “Renaissance Argument”, (1993), για την ουμανιστική υποδοχή του “De Inventione Dialectica”, του Rudolph Agricola.

[17] Ο λόγος ως discourse, ως το σύνολο των κανόνων δηλαδή που αφορούν τους τρόπους δόμησής του και την επιτελεστικότητά του στο ανθρώπινο κοινωνικό περιβάλλον επικοινωνίας και συνεννοήσεως. Κοινό τόπο στην Αναγέννηση αποτελεί η έννοια του ρήτορος ως διαμορφωτού του ευρύτερου κοινωνικού, πολιτικού και πολιτιστικού του περιβάλλοντος. Ο ρήτορας είναι ο θεμελιωτής του πολιτισμού της εποχής του και το μέσο εκπολιτισμού των συνανθρώπων του. Γι’ αυτόν το λόγο, η κωδικοποίηση του μηνύματος που αυτός συγκροτεί και μεταδίδει πρέπει να βρίσκεται σε απόλυτη συνάρτηση με τον κοινωνικό του ρόλο. Παρόμοιος τόπος είναι κι εκείνος που θέλει τον ρήτορα ως πρώτο μεταξύ των ανθρώπων που έχουν προικισθεί με τη μεγαλύτερη αρετή, αυτή της νόησης και του λόγου, που τους διαφοροποιεί από τα ά-λογα ζώα. Η άποψη αυτή υπάρχει και στο έργο του Κικέρωνος, “De Inventione”, I.ii 2-3, όπως και του Κοϊντιλιανού, “Institutio Oratoria”, II. xvi.9, καθώς και στο έργο του Οράτιου, “Ars Poetica”, σελ.391-401, όπως παρατηρεί στην υποσημείωση 4, σελ.16, του βιβλίου του “Renaissance Debates on Rhetoric”, (2000), ο Rebhorn. Σε όλα σχεδόν τα αποσπάσματα του ίδιου αυτού βιβλίου, οι

δύο αυτοί κοινοί τόποι, αποτελούν κτήμα και των θεωρητικών της Αναγέννησης. Π.χ. στο κείμενο του Salutati, σελ.20 κ.επ. στο κείμενο του Giovanni Pico della Mirandola, σελ.58 και επόμενα, σ' αυτό του Jacques Amyot, σελ.129 και επόμενα, στο κείμενο του Henry Peacham, σελ.225 κ.επομ., κ.ο.κ.

[18] Για την έννοια του μεσαιωνικού φορμαλισμού, βλ. Κεφ.4 από Vickers, (1980), [με τίτλο Medieval Fragmentation, σελ.214-253], Κεφ.4 από Conley (1990), σελ.72-108 και επόμενα. Επίσης, δες παραπάνω υποσημειώσεις 14 και 15. Ειδικότερα, θα μπορούσαμε να πούμε πως το ζήτημα του μεσαιωνικού φορμαλισμού, ως μια μορφή τυπικής /συλλογιστικής αυστηρότητας, τίθεται όπως το αναλύει ο Ong ως ζήτημα της ποιοτικοποίησης της γνώσης κατά την μεσαιωνική περίοδο, πάνω σε αυστηρούς και αδιάρρηκτους συλλογιστικούς μηχανισμούς απόδειξης και αξιωματικές διατυπώσεις μη αμφισβητήσιμες. Οι μεσαιωνικές (ποιοτικές) διαγραμματικές παραστάσεις παρουσιάζονται ως άκρατες φορμαλιστικές διεκδικήσεις, που δεν μπορούν όμως να ξεφύγουν από μια λογική σύγχυση και έναν λεκτικό-αισθητικό βερμπαλισμό. Βλέπε ιδιαίτερα, κεφ.4 (σελ.53-91) στο Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue", (2004). Αυτόν τον διαλεκτικό /λογικό φορμαλισμό θέλει ν' αντιστρέψει αργότερα ο Καρτέσιος, τονίζοντας στον κανόνα 10, από το βιβλίο του «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος», σελ.79 της ελληνικής έκδοσης του 1976, πως *«…θα πρέπει να μεταθέσουμε την Διαλεκτική από τη Φιλοσοφία στη ρητορική…»* (μτφ. Γ. Δαρδιώτη). Έστω και αν η ρητορική της καρτεσιανής εποχής έχει αρκετές διαφορές με την αντίστοιχη μεσαιωνική και αναγεννησιακή ρητορική…

[19] Όπως παραπάνω, υποσημείωση 18. Για τις αλλαγές της αναγεννησιακής λογικής και γραμματικής, βλέπε και τα άρθρα των E.J. Ashworth, "Traditional Logic" (σελ.143-172) και Lisa Jardine "Humanistic Logic" (σελ.173-188) στο τμήμα 2, κεφάλαιο 5, της συλλογής άρθρων υπό επιμέλεια Charles B. Schmitt, στο "The Cambridge History of Renaissance Philosophy", Cambridge (1996). Επίσης, τον πίνακα των αλλαγών που επιζητά ο Lorenzo Valla να επιτύχει εις βάρος της αριστοτελικής φιλοσοφίας, που ήταν κυρίαρχη κατά τον Μεσαίωνα και την Αναγέννηση, τόσο σε επίπεδο οντολογίας και γραμματικής στην χρήση των εννοιών, όσο και σε επίπεδο γνωσιολογικό, στο Peter Mack, "Renaissance Argument", (1993), κεφ.3, σελ.68-70.

[20] Στον πρόλογο του κομματιού του που αναφέρεται στον Rudolph Agricola, σελ.42, ο Rebhorn, στο "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) παρατηρεί: «Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε πως η διαλεκτική την οποία ο Agricola διασαφηνίζει, είναι πραγματικά ένα είδος ρητορικοποιημένης διαλεκτικής. Κι αυτό γίνεται γιατί τούτος (ο Agricola) αντιμετωπίζει τα επιχειρήματα υπό ρητορικούς, παρά υπό παραδοσιακά διαλεκτικούς όρους, καθώς επικεντρώνεται στην έννοια των πιθανολογικών, και όχι των απόλυτων, αληθειών. Επιπλέον, διασαφηνίζει τους σκοπούς της διαλεκτικής με όρους της παραδοσιακής ρητορικής τριάδος του «διδάσκειν, συγκινείν» και κυρίως «προτρέπειν» τον ακροατή…» (μτφ. δική μας). Στο άρθρο του, με τίτλο «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7, Πόλις 2008, σελ.7-45, ο Παντελής Μπασάκος επιχειρεί να δείξει ποια είναι τα όρια, αν υπάρχουν, των δύο θεωρητικών πεδίων και πώς η αλληλοτροφοδότησή τους κατά την περίοδο της Αναγέννησης γεννά τους όρους και τα όρια της πιθανής τους συνύπαρξης ή υποκατάστασης. Ο Lorenzo Valla, όπως θα δούμε παρακάτω στην εργασία μας, προσπαθεί να ρητορικοποιήσει την διαλεκτική και ν' απλουστεύσει γλωσσικά και εννοιολογικά τη χρήση της. Το αντίθετο θα επιχειρήσει να κάνει ο Ramus, επιζητώντας να ισχυροποιήσει την διαλεκτική ως μέθοδο του «διδάσκειν», ίσως και εις βάρος της ρητορικής. Ο Agricola, θα λέγαμε, στέκει στη μέση μεταξύ των δύο, επιζητώντας μια μορφή πιο εύληπτης διαλεκτικής /λογικής, με ρητορικά στοιχεία, χωρίς η ίδια η ρητορική να χάσει τον σημαντικό χαρακτήρα της και την απόλυτη ανεξαρτησία της, αλλά ούτε και η διαλεκτική την τάση της για βεβαιότητα και αυστηρότητα, αν και όχι με τρόπο πάντα σίγουρο και a priori εξασφαλισμένο.

[21] Η διάκριση αυτή προέρχεται από τον Κικέρωνα και τον Κοϊντιλιανό και αποτελεί την κλασική διάκριση της ρητορικής καθ' όλη την παράδοση της ρητορικής. Άλλες διακρίσεις σαφώς υπήρξαν, από άλλους ρήτορες, των οποίων όμως η πλήρης και διεξοδική αναφορά θα δύνατο ν' αποτελέσει αντικείμενο άλλης έρευνας και εργασίας. Ομοίως και η διάκριση της διαλεκτικής στα επιμέρους στοιχεία που την αποτελούν (εύρεση, κρίση). Η αναλογία των δύο τεχνών είναι σαφής αλλά και τα προβλήματα που γεννά αυτή η αναλογία είναι εξίσου σαφή και δύσκολα, ως προς την λειτουργία και την επιτελεστικότητα των μέσων και των σκοπών και των δύο τεχνών. Για μια ενδελεχή μελέτη της διάκρισης των μερών της κλασικής ρητορικής και των στοιχείων στη θεωρία της τέχνης αυτής, βλέπε σελ.40-65, στο κεφ.1 του "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes", (1996), του Quentin Skinner, με τίτλο «Τα Στοιχεία της Κλασικής Ρητορικής», το κεφάλαιο 1 (σελ.9-20) της ελληνικής μετάφρασης του βιβλίου του George Kennedy «Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής», (επανέκδ.2001), με τίτλο «Η Φύση της Ρητορικής», και βλέπε τέλος Φρειδερίκος Νίτσε, «Μαθήματα Ρητορικής», (2004), σελ.93-220 της ελληνικής έκδοσης.

[22] Η αρχική χρήση του όρου methodus πιθανότατα έχει έναν πιο τεχνικό και πρακτικό σκοπό από την κατοπινή χρήση του όρου method και αποτυπώνεται περισσότερο ευχερώς σε πρακτικές εφαρμογές και δεξιότητες ορισμένων επιστημών, όπως αυτές της μηχανικής, της ιατρικής, της φαρμακολογίας κλπ. Σ' επιστήμες δηλαδή που η ανθρώπινη εμπειρία, ως σωφροσύνη (prudentia), παίζει βασικό ρόλο σε σχέση με περαιτέρω αφαιρετικούς και θεωρητικούς μετασχηματισμούς της ως καθ' αυτόν θεωρητική γνώση

(sapientia ή scientia). Για μια προσέγγιση του ζητήματος της έννοιας της μεθόδου σε στάδια προαναγεννησιακά και αναγεννησιακά, βλέπε ιδιαίτερα το κεφάλαιο 11 (σελ.225-269) του τρίτου μέρους του βιβλίου του Walter Ong, "Ramus, Method and the Decay of Dialogue", (2004) και, ιδιαίτερα την εξέλιξη στην δυνατότητα της χρησιμοποίησης του όρου της μεθόδου από τον τομέα της ρητορικής (ως τάξη) στον τομέα της λογικής, όπως παρατηρεί ο Ong, σελ.232 και επόμενα. Στο σημείο αυτό, ο Ong εισάγει την διάκριση του Johannes Sturm περί της έννοιας της τέχνης και της μεθόδου στο "In Partitiones Oratorias Ciceronis Dialogi Quatuor" του Sturm. *«Η τέχνη είναι ένα επαρκές σύνολο από προτάσεις και γενικές παρατηρήσεις που αποσκοπούν σ' έναν χρήσιμο σκοπό στην ζωή. Αλλά, εν μέσω αυτής της επάρκειας και καθώς οι διάφορες τέχνες οικοδομούνται, ένας σαφής, σύντομος και ευθύς τρόπος, ένα είδος περάσματος, πρέπει να χρησιμοποιηθεί, ο οποίος είναι απλός, ξεκάθαρος και άμεσος. Αυτόν (τον τρόπο) οι Έλληνες αποκαλούν μέθοδο (methodus –λατινικά στο κείμενο) και εκπαιδευτική διαδικασία (didascalia –επίσης), τέτοιος ώστε να μπορεί να χρησιμοποιηθεί για διδαχή και επικοινωνία»* (μτφ. δική μας). Όπως παρατηρεί ο Ong, ομοίως σελ.232 του βιβλίου του, ο Sturm ήταν ο πρώτος ο οποίος εισήγαγε την τοπική λογική του Agricola στο Παρίσι και ο πρώτος που ανέπτυξε μια θεωρία περί της έννοιας της μεθόδου σ' ένα λογικό /διαλεκτικό εγχειρίδιο, στην Αναγέννηση. Θα μπορούσαμε, ενδεχομένως, να σταθούμε σ' αυτήν την διατύπωση του Sturm και ν' αναλογιστούμε πόσο σημαντική υπήρξε για την έννοια της καρτεσιανής μεθόδου και μεθοδολογίας ευρύτερα, όπως θα αναφέρουμε και παρακάτω στην εργασία μας.

[23] Αυτό που θα πρέπει να γίνει κατανοητό είναι ότι οι έννοιες αυτές (ρητορική, διαλεκτική, μέθοδος) δημιουργούν ένα πεδίο λόγου και αναφοράς το οποίο ανατροφοδοτείται και επανονηματοδοτείται εκ των έσω συνεχώς, μ' επιμέρους τροποποιήσεις των θεματικών πλαισίων πάνω στα οποία αυτό το πεδίο έχει εφαρμογή, θεωρητικά και πρακτικά. Η πορεία των σχέσεων των εννοιών αυτών, δηλαδή, είναι μια δυναμική, μη στατική, διαδικασία (επανα)νοηματοδότησης και ετεροκαθορισμού…

[24] Μια σύντομη ανάλυση, χρονολογική και ποιοτική, των έργων αυτών θα μπορούσε ο αναγνώστης μας να βρει στο βιβλίο "Renaissance Argument" (1993), του Peter Mack, καθώς και σε άλλα βιβλία που αναφέρουμε στο κείμενο της βιβλιογραφικής μας αναφοράς. Προτείνουμε κυρίως όμως το βιβλίο του Peter Mack, γιατί περιέχει ευσύνοπτα τις θέσεις ορισμένων βασικών θεωρητικών της περιόδου της Αναγέννησης. Βλέπε ειδικότερα, κεφ.2-5 (σελ.22-116) που αφορούν τον Lorenzo Valla και το έργο του «Repastinatio Dialecticae et Philosophiae", κεφ.6-14 (σελ.117-302) που αφορούν τον Rudolph Agricola και το έργο του "De Inventione Dialectica", κεφ.15 (σελ.303-319) που αφορά τον Desiderius Erasmus και τον Juan Luis Vives, κεφ.16 (σελ.320-333) που αφορά τον Philip Melanchthon και, τέλος, κεφ.17 (σελ.334-355) που αφορά τον Pierre de la Ramee, άλλως Petrus Ramus. Ομοίως, μεγάλος αριθμός στοιχείων και πληροφοριών βρίσκεται επίσης και στο Walter Ong, "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανεκδ. 2004) των εκδόσεων Chicago University Press και στο Wayne Rebhorn, "Renaissance Debates on Rhetoric", (2000), των εκδόσεων Cornell University Press.

[25] α) Όπως αναφέρει ο Παντελής Μπασάκος στο άρθρο του «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική θεωρία της Αναγέννησης», στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τ.7, Μάιος 2008, Εκδόσεις Πόλις, σελ.19: *«Ισχύει ωστόσο για τον έλεγχο της ομοιότητας το «ο τρώσας και ιάσεται» -όσο περισσότερο όμοιες οι δομές, τόσο διαπιστώσιμη η διαφορά»*, για να αναφερθεί στο πολυποίκιλο των απόψεων, των τάσεων και των σκοπών των θεωρητικών της ρητορικής και της διαλεκτικής στην περίοδο της πρώιμης και ύστερης Αναγέννησης, υποστηρίζοντας πως η ταυτότητα και τα όρια των τεχνών και των χρήσεών τους είναι διακριτά μόνο μέσα από τη σύγκριση αυτών και των πλαισίων σκέψης που διαμορφώνουν. Για να καταλήξει λίγο παρακάτω, στο συμπέρασμα πως: *«…η ρητορική στη θέση της διαλεκτικής –είναι λοιπόν μια ρητορική που αξιώνει να ταυτίζεται προς την επιστήμη, αξιώνει δηλαδή να κάνει καλύτερα αυτό που η διαλεκτική επαγγέλλεται: να είναι η (κατ' εξοχήν) έκφραση του έλλογου…»*, ομοίως, σελ.19.
β) Για τη ζωή, το έργο και το θάνατο του Ramus, βλέπε ιδίως κεφ.1-3 (σελ.3-50), του πρώτου μέρους του βιβλίου του Walter Ong, "Ramus: Method and the Decay of Dialogue" (2004), κεφ.17 (σελ.334-355) του βιβλίου του Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.14 (σελ.152-160) του βιβλίου του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000).

[26] Όπως παραπάνω, βλέπε υποσημειώσεις 18, 19.

[27] Η αντίληψη που επικρατούσε στους αναγεννησιακούς ουμανιστές σχετικά με την χρήση της γλώσσας της εποχής, εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο στο έργο του Erasmus "Ciceronianus" (1528), για το οποίο βλέπε ένα τμήμα του στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.7 (σελ.68-75). Η έμφαση του Erasmus στο σημείο αυτό έχει να κάνει με το αν και κατά πόσο η αντίληψη και η χρήση της κλασικής ρητορικής θεωρίας του Κικέρωνος, με την όποια σχηματικότητα και εκφραστική της τυπικότητα, ταιριάζει στο ύφος της αναγεννησιακής χρήσης της ρητορικής. Όπως, και το αν το παρελθόν θα πρέπει ή όχι, να γίνει πηγή γνώσεων και λατρείας των αυθεντιών που ανέδειξε. Η Αναγέννηση είναι μια εποχή που παράγει νέους στοχαστές, νέες ιδέες και θεωρίες, που αφορούν την γλώσσα και το ερώτημα που τίθεται και από τον Έρασμο είναι: ποια γλωσσική χρήση οφείλει πλέον ν' ακολουθηθεί; Και δη, ποια χρήση της ρητορικής ευγλωττίας (elocutio); Ρωτάει ο Bulephorus

χαρακτηριστικά στον διάλογο που διαδραματίζεται μεταξύ αυτού και του Nosoponus στον Ερασμιακό "Ciceronianus": *«Με δεδομένο ότι η έκφρασις (elocutio) του Κικέρωνος ήταν χρήσιμη τότε, ποια είναι η χρησιμότητα που έχει αυτή σήμερα; …Για ποιον λόγο κοπιάσαμε τόσο πολύ για να αποκτήσουμε τούτο το κικερωνιανό ύφος έκφρασης;»* (μτφ. δική μας), σελ.74 στο Rebhorn (2000), θέτοντας το ερώτημα του Erasmus στον αναγεννησιακό διάλογο περί χρήσης της ενδεδειγμένης elocutio την περίοδο αυτή… Για να σπεύσει, όμως, πιο πριν, ν' απαντήσει: *«Δεν ισχυρίζομαι πως η γνώση των πραγμάτων, την οποία αποκτά κάποιος από τα βιβλία του Κικέρωνα, είναι απλά μέτρια, ή χωρίς πλεονεκτήματα, αλλά από μόνη της δεν επαρκεί για να παραγάγει αφθονία λόγου σχετικά με οποιοδήποτε επιχείρημα κάποιος συντάσσει»*. Για να καταλήξει: *«Τι μας απομένει λοιπόν, εκτός από το να μάθουμε από τον ίδιον τον Κικέρωνα τον καλύτερο τρόπο για να μπορέσουμε να τον μιμηθούμε; Πρέπει να τον μιμηθούμε ακριβώς όπως και ο ίδιος μιμήθηκε άλλους…»* (μτφ. δική μας). Ομοίως, σελ.72-73, στο Rebhorn (2000). Αυτή η διαπίστωση του Έρασμου είναι, κατά το μάλλον ή ήττον, η τάση της εποχής: η επιτυχημένη μίμηση της κατάλληλης χρήσης της ρητορικής γλώσσας του παρελθόντος, με πολλές όμως αλλαγές, επιφυλάξεις και προοπτικές, που συνάδουν με τα σύγχρονα –τότε– αναγεννησιακά δεδομένα και τις σύγχρονες ιστορικές επιταγές της χρήσης της εποχής…
Για την έννοια της μεσαιωνικής, φορμαλιστικής λογικής /διαλεκτικής και τις επιμέρους τμηματικοποιήσεις που επέφερε στην μεσαιωνική ρητορική (επιστολογραφία, στιχογραφία κλπ.), βλέπε όπως παραπάνω, υποσημειώσεις 18, 19, 26 για βιβλιογραφικές παραπομπές.

[28] Το κομβικό σημείο της έρευνάς μας στο σημείο αυτό, επικεντρώνεται στη σκέψη πως η αυτορρύθμιση της αναγεννησιακής ρητορικής και της ρητορικής της πρώιμης νεωτερικότητας θα μπορούσε να στηριχθεί στη χρησιμοποίηση του ornatus (διακόσμου) τόσο ως μορφής της λεκτικής και αισθητικής έκφρασης, όσο και ως μέτρου της οικοδόμησης του ρητορικού επιχειρήματος, υπό την μορφή ενός μεθοδολογικού κριτηρίου για την σύνταξη ενός ρητορικού λόγου ευρύτερα. Χρήσιμη σε αυτό το σημείο είναι και η παρατήρηση του Quentin Skinner, στο βιβλίο του "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes", (1996), κεφ.1, σελ.48-49: *«Είναι εύκολο να παρεξηγήσουμε τη σημασία τέτοιων ισχυρισμών (του Κοϊντιλιανού στο έργο του «Ρητορικά Μαθήματα»), σχετικά με τον ornatus και τα ornamenta, ειδικά αν αυτοί οι όροι μεταφράζονται (και συνήθως μεταφράζονται –παρένθεση Skinner) ως διακόσμηση ή λεκτική ευμορφία. Κάτι τέτοιο θα δημιουργούσε την εντύπωση ότι οι θεωρητικοί για τους οποίους μιλάμε, ενδιαφέρονταν μόνο –όπως πολλοί θεωρητικοί κριτικοί ενδιαφέρονταν μόνο– για την επιφανειακή χρήση τους ως εκφραστικές, απλώς, οδηγίες ή μεγαλειώδη λεκτικά στολίδια… Τούτο, χάνει την μεταφορική ισχύ του επιχειρήματός τους, κάτι το οποίο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στο γεγονός ότι στην κλασική λατινική γλώσσα, ο όρος ornatus είναι η λέξη που κυρίως χρησιμοποιείται για να περιγράψει τα όπλα ενός πολέμου… Το να' ναι κάποιος (λόγος) κατάλληλα «διακοσμημένος», σημαίνει το να' ναι τούτος έτοιμος για μάχη, ισχυρά οπλισμένος και προστατευμένος»* (μτφ. δική μας). Για να υποστηρίξει κλείνοντας: *«Εκείνο που οι θεωρητικοί της ρητορικής ισχυρίζονται είναι ότι τα στολίδια του Υψηλού Ύφους δεν είναι μόνο απλές διακοσμήσεις ή λεκτικοί ευμορφισμοί, είναι όπλα που ένας ρήτορας θα πρέπει να μάθει να διαχειρίζεται, αν θέλει να διαθέτει την προοπτική του να κερδίσει έναν λεκτικό πόλεμο και έτσι, με τον τρόπο αυτόν, να κερδίσει τη νίκη για την δική του πλευρά του επιχειρήματος…»*, (ομοίως), βλέπε σελ.49, όπως παραπάνω… Η θέση αυτή του Skinner μας δείχνει πως ο διάκοσμος (ornatus) είναι, τόσο ένα μέτρο της απλής και αυτόνομης αισθητικής έκφρασης ως τρόποι-σχήματα, όσο και ένα μέτρο οικοδόμησης του ίδιου του ρητορικού επιχειρήματος [ως εσωτερικός κανόνας της διάρθρωσης όλων των μερών του ενδεχομένως –inventio, dispositio, memoria, actio, σε σχέση με την elocutio]. Και αν κάτι τέτοιο ισχύει για την μορφή ενός ρητορικού επιχειρήματος, η σχέση ρητορικής-διαλεκτικής μεθόδου δεν αποκλείει, πιθανώς, την χρήση του ornatus με ανάλογο και ισότιμο τρόπο κατά την συγκρότηση ενός διαλεκτικού ή επιστημονικού /μεθοδολογικού επιχειρήματος σε επίπεδο λογικής συγκρότησης και αισθητικής έκφρασης.

[29] Η έννοια του ρητορικού ήθους ανέκαθεν υπήρξε στην ιστορία της θεωρίας της ρητορικής ιδιαιτέρως κρίσιμη, ιδίως, όσον αφορά τον άξονα διαμόρφωσης της ρητορικής ευρέσεως (inventio). Το ρητορικό ήθος στηρίζεται στην προσπάθεια του ομιλητή ή συγγραφέα ενός λόγου, να δημιουργήσει ευνοϊκό κλίμα προς το πρόσωπό του, παίρνοντας προς το μέρος του τους ακροατές ή αναγνώστες του. Τούτο το πετυχαίνει, είτε παρουσιάζοντας θετικά όψεις του χαρακτήρα του, είτε στηριζόμενος σε ρητορικούς και διαλεκτικούς τόπους ευρείας αποδοχής από αυθεντίες του παρελθόντος και ευρέως αποδεκτά κείμενα-πηγές, είτε μιλώντας θετικά για την ηθική προαίρεση και την συμπεριφορά του, μειώνοντας ταυτόχρονα και απαξιώνοντας με ρητορικά μέσα (τρόπους και σχήματα) τους αντιπάλους του, παρουσιάζοντάς τους με αρνητικό τρόπο στο κοινό (θεατές /ακροατές). Το ήθος του ρήτορος κυρίως θεμελιώνεται είτε στον πρόλογο του έργου /λόγου του, είτε στην επισκόπηση /ανακεφαλαίωσή του στο τέλος. Έχει, θα λέγαμε, δύο όψεις με τις οποίες αυτό παρουσιάζεται: α) ως όψη και εικόνα εαυτού του ρήτορα (εσωτερική και εξωτερική) και β) ως συναισθήματα που γεννώνται στους ακροατές από τον ρήτορα ανεξαρτήτως, ίσως, από την εν γένει εμφάνιση του ρήτορος. Το ήθος δηλαδή, ως έννοια της κλασικής ρητορικής θεωρίας, συνδέεται και με την έννοια του πάθους, όπως και μ' αυτή της απόδειξης, όπως θεμελιώνονται στην κλασική αριστοτελική θεωρία των έντεχνων πίστεων. Για την αριστοτελική θεωρία των ηθών και των παθών, βλέπε: Αριστοτέλους, «Ρητορική», (Ζήτρος, 2002), βιβλίο Β', κεφάλαια 12-17, σελ.143-169, για την έννοια των ηθών και ομοίως, κεφάλαια 1-11, σελ.21-143 για την έννοια των παθών. Για την έννοια των λογικών αποδείξεων, βλέπε ομοίως, βιβλίο Α', κεφάλαια 2 και 15, σελ.137-161 και 329-353

αντιστοίχως και, βιβλίο Β', κεφάλαια 18-26, σελ.169-287. Για την έννοια των ατέχνων και εντέχνων πίστεων στον Αριστοτέλη, βλέπε βιβλίο Α', κεφάλαιο 2, σελ.137 και επόμενα, όπου ο Αριστοτέλης ορίζει τα εξής: *«Από τις αποδείξεις, άλλες είναι άτεχνες και άλλες έντεχνες. «Άτεχνες» ονομάζω αυτές που δεν έχουν την αρχή τους σε μας, αλλά υπήρχαν πριν από μας (π.χ. οι μαρτυρίες, οι ομολογίες που αποσπώνται με βασανιστήρια, τα συμβόλαια και όσα άλλα παρόμοια). «Έντεχνες», πάλι, ονομάζω αυτές που, με τη βοήθεια της τεχνικής που διαθέτει η ρητορική, μπορούν να κατασκευαστούν από μας· πρέπει, επομένως, τις πρώτες να τις χρησιμοποιήσουμε, τις άλλες να τις βρούμε»*, σελ.139 (μετάφραση Δημ. Λυπουρλή). Για το αρχαίο πρωτότυπο, δες σελ.138 τέλος, 1355b αντιστοίχως, ομοίως και 1356a, σελ.139-143 της έκδοσης που χρησιμοποιούμε. Γενικά, για τις έννοιες του ρητορικού ήθους και πάθους, βλέπε Quentin Skinner, "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes", (1996), κεφ.3, σελ.111-138 και κεφ.10, σελ.376-426, για τις έννοιες αυτές στον Hobbes κατά τον Skinner, και τα άρθρα των Christopher Carey, «Άτεχνοι πίστεις στον Αριστοτέλη και στους Ρήτορες», σελ.117-142 και Edith Hall, «Δικαστικά Δράματα: Η Δύναμη της Θεατρικότητας στην Αρχαία Ελληνική Δικανική Ρητορική», σελ.170-210, στο συλλογικό έργο «Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική», Επιμ. Δήμος Γ. Σπαθάρας – Λένια Τζαλλήλα, έκδ. Σμίλη, Αθήνα 2003. Επίσης, κεφ.4, σελ.26-33 (και ιδίως σελ.31-33), στο Samuel Ijsseling, "Rhetoric and Philosophy in Conflict", (1976).

[30] Για την έννοια της ars praedicandi, τη χρησιμοποίηση του λόγου ως θρησκευτικού κηρύγματος, βλ. Κεφ.7, σελ.340-375 από το βιβλίο του Brian Vickers, "In Defense of Rhetoric" (1980). Για την σημασία της τέχνης του ρητορικού κηρύγματος στο έργο του Valla, "Repastinatio Dialecticae et Philosophiae", βλέπε κεφ.1-5, σελ.1-116, στο Peter Mack, "Renaissance Argument", (1993).

[31] Η έννοια της συμμετρικότητας, ή μη, του λόγου έχει να κάνει με τις μορφές και τον τρόπο κυριαρχίας του λόγου, από το στάδιο της σύνταξής του ως το στάδιο της εκκοσμικευμένης απήχησής του σ' ένα ακροατήριο. Για την έννοια της συμμετρικότητας, ή μη, του ρητορικού λόγου στην αρχαία ελληνική κλασική ρητορική θεωρία, καθώς και στην κατοπινή ελληνιστική και ρωμαϊκή ρητορική, βλέπε κεφ.1 και 2, σελ.1-28 και σελ.29-52, αντιστοίχως, από το βιβλίο του Thomas M. Conley, "Rhetoric in the European Tradition", (1990). Ιδιαίτερα για το ζήτημα αυτό στη θεωρία του Γοργία και του Ισοκράτους, βλέπε ομοίως, σελ.15-28. Επίσης, το κεφάλαιο 6, σελ.95-114, με τίτλο «Η Εμβέλεια και τα Όρια της Τέχνης», στο Thomas Cole "The Origins of Rhetoric in Ancient Greece", (1991).

[32] Για μια λίστα ζητημάτων για τα οποία ο Valla κρίνει τον Αριστοτέλη, βλ. ενδεικτικά Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993), σελ.68-70 και επόμενα. Ο Mack τονίζει συγκεκριμένα πως: *«Ο Lorenzo Valla αξίζει μνείας γιατί κατανόησε πως η αριστοτελική λογική είναι τόσο συνδεδεμένη με το σύστημα της μεταφυσικής του* (του Αριστοτέλη –παρένθεση δική μας), *έτσι, ώστε, μια προσπάθεια να ανανεώσει την λογική του* (του Αριστοτέλη –ομοίως) *συνεπάγεται μια ισότιμη μεταρρύθμιση της μεταφυσικής του κατά τον ίδιο τρόπο»* (μτφ. δική μας), σελ.66, ομοίως από το βιβλίο του Peter Mack. Για τον Valla, η απλοποίηση της λογικής είναι αναγκαία μέσα από την απλοποίηση του ύφους, της έκφρασης και της γραμματικής, ιδιαίτερα των αρχαίων κλασικών θεωρητικών της ρητορικής και της διαλεκτικής.

[33] Βλ. Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993), σελ.110, ενώ το πρωτότυπο απόσπασμα από το έργο του Valla "Repastinatio Dialecticae et Philosophiae" βρίσκεται στις σελίδες 175-177 του βιβλίου του Lorenzo Valla. Δανειζόμαστε και την μετάφραση της άποψης του Melanchthon, από το έργο του «Διαλεκτικά Ερωτήματα (Erotemata Dialectices, 1547)», όπως μεταφράζεται στο άρθρο του Παντελή Μπασάκου, «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής», σελ.40, στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τ.7, Μάιος 2008, εκδ. Πόλις, για να δείξουμε την άποψή του για τη σχέση ρητορικής-διαλεκτικής: *«…είναι γειτονικές οι δύο τέχνες, ωστόσο έτσι «έχει η σχέση τους» (εισαγωγικά Μπασάκου): η Διαλεκτική ασχολείται με όλα τα θέματα και παρουσιάζει την ουσία των πραγμάτων με κυριολεκτικό τρόπο, γυμνά, και δεν λέει το ίδιο πράγμα με διαφορετικά λόγια, ούτε χρησιμοποιεί τα κοσμήματα των σχημάτων «του λόγου» (εισαγωγικά Μπασάκου) για να το ζωγραφίσει, ενώ η Ρητορική προσθέτει διάκοσμο σε αυτή την ύλη…»*, βλέπε ομοίως, σελ.40 και υποσημείωση 75 για το αυθεντικό απόσπασμα του Melanchthon που παραθέτει ο Μπασάκος.

[34] Όπως παραπάνω, υποσημείωση 33. Εδώ θίγεται και το μεγάλο ζήτημα των καθηκόντων του ρήτορος, ένα ζήτημα που απασχόλησε την ιστορία της κλασικής ρητορικής με πολλές συζητήσεις περί της συσχετίσεως των εννοιών docere, movere και delectare. Η διάκριση ανήκει και στην κικερωνιανή και κοϊντιλιανή ρητορική θεωρία. Ειδικότερα για τα καθήκοντα του ρήτορος στα έργα των Κικέρωνα και Κοϊντιλιανού, βλέπε Cicero, «Orator», κεφ.xx69 και xx70, σελ.357 του βιβλίου, στη σειρά Loeb Classical Library, Harvard University Press (2001), στα οποία ο Κικέρων χρησιμοποιεί τα ρήματα probare, delectare και flectere και μιλάει για το αντίστοιχο ύφος λόγου που αντιστοιχεί σε καθένα από αυτά, με τη μορφή της απόδειξης, της ικανοποίησης, της πειθούς (απλό ύφος-απόδειξη, μεσαίο ύφος-ευχαρίστηση και το υψηλότερο ύφος για πειθώ, όλα αυτά συνιστούν τις αρχές και το καθήκον του ρήτορος), Cicero "Brutus", κεφ.xlix185, σελ.157, ομοίως στη σειρά Loeb Classical Library, όπου ο Κικέρων χρησιμοποιεί τους όρους dicetur, delectetur, moveatur, λέγοντας πως ο ρήτορας πρέπει να διδάσκει το κοινό του, να το ευχαριστεί και να του εμπνέει-κινητοποιεί τα συναισθήματά του, ανάλογα με το πρέπον ύφος ανά περίσταση. Επίσης, βλέπε και Quintilian, "Institutio Oratoria", βιβλίο 3, κεφ.5, παράγραφος 2, σελ.397,

ομοίως στη σειρά Loeb Classical Library από Harvard University Press (1989), όπου ο Κοϊντιλιανός χρησιμοποιεί τους όρους doceat, moveat, delectet, υποστηρίζοντας πως ο ρήτορας έχει τρεις σκοπούς: να διδάξει /καθοδηγήσει, να κινητοποιήσει τα αισθήματα των ακροατών του και να γοητεύσει /συγκινήσει αυτούς. Η θέση του Agricola για το θέμα είναι η εξής, στο Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993), κεφ.6, σελ.124: *«Γνωρίζω πως οι κλασικές αυθεντίες θεμελίωσαν 3 χαρακτηριστικά του τέλειου λόγου: το να διδάσκεις, να ικανοποιείς, να κινητοποιείς… μπορώ να πω πως ο λόγος μπορεί να διδάσκει χωρίς να ικανοποιεί /ευχαριστεί και να κινητοποιεί, αλλά δεν μπορεί να κινητοποιεί ή να ικανοποιεί, χωρίς να διδάσκει…»* (μτφ. δική μας). Βλέπε και υποσημείωση 17, σελ.124, για το αυθεντικό κείμενο του Agricola στο De Inventione Dialectica.

[35] Βλέπε κεφάλαιο 5, σελ.110-111, από την μετάφραση του Peter Mack στο βιβλίο του "Renaissance Argument" (1993), που αφορά το κείμενο του Lorenzo Valla, του οποίου το αυθεντικό κείμενο παρατίθεται στην υποσημείωση 36, σελ.111 του Mack, και αντιστοιχεί στις σελίδες 175-177 του "Repastinatio Dialecticae et Philosophiae", ed. G. Zippel (Padua 1982), που χρησιμοποιεί ο Mack.

[36] Και συμπληρώνει μάλιστα πως κάποιος μπορεί να μάθει την διαλεκτική ευκολότερα και γρηγορότερα από την ρητορική και την γραμματική. Η τελευταία, μάλιστα, ίσως να είναι διδάξιμη σε αρκετά μακρό χρονικό διάστημα. Για τα παραπάνω, βλέπε κεφάλαιο 5, σελ.110-111, από την μετάφραση του Peter Mack στο βιβλίο του "Renaissance Argument" (1993). Ισχύουν εδώ τα παραπάνω με την υποσημείωση 35, όσον αφορά τις παραπομπές και την έκδοση στο πρωτότυπο του Valla που χρησιμοποιεί ο Mack.

[37] Ομοίως, όπως παραπάνω, βλ. υποσημειώσεις 35 και 36, όσον αφορά τα κείμενα των παραπομπών. Βλέπουμε και εδώ την εφαρμογή του κοινού ρητορικού και διαλεκτικού τόπου του ρήτορος ως εκπολιτιστού των συντρόφων του μέσω του λόγου/ ομιλίας του και της νόησής του (ratio). Ο αναγεννησιακός αυτός ρητορικός τόπος συναντάται κατά τον Samuel Ijsseling, τόσο στον Διόδωρο Σικελιώτη, όσο και στον Ισοκράτη. Ειδικότερα: Στον Διόδωρο Σικελιώτη, «Ιστορική Βιβλιοθήκη», τ.1, παράγραφος 2, ο Διόδωρος τονίζει πως «*ουδείς μπορεί να ονομάσει μια αρετή μεγαλύτερη απ' αυτήν της ευγλωττίας /έκφρασις… Επιπλέον, μόνο μ' αυτήν δύναται κάποιος ν' αποκτήσει τον έλεγχο των άλλων (συνανθρώπων του). Τελικώς, κάθε πράγμα, κάθε κατάσταση γίνεται φανερή μόνο όταν παρουσιάζεται από έναν ρήτορα ή άλλον ομιλητή*» (βλέπε Samuel Ijsseling, "Rhetoric and Philosophy in Conflict", κεφ.2, σελ.10-11). Ομοίως ο Ijsseling, για τον Ισοκράτη, τονίζει στο ίδιο, κεφ.3, σελ.18-19, πως στον λόγο του «Κατά Νικοκλέους» (παρ.5-9), αναφέρει: *«Εμείς οι άνθρωποι θεωρούμε την κατάλληλη λέξη ως το πιο ασφαλές σημάδι της πιο αληθινής αντίληψης, θεωρώντας όπως κάνουμε, την κατάλληλη και σωστή γλώσσα ως την αντανάκλαση ενός λογικού και αξιόπιστου νου… Ο ρήτορας είναι εκείνος ο ικανός άνθρωπος, ο οποίος μπορεί να μεταδώσει έναν λόγο μπροστά και προς ένα κοινό… Τίποτα το οποίο απαιτεί ικανότητα και αντίληψη, δεν μπορεί να γίνει δίχως τη χρήση της γλώσσας»* (μτφ. δική μας). Και ο ρήτορας κάνει ακριβώς αυτό.

[38] Βλ. ιδίως Κεφ.4 στον Mack (1993), σελ.74-95 και Κεφ.5 από Conley (1990), σελ.109-145. Ο Valla επιχειρώντας κρίσιμες αλλαγές στην αριστοτελική ορολογία περί λογικής, αλλά και στην προηγούμενή του σχολαστική λογική (ιδίως Πέτρος ο Ισπανός, Βοήθιος), προσπαθεί να καταδείξει πως το κύριο κομμάτι ενός λογικού επιχειρήματος, ο συλλογισμός, δεν θα πρέπει να καθίσταται a priori ως αυταξία κατά την αποδεικτική διαδικασία ενός λόγου, καθιστώντας τον ίδιο τον λόγο και την αισθητική του έκφραση μ' αυτόν τον τρόπο δέσμιο ενός τυπικού φορμαλισμού που δεν δέχεται άλλες μορφές ευέλικτης επιχειρηματολογίας ή δεν αφήνει την λεκτική έκφραση και την χρήση της γραμματικής να τον συμπληρώσουν επαρκώς. Για τον Valla, η μορφή της επιχειρηματολογίας μέσω του συλλογισμού, είναι ανοικτή και σε μη αυστηρώς τυπικά κριτήρια της λογικής του σχηματισμού του, καθιστώντας τον λογικά μη αναγκαίο. Ένας μη αναγκαίος λογικά συλλογισμός δεν είναι προβληματικός για τον Valla, ο συλλογισμός γι' αυτόν δεν μοιάζει ως θέσφατο. Κι αυτό γιατί η διαλεκτική δεν είναι ανώτερη από την ρητορική και ως εκ τούτου και ο διαλεκτικός συλλογισμός δεν είναι ανώτερος από τον ρητορικό, ο δεύτερος εκ των οποίων είναι ανοικτός στην έννοια της πιθανολογικής γνώσης και εικασίας. Για τον Valla, οι προκείμενες ενός συλλογισμού μπορεί να' ναι αληθείς ή πιθανές, όπως και το συμπέρασμα του συλλογισμού. Τονίζει χαρακτηριστικά: *«Γι' αυτόν τον λόγο και όχι χωρίς λογική, οι μεγαλύτεροι συγγραφείς, συμπεριλαμβανομένων του Κικέρωνα και του Κοϊντιλιανού, δημιούργησαν είδη τμήματα ή είδη απόδειξης: ορισμένες είναι αναγκαίες, άλλες είναι μη αντιφατικές ή αξιόπιστες. Το πρώτο είδος (των αποδείξεων) ανήκει στον θεωρητικό της λογικής* (διαλεκτικό –παρένθεση δική μας), *και τα δύο όμως είδη στον ρήτορα. Η πρώτη δεν υφίσταται σύγκριση, η δεύτερη όχι… Όλη η απόδειξη συνάγεται από αληθινά πράγματα που είναι βέβαια και μέσω των πραγμάτων αυτών, η ίδια η αλήθεια κάνει κάποιο άλλο πράγμα που ήταν πριν αβέβαιο να φαίνεται ως βέβαιο, και τούτο το κάνει είτε αναγκαία, είτε πιθανά…»* (μτφ. δική μας), βλέπε κεφ.4, σελ.81-82, του Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993), και υποσημειώσεις 15 και 16, σελ.82, όπου γίνεται η παραπομπή στο αυθεντικό κείμενο του Valla, στη Repastinatio, σελ.41-42 και 243. Όπως παρατηρεί και ο Mack, σελ.83, κεφ.4, η άποψη αυτή του Valla «*διακρίνει την βέβαιη απόδειξη από την πιθανή /πιθανολογική και καθιερώνει νέες μορφές και βαθμίδες πιθανολογικότητας*». Σε μια τέτοια πιθανή μορφή του συλλογισμού και του επιχειρήματος, ο Valla δέχεται πως υπάρχουν και άλλοι τρόποι απόδειξης και συγκρότησης των προκειμένων και του συμπεράσματος του συλλογισμού. Ο συλλογισμός, αυστηρός ή αβέβαιος, είναι μια από τις μορφές του επιχειρήματος και της

επιχειρηματολογίας γενικότερα. Εισαγάγει, δηλαδή, στη διαδικασία της συγκρότησης της επιχειρηματολογίας του ο Valla και άλλες μορφές συλλογισμού, που η διαλεκτική παράδοση της εποχής του (Αριστοτέλης, Βοήθιος) θεωρούσαν απλώς ως ατελείς συλλογισμούς (ενθύμημα, παράδειγμα, επαγωγή), καθώς και άλλες μορφές συλλογιστικής συγκροτητικής διαδικασίας και μορφής (υποθετικός συλλογισμός, δίλημμα, σωρίτης) και δημιουργεί έτσι μορφές και είδη πιθανολογικών επιχειρημάτων (ή επιχειρημάτων εκ του εικότος), προκειμένου να έρθει σε ρήξη με τη μορφή της αυστηρά τυπικής διαλεκτικής /λογικής των προκατόχων του. Και όλα αυτά, τονίζοντας πάντα πως η ρητορική έκφραση και η γραμματική χρήση παίζουν σπουδαίο ρόλο για την σύνταξη του επιχειρήματος, ανεξαρτήτως του βαθμού σιγουριάς και αυστηρότητάς του. Τονίζοντας, όμως, ταυτόχρονα πως *«με σκοπό ν' αποφύγουμε τα λάθη, οφείλουμε να ερευνούμε και να εξετάζουμε προσεκτικά τη σημασία των λέξεων»* (μτφ. δική μας), βλέπε σελ 91 στο Mack, ομοίως και σελ.329 της "Repastinatio", στην οποία υπάρχει η αυθεντική παραπομπή. Η γλώσσα για τον Valla, έχει έναν κανονιστικό χαρακτήρα νομοθετικού πλαισίου, από το οποίο κανείς δεν πρέπει να ξεφεύγει αβασάνιστα και χωρίς περίσκεψη. Οφείλει να κινείται στο όριο που της θέτει η εκάστοτε γραμματική χρήση και ο εκάστοτε κανόνας λογικής, βέβαιης ή πιθανολογικής…
Εκτός από τις σελίδες 74-95 στο βιβλίο του Peter Mack "Renaissance Argument", βλέπε και κεφ.4, σελ.35-42 από Wayne Rebhorn, "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.4, σελ.209-226, από το βιβλίο των Copenhaver-Schmitt, "Renaissance Philosophy" (1992), κεφ.4, σελ.26-34 και ιδίως σελ.30-31, από το Samuel Ijsseling, "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976). Για την έννοια του πιθανολογικού επιχειρήματος (επιχείρημα εκ του εικότος), βλέπε το άρθρο του Michael Gagarin, «Εικός και Πειθώ: Ο Πλάτων και η Πρώιμη Ελληνική Ρητορική», στο «Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική», έκδ Σμίλη (2003), σελ.31-62. Για την αριστοτελική χρήση των όρων του παραδείγματος, του ενθυμήματος και της επαγωγής, βλέπε Αριστοτέλους, «Ρητορική», (μετάφραση Δημ. Λυπουρλή), 2002, βιβλίο Α', κεφ.2, σελ.137-161.

[39] Είναι η λεγόμενη ars praedicandi, η οποία γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη στον ύστερο μεσαίωνα και την πρώιμη νεωτερικότητα. Για την έννοια αυτή και την σχετική μ' αυτήν βιβλιογραφία μας, βλέπε παραπάνω υποσημειώση 30. Είναι μια σκέψη που μπορούμε να κάνουμε, η οποία πηγάζει από το γεγονός ότι ο Valla υπήρξε υπέρμαχος της χρήσης της ρητορικής ευγλωττίας (elocutio) στο κήρυγμα της θρησκευτικής πίστης αλλά και στο ρητορικό κήρυγμα ευρύτερα. Βλέπε ιδιαίτερα, κεφ.4, σελ.35-42, από το βιβλίο του Wayne Rebhorn, "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), όπου παρατίθεται η μετάφραση του προλόγου του τέταρτου βιβλίου (κεφαλαίου) του Valla, από το έργο του «Βελτιώσεις της Λατινικής Γλώσσας (Elegantiae Linguae Latinae – 1440)» και τονίζεται ιδιαίτερα η σημασία της ρητορικής και γραμματικής χρήσης στο ρητορικό και θρησκευτικό κήρυγμα. Τονίζει δε ο Valla, σελ.39 ομοίως: *«Κατά τη γνώμη μου, αν κάποιος αναλάμβανε να συγγράψει θεολογία, έχει μικρή διαφορά το αν θα είχε άλλες πηγές, άλλου είδους, γιατί δεν συνεισφέρουν σχεδόν τίποτα σ' αυτήν* (θεολογία –δική μας παρένθεση), *αλλά σκέφτομαι πως ένα άτομο που έχει άγνοια από ευγλωττία είναι εντελώς ανάξιο να μιλήσει σχετικά με το αντικείμενο* (αυτό –δική μας παρένθεση)*…»* (μετάφραση δική μας).

[40] Βλ. σχήμα 1, σελ.121 και επόμενα, από Mack (1993). Η ανάλυση του "De Inventione Dialectica" είναι πρωτοποριακή και όπως φαίνεται από τον πίνακα 1, σελ.121 και επόμενα [κεφ.6 του βιβλίου του Peter Mack "Renaissance Argument" (1993)], συγκεντρώνει περιεχομενικό υλικό από την ρητορική και την διαλεκτική κλασική παράδοση στο ίδιο βιβλίο, τόσο ως μορφή /δόμηση όσο και ως υλικό /στοιχεία. Τα δύο πρώτα βιβλία /κεφάλαια έχουν περισσότερο διαλεκτικό και γραμματολογικό περιεχόμενο, ενώ το τρίτο κυρίως ρητορικό. Παρεκκλίσεις όμως δεν λείπουν και σε κάποια σημεία ο Agricola πραγματεύεται από κοινού στο ίδιο κεφάλαιο ζητήματα ταυτόχρονα ρητορικά, διαλεκτικά και γραμματικά. Ο Agricola δίνει μεγάλη έμφαση στην έννοια της διαλεκτικής τοπικής εύρεσης, καθιστώντας έτσι την διαλεκτική inventio ως το κυρίαρχο κομμάτι της διαλεκτικής του, που αφορά κυρίως την έννοια του «διδάσκειν», αλλά επεκτείνεται κατόπιν και στην έννοια του «προτρέπειν» και του «συγκινείν», στα κεφάλαια 1-2 και 3 αντιστοίχως, του βιβλίου του. Ο πυρήνας της διαλεκτικής του θεωρίας είναι η θεωρία των τόπων και η ρητορική και η γραμματική αποτελούν προέκταση, διακριτή σε κάποιο βαθμό, της θεωρίας του αυτής.

[41] Οι σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής στο έργο του Αριστοτέλη «Ρητορική» εκτείνονται ουσιαστικά εμμέσως και πέραν της «Ρητορικής», στα «Τοπικά» του. Εδώ όμως θα αναφερθούμε στις σχέσεις των δύο τεχνών στο πλαίσιο της «Ρητορικής». *«Η ρητορική έστιν αντίστροφος τη διαλεκτική»* αναφέρει στην αρχική του πρόταση ο Αριστοτέλης, βιβλίο Α', 1354a, σελ.120 της έκδοσης της «Ρητορικής» (Ζήτρος 2002), τονίζοντας πως κατά την μετάφραση του Δημ. Λυπουρλή, η σχέση τους είναι αναλογική. Η ρητορική είναι η ικανότητά μας να ανακαλύπτουμε για το εκάστοτε ζήτημα για το οποίο μιλούμε, τα εκφραστικά μέσα τα οποία μας βοηθούν στο να γίνουμε πειστικοί. *«Έστω δη η ρητορική δύναμις περί έκαστον του θεωρήσαι το ενδεχόμενον πιθανόν»*, 1355b2, σελ.136, του πρωτοτύπου. Αν η διαλεκτική είναι η εξέταση των δοθέντων προς συζήτηση ζητημάτων με τους όρους /κανόνες της τυπικής λογικής, τότε και οι δύο αυτές τέχνες ασχολούνται με ζητήματα που αφορούν τα πάντα (γενικά ζητήματα) και δεν περιορίζονται στο στενό πλαίσιο μια καθορισμένης επιστήμης… *«Αμφότεροι γαρ περί τοιούτων τινών είσιν α κοινά τρόπον τινά απάντων εστίν γνωρίζειν και ουδεμιάς επιστήμης αφωρισμένης…»*, 1345a, ομοίως, σελ.120… Και καμιά από τις άλλες τέχνες δεν λειτουργεί σαν κι αυτές, συλλογιζόμενες δηλαδή κατά τρόπον αντιθετικό και ενάντιο… *«…Των μεν ουν άλλων τεχνών ουδεμία τ'αναντία συλλογίζεται, η δε διαλεκτική και η ρητορική μόναι τούτο ποιούσιν»*, 1355a, ομοίως, σελ.132. Όπως η διαλεκτική κάνει

χρήση του επαγωγικού συλλογισμού, έτσι και η ρητορική χρησιμοποιεί το ρητορικό ενθύμημα (ατελής συλλογισμός) και το ρητορικό παράδειγμα, που είναι μια μορφή ρητορικής επαγωγής (συλλογισμός από το μέρος σε μέρος). *«… Των δε δια του δεικνύναι ή φαίνεσθαι δεικνύναι, καθόπερ και εν τοις διαλεκτικοίς το μεν επαγωγή έστιν, το δε συλλογισμός, το δε φαινόμενος συλλογισμός, και ενταύθα ομοίως· εστιν γαρ το μεν παράδειγμα επαγωγή, το δ' ενθύμημα συλλογισμός, το δε φαινόμενο ενθύμημα φαινόμενος συλλογισμός. Καλώ δ' ενθύμημα μεν ρητορικόν συλλογισμόν, παράδειγμα δε επαγωγήν ρητορικήν…»*, 1356b, ομοίως, σελ.142. Υπάρχει δηλαδή μια κοινότητα και των μεθοδολογικών μέσων/ οργάνων των δύο τεχνών, θεωρία που συνεχίζεται με ομοιότητες και τροποποιήσεις και στην ρητορική και διαλεκτική θεωρία της Αναγέννησης. Τονίζει, λοιπόν, ο Agricola στο πρώτο κεφάλαιο του δεύτερου βιβλίου του, που αναφέρεται στην διαλεκτική εύρεση, ότι: *«Η μοναδική κατάλληλη λειτουργία και ο σκοπός της διαλεκτικής είναι το να παρέχει σε κάποιον τη δυνατότητα να οικοδομήσει πιθανολογικά επιχειρήματα για κάθε θέμα, καθ' οιονδήποτε τρόπο, από τη στιγμή που η φύση του ζητήματος επιτρέπει κάτι τέτοιο και αυτή η τέχνη συνίσταται από δύο μέρη /τμήματα. Το πρώτο μας διδάσκει πώς να ευρίσκουμε επιχειρήματα και καλείται εύρεση, σ' αυτό δε, ανήκει όλη η συζήτηση (της θεωρίας) των τόπων. Το άλλο τμήμα, καλείται κρίση* (διαλεκτική κρίση –παρένθεση δική μου) *και μας διδάσκει την συγκεκριμένη μορφή που θα πρέπει να δώσουμε στο επιχείρημα που βρήκαμε, δηλαδή, έναν σίγουρο κανόνα για να εξετάζουμε τα επιχειρήματα, μέσω της οποίας (κρίσης) κάποιος μπορεί να εξετάσει πότε αυτά είναι καλά, άσχημα ή κίβδηλα»*, σελ.46, στο κεφ.5 του Wayne Rebhorn, "Renaissance Debates on Rhetoric", (2000), μετάφραση δική μας… Στο κλείσιμο του τρίτου κεφαλαίου του δεύτερου βιβλίου του, ο Agricola θα θέσει ως λειτούργημα του διαλεκτικού, την εύρεση, την κρίση και την τάξη, ενώ ως έργο του ρήτορος και του γραμματικού, την καλλιέπεια του ύφους της γλώσσας και τη σωστή γραμματική, ομοίως, σελ.49. Τα όρια όμως, του διαλεκτικού και ρητορικού αλληλοεπηρεασμού, δεν είναι σε καμία περίπτωση προδιαγεγραμμένα και σαφή. Η ρητορική και η διαλεκτική συνδέονται και διαπλέκονται άμεσα.

[42] Θυμίζει η ανάλυση του Agricola τη θεωρία περί προβληματικής ανάγνωσης των Freud, Althusser και Bachelard, που επηρέασε ευρύτερα τη φιλοσοφική και γλωσσολογική θεωρία του 20ου αιώνα, μέσα από το κύμα του γαλλικού στρουκτουραλισμού κυρίως. Οι αναλογίες με το κίνημα του δομισμού, αφορούν την επικέντρωση στη γλώσσα και στις μορφές έκφρασής της, καθώς και την τάση για ανάλυση κοινωνικών συμπεριφορών και δομών μέσω της αναγωγής σε δομικά γλωσσικά εργαλεία συγκρότησης και διατύπωσης μορφών λόγου. Για μια γενική μελέτη του φαινομένου του στρουκτουραλισμού και της πιθανής σχέσης του με την γλωσσοκεντρική και ανθρωποκεντρική αναβίωση της κοινωνικής και πολιτικής δομής της Αναγέννησης, βλέπε Vincent Descombes, «Το ίδιο και το άλλο», μετάφραση Λένα Κασίμη, εκδόσεις Praxis (1984), ιδιαίτερα τα κεφάλαια 3, σελ.100-138 και 5, σελ.168-202.
Αν για τον Κικέρωνα ισχύει το ότι: *«…όταν θέλουμε να διερευνήσουμε το οποιοδήποτε επιχείρημα, θα πρέπει να ξέρουμε τους τόπους…»* (Topica 29.79) και για τον Βοήθιο, ότι *«ο σκοπός των τόπων είναι το να παρέχουν ένα επαρκές απόθεμα πιθανολογικών επιχειρημάτων»* (In Topica Ciceronis PL64) – δανείζομαι τις παραπομπές των δύο, από σελ.136- 137, κεφ.7 στο Peter Mack "Renaissance Argument" (1993)– ο Agricola θα προσθέσει τη δική του άποψη για το ζήτημα, που γι' αυτόν είναι ο κύριος πυρήνας της διαλεκτικής inventio στο "De Inventione Dialectica", σελ.9, στο Mack (1993) κεφ.7, σελ.140: *«…Κανένας λόγος και καμιά ανθρώπινη νοητική δύναμη μπορεί να κατανοήσει ξεχωριστά όλες τις σχέσεις στις οποίες τα υποκείμενα συμφωνούν και διαφωνούν. Παρόλα αυτά, μια βέβαια, κοινή κατάσταση (habitudo –παρένθεση Mack) είναι παρούσα σε όλα τα πράγματα (ακόμη κι αν αυτά είναι διαφορετικά στην όψη τους –επίσης), και όλα τείνουν σε μια ομοιότητα εκ φύσεως… έτσι, οι πιο έξυπνοι άνθρωποι διάλεξαν, από την μεγάλη ποικιλία των πραγμάτων, αυτές τις κοινές επικεφαλίδες: ουσία, αίτιον, αποτέλεσμα και άλλα, για τα οποία θα μιλήσουμε εν συντομία … αυτές οι κοινές επικεφαλίδες, καθώς περιέχουν εντός τους ο,τιδήποτε μπορεί να ειπωθεί για το οποιοδήποτε ζήτημα, περιέχουν επίσης όλα τα επιχειρήματα, γι' αυτόν τον λόγο καλούνται τόποι, γιατί σ' αυτούς βρίσκονται τοποθετημένα, ωσάν σε καταφύγιο ή μια μορφή θησαυρού, όλα τα όργανα για την παραγωγή πειθούς. Γι' αυτό, ένας τόπος δεν είναι τίποτε άλλο από ένα βέβαιο, κοινό σημάδι ενός πράγματος από του οποίου την χρησιμοποίηση ο,τιδήποτε δύναται να γίνει πιστευτό για ένα δεδομένο ζήτημα μπορεί να ευρεθεί…»* (μτφ. δική μας). Για την θεωρία του Agricola περί τόπων, βλέπε ιδίως κεφ.7, σελ.130-145, στο βιβλίο του Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993), και κεφ.5, σελ.92-130, στο Walter Ong, "Ramus: Method and the Decay of Dialogue", (2004).
Για τη σημασία της διαλεκτικής εύρεσης που στηρίζεται στην θεωρία των τόπων, τονίζει τα εξής, για να κατανοήσουμε πόσο η διαλεκτική του Agricola περιλαμβάνει και στοιχεία κλασικής ρητορικής θεωρίας: *«…είναι ξεκάθαρο το ότι υπάρχουν τρία στοιχεία σε κάθε λόγο: ο ομιλητής, ο ακροατής και το ζήτημα. Συνεπακολούθως, υπάρχουν τρία στοιχεία που πρέπει να παρατηρηθούν στο «λέγειν»: εκείνο το οποίο ο ομιλητής έχει ως σκοπό* (και πιστεύει –παρένθεση δική μας) *ότι θα έπρεπε να γίνει κατανοητό, εκείνο το οποίο το πρόσωπο* (στο οποίο ο λόγος απευθύνεται –ομοίως) *θα έπρεπε να ακούσει ξεκάθαρα και, εκείνο το οποίο λέγεται, που θα έπρεπε να' ναι πιθανολογικό /πιθανόν και έπρεπε να πιστευτεί. Η γραμματική, η οποία χρησιμοποιεί την μέθοδο του «ομιλείν» σωστά και καθαρώς, διδάσκει το πρώτο. Το δεύτερο, διδάσκεται από την ρητορική η οποία παρέχει τον στολισμό και την γοητεία της γλώσσας και όλες τις «παγίδες» για να αιχμαλωτίζει τα ώτα. Η διαλεκτική, κατ' αποτέλεσμα, φαίνεται να διεκδικεί για τον εαυτό της εκείνο το οποίο απομένει, το οποίο είναι το «ομιλείν» πειστικώς (probabiliter –παρένθεση Mack) για οποιοδήποτε ζήτημα περιλαμβάνεται σ' έναν λόγο. Έτσι, αν είμαστε προετοιμασμένοι να κατανοήσουμε την αλήθεια, το ο,τιδήποτε ανήκει στην εύρεση θα' ναι κομμάτι της διαλεκτικής…»* (μτφ.

δική μας), σελ.168, κεφ.8, στο Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993), ενώ το αυθεντικό κείμενο του Agricola βρίσκεται στη σελίδα 192, υποσημείωση 2, του "De Inventione Dialectica" with Alardus's commentary (Cologne 1539), επανέκδοση Niewkoop 1967, Frankfurt 1967, που χρησιμοποιεί ο Mack (οι μεταφράσεις είναι δικές μας, από την μετάφραση του Mack).
Για την σημασία της τάξεως /διαθέσεως στη θεωρία των ρητορικών καθηκόντων (movere, docere, delectare), βλέπε κεφ.10, σελ.203-226, ομοίως στο Peter Mack "Renaissance Argument" (1993). Θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω στην εργασία μας για το ζήτημα αυτό, απλά σε τούτο το σημείο θα διευκρινίσουμε πως ο Agricola θεωρεί πως το movere και το delectare είναι κυρίως ρητορικά καθήκοντα, στα οποία όμως εμπλέκεται και το διαλεκτικό docere. Άλλωστε, ο Agricola είχε την άποψη πως *«…ο λόγος μπορεί να διδάξει χωρίς να ικανοποιεί και να προτρέπει, αλλά δεν μπορεί να ικανοποιεί και να προτρέπει χωρίς να διδάξει…»* (μτφ. δική μας), σελ.124, κεφ.6, ομοίως, με αυθεντική παραπομπή στη σελίδα 1 του "De Inventione Dialectica", υποσημείωση 17, σελ.124-125, στο βιβλίο του Mack.

[43] Η διευρυμένη τοπική θεωρία του Agricola βρίσκει εφαρμογή στην κατασκευή επιχειρημάτων, βεβαίων ή πιθανολογικών. Οπουδήποτε η τοπική αυτή συναντάει πρόβλημα στην κατασκευή τέτοιων επιχειρημάτων, είτε γιατί δεν υπάρχουν οι κατάλληλοι τόποι για την εύρεση του επιχειρήματος, είτε γιατί οι τόποι που μπορούν να χρησιμοποιηθούν είναι προβληματικοί ως αντιφατικοί, υπεράριθμοι ή εισάγουν ένα επιχείρημα εν αμφιβόλω για ένα ζήτημα που πρέπει ν' αποδειχτεί και να τεκμηριωθεί, ο Agricola χρησιμοποιεί την έννοια του μέσου όρου του επιχειρήματος. Ενός στοιχείου, δηλαδή, που είναι εξωτερικό στην συλλογιστική διαδικασία και πρέπει να αποδειχθεί αληθώς ελέγξιμο, ώστε να μετέχει επιτυχημένα στην λογική απόδειξη που το επιχείρημα διεκδικεί να επιτύχει. Το στοιχείο αυτό για τον Agricola, μπορεί να προέρχεται από μια τοπική ανάγνωση και έναν τοπικό συνδυασμό, και όχι απαραιτήτως από μια αξιωματική a priori διατύπωση. Η προβληματικότητα ενός επιχειρήματος μπορεί να «γιατρευθεί» εκ της τοπικής θεωρίας, αν υπάρξουν οι κατάλληλοι συνδυασμοί που αφορούν τα στοιχεία των τόπων, με κάποια πιθανή εξωτερική παρέμβαση. Η θέση του αυτή αντιβαίνει τη λογική θεωρία του Βοήθιου, που προϋποθέτει a priori αξιωματικούς ορισμούς και θέσεις, χωρίς ιδιαίτερη εφαρμογή της δυνατότητας που οι ίδιοι οι τόποι δίνουν για βελτίωση της αποδεικτικότητας του επιχειρήματος. Βλέπε ιδιαίτερα, κεφ.7, σελ.130-167 και ιδίως σελ.138-145 από Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.4, σελ.78-82 και κεφ.5, σελ.124-128 ιδίως από Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990), και κεφ.5, σελ.92-130, από Walter Ong "Ramus: Method and the Decay of Dialogue" (2004).

[44] Για την διάκριση της ράμειας διαλεκτικής καθώς και για την έννοια της διαλεκτικής του μεθόδου ως «κρύπσις» ή «υστερολογία», βλ. Ong (2004), σελ.245 και επόμενα. Στο Κεφάλαιο 5 της εργασίας μας, θα επανέλθουμε συγκεκριμένα στη ράμεια έννοια της διαλεκτικής του ως μεθόδου. Το βιβλίο του Walter Ong, "Ramus: Method and the Decay of Dialogue", (2004), αποτελεί ίσως την καλύτερη μελέτη του έργου του Ramus. Ο Ramus, μέσα από τις επιμέρους διαφοροποιήσεις του, συμπληρώνει θα λέγαμε τον Agricola από την άποψη ότι ο Ramus μιλάει περισσότερο για την έννοια της διαλεκτικής κρίσης, ενώ ο Agricola μιλάει περισσότερο για την έννοια της διαλεκτικής εύρεσης. Για τον Ramus, η έννοια της διαλεκτικής κρίσης εκφράζεται αρχικά με την έννοια της iudicium και κατόπιν εξισώνεται με την έννοια της dispositio. Για τον Ramus, η διαλεκτική ορίζεται το 1543 ως «…η ικανότητα του συνομιλείν», σελ.176, στο Walter Ong (2004) και σταδιακά καταλήγει να γίνεται μια αυστηρή εκπαιδευτική πειθαρχία (disciplina) του διδάσκειν (docere), ως αυστηρή «επιστημονική, μεθοδική διδασκαλία» που αρμόζει στον λογικό /διαλεκτικό. *«Η Μέθοδος είναι διάταξις με την οποία, από πολλές ομοιογενείς διατυπώσεις, καθεμία γνωστή μέσω μιας κατάλληλης κρίσης [μέσα από τον τρόπο με τον οποίο ένα αξίωμα γιγνώσκεται, δίχως εξάρτηση από συλλογισμούς] ή από την κρίση ενός συλλογισμού, αυτή η διατύπωση τοποθετείται πρώτη η οποία είναι πρώτη στην απόλυτη σειρά της γνώσης, επόμενη η επόμενη, κ.ο.κ. και έτσι, υπάρχει μια συνεχής πρόοδος από τα καθολικά στα ενικά…»* (μετάφραση δική μας), λέει το 1569 στην Διαλεκτική του, βλέπε σελ.249 ομοίως, για να μπορέσει να ξεκαθαρίσει το τοπίο για τον ρόλο της διαλεκτικής ως κύριας λειτουργίας του λόγου. Η ταύτιση της έννοιας της μεθόδου με την διάταξη (dispositio) απολυτοποιεί και την σχέση ρητορικής-διαλεκτικής. Η πρώτη λειτουργεί ως συμπλήρωμα της δεύτερης, όντας περιορισμένη στις έννοιες της έκφρασης (elocutio) και της υπόκρισης (actio) που σταδιακά τυγχάνει ελάχιστης προβολής από τον Ramus. Για την έννοια και τη λειτουργία της ράμειας ρητορικής, βλέπε κεφ.12, σελ.270-292, στο βιβλίο του Ong, κεφ.17, σελ.334-355 στο βιβλίο του Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.14, σελ.152-160 στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.4, σελ.227-238 στο βιβλίο των Brian P. Copenhaver-Charles B. Schmitt, "Renaissance Philosophy" (1992), κεφ.5, σελ.128-133 στο βιβλίο του Thomas Conley, "Rhetoric in the European Tradition" (1990). Σταδιακά, στα επόμενα κεφάλαια της εργασίας μας θα αναφερθούμε στο μεγάλο πλήθος των ζητημάτων που σχετίζονται με τις έννοιες και τις σχέσεις της διαλεκτικής και της ρητορικής τέχνης.

[45] Η κατεύθυνση της θεωρίας του επιχειρήματος και της ρητορικής του 20ου αιώνα δημιούργησε τάσεις και σχολές που εκκινούν από αυτό το ζήτημα. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Bizzel-Herzberg "Readings from Classical times to the Present" (1990), στο κεφάλαιο που αναφέρεται για την ρητορική παράδοση του 20ου αιώνα, τμήμα 5, σελ.897 και επόμενα. Επίσης, βλέπε και το βιβλίο του Ernesto Grassi "Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition" (2001), στη βιβλιογραφία μας. Το επιχείρημα του βιβλίου του Ong

εδράζεται στην πρόθεση του να δείξει πώς ο Ramus, σχηματοποιώντας διαγραμματικά και μορφικά /συλλογιστικά την εκπαιδευτική του πειθαρχία, φτάνει στο σημείο να εξαλείψει σταδιακά την έννοια της διαλογικής αμφισημίας και έντασης από αυτήν.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 2ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

[46] Στην περίοδο της Αναγέννησης, ιδίως, οι δύο έννοιες αυτές συνιστούν αρκετούς ρητορικούς και διαλεκτικούς κοινούς τόπους. Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε εκείνους που αφορούν τον κάτοχο της φαντασίας, ρήτορα, ως διαμορφωτού του πολιτισμού των συνανθρώπων του, καθώς και αυτούς που τονίζουν τη σημασία της φαντασίας στην δημιουργία μιας ευγλωττίας (elocutio) που' ναι ακαταμάχητη και άκρως πειστική. Προς την κατεύθυνση αυτή, ο Phillip Melanchthon (1497-1560) στο έργο του "The Praise of Eloquence", όπως παρατίθεται τμηματικά στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.10, σελ.97-110, θα επισημάνει το εξής: *«Μπορεί ένας ζωγράφος να μιμηθεί επιτυχώς τη μορφή ενός σώματος αν δεν έχει ένα σύστημα για να διαχειριστεί το μολύβι του, το χέρι του κινείται στην τύχη και οι γραμμές του σύρονται δίχως τέχνη; …Διότι, όπως αναπαριστούμε σώματα μέσω των χρωμάτων, έτσι αναπαριστούμε τις πραγματικές μας απόψεις μέσω του λόγου…»*, σελ.100-101. Για να συμπληρώσει: *«Πραγματικά, δεν θα ικανοποιήσεις έναν αναγνώστη σου με οποιουδήποτε είδους λόγο, αλλά θα πρέπει να προσπαθήσεις ιδιαίτερα και να μελετήσεις, ώστε ν' αποκτήσεις τις ικανότητες μέσω των οποίων θα μπορείς να εκφράσεις τις σκέψεις σου μπροστά στα μάτια των άλλων και να πεις με τον κατάλληλο τρόπο εκείνο το οποίο το ζήτημά σου απαιτεί, γιατί ετούτο σημαίνει το να μιλάς με γοητεία»* (μτφ δική μας), ομοίως, σελ.101. Η ταύτιση της ρητορικής με τη ζωγραφική μέσω της έννοιας των χρωμάτων του λόγου είναι κοινός τόπος, όπως και η διαδικασία του «προ ομμάτων ποιείν», των λόγων του ρήτορος στα μάτια των ακροατών του, μέσω της φαντασιακής του δύναμης και λειτουργίας. Παρακάτω θα εξετάσουμε την διαδικασία και τις αριστοτελικές της καταβολές. Για να συμπληρώσει ο Melanchthon πως η φρονησιακή /εμπειρική κρίση είναι διδακτή από την μελέτη του σωστού λόγου και ότι μέσω της σωστής μίμησης του ήθους και του λόγου των άλλων (κλασικών θεωρητικών) η κρίση του καθενός ενισχύεται και δυναμώνει (ομοίως, δες ιδιαίτερα σελ.103 και επόμενα). Αυτό είναι περίπου το βασικό πλαίσιο /άξονας στο οποίο κινείται η συζήτηση για τις έννοιες κρίσης-φαντασίας κατά την Αναγέννηση, με κάποιες παρεκκλίσεις… Για την σημασία του ρήτορος ως θεμελιωτού του πολιτισμού των άλλων, βλέπε Κοϊντιλιανός, "Institutio Oratoria" (1989), βιβλίο II xvi 8-12, σελ.321-323 της μετάφρασης του H.E. Butler, της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press. Η άποψη αυτή είναι κοινός τόπος και στον Κικέρωνα στο "Brutus", κεφ.xv. 59, σελ.59, σειρά Loeb Classical Library, μετάφραση G.L. Hendrickson – H.M. Hubbel, Harvard University Press, 2001. Βλέπε επίσης και το βιβλίο του Rebhorn. Για τις έννοιες της κρίσης και της φαντασίας στην πρώιμη νεωτερικότητα, θα τονίζαμε πως χρησιμοποιούνται σ' ένα διαφορετικό εννοιολογικό συγκείμενο αναφοράς, με τρόπο περισσότερο μεθοδολογικό και επιστημολογικό. Συνεχίζουν όμως και να μεταφέρουν αντιλήψεις του προηγούμενού τους, αναγεννησιακού διαλόγου, μέσα σ' ένα διαφορετικό ίσως επίπεδο σημασιολόγησης και ερμηνείας, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω στην εργασία μας.

[47] Όπως και πριν, με τις έννοιες της ρητορικής και της διαλεκτικής, έτσι και γι' αυτές τις έννοιες, η συζήτηση για τον επικαθορισμό της εννοιολογικής τους στοιχείωσης σε οριστικό και τελικό επίπεδο είναι, πάντα, μια συζήτηση «εν τω γεννάσθαι», διαχρονικά δυναμική και εν εξελίξει.
Για τη σχέση κρίσης-φαντασίας στην Αναγέννηση, βλέπε την προηγούμενή μας υποσημείωση για τον βασικό άξονα της συνάφειάς τους. Για την σχέση τους στο χομπεσσιανό μεθοδολογικό πρότυπο αναφοράς, βλέπε το βιβλίο του Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) και ιδιαίτερα τα κεφάλαια 3 (σελ.111-137) και 5 (σελ.181-213) από το πρώτο μέρος του, με τίτλο "Classical Eloquence in Renaissance England", καθώς και όλο το τμήμα Β' του βιβλίου του που αναφέρεται στον Hobbes. Απ' αυτό το τμήμα, βλέπε ειδικά το κεφ.10, σελ.376-425, για την έννοια της ρητορικής πρακτικής του Hobbes. Επίσης, βλέπε στο «Λεβιάθαν» (1989) της ελληνικής έκδοσης της βιβλιογραφίας μας, τα κεφάλαια 1 έως 5, σελ.83-120 για την έννοια της χομπεσσιανής φαντασίας και τη σχέση της με τις έννοιες της αίσθησης, του συνειρμού των φαντασιών, της ομιλίας και του λόγου και της επιστήμης αντίστοιχα, από το πρώτο μέρος «Περί Ανθρώπου», του τόμου Α' της έκδοσης.
Για την σχέση κρίσεως και φαντασίας στο καρτεσιανό πρώιμο έργο "Regulae Ad Directionem Ingenii – Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος" (1976) στη βιβλιογραφία μας, βλέπε ιδίως τον κανόνα 12, σελ.83-107, όπου αναφέρονται οι τρόποι με τους οποίους η φαντασία μπορεί να ερεθίσει τη νόηση και ως εντύπωση εξωτερικών πραγμάτων που μεταφέρονται δια των αισθήσεων, να οδηγήσει την νόηση σε κρίση περί των ιδεών των αντικειμένων που παρουσιάζονται σ' αυτήν για στοχασμό. Βλέπε ομοίως και κανόνα 14, σελ.117-135. Για την έννοια της φαντασίας και τη σχέση της με την κρίση, ως συστατικό ενέργημα της ψυχής κατά την καρτεσιανή φυσιολογία των παθών, βλέπε «Τα Πάθη της Ψυχής» (1996), άρθρα 20-21, σελ.108-110.

[48] Η διάκριση της διαλεκτικής ως θεωρία και μελέτη του επιχειρήματος ενός λόγου, από τον Κικέρωνα, γίνεται στο έργο του "Topica", κεφ.2.6, σελ.387, στην σειρά Loeb Classical Library από τις εκδόσεις Harvard University Press (1993). Ο Κικέρωνας διακρίνει πως η κάθε συστηματική μελέτη ενός επιχειρήματος έχει δύο τμήματα, το ένα εκ των οποίων ασχολείται με την εύρεση των επιχειρημάτων και το άλλο με την κρίση της ισχύος και της αξιοπιστίας τους. Θεωρεί πως ο Αριστοτέλης ασχολήθηκε και με τα δύο, ενώ οι Στωικοί μόνο με την κρίση μέσω της επιστήμης την οποία ονόμασαν διαλεκτική, αδιαφορώντας για την τοπική, τη θεωρία δηλαδή των λογικών τόπων της διαλεκτικής inventio. Ο Agricola επιζητά να ασχοληθεί κυρίως με την έννοια της διαλεκτικής ως εύρεση και κατόπιν ως κρίση, μη

παραλείποντας όπως τονίζει ο Peter Mack στο "Renaissance Argument" (1993), κεφ.8, σελ.168, να ασχοληθεί με την έννοια της κρίσης ως κομμάτι που δύναται να αφορά και την ρητορική. Σαφώς δίνει έμφαση στη διαλεκτική εύρεση, κάτι που φανερώνει και ο ιδιόμορφος τίτλος του έργου του "De Inventione Dialectica", προσπαθώντας όμως παράλληλα, όπως αναφέραμε στο προηγούμενό μας κεφάλαιο, να εξετάσει τα φαινόμενα της ρητορικής και της διαλεκτικής τέχνης συζευκτικά και συμπληρωματικά. Βλέπε ιδιαίτερα κεφ.6-9, ομοίως, σελ.117-202. Για την έννοια της κρίσης στην καρτεσιανή μεθοδολογία, βλέπε το «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» (1976), όπως αναφέραμε και στην προηγούμενή μας υποσημείωση και, επίσης, τις παραγράφους 33 και 34 από το τρίτο μέρος του βιβλίου «Λόγος περί της Μεθόδου» (1976), σελ.26-27. Για την έννοια της κρίσης ως διάταξη (dispositio) στον Ramus, βλέπε κεφ.11, σελ.225-269, από το βιβλίο του Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" και ιδίως σελ.245 και επόμενα, όπου η έννοια της ράμειας μεθόδου ταυτίζεται με την έννοια της dispositio.

[49] Θα λέγαμε πως η κρίση, ως έννοια, ορίζεται εδώ με τρόπο αρνητικό και αφαιρετικό. Η κρίση είναι εννοιολογικά ό,τι δεν μπορεί να είναι η φαντασία, ύστερα από τη διαμεσολάβηση της τελευταίας στον επικαθορισμό των στοιχείων της πρώτης. Και αντίστροφα, το ίδιο ισχύει και για την φαντασία. Άρα βλέπουμε πως, ουσιαστικά, οι δύο έννοιες αλληλονοηματοδοτούνται έστω και αν επιτελεστικά μπορούν, σε κάποιο βαθμό, να διακριθούν. Η σχέση κρίσης-φαντασίας καθρεφτίζει την προβληματική περί ratio-oratio. Πότε χρησιμοποιείται η μία, μέχρι ποιον βαθμό και πότε πρέπει να χρησιμοποιηθεί η άλλη. Και κατ' επέκταση, για ποια ζητήματα είναι αρμόδια η μια και για ποια η άλλη. Το ζήτημα των σχέσεων αυτών είναι τόσο γνωσιολογικό όσο και αισθητικού /εκφραστικού χαρακτήρα.

[50] Αν επιχειρούσαμε να αναφερθούμε στο καρτεσιανό έργο για τον γνωσιολογικό ρόλο της κρίσης και της φαντασίας, θα κάναμε μιαν αναφορά αναμφισβήτητα στους κανόνες 8 και 12 του έργου του Descartes, «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» (1976) στη βιβλιογραφία μας. Στον κανόνα 8, σελ.59-69, ο Καρτέσιος υποστηρίζει πως το πρώτο πράγμα που μπορεί να συλλάβει κάποιος και να γνωρίσει, πριν ζητήσει να μάθει όλα τα άλλα, είναι η νόηση καθαυτήν. Τα άλλα δύο όργανα γνώσης του ατόμου είναι η αίσθηση και η φαντασία, όπου μαζί με την μνήμη είναι ικανότητες βοηθητικές ή βλαπτικές της νοήσεως (κρίσεως). Μόνο η νόηση έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει μέσω της κρίσης τόσο τον ίδιο τον φορέα της (υποκείμενο), όσο και αυτά που υπάρχουν για να γνωριστούν, τα οποία χωρίζονται σε: α) απλές και γνωστές φύσεις που συλλαμβάνει η νόηση (πνευματικές, σωματικές ή μεικτές) και β) σύνθετες φύσεις που συνθέτει η νόηση ή απλώς τις συλλαμβάνει ενόσω αυτές προϋπάρχουν έτσι. Παρακάτω, στον κανόνα 12, σελ.99, ο Descartes εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο η φαντασία μέσω των αισθήσεων μεταφέρει την εικόνα των πραγμάτων που είναι αντικείμενα της νοήσεως σ' αυτήν, και αποτελεί έναν συμπληρωματικό σύμμαχό της ή έναν αμφίβολο υποστηρικτή της, που μπορεί ανά πάσα στιγμή να μεταφέρει εικόνες και ιδέες πραγμάτων που δεν αντιστοιχούν πραγματικά στις αληθινές μορφές των πραγμάτων και τις οποίες θα πρέπει να εξετάσει προσεκτικά η κρίση, προκειμένου ν' αποφανθεί οριστικά.
Στο κεφάλαιο 2 του «Λεβιάθαν», σελ.87-93, Τόμος Α' της ελληνικής έκδοσης στην βιβλιογραφία μας, ο Hobbes θα εξετάσει τις έννοιες κρίση (νόηση), φαντασία και μνήμη ως παράγοντες της ανθρώπινης έλλογης γνώσης. Ο τρόπος που οι παραπάνω έννοιες συλλειτουργούν, ώστε το υποκείμενο να γνωρίσει και να διακρίνει, είναι περιπεπλεγμένες και από την ανάλυσή του καθίσταται σαφές ότι οι εντυπώσεις των πραγμάτων, όπως μεταφέρονται δια της φαντασίας, η οποία είναι τόσο μια μορφή αίσθησης όσο και μνήμης, δίνουν στην φαντασία την δυνατότητα να' ναι σύνθετη ως μια μορφή καθαρής (επι)νόησης. Βλέπε ιδιαίτερα, σελ.88-89 και 93. Για ν' αναγνωρίσει τελικά ο Hobbes πως: *«Η νόηση που χαρακτηρίζει τον άνθρωπο είναι η νόηση όχι μόνο με τη μορφή της βούλησής του, αλλά και των εννοιών και των σκέψεών του, όπως αρθρώνονται με την διαδοχή και την συνύφανση των ονομάτων των πραγμάτων σε καταφάσεις, αρνήσεις κι άλλες μορφές του λόγου…»* (μτφ Γρ. Πασχαλίδης- Αιμ. Μεταξόπουλος), ομοίως σελ.93. Μια φαντασία, ως νόηση ή επινόηση σε σημασιολογικό επίπεδο, αφορά κυρίως την μορφή και την ανάλυση του λόγου σε λογικό και εκφραστικό επίπεδο –δηλαδή, σε διαλεκτικό και ρητορικό.

[51] Εύχρηστο θα ήταν να κάνουμε στο σημείο αυτό μια βασική διάκριση, μεταξύ των εννοιών της φαντασίας και του φαντασιακού. Η φαντασία, ως ευρύτερο στοιχείο της νόησης μπορεί να έχει εμπειρικό ή νοητικό χαρακτήρα, ενώ το φαντασιακό αποτελεί κυρίως μια ψυχική / ψυχολογική επένδυση του υποκειμένου, σε μια διαφορετικού είδους αποκωδικοποίηση της συμβολικής χροιάς του λόγου. Αναμφίβολα, τόσο κατά την Αναγέννηση όσο και κατά την πρώιμη νεωτερικότητα, η έννοια της φαντασίας χρησιμοποιείται και με τους δύο τρόπους, δηλαδή τόσο ως αυστηρό γνωσιοθεωρητικό εργαλείο όσο και ως μέσο ενός περισσότερο αυθαίρετου (ως συστηματικά μη απόλυτα έλλογου θα λέγαμε) τρόπου σκέψης και έκφρασης. Το όλο ζήτημα αφορά τη σχέση ratio-oratio και το πότε η φαντασία χρησιμοποιείται περισσότερο με τρόπο έλλογο (ως συγκροτητική και επιβοηθητική της νόησης) και πότε ως έκφραση και αποτύπωση ρητορικών παθών, τροπικών μορφών και σχημάτων, λιγότερο δηλαδή έγκυρων, φαινομενικά, μορφών σκέψης και έκφρασης. Ο Κικέρωνας στον "Brutus", κεφ.xv 59, σελ.59, της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press (2001), θα θέσει το πλαίσιο των σχέσεων ratio-oratio: *«Όπως ο λόγος είναι η δόξα του ανθρώπου (ως λογική –παρένθεση δική μας όπως και μετάφραση), έτσι και το φως (lumen) της λογικής είναι η ευγλωττία… γιατί ο ελληνικός όρος πειθώ, είναι η δουλειά του ρήτορος την οποία αυτός θα πρέπει να επιτελέσει»*, για να τονίσει με την

σειρά του την θέση της ρητορικής ως «πειθούς δημιουργός» στον πλατωνικό διάλογο «Γοργίας» (453^{A}) (σύμφωνα με την υποσημείωση b σελ.58, ομοίως παραπάνω). Με βάση την παραπάνω διατύπωση, αρκετά αργότερα, το 1605, στο έργο του "The Advancement of Learning", ο Francis Bacon θα υποστηρίξει: *«Το καθήκον και η υποχρέωση της ρητορικής είναι το να εφαρμόσει την Λογική στην φαντασία για την καλύτερη κινητοποίηση της βούλησης…»*, στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.23, σελ.268, μετάφραση δική μας. Για να προσθέσει πως *«…η Λογική (ως νόηση) παρεμποδίζεται… από τρία μέσα: το σόφισμα το οποίο ανήκει στην λογική, από την φαντασία ή εντύπωση η οποία ανήκει στην ρητορική και από το πάθος ή συναίσθημα το οποίο ανήκει στην ηθική»*, ομοίως σελ.269 (μετάφραση δική μας). Για να καταλήξει πως όλες οι δυνάμεις και οι τέχνες του ανθρώπου θα πρέπει να ενισχύουν την λογική του (ομοίως σελ.269), με όποιον τρόπο και αν χρησιμοποιούνται (βιβλίο 2, της μετάφρασης του Rebhorn από το "The Advancement of Learning" του Bacon). Το ζήτημα είναι ευρύτατο και θα επιχειρήσουμε να το προσεγγίσουμε στο πλαίσιο τούτου του κεφαλαίου και της εργασίας μας ευρύτερα παρακάτω, πάντα με την υπενθύμιση πως στο πλαίσιο του διαλόγου περί των εννοιών αυτών, τόσο στην Αναγέννηση όσο και στην πρώιμη νεωτερικότητα που μας απασχολούν εδώ, η σχέση κρίσεως (ως μορφή και λειτουργία της νοήσεως) και φαντασίας (ως συγκροτητικής αλλά και ως αντιθετικής λειτουργίας της νόησεως) βρίσκεται στο επίκεντρο των σχέσεων διαλεκτικής /λογικής – ρητορικής, με τρόπο ενίοτε στενό αλλά και ευρύτερο.

[52] Θα μπορούσαμε, στο σημείο αυτό, να κάνουμε μια κρίσιμη αναγωγή των όρων του ζητήματός μας στο πλαίσιο των σχέσεων ενός άλλου σημαντικού διπόλου εννοιών, αυτών του μηνύματος, που κάθε φορά αποτελεί το περιεχόμενο ενός λόγου που διαρθρώνεται και του κώδικος, με τον οποίο αυτό το μήνυμα επιχειρείται να μεταδοθεί και να αναγνωρισθεί, από τους συντάκτες και τους ακροατές /θεατές του. Προς την κατεύθυνση αυτή κινείται στο βιβλίο του ο Thomas Cole, στο "The Origins of Rhetoric in Ancient Greece", The Johns Hopkins University Press (1991). Σ' αυτό, ο Cole εξετάζει επισταμένος το φαινόμενο των σχέσεων ρητορικής και λογικής έως και τον 4^{ο} π.Χ. αιώνα, επιχειρώντας να καθορίσει τα όρια και το περιεχόμενο των εννοιών ρητορική /διαλεκτική τέχνη και επιστήμη. Αναγνωρίζει πως δεν υφίσταται η δυνατότητα να μιλήσουμε για ρητορική επιστήμη ως τον 5^{ο} π.Χ. αιώνα και καθορίζει τους όρους των σχέσεων των τεχνών της ρητορικής και της διαλεκτικής μετά από τα έργα του Πλάτωνος και του Αριστοτέλους, που κατά τη γνώμη του, στοιχειοθετούν την έναρξη της δυνατότητας να αντιμετωπιστούν οι κλάδοι αυτοί ως επιστήμες. Με σαφές, όσο γίνεται, υλικό και σκοπό, και με μεθοδολογικό τρόπο συμπύκνωσης του μηνύματος του εκάστοτε λόγου και των τρόπων μετάδοσής του. Η σχέση των εννοιών res-verba κυριαρχεί στο έργο του. Κάτι ανάλογο επιχειρεί να κάνει και ο Ernesto Grassi, στο βιβλίο του "Rhetoric as Philosophy, The Humanist Tradition", Southern Illinois University Press, (2001). Αναζητώντας ν' αναγνωρίσει τα όρια των περιεχομένων των εννοιών της ρητορικής και της διαλεκτικής ως τέχνες ή επιστήμες, από την αρχαιότητα έως πρόσφατα, στις αρχές του 20^{ου} αιώνος, δίνει έμφαση στην σχηματοποίηση μιας ιδιαίτερης μορφής της ρητορικής γλώσσας, ως μεταγλώσσα θα λέγαμε, η οποία ταυτόχρονα με την ρητορική της δόμηση, στοιχείωση και έκφραση, αναζητεί διαχρονικά τα όριά της ώστε ν' αποτελέσει έναν έλλογο παράγοντα δόμησης σύγχρονων κοινωνικών, φιλοσοφικών, θρησκευτικών και πολιτικών θεμελίων της ανθρώπινης δράσης. Για τον Grassi, η έννοια του ornatus έχει σημαντικό ρόλο ως καθοριστικού και νοηματικού παράγοντα της τάξης, τόσο της νόησης όσο και της έκφρασης, που στοιχειοθετεί έναν ιστορικό, κοινωνικά προσανατολισμένο λόγο, ομόλογο μ' αυτόν της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Στη σελίδα 91 του βιβλίου του ο Grassi αναφέρει: *«Όσον αφορά το νόημα και τη σημασία του όρου ornatus, τον οποίο συνήθως σκεφτόμαστε ως "εξωτερική διακόσμηση", θα έπρεπε να συλλογιστούμε πως η έννοια αυτή (διάκοσμος) προέρχεται από τον ελληνικό όρο Κόσμος (Kosmos –στο κείμενο) η οποία αναφέρεται σε μια οντολογική προοπτική όσον αφορά τη "σχέση" (εισαγωγικά στο κείμενο) μεταξύ συγκεκριμένων τμημάτων και του όλου και οριοθετεί /ονομάζει την συγκεκριμένη τάξη που επικρατεί ανάμεσά τους. Ο ornatus λοιπόν, δεν είναι ποτέ κάτι που αναφέρεται μόνο σε επιμέρους (τμήματα –δικό μας), σε απομόνωση. Μόνο εν σχέσει με κάτι άλλο, ένα όλον, η έννοια ενός εκάστου επιμέρους λαμβάνει το ουσιαστικό του νόημα και γίνεται μέρος μιας διαδραστικής συσχέτισης»* (μτφ. δική μας). Για να προτείνει παρακάτω, μιαν ανάγνωση του Κικέρωνος στο "De Natura Deorum" κατά την οποία ο λατίνος ρήτορας χρησιμοποιεί την έννοια του διακόσμου ως ρυθμιστική μιας τάξης και έκφρασης λόγου συνολικής. (Βλέπε ομοίως, σελ.91 και υποσημείωση 56 του Grassi), καθώς και την σκέψη ότι μόνο η ρητορική διάνοια (ingenium) και όχι η διαλεκτική ratio, είναι ικανή να συλλάβει, υπό συγκεκριμένες συνθήκες περίστασης και αναφοράς, το σαφές νόημα του μηνύματος που επιδιώκεται να συμπεριληφθεί στην τάξη ενός λόγου που μεταδίδεται. Στην τελευταία διαπίστωση καταλήγει, ερμηνεύοντας το έργο του ουμανιστή Leonardo Bruni (1369-1444), ο οποίος προσπάθησε μέσω της κειμενικής του μετάφρασης να επανακαθορίσει τα όρια των σχέσεων ratio-oratio στην πρώιμη Αναγέννηση και να δημιουργήσει, κατά τον Grassi, ένα νέο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο του ρητορικού λόγου σε συνάρτηση πρωτίστως με το περιβάλλον της εκάστοτε διαμόρφωσής του (ad hoc). Βλέπε ομοίως, σελ.89 και επόμενα, καθώς και κεφ.2, σελ.76-85 από το Brian P. Copenhaver – Charles B. Schmitt, "Renaissance Philosophy", Oxford University Press, 1992, για τον Leonardo Bruni.

[53] Βλέπουμε δηλαδή ξεκάθαρα πως ένας επιστημονικός λόγος θα πρέπει να συνδυάζει παράλληλα και με τρόπο αποτελεσματικό, στοιχεία και ιδιότητες τόσο της ρητορικής (σαφήνεια, ευκρίνεια, καθαρότητα), όσο και της διαλεκτικής τέχνης (εγκυρότητα, αυστηρότητα, απόδειξη). Η διαμεσολάβηση της κρίσης και της φαντασίας τόσο στην πρόσληψη των ιδιοτήτων αυτών, όσο και στην αποτύπωσή τους, είναι κρίσιμη,

καθοριστική και πολύπλευρη. Θα μπορούσαμε, ως παράδειγμα επιδιώξεων αυτής της μορφής λόγου, να αναφέρουμε την επικεφαλίδα του κανόνος 9 του Ντεκάρτ, σελ.71 στο πρώιμο έργο του «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» (1976), της έκδοσης στη βιβλιογραφία μας, όπου αναφέρεται ο Καρτέσιος στις έννοιες της ευκρίνειας και της σαφήνειας του ornatus, ενσωματώνοντας όμως αυτές ως μεθοδολογικά του εργαλεία στην αναζήτηση της αλήθειας των παρατηρούμενων πραγμάτων, μέσω της διαδικασίας της ενόρασης. Και για την περίπτωση όμως του ίδιου του ρητορικού λόγου, ως μέσου πειθούς, οι έννοιες της επιστημονικής του ελεγξιμότητας δεν εκλείπουν. Ο ρητορικός λόγος, αν και εμφορείται από το πνεύμα του μη απολύτως ελλόγου, δεν θα πρέπει να φτάσει στο σημείο να είναι α-νόητος, υπερφορτωμένος και λειτουργικά προβληματικός. Τονίζει χαρακτηριστικά ο Melanchthon στο έργο του "The Praise of Eloquence", σελ.97-110, στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), τμήμα του οποίου μεταφράζει ο Rebhorn: *«Η γοητεία (του λόγου) κατοικεί στην αγνή και φυσική εμφάνιση της γλώσσας και αν δεν προσέξεις τα παραπάνω, όχι μόνο θα μιλάς δίχως χάρη και κακοτρόπως αλλά ακαταλλήλως, παράξενα και ανόητα… γιατί όταν παραμορφώνεις την αληθινή δομή /μορφή του λόγου εξαιτίας μιας ασυνήθιστης διάταξης, τον κάνεις εντελώς τερατώδη και παράξενο»* (μετάφραση δική μας). Για ν' αναφερθεί σ' έναν επιπλέον κοινό τόπο της ρητορικής και κατά την Αναγέννηση, ότι δηλαδή ο λόγος (και δη ο ρητορικός) θα πρέπει να' ναι σαν ένα όμορφο και εύσχημο σώμα που προκαλεί γοητεία μέσω της αρμονικής διάταξης των μερών του, και όχι σαν ένα δυσανάλογο και τερατώδες μόρφωμα υπερβολής και ασυναρτησίας. Βλέπε ομοίως, σελ.100, όπως παραπάνω. Ανάλογη είναι και η γνώμη του Bacon, στο απόσπασμα που μεταφράζει ο Rebhorn απ' το έργο του "The Advancement of Learning", σελ.261-272 στο βιβλίο του: *«…το να ντύνεις και να στολίζεις την παραδοξότητα ακόμη και της ίδιας της φιλοσοφίας με συνετό και αληθοφανή εκφραστικό τρόπο (elocutio) δεν είναι μια ενέργεια η οποία θα πρέπει βιαστικά να γίνει αντικείμενο καταδικασμού»* (μετάφραση δική μας), βλέπε ομοίως, σελ.267. Έστω και αν παρακάτω ο ίδιος θα δηλώσει: *«Ακόμη και αν νομίζουμε πως ελέγχουμε τα λόγια μας…τούτα διαστρεβλώνουν και διαστρέφουν την κρίση μας κάποιες φορές. Η λύση βρίσκεται όταν αναγνωρίσουμε πως σ' όλες τις φιλονικίες και τις αμφισβητήσεις, είναι απαραίτητο να μιμηθούμε τη σοφία των μαθηματικών, καταγράφοντας πρώτα απ' όλα τους ορισμούς των λέξεων και των όρων μας, με τρόπο ώστε οι άλλοι να γνωρίσουν πώς τους δεχόμαστε και τους κατανοούμε και αν συμβαδίζουν με μας ή όχι…»* (μτφ δική μας). Για την άποψη του Bacon αυτή απ' το "The Advancement of Learning", σελ.134 του αυθεντικού του έργου, εκδόσεις G.W. Kitchin, London 1915, βλέπε κεφ.8, σελ.297-298 και ειδικά υποσημείωση 28 στο Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996). Πάντοτε η έκφραση δεν θα μπορεί να αντανακλά το είδος της σκέψης που επιδιώκεται να δηλωθεί απόλυτα, ξεκάθαρα και σαφώς, αλλά όταν θα το κάνει θα πρέπει να το κάνει με σαφήνεια και ενάργεια.

[54] Η έννοια της «συνηθισμένης χρήσης» της γλώσσας δεν οδηγεί αναγωγικά σε μια γλωσσική υπεραπλούστευση, που θα ήταν καταστροφική και δομικά για την ίδια τη γλώσσα, αλλά αναφέρεται σε μια γλωσσολογική πρακτική της διατήρησης του ελάχιστου τουλάχιστον νοήματος των εννοιών της, για τους φορείς-χρήστες της. Αναφέρει χαρακτηριστικά ο Valla: *«Οφείλουμε σαφώς να ομιλούμε σύμφωνα με τους κανόνες της γραμματικής, αλλά τα καλά λατινικά είναι πολύ πιο σημαντικά απ' την καλή γραμματική. Δηλαδή, θα έπρεπε να μιλούμε όχι τόσο σύμφωνα με τους κανόνες της τέχνης όσο σύμφωνα με τη χρήση των ήδη γνωστών και εκφραστικών όμορφων (πραγμάτων –δικό μας), το οποίο είναι η μεγαλύτερη τέχνη. Γιατί, ο καθένας γνωρίζει ότι το πιο σημαντικό κομμάτι του λόγου εξαρτάται απ' την χρήση και την αυθεντία. Η συνηθισμένη χρήση είναι ο πιο αξιόπιστος οδηγός για την γλώσσα»*, σελ.217 στη "Repastinatio Dialecticae et Philosophiae", όπως μεταφράζεται στο Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.4, σελ.94 και υποσημείωση 46 (μετάφραση δική μας).
Για τον Agricola, η καθημερινή και συνηθισμένη χρήση μιας γλώσσας εκφραστικής είναι ιδιαίτερα σημαντική και σχετίζεται με την κοινή σχεδόν νόηση του ρήτορος /ομιλητού και των ακροατών του: *«Μου φαίνεται ότι ο οποιοσδήποτε δεν υπάρχει δίχως την μέση νόηση, όταν συγκρίνει το μυαλό των ακροατών του με το πράγμα για το οποίο πρόκειται να μιλήσει και όταν κατανοήσει τι θέλει να επιτύχει με τον λόγο του, δεν θα αποτύχει να βρει τι είδους συναίσθημα επιθυμεί να προξενήσει σ' αυτούς (τους ακροατές –δικό μας)»*, σελ.208, κεφ.10 στο βιβλίο του Peter Mack και σελ.380 του "De Inventione Dialectica", υποσημείωση 9 ομοίως, από το αυθεντικό κείμενο του Agricola το οποίο παραθέτει ο Mack. Για να προσθέσει παρακάτω, ομοίως σελ.214, υποσημείωση 24 (σελ.395-397 στο αυθεντικό D.I.D.): *«Σε ένα κομμάτι λόγου (oratio στο κείμενο Mack) η ευχαρίστηση δεν ευρίσκεται καθ' αυτό στο θέμα του όσο στην έκφραση της μιμητικής γλώσσας η οποία το αναπαριστά»*, και παρακάτω, *«Τούτο θα πρέπει να αποδίδεται στην γλώσσα γιατί εξαρτάται από την ίδια τη δύναμη της γλώσσας και δεν είναι αποτέλεσμα της φύσης του ζητήματος…»* (μτφ δική μας). Η ίδια η θεωρία του Agricola για την χρήση των ρητορικών και διαλεκτικών τόπων αναγνωρίζει και εξοπλίζει τη χρήση τους μέσα στα όρια μιας γλώσσας εκφραστικής, ρητορικά δυναμικής και ευπροσάρμοστης, ανάλογα με την περίσταση του λόγου που εκφέρεται. Το ζήτημα όμως αυτό ακριβώς, της κοινής χρήσης και της ελαστικότητας της γλώσσας σε ορισμούς και διατυπώσεις που αποτελούν κοινούς τόπους πολλών διαφορετικών ανθρώπων, θα αποτελέσει και μεγάλο ζήτημα αμφιβολίας ως προς την ακρίβεια και την μονοσημαντότητα μιας επιστημονικής, διαλεκτικής και ρητορικής εν τέλει γλώσσας… Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η θέση του Bacon για τα «είδωλα της αγοράς», λέξεις και έννοιες που αποτελούν αποτέλεσμα κακής χρήσης και καταδυναστεύουν τόσο την έλλογη σκέψη όσο και την εκφραστική της διατύπωση. Βλέπε, σελ.264, κεφ.23 (261-272) από την παράθεση μέρους του "The New Organon" του Bacon, στο βιβλίο

του Peter Mack, όπως παραπάνω. Ο Bacon θεωρεί πως πολλές λέξεις χρησιμοποιούνται με κακό τρόπο, αδυνατούν να ορίσουν επακριβώς αυτό στο οποίο αναφέρονται ή αναφέρονται σε κάτι που δεν υπάρχει και μ' αυτόν τον τρόπο προκαλούν σύγχυση και δυσπιστία, ούσες αμφίσημες και ανακριβείς. Είναι η κακή χρήση που έχει οδηγήσει σ' αυτό το αποτέλεσμα γιατί οι λέξεις έχουν γίνει κτήμα πολλών βάρβαρων συνειδήσεων. Για να καταπολεμηθεί τούτο, ο Bacon αναζητά νέες μορφές έκφρασης και ορισμών, μαθηματικού και ακριβολογικού τύπου και αξιωματικής θεμελίωσης. Για την σχέση αυτή του Bacon με την σκέψη των Hobbes και Descartes επί του θέματος τούτου, θα αναφερθούμε και παρακάτω.

[55] Βλέπε Thomas Hobbes, «Λεβιάθαν» (1989), τόμος Β', σελ.326 της ελληνικής έκδοσης στην βιβλιογραφία μας. Για να σπεύσει στο ίδιο σημείο να επισημάνει όμως προσεκτικά: *«Πράγματι, όπου υπάρχει περιθώριο εξωραϊσμού και προτίμησης της πλάνης, πολύ περισσότερο περιθώριο υπάρχει για να εξωραΐζεται και να προτιμάται η αλήθεια, αν βέβαια αυτή χρειάζεται εξωραϊσμό…»,* ομοίως παραπάνω, σελ.326 του βιβλίου, σε μετάφραση των Πασχαλίδη Γρηγόριου – Μεταξόπουλου Αιμιλίου. Η τοποθέτηση αυτή του Hobbes δεικνύει την περίσκεψή του για το ζήτημα των σχέσεων ratio-oratio. Αν η σχέση αυτή φαντάζει προβληματική στις φυσικές επιστήμες όπου η λογική της αλγεβρικής τους παρουσίασης είναι δεδομένη και σχεδόν απέριττη, πόσο μπορεί να αμβλυνθεί η οξύτητά της στις λεγόμενες ηθικές επιστήμες που είναι συμβατικές όπως τονίζει ο Hobbes; (Για την διάκριση των επιστημών στον Hobbes, βλέπε ομοίως, κεφ.9, σελ.153-155, ιδιαίτερα τους πίνακες της διαίρεσής του της φιλοσοφίας και την εισαγωγή του Μεταξόπουλου, σελ.9-61, ιδιαίτερα στις σελίδες 31 και επόμενα). Στον πίνακα της σελ.155 βλέπουμε πως ο Hobbes έχει συμπεριλάβει την ρητορική και την λογική στις λεγόμενες συμβατικές επιστήμες, όπως και την ηθική και την ποίηση. Η έννοια της σύμβασης στον Hobbes έχει τον χαρακτήρα του συμβιβασμού, της παραχώρησης. Δηλαδή, οι έννοιες των επιστημών αυτών δεν είναι έννοιες οριστικά και οντολογικά αυθαίρετες, ούτε ανήκουν στο πρώτο είδος γνώσης του, ένα είδος εμπειρικής φρόνησης και μαρτυρίας που –όπως λέει και ο ίδιος σελ.153, ομοίως– συνιστούν μόνο μια αβέβαιη γνώση αίσθησης και μνήμης. Είναι έννοιες-εργαλεία, που έχουν προκύψει απ' την κοινή χρήση, η οποία έχει διαμορφώσει ένα συμβατικό, επιστημονικό πλαίσιο γνώσης, ορισμών και κανόνων συλλογισμού που στοχεύουν στην επαλήθευση ή μη, της υποθετικής επιστημονικής έρευνας που συνιστά το δεύτερο είδος της χομπεσσιανής γνώσης, αυτό της γνώσης της λογικής ακολουθίας ανάμεσα σε αποφάνσεις. Ο Hobbes ανάγει την εγκυρότητα της επιστημονικής γνώσης στην αλήθεια των αποφάνσεών του, την θέτει δηλαδή ως προτασιακό συμβατικό φαινόμενο και κατεξοχήν αντικείμενο της επεξεργασίας της γλώσσας και των εκφράσεών της. Αυτές ελέγχονται και επαληθεύονται ή όχι, δημιουργώντας κανονιστικότητες. Μια έγκυρη θέση για τις σχέσεις ρητορικής και λογικής στη φιλοσοφία του Hobbes εκφράζει ο Quentin Skinner στο βιβλίο του "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), εκδόσεις Cambridge University Press. Στα κεφάλαιά του 6-10, σελ.215-435, μελετά την σημασία της χομπεσσιανής έννοιας της πολιτικής κοινότητας και την μεταστροφή της σκέψης του Hobbes, όσον αφορά τις σχέσεις λογικής-ρητορικής από το "De Cive" και το "The Elements of Law" στον "Leviathan". Ο Skinner υποστηρίζει πως, ενώ αρχικά ο Hobbes επιζητά να αποστασιοποιήσει την έννοια της ρητορικής από την πολιτική επιστήμη και να εξετάσει την τελευταία ακραιφνώς ορθολογικά, μη αποδεχόμενος την σχέση ratio-oratio (βλέπε σελ.283 του βιβλίου του Skinner στο κεφάλαιο 7), επιτιθέμενος στις ρητορικές inventio και elocutio (σελ.257-284) και προσπαθώντας να εφαρμόσει την δική του μεθοδολογική άποψη περί αντικατάστασης της elocutio και του ornatus από την scientia (κεφ.8, σελ.294-326 και ιδιαίτερα 294-303), τελικά στον «Λεβιάθαν» κατανοεί πως τούτο δεν είναι απολύτως εφικτό γιατί τα πάθη των ανθρώπων είναι υπεράνω πάσης λογικής ανάλυσης και προκαθορισμού (σελ.426-437, επίλογος Skinner). Θα αναφερθούμε και παρακάτω στην ανάλυση του Skinner.
Για την έννοια της χομπεσσιανής επιστήμης, βλέπε επίσης R.S. Woolhouse «Φιλοσοφία της Επιστήμης, Β: Οι Εμπειριστές», κεφ.2, σελ.49-79, Εκδόσεις Στάχυ, 2000.

[56] Ο άνθρωπος για τον οποίο κάνει λόγο ο Hobbes είναι ο Sidney Godolphin, όπως αναφέρεται στη σελίδα 326 του Β' τόμου του ''Λεβιάθαν'', ομοίως όπως παραπάνω. Για τον διαχωρισμό της γνώσης σε φρόνηση (prudentia) και επιστήμη (scientia) δες την προηγούμενή μας υποσημείωση και τις σχετικές βιβλιογραφικές μας αναφορές. Η αποστασιοποίηση του Hobbes ως τελεσίδικου κριτή των σχέσεων ρητορικής και λογικής φαίνεται τόσο από τον επίλογό του στον «Λεβιάθαν», σελ.326-336, όπως παραπάνω, όσο και από την ανάλυση του Skinner, στο συμπερασματικό κεφάλαιο του βιβλίου του, σελ.426-437, στο Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996). Το ζήτημα που μπορεί να μας απασχολήσει εδώ είναι άλλο. Αφορά τη διάκριση της γνώσης σε φρόνηση και επιστήμη, κάτι που συναντάται σε προγενέστερους και μεταγενέστερους του Hobbes στοχαστές. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην ράμεια διάκριση της μεθόδου σε μέθοδο της φρόνησης, η οποία ταιριάζει στους ρήτορες και στους ποιητές ως μορφή φρονησιακής-εμπειρικής γνώσης, ατελούς μεθοδολογικού χαρακτήρος, και σε μέθοδο διδασκαλίας αυστηρή, λογική, συνεκτική που τείνει στην βεβαιότητα και ομοιάζει με την κατοπινή της λογικοϋποθετική του Hobbes. Για τα παραπάνω, βλέπε Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (2004), The University of Chicago Press και ειδικά το κεφ.11, σελ.225-269, στις σελίδες 245 και επόμενα. Τόσο στον Ramus όσο και στον Hobbes η ρητορική ναι μεν δεν απαξιώνεται οριστικά, και δεν θα μπορούσε άλλωστε, αλλά αναγνωρίζεται ως μορφή υποδεέστερης λογικής ανάλυσης και φαντασιακής /αισθητικής γνώσης. Κυρίαρχο ρόλο παίζει η αυστηρή λογική (recta ratio) η οποία πλέον μεταφέρεται σε γραπτό, συμβατικό, διδακτικό επίπεδο με τη μορφή

αξιωματικών προτάσεων και ορισμών. Η τάση της ύστερης Αναγέννησης για ελέγξιμες μορφές προτασιακής διατύπωσης βρίσκει στις αρχές της πρώιμης νεωτερικότητας, θα λέγαμε, την μεθοδολογική της ωρίμανση. Η πορεία της σκέψης του Hobbes στα έργα του "De Cive" και "The Elements of Law", όπως εξετάζεται στο κεφάλαιο 8 του βιβλίου του Skinner, σελ.294-326, περιλαμβάνει τα σίγουρα στάδια της επιστημονικής γνώσης (scientia). Η μέθοδος του Hobbes εκκινεί από τα αρχικά σίγουρα δεδομένα της αισθητηριακής του αντίληψης, που συγκεντρώνονται με τη μορφή ερευνών και πειραμάτων, και οριοθετεί το εννοιολογικό και προτασιακό πλαίσιο της εξήγησης και της επαλήθευσής τους. Σύμφωνα με τον Skinner και τη μελέτη του στο έκτο κεφάλαιό του "The Elements of Law", σελ.295 του βιβλίου του Skinner, τούτο το πρώτο στάδιο της πορείας του Hobbes αναλύεται επιμέρους στα τρία επόμενα στάδια της μεθόδου του, τα οποία είναι: α) η ακριβής ονοματοδοσία των δεδομένων των αισθήσεων και οι μη αντιφατικοί ορισμοί των εννοιών του επιστημολογικού του συμβατικού πεδίου, β) η διασαφήνιση των όρων με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργούν ορθολογικές προτάσεις που να' ναι μονοσήμαντες και δυνητικώς ελέγξιμες, και γ) η συνένωση όλων αυτών των λογικώς δομημένων προτάσεων με τρόπο ώστε να παράγουν αιτιοκρατικά έναν τυπικό /λογικό συμπερασμό. Όλη η διαδικασία αυτή καλείται ratiocinatio και περιγράφεται απ' τον ίδιο τον Hobbes ως *«η διαδικασία της εξαγωγής των* (λογικών –δικό μας) *συνεπειών από ένα σημείο εκκίνησης το οποίο βασίζεται στις εμπειρίες μας»*, δες ιδίως υποσημείωση 22, σελ.296 στην ανάλυση και αναφορά του Skinner (μετάφραση δική μας).
Για την επισήμανση του Ijsseling στην φιλοσοφία του Pascal (1623-1662) και την σχέση της με την ρητορική, βλέπε κεφ.10, σελ.71-74 στο "Rhetoric and Philosophy in Conflict", Martinus Nijhoff / The Hague / 1976. Η διάκριση του Pascal του πνεύματος της γνώσης σε α) γεωμετρικό πνεύμα (απόδειξης), "esprit geometrique" και β) πνεύμα γοητείας (έκφρασης), "esprit de finesse" που προτείνεται από τον Ijsseling, σελ.71-72, ίσως να είναι σχετική με την παραπάνω διάκριση που μελετούμε μεταξύ φρόνησης-επιστήμης (prudentia-scientia) και κατ' επέκτασιν και για τις σχέσεις ρητορικής και λογικής σε ευρύτερο βαθμό.

[57] Ένα επιχείρημα διπλής όψεως, κατεξοχήν ρητορικό, που η αποφασιστικότητα της επιτυχίας του εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την ικανότητα εκείνου που το χρησιμοποιεί να διαλέξει, ανάλογα με την περίσταση για την οποία το χρησιμοποιεί, την περισσότερο κατάλληλη όψη του. Το ζήτημα της επιλογής της όψης του επιχειρήματος που δύναται να εφαρμοστεί εξαρτάται από το είδος του λόγου και την περίσταση για την οποία χρησιμοποιείται, ύστερα από την στάθμιση των δεδομένων από τον συντάκτη /ομιλητή του λόγου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα μιας τέτοιας μορφής και της δυνατότητας χρήσεως του επιχειρήματος διπλής όψεως αποτελεί το γράμμα του Giovanni Pico della Mirandola (1463-1494) στον Ermolao Barbaro, το οποίο μεταφράζεται στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric", κεφ.6, σελ.57-67. Η εξέλιξη του γράμματος, στην οποία θα αναφερθούμε και σε άλλη αναφορά της εργασίας μας πιο αναλυτικά, είναι καταρχάς ιδιαίτερη γιατί ο Pico θέλοντας να προστατεύσει την ουμανιστική elocutio και την πληθωρικότητα του εκφραστικού της ύφους, προτείνει στον Barbaro και τις ενδεχόμενες αντικρούσεις των θεωρητικών της λογικής του Μεσαίωνος και της εποχής του, μέσα στο ίδιο του το επιχείρημα, κάτι που δημιουργεί μια δυνατότητα κατ' αντιπαράστασην κριτικής του επιχειρήματος. Μέσα στο επιχείρημα του Pico, ταυτόχρονα με τη δική του άποψη συνυπάρχει και η αντίθετή της, η αντίκρουσή της. Μάλιστα, ο Pico θα φανεί αρχικά πως υποστηρίζει την αντίθετη άποψη απ' αυτήν που τελικά επιζητεί να προωθήσει και η δεύτερη είναι η αξία της ευγλωττίας και της πλούσιας έκφρασης, που προκύπτει από την τελική του διατύπωση στο κλείσιμο του γράμματός του στον Barbaro. Ένα επιχείρημα διπλής όψεως και κατεύθυνσης μπορεί να υπάρξει μόνο σε συνθήκες διαλόγου και αντίκρουσης (disputatio-controversia). Για την σχέση της θεωρητικής παράδοσης της ρητορικής με τις ρωμαϊκές ασκήσεις λόγου (declamationes) και τις ρητορικές ασκήσεις του Μεσαίωνα και της Αναγέννησης (disputationes-questiones), βλέπε συνοπτικά Samuel Ijsseling "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976), κεφ.7, σελ.49-51 ιδίως.

[58] Βλέπε παραπάνω υποσημείωση μας. Σημαντικό είναι σε τούτο το σημείο να τονίσουμε την ολοένα και αυξανόμενη σημασία της έννοιας της πολιτικής κοινότητας, ως συγκροτητικού άξονα γύρω από τον οποίο περιστρέφονται οι έννοιες αυτές. Ουδέποτε η έννοια της πολιτικής κοινότητας έχασε την κοινωνική σημασία της, μ' εξαίρεση ίσως τον Μεσαίωνα, και στην περίοδο αυτή η κοινωνική και πολιτική αλλαγή επιφέρει αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της ανθρώπινης δράσης. Βλέπε ενδεικτικά και τη σημασία των όρων της πολιτικής κοινότητας στο έργο του Hobbes στο Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κεφ.8-9, σελ.294-375, στο Maurizio Viroli "Machiavelli", Oxford University Press, (1998), κεφ.2 (σελ.42-72) και 4 (σελ.114-147) καθώς και το κεφ.3 ομοίως, σελ.73-113 που θίγει την επιρροή της ρητορικής σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο ως προς την έννοια της συγκρότησης και του σκοπού της πολιτικής κοινότητας, στη σκέψη του Μακιαβέλλι. Επίσης, βλ. το βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) της βιβλιογραφίας μας, που θίγει σε αρκετά σημεία τη σημασία της ευγλωττίας στην δημιουργία, στην διατήρηση και την πρόοδο της πολιτικής κοινότητας, όπως και την αντίθετη άποψη βέβαια, πολλών στοχαστών της εποχής. Παράδειγμα, το κεφ.17, που αφορά τον Francesco Patrizi (1529-1597), σελ.183-202, του οποίου η θέση είναι κατά της elocutio ως αποσταθεροποιητικού κοινωνικού και πολιτικού στοιχείου της κοινωνίας σε όλα τα επίπεδα. Επίσης, βλ. Thomas Hobbes «Λεβιάθαν» (1989), τόμος Α', μέρος δεύτερο, σελ.235-423, στο κεφάλαιό του «Περί πολιτικής κοινότητας» και ομοίως, τόμος Β', μέρος τρίτο, σελ.11-235, στο κεφάλαιό του «Περί χριστιανικής πολιτικής κοινότητας».

Ένα γενικότερο άρθρο περί της πολιτικής φιλοσοφίας στην περίοδο της Αναγέννησης είναι του Quentin Skinner, στο "The Cambridge History of Renaissance Philosophy", Cambridge University Press (επανέκδοση 1996), κεφ.12, σελ.389-452, ιδιαίτερα σελ.408 και επόμενα, για την πολιτική και ουμανιστική φιλοσοφία της Ιταλίας.

[59] Βλέπε παραπάνω την προηγούμενή μας υποσημείωση. Για την έννοια του συμφέροντος ως ιδιαίτερου όρου που αναδιατάσσει την αντίληψη του Hobbes για την χρήση της ευγλωττίας στα όρια της πολιτικής κοινότητας, βλέπε Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κεφ.9, σελ.327-375 και ιδιαίτερα σελ.348 και επόμενα. Η έννοια του ιδιωτικού συμφέροντος, όπως την κρίνει ο Skinner, αντιτίθεται στην έννοια του λογικού επιχειρήματος και του δημοσίου συμφέροντος και επιτάσσει την αναδιατύπωση είτε της ίδιας της λογικής, είτε την προσαρμογή της ρητορικής σε νέο πλαίσιο, επιβοηθητικό της λογικής. Εφόσον η λογική, για τον Skinner, δεν μπορεί ν' αποτρέψει την ιδιοτέλεια των ανθρώπων και δεν μπορεί να εφαρμοστεί σχεδόν ποτέ ολοκληρωτικά ως recta ratio, η ρητορική θα πρέπει να αναλάβει το ρόλο της πειθούς που δεν μπορεί να πραγματοποιήσει (με την μορφή της απόδειξης) η λογική, για να υπάρξει λειτουργικότητα σε κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο. Στις σελ.348-375 ο Skinner, δείχνει την μεταστροφή των απόψεων του Hobbes για την ρητορική τέχνη και την επανεκτίμηση των εργαλείων της και των επιτελεστικοτήτων της. Αφού, για τον Hobbes, η ratio δεν μπορεί να λειτουργήσει αυτοτελώς σε μια πολιτική κοινότητα που απαρτίζεται από άτομα με αντιτιθέμενα προς επιδίωξη συμφέροντα και χαμηλή επιστημονική συγκρότηση, θα πρέπει η ρητορική πια να εκφράζει, με όσο το δυνατόν πιο ακριβή, έλλογο και επιστημονικά ελέγξιμο τρόπο, μιαν αναγκαία πειθώ που θα κινεί και θα ενεργοποιεί την ανθρώπινη ατομική και συλλογική βούληση. Η oratio φαντάζει αναγκαίο πια συμπλήρωμα της ratio, για τον Skinner και, ιδιαίτερα, ο ρητορικός διάκοσμος τον οποίο αναλύει ο Skinner στις σελ.363 και επόμενα, μέσω ιδίως της έννοιας της φαντασίας και της δυναμικής της στην συγκρότηση του ρητορικού λόγου και της ρητορικής πειθούς. Στη συνέχεια του κεφαλαίου μας αυτού θα αναφερθούμε σε πολλές βασικές απόψεις που αφορούν και τούτη την ανάλυση του Skinner για τον Hobbes, η οποία χαρακτηρίζει μια εξόχως σημαντική στροφή των σχέσεων ratio-oratio για την πρώιμη κυρίως νεωτερικότητα και αποτελεί απήχηση πολλών ουμανιστικών ανάλογων απόψεων της Αναγέννησης.
Και πάλι, το γράμμα του Giovanni Pico della Mirandola, όπως μεταφράζεται στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.6, σελ.57-67, μας δείχνει το ζήτημα της σχέσης ratio-oratio, όπως δυνητικά θα μπορούσε να υποστηριχθεί από τους υπέρμαχους της τυπικής λογικής και τους ουμανιστές. Στο επιχείρημά του ο Pico συμπυκνώνει την άποψη πως οι φιλόσοφοι και οι διδάσκαλοι της λογικής χρησιμοποιούν όχι τα ρητορικά εκφραστικά μέσα αλλά τις λεκτικές τους κατασκευές, έστω και εξεζητημένες, γιατί θέλουν να μιλήσουν για την ουσία των πραγμάτων και την αλήθεια και όχι να την κρύψουν, με διακοσμητικά και άλλα έντεχνα γλωσσικά μέσα (σελ.61-62 ιδίως). *«Δεν είναι ανθρώπινος εκείνος ο οποίος δεν εμφορείται από ευγενή μάθηση, αλλά δεν είναι άνθρωπος εκείνος ο οποίος αγνοεί την φιλοσοφία. Ακόμη και η πιο άτεχνη μορφή φιλοσοφίας μπορεί να έχει χρησιμότητα, η ανέμπνευστη όμως ευγλωττία, σαν το ξίφος στα χέρια ενός τρελού, δεν δύναται να βοηθήσει αλλά να προκαλέσει το μεγαλύτερο κακό»* (μτφ. δική μας), θα υποστηρίξει ο Pico μιλώντας σαν να έπαιρνε το μέρος των σχολαστικών θεωρητικών της λογικής και των φιλοσόφων και εξέφραζε τις απόψεις που αυτοί, χρονικά, δεν μπορούσαν να εκφράσουν. Έστω κι αν στο τέλος βάλει τα πράγματα στη θέση τους, υποστηρίζοντας πως δεν θα εγκατέλειπε ο ίδιος την ρητορική elocutio ποτέ (σελ.66-67, αντίστοιχα, ομοίως για τις απόψεις των σχολαστικών και του Pico). Βλέπε και την προσέγγιση του Juan Luis Vives (1492-1540) επί του ίδιου θέματος ομοίως, κεφ.9, σελ.82-96, ιδιαίτερα σελ.86, όπου ο Vives θα διαφωνήσει με την κικερώνεια έννοια της ρητορείας, ως προϊόντος γραπτού ή προφορικού της ρητορικής επιστήμης, ως μεθοδευμένης τάσης και σοφίας (επιστημονικής και γνωσιολογικής), όπως διατυπώνεται στο τρίτο βιβλίο του «De Oratore" του Κικέρωνος (βλ. υποσημείωση 8 ειδικά στο βιβλίο του Rebhorn) και στο Cicero "De Oratore", βιβλίο 3, κεφ.xiv 52-55, σελ.43-45, της δίγλωσσης έκδοσης από Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1988), σε μετάφραση E.W. Sutton και σχόλια H. Rackham. Ο Κικέρωνας θα εκφράσει, εδώ και παρακάτω, όπως αναφέρει ο Vives (κεφ.xv 56, σελ.45 στο "De Oratore" (1988) ομοίως), την άποψη πως η ρητορεία και η ρητορική ως η τέχνη που την παράγει, καθίστανται ισότιμες με την έννοια της επιστημονικής μεθόδου αλλά είναι και ταυτόχρονα επιζήμιες αν πέσουν σε λάθος χέρια. Ο Vives θα το θεωρήσει παράδοξο και θα είναι επιφυλακτικός γι' αυτή την διατύπωση, δεχόμενος όμως την ουσία της: οι δύο ενασχολήσεις είναι διακριτές και ξεχωριστές λόγω σκοπών, ύλης και στόχων (σελ.86, στο Rebhorn 2000). Για το θέμα αυτό θα μιλήσουμε και παρακάτω, όταν εξετάσουμε τον Ramus. Ο Vives είναι σαφώς ουμανιστής, επιζητεί όμως την ορθόδοξη χρήση της ευγλωττίας μόνο από όσους μπορούν να κατανοήσουν το νόημά της και να την χρησιμοποιήσουν ψύχραιμα (βλέπε υποσημείωση 20, σελ.94, στο Rebhorn ομοίως). Για τον Vives βλέπε και κεφ.15, σελ.316-319 στο Peter Mack "Renaissance Argument" (1993). Η άποψη του Κικέρωνα αποτελεί κοινό τόπο στην Αναγέννηση αλλά και κατόπιν για τις σχέσεις ratio-oratio και τις μορφές της μεθοδολογικής σκέψης και έκφρασης ευρύτερα στην εποχή, όπως θα δούμε και παρακάτω στην εργασία μας.

[60] Για τις συνάφειες των τριών στοχαστών, βλέπε παραπάνω υποσημειώσεις του δευτέρου κεφαλαίου μας, καθώς και το κεφάλαιο 5 της εργασίας μας παρακάτω. Επίσης, βλέπε Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990), κεφ.6, σελ.162-176 ιδιαίτερα, που αναφέρονται στους τρεις αυτούς

στοχαστές, Samuel Ijsseling “Rhetoric and Philosophy in Conflict” (1976), κεφ.9, σελ.60-70 για τον Bacon και τον Descartes, R.S. Woolhouse «Φιλοσοφία της Επιστήμης, Β: Οι Εμπειριστές» (2000), κεφ.1, σελ.21-48 για τον Bacon, κεφ.2, σελ.49-79 για τον Hobbes και John Cottingham «Φιλοσοφία της Επιστήμης, Α: Οι Ορθολογιστές» (Στάχυ 2000), κεφ.2, σελ.59-122 για την έννοια της μεθόδου στον Descartes, το Spinoza και τον Leibniz δευτερευόντως. Όλοι οι παραπάνω στοχαστές επαναδιατάσσουν την σχέση λογικής-ρητορικής ως σχέση μεθόδου-έκφρασής της, δίνοντας κυρίαρχο ρόλο στην έννοια του αυστηρού στοχασμού, των συλλογιστικών προτεραιοτήτων και της καίριας λειτουργίας της νόησης, που στο δίπολο κρίση-φαντασία, παίζει τον κυρίαρχο ρόλο. Το ζήτημα της χρήσης της γλώσσας γίνεται κομβικό στην σκέψη και την αποτύπωσή της για όλους τους παραπάνω και υπάρχει η σαφής τάση, μέσα στις επιμέρους διαφορές των θεωριών τους, για μεγαλύτερη δυνατότητα της λογικής και της γλωσσικής επαληθευσιμότητας των επιστημονικών και αξιωματικών διατυπώσεων, θέσεων, ορισμών και πορισμάτων τους. Και η συζήτηση όμως αυτή περί της μεθόδου, εμπεριέχει πολλά στοιχεία που έχουν προκύψει από τη συνολική συζήτηση περί των σχέσεων ρητορικής και διαλεκτικής κατά την περίοδο της Αναγέννησης. Η έννοια της μεθόδου είναι τόσο ρητορικά όσο και διαλεκτικά /λογικά φορτισμένη με έννοιες, ορισμούς, σκοπούς και στόχους. Άλλωστε, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε πως ακριβώς τούτο επισημαίνουμε σ’ ετούτη την εργασία μας ως συνολική προβληματική: το πώς δηλαδή ο διάλογος περί των σχέσεων ρητορικής και λογικής /διαλεκτικής κατά την Αναγέννηση, τροφοδότησε την περισσότερο οργανωμένη προσπάθεια τόσο της ύστερης Αναγέννησης όσο και της πρώιμης νεωτερικότητας, για εμβάθυνση ακριβώς στο ζήτημα της μεθόδου και τη σχέση αυτής (της μεθόδου) με την νοηματική και την εκφραστική της διατύπωση (ως σχέση ratio-oratio, methodus-ornatus). Η ρητορική και η διαλεκτική τέχνη, ως πεδία αντιτιθέμενα αλλά και ταυτόχρονα αλληλοσυμπληρωματικά, τροφοδοτούν μέσω των συσχεσιών τους την εξίσου αρχαία, μ’ αυτές, έννοια της μεθόδου, σ’ έναν διάλογο περίπλοκο, ουσιαστικό αλλά και εξόχως ιδιαίτερο…

[61] Τούτη είναι η κοινή διαπίστωση των μελετητών του Ramus, η οποία συγκροτείται στο πλαίσιο της τάσης του για μεγαλύτερη μεθοδολογική αξιοποίηση της λογικής /διαλεκτικής του. Αυτό θα υποστηρίξει κατά μείζονα τρόπο ο Walter Ong στο βιβλίο του, “Ramus, Method and the Decay of Dialogue”, The University of Chicago Press (επανέκδοση 2004), ιδιαίτερα στα κεφάλαιά του 11 και 12, σελ.225-269 και 270-292 αντίστοιχα, για τις έννοιες της διαλεκτικής του ως μεθόδου και της συμπληρωματικά λειτουργούσας, απλώς, διακοσμητικής ρητορικής του. Για την διαγραμματική διαλεκτική του Ramus ως εκπαιδευτική λογική, βλέπε ομοίως κεφ.8, σελ.195 και για την τοπική θεωρία του Agricola σε σχέση μ’ αυτή του Ramus κεφ.5, σελ.92-130. Για την έννοια των ράμειων διχοτομήσεων ως προεκτάσεων της πλατωνικής λογικής περί ουσίας και μορφής της λέξης, βλέπε ομοίως κεφ.9, σελ.199-207. Αλλά και ο Peter Mack στο “Renaissance Argument” (1993), κεφ.17, σελ.334-355, θα διατυπώσει παρόμοια κρίση, σελ.349-355, όσον αφορά την έννοια της μεθόδου του Ramus και τη σχέση της με τη ρητορική του. Σχετικά με τον Ramus και την προβληματική μας αυτή, βλέπε και Brian P. Copenhaver – Charles Schmitt “Renaissance Philosophy”, Oxford University Press 1992, κεφ.4, σελ.227-239 για τον Ramus. Για το «δάνειο» του Ramus από τον Πέτρο τον Ισπανό (Peter of Spain) και τις σκέψεις του τελευταίου περί διαλεκτικής κατά τον Μεσαίωνα, στο έργο του “Summulae Logicales” (Λογικές Συναγωγές) που απετέλεσαν κοινό τόπο και κατά την Αναγέννηση, παρατίθεται ο ορισμός του Πέτρου του Ισπανού, βλέπε σελ.235-236 ομοίως (και σελ.60 στο βιβλίο του Ong περί πιθανολογικής λογικής). *«Η Διαλεκτική είναι η τέχνη* [ars –στο κείμενο] *των τεχνών και η γνώση* [scientia –ομοίως] *όλων των κλάδων της γνώσης* [scientiae –ομοίως] *και έχει* [habere- ομοίως] *την οδό* [via –ομοίως] *για την θεμελίωση όλων των μεθόδων* [methodi –ομοίως στο κείμενο]. *Γιατί μόνο η διαλεκτική διαφιλονικεί με πιθανολογικότητα /αληθοφάνεια* [probabiliter] *σχετικά με τα θεμέλια όλων των άλλων τεχνών. Γι’ αυτόν το λόγο, η διαλεκτική θα έπρεπε να γίνει η πρώτη* (σε σειρά –παρένθεση δική μας) *για την απόκτηση των γνώσεων* [scientiae –στο κείμενο]*»,* δική μας μετάφραση από το “Renaissance Philosophy” (1992). Ο Ramus συνεχίζει τις αναζητήσεις του Πέτρου του Ισπανού, θα λέγαμε, με τον δικό του ιδιαίτερο τρόπο. Για τον Ramus και τον Agricola βλέπε και Thomas Conley “Rhetoric in the European Tradition” (1990), κεφ.5, σελ.124-133 στο τμήμα της αναφοράς του Conley για το πλαίσιο του αναγεννησιακού ουμανισμού και των σχέσεών του με την ρητορική (τίτλος κεφ.5). Επίσης, βλ. Wayne Rebhorn “Renaissance Debates on Rhetoric” (2000), κεφ.14 για τον Ramus (σελ.152-160) και κεφ.5 (σελ.42-56) για τον Agricola. Επίσης, βλ. το κεφ.1 της εργασίας μας και τις αντίστοιχες υποσημειώσεις του.

[62] Η ρητορική και διαλεκτική παράδοση για την εύρεση και την χρησιμοποίηση των τόπων είναι μια συζήτηση παλαιά. Κάθε εγχειρίδιο ρητορικής ή διαλεκτικής της εποχής, εμπεριέχει αναφορές στη θεωρία των τόπων και η ανάλυση της τοπικής κάθε θεωρητικού, εκάστων των τεχνών, είναι πάντα μια διαδικασία δύσκολη και περίπλοκη, πλην όμως, απολύτως σημαντική και καίρια. Εξετάζοντας στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας την τοπική θεωρία του Rudolph Agricola, είδαμε την τάση του στοχαστού να χρησιμοποιήσει προς όφελος της διαλεκτικής θεωρίας της εύρεσις, όλους τους προϋπάρχοντες τόπους, διαλεκτικούς και ρητορικούς, εμπλουτίζοντάς τους με τέτοιον τρόπο ώστε να’ ναι ευκόλως ευρέσιμοι και κατατάξιμοι (βλέπε για τη σχέση της κατάταξης των τόπων σε Κικέρωνα – Βοήθιο – Agricola, σελ.143-147 από το βιβλίο του Peter Mack “Renaissance Argument” 1993, κεφ.7, σελ.130-167). *«Όταν επιθυμούμε να ερευνήσουμε το οποιοδήποτε επιχείρημα, θα πρέπει να γνωρίζουμε τους τόπους του»* (μτφ. δική μας), λέει ο Κικέρωνας στην «Τοπική» του στο Cicero “Topica”, κεφ.1, σελ.387 της δίγλωσσης έκδοσης της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press

(επανέκδοση 1993), μετάφραση H.M. Hubbel. Η φράση αυτή του Κικέρωνος τροφοδοτεί στην Αναγέννηση μια τεράστια συζήτηση γύρω από την κατάταξη και την λειτουργία της θεωρίας των τόπων, όπως είδαμε και στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας. Το ζήτημα της a priori αξίας και εγκυρότητας των τόπων υποστηρίζεται από τους θεωρητικούς της λογικής που ακολουθούν την παράδοση του έργου του Βοηθίου "De Differentiis Topicis" (Περί των διαφορών των τόπων). Η αξιωματική διατύπωση των τόπων, τους προσδίδει έλλογη και συλλογιστική εγκυρότητα, καθώς προϋποτίθεται ως λογικώς ορθό το περιεχόμενό τους καθόταν αυτοί χρησιμοποιούνται ως βάση ενός επιχειρήματος. Οι ουμανιστές, δίνοντας μεγαλύτερη δυνατότητα στην ίδια την έκφραση της γλώσσας, χρησιμοποίησαν μηχανιστικά τους τόπους μη δίνοντας σημασία στην έγκυρή τους συλλογιστική απόδειξη εκ των προτέρων και για τούτο κατηγορήθηκαν από τους διαλεκτικούς. Οι τελευταίοι, προϋπέθεταν την χρήση a priori ενός τόπου, μόνο εάν ετούτος είχε ελεγχθεί και αποδειχθεί πρώτα ως λογικά ορθός. Κάθε εκ των υστέρων αξιολόγηση της αλήθειας και της αποδειξιμότητας ενός τόπου (κυρίως διαλεκτικού) κρινόταν λανθασμένη. Κάθε διαλεκτικός τόπος όφειλε να' ναι a priori ορθός και κάθε ρητορικός τόπος ήταν μια, αβέβαιης αλήθειας, διατύπωση, που στηριζόταν κατά κύριο λόγο στην άλογη επανάληψη και την συνήθεια του παρελθόντος, παρά στην τεκμηριωμένη, έλλογη απόδειξη. Η κρίση και η φαντασία αφορούν τόσο την επιλογή, όσο και την εφαρμογή των τόπων οι οποίοι θ' αποτελέσουν την βάση για την οικοδόμηση του επιχειρήματος και η χρήση τους εξαρτάται από το είδος, το ύφος και το σκοπό του λόγου ο οποίος χρησιμοποιείται. Οι ρητορικοί τόποι στηρίζονται περισσότερο στην φαντασία που τους συγκροτεί, τους συσσωρεύει και τους θεματοποιεί, καθώς και στην συνήθεια της προηγούμενης χρήσης τους, ενώ οι διαλεκτικοί τόποι στηρίζονται στην a priori απόδειξή τους ως δυνατότητα αφετηρίας ενός επιχειρήματος και στην προσεκτική κρίση και κριτική τους, κάθε στιγμή, ως φορέων αληθούς γνώσης και μονοσήμαντης εγκυρότητας. Βλέπε κεφάλαιο 1 και υποσημειώσεις της εργασίας μας σχετικά, αλλά και παρακάτω στην εργασία μας.

[63] Μια από τις θεωρίες της κλασικής ρητορικής είναι η θεωρία της θεμελίωσης του ρητορικού ήθους του ομιλητού. Αυτή, στηρίζεται στην προβολή, σε κάποια σημεία του λόγου του ομιλητού, των προσωπικών του αρετών και των επιτευγμάτων του χαρακτήρος του. Επίσης, στην αναφορά φιλοσοφικών και ρητορικών χωρίων μεγάλων προσωπικοτήτων του παρελθόντος… Ο λόγος γι' αυτή την συμπεριφορά είναι η προσπάθεια του ομιλητού να θεμελιώσει ένα θετικό κλίμα γύρω από το πρόσωπο και τα λόγια του και να προδιαθέσει το κοινό για μια ευνοϊκή προς αυτόν τάση και μεταχείριση. Αυτή την έννοια του κύρους πολεμούν οι διαλεκτικοί, γιατί θεωρούν πως στηρίζεται στη συνήθεια και στην μη κριτική στάση των θεατών απέναντι στον ομιλητή και τα λόγια του, όσον αφορά την λογική και συλλογιστική τους εγκυρότητα και αποδειξιμότητα. Για την θεμελίωση του ρητορικού ήθους, βλέπε ιδιαίτερα Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.3, σελ.127-132 και 376-381. Επίσης, το άρθρο του Stephen Usher «Η Σκιαγράφηση των Χαρακτήρων στο Λυσία» στο «Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική» (Σμίλη 2003), σελ.143-169. Επίσης, το πρώτο κεφάλαιο στην εργασία μας και τις σχετικές υποσημειώσεις.
Για την ράμεια έννοια της μεθόδου ως φρονήσεως των ποιητών, των ιστορικών και των ρητόρων, βλέπε Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (2004), κεφ.11, σελ.246-247 ιδιαίτερα. Το κρίσιμο σημείο στη σκέψη του Ong, που αφορά και τη σχέση διαλεκτικής (ως μεθόδου) και ρητορικής, είναι ότι ο Ramus δεν αποκλείει την περίπτωση μιας ρητορικής έκφρασης της μεθόδου με την μορφή της prudentia, αλλά την θεωρεί κατώτερη της λογικής /διαλεκτικής μεθόδου του, που είναι κατεξοχήν η μέθοδος της διδασκαλίας. Ο Ramus θα διακρίνει ανάμεσα στο κοινό που επιθυμεί να διδαχθεί (και για το οποίο χρησιμοποιείται η αυθεντική έννοια της μεθόδου –ως διδασκαλίας) και στο κοινό που έχει μάθει να αντιστέκεται στη μετάδοση μιας πληροφορίας /γνώσης, το οποίο όμως θα πρέπει να πειστεί με κάποιον τρόπο (μέσω του εθίμου, της συνήθειας, της πρακτικής). Για το δεύτερο είδος κοινού, εφαρμόζεται η έννοια της μεθοδολογικής φρόνησης των ποιητών /ρητόρων (βλέπε σελ.247 και επόμενα, ομοίως). Θα αναφερθούμε για το ζήτημα της μεθόδου στον Ramus και στο πέμπτο κεφάλαιο της εργασίας μας. Βλέπε επίσης, στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.13, σελ.140-151, το απόσπασμα από το έργο του Anton Maria de Conti (1514-1555) "De Eloquentia Dialogus" (Διάλογος περί της Ευγλωττίας) και ιδιαίτερα σελ.149-151. Στο σημείο αυτό ο Conti θα τονίσει τη σημασία της ευγλωττίας ως αρετής και θα υποστηρίξει την ανάγκη (στο πλαίσιο μιας πολιτικής κοινότητας) των ανθρώπων να λειτουργούν ενάρετα και ενωμένοι με την δύναμη της φρόνησης, ακόμη και εξ ανάγκης. Τονίζει χαρακτηριστικά: *«Πόσο πιο εύκολα και με μεγαλύτερα αποτελέσματα θα μπορούσαν οι ηγέτες των πόλεων να εξαναγκάσουν τους πολίτες τους ν' αγκαλιάσουν τη δικαιοσύνη και ν' αποφύγουν την κακία, αν και αυτοί συνδύαζαν την σπουδαία ευφράδεια με τη φρόνηση…»* (μτφ. δική μας) ομοίως, σελ.150. Ακριβώς αντίθετη είναι η γνώμη του Francesco Patrizi (1529-1597) ο οποίος στο έργο του "Della Retorica Dieci Dialoghi" (Δέκα Διάλογοι περί Ρητορικής) -1562– επιτίθεται στη σημασία της elocutio, την οποία δεν αποδέχεται ως μέσο φρονησιακής γνώσης ή πειθούς. Βλέπε ομοίως, κεφ.17, σελ.183-202. Το έργο του Patrizi εμπεριέχει πλατωνικές επιρροές τόσο στην ουσία όσο και στη μορφή του και οι κατηγορίες του Patrizi, όπως παρατηρεί ο Rebhorn (σελ.183), ομοιάζουν με τις κατηγορίες του Πλάτωνος κατά της ρητορικής. Για τις σχέσεις Πλάτωνος και ρητορικής, βλέπε: Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.2, σελ.83-147, το άρθρο του Michael Gagarin «Εικός και Πειθώ: Ο Πλάτων και η Πρώιμη Ελληνική Ρητορική», στο «Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική» (Σμίλη 2003), σελ.31-62, το βιβλίο του Thomas Cole "The Origins of Rhetoric in Ancient Greece" (1991), George Kennedy «Ιστορία της Κλασικής Ρητορικής» (2001), κεφ.3, σελ.51-70, κυρίως. Αυτό είναι το

κλίμα μέσα στο οποίο ο Ramus αναλύει την έννοια της μεθόδου του ως ρητορική φρόνηση, η οποία αποτελεί μια παρέκκλιση της βασικής του έννοιας της μεθόδου ως διαλεκτικής διδασκαλίας.

[64] Βλέπε Thomas Hobbes «Λεβιάθαν» (1989), στη βιβλιογραφία μας, τόμος Β', σελ.327 και επόμενα.

[65] Για τη σχέση του πρώιμου Hobbes και της θεωρίας των τόπων, βλέπε ιδιαίτερα την ανάλυση του Skinner στο Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κεφ.8, σελ.294-308 και ιδιαίτερα σελ.303-306. Ο Hobbes του "The Elements of Law" και του "De Cive", ζητεί την αυστηρή και λογική τεκμηρίωση των διαδικασιών της ονοματοδοσίας των εννοιών και των συλλογισμών του, κάτι που μεταφέρεται και στην θεωρία των τόπων γι' αυτόν. Για τον Hobbes, σε όλες τις μορφές λόγου, αρχικά, ισχύει θα λέγαμε η φράση «ισχύει κάτι γιατί το απέδειξα» και όχι το «απέδειξα κάτι από κάτι που ήδη μάλλον ίσχυε». Αυτό, στη θεωρία των τόπων μεταφράζεται ως εξής: η χρήση του τόπου οφείλει να προϋποθέτει την a priori λογική ισχύ του, η οποία έχει ήδη συντελεστεί αποδεικτικά πριν την χρήση του. Αντίθετα, η κατόπιν χρήσεως του τόπου προσπάθεια για κρίση της λογικής του ισχύος είναι λανθασμένη και γι' αυτό, για τον νεαρό Hobbes, η όποια ρητορική χρήση των τόπων είναι προβληματική και βασίζεται μόνο στο αμφίβολο ήθος κάποιων παλαιών αυθεντιών. Στο έργο του "Novum Organon Scientarum" (1620), όπως παρατίθεται μέρος του στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.23, σελ.263, ο Bacon τονίζει: *«Αλλά οι λέξεις, απλώς πιέζουν και κυριαρχούν στην κατανόηση, μετατρέποντας τα πάντα σε σύγχυση και οδηγούν τους ανθρώπους μακριά* (από συλλογιστικής άποψης –παρένθεση δική μας) *σε απεριόριστες, κενές περιεχομένου αντιφάσεις και σε επίπλαστες ευαρέσκειες…»* (μετάφραση δική μας). Μια εξόχως ευσύνοπτη παρουσίαση των απόψεων του Bacon και του Descartes, ως θεμελιωτών της νέας επιστημονικής τάσης της γνώσης της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, βρίσκουμε στο Samuel Ijsseling "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.9, σελ.60-70. Για τον Hobbes, τον Descartes και τον Bacon όμως, η σχέση ρητορικής-διαλεκτικής δεν αποκλείεται εντελώς. Απλώς, η ρητορική γι' αυτούς θα πρέπει να' ναι περισσότερο μεθοδολογικά ελέγξιμη ως επιστήμη ή τέχνη. Άλλωστε, παρότι ο Hobbes στον «Λεβιάθαν» θα δεχτεί την χρησιμότητα της oratio ως συμπληρώματος της recta ratio στο πλαίσιο της πολιτικής του επιστήμης και παρότι η ανάγνωση του «Λεβιάθαν» δείχνει πολλά σημεία στα οποία ο Hobbes ακόμη κι αν κατηγορεί τη ρητορική, την εφαρμόζει ως τρόπους και σχήματα, δεν θα πάψει να είναι προβληματισμένος για την σχέση ratio-oratio ούτε και στο έργο αυτό, του 1650.

[66] Η χρήση αυτής της παρομοίωσης του Κοϊντιλιανού και του Κικέρωνος γίνεται κοινός τόπος και κατά την περίοδο της Αναγέννησης και επιζητά να καταδείξει την εσωτερική συνοχή της διαλεκτικής και την ανοιχτότητα της ρητορικής, η οποία και αυτή ως τέχνη ή επιστήμη, ανήκει στο πεδίο των τεχνών της αρετής. Ειδικότερα, η διατύπωση του Κοϊντιλιανού βρίσκεται στο έργο του "Institutio Oratoria" (Μαθήματα Ρητορικής), βιβλίο 2.xx7, σελ.353 της δίγλωσσης έκδοσης της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1989), μετάφραση H.E. Butler και είναι η εξής: *«Συνεπώς, καθώς υπάρχουν δύο είδη λόγων, ο συνεχής ο οποίος ονομάζεται ρητορική και ο περιεκτικός, ο οποίος ονομάζεται διαλεκτική (η σχέση μεταξύ των οποίων θεωρείτο τόσο οικεία από τον Ζήνωνα, ο οποίος συνέκρινε την τελευταία με την κλειστή γροθιά, την πρώτη με την ανοιχτή παλάμη), ακόμη και η τέχνη της φιλονικίας είναι μια αρετή. Συνεπώς, δεν μπορεί να υπάρξει καμιά αμφιβολία για την ρητορεία, της οποίας η φύση είναι τόσο πολύ δικαιότερη και αληθέστερη…»* (μετάφραση δική μας). Οι δύο τέχνες φαίνονται τόσο οικείες και αλληλοσυμπληρούμενες και στο επιχείρημα του Juan de Guzman, στο έργο του "La Primera Parte de la Rhetorica" (Το Πρώτο Τμήμα της Ρητορικής), όπως μεταφράζεται αποσπασματικά στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.21, σελ.233-243 και ιδιαίτερα σελ.234. Λέγει ο Master Fernando στο διάλογό του με τον Don Luis: *«Κατά τον ίδιο τρόπο με τον οποίον όποιος έχει τη δυνατότητα να φτιάξει μια λογική πρόταση θεωρείται θεωρητικός της λογικής, αυτή η ενασχόληση* (της ρητορικής –παρένθεση στη μετάφραση του Rebhorn) *θα έπρεπε το ίδιο απλά να θεωρείτο μια τέχνη, από τη στιγμή που πραγματοποιεί πολλά πράγματα που πιστώνονται ότι ανήκουν στην τέχνη της λογικής. Επιπλέον, γνωρίζουμε ότι ο Ζήνωνας έκανε την λογική και την ρητορική τόσο στενούς συγγενείς, όταν συνέκρινε την λογική με ένα κλειστό χέρι ή γροθιά και την ρητορική μ' ένα ανοιχτό χέρι…»* (μτφ. δική μας). Η κρίση είναι το βασικό στοιχείο της διαλεκτικής και η φαντασία της ρητορικής, οπότε οι σχέσεις των εννοιών διαπλέκονται κατά τη διαδικασία της ανθρώπινης πνευματικής δραστηριότητας. Για την παρομοίωση αυτή της ρητορικής και της διαλεκτικής στον Κικέρωνα, βλέπε "Orator", κεφ.xxxi.111-xxxii.114, σελ.389, στην δίγλωσση έκδοση της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 2001) σε μετάφραση G.L. Hendrickson – H.M. Hubbell.
Για τον Ζήνωνα τον Ελεάτη, βλέπε περισσότερα στοιχεία γενικά στο H. Diels – W. Kranz «Οι Προσωκρατικοί, οι Μαρτυρίες και τα Αποσπάσματα», τόμος Α', κεφ.29, σελ.479-502, από τις εκδόσεις Παπαδήμα 2007, σε μετάφραση Βασ. Α. Κύρκου – Δημοσθ. Γ. Γεωργοβασίλη.

[67] Βλέπε και την ανάλογη πρόταση του Thomas Hobbes, στο «Λεβιάθαν» (1989) της βιβλιογραφίας μας, τόμος Β', σελ.326 όπου αναφέρεται το εξής: *«Όπως οι Ισραηλίτες στην Αίγυπτο άλλοτε περιφέρονταν για να μαζεύουν άχυρα, παρομοίως και η κρίση μένει κάποτε προσκολλημένη σε μια συγκεκριμένη θεώρηση, ενώ άλλοτε η φαντασία περιπλανάται στον κόσμο».* Η πρόταση αυτή αποδεικνύει την χρήση του ρητορικού τρόπου της παρομοίωσης από τον Hobbes. Η σχέση της κρίσεως και της φαντασίας, όσον αφορά τη θεωρία των ρητορικών τρόπων και σχημάτων, θα εξεταστεί παρακάτω στην εργασία μας.

[68] Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των σχέσεων κρίσεως-φαντασίας, βλέπε Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.9, σελ.327-375 και ιδιαίτερα σελ.362-375. Στις σελίδες αυτές ο Skinner εξετάζει πώς ο Hobbes συνδέει την έννοια του ρητορικού ornatus (διακόσμου) με την έννοια της φαντασίας, ώστε κατόπιν να επιχειρήσει τη στροφή της σκέψης του, σταδιακά, μετά τα "The Elements of Law" και "De Cive" και να δεχτεί την ρητορική ως απαραίτητο συμπλήρωμα της λογικής (recta ratio), στο πλαίσιο ιδιαίτερα της πολιτικής κοινότητας, όπως εκφράζεται ιδίως στο "Leviathan". Ο ornatus θα πρέπει να προκρίνει και να ενδυναμώνει τα ευρήματα της ratio για να υπάρχει πειθώ και καλά αποτελέσματα στην κοινωνία, μια άποψη που είχε προτείνει και ο Ramus, βλ. παραπάνω στις υποσημειώσεις μας. Η φαντασία, ως ταξινόμηση ομοειδών πραγμάτων και περιέργεια για τη σύγκρισή τους, εκδηλώνεται μέσω των εικόνων του νου, που για να είναι αποτελεσματικές και να πείσουν, οφείλουν να' ναι όμορφες, πρωτότυπες και όχι συνηθισμένες. Η πρωτοτυπία τους όμως δεν πρέπει να φτάνει μέχρι σε σημείο υπερβολής, γιατί τότε επέρχονται ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα: η υπερβολή, η ασχήμια και η α-νοησία. Η θέση του Bacon είναι σαφής στο έργο του "The Advancement of Learning" (1605), μέρος του οποίου μεταφράζεται στις σελίδες 265-270 του κεφαλαίου 23 του βιβλίου του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000).
Για τον Bacon, η λεκτική και αισθητική υπερβολή φέρνει ακριβώς τα αντίθετα αποτελέσματα απ' αυτά που επιδιώκονται. Η ρητορική φαντασία είναι δεκτή στο μέτρο που ευνοεί και ενισχύει τη λογική δύναμη του ανθρώπου και την κρίση. *«Η λογική θα γινόταν αιχμάλωτη και υπηρετική αν η ευγλωττία των πειστικών συναισθημάτων δεν συνωμοτούσε για να κερδίσει την φαντασία από την πλευρά του αισθήματος και να συνάψει μια συνένωση ανάμεσα στην λογική και την φαντασία εναντίον των αισθημάτων»,* θα τονίσει στο κεφάλαιο 2 του "The Advancement of Learning" ο Bacon, όπως το τμήμα αυτό μεταφράζεται από τον Rebhorn στη σελίδα 270 του βιβλίου του (μετάφραση δική μας). Για τον Bacon, όλα θα πρέπει να γίνονται προς όφελος της λογικής, ακόμη και η χρήση της φαντασιακής δυνατότητας του ρητορικού ornatus, ώστε η πρώτη να κυριαρχήσει με την έλλογή της κρίση επί των ανεξέλεγκτων, προς στιγμήν, παθών, που τείνουν να την απειλήσουν, έστω και προσωρινά. Για να τονίσει περαιτέρω πως η λογική και η ρητορική διακρίνονται κατά το ότι η λογική χειρίζεται τον λόγο ως κρίση για την εύρεση της αλήθειας, ενώ η ρητορική χειρίζεται τον λόγο ως ομιλία περισσότερο και ως ένδοξα και γνώμες των πολλών (ομοίως σελ. 270). Οι αποδεικτικές διαδικασίες της λογικής είναι διαχρονικά αυστηρές και ίδιες για όλους, ενώ οι ρητορικές αποδείξεις και η ρητορική πειθώ οφείλουν να διαφέρουν αναλόγως του κοινού ενίοτε και του εκάστοτε ζητήματος (ομοίως σελ. 270). Όσο και αν οι δύο τέχνες μπορούν και πρέπει να αλληλοσυμπληρώνονται τόσο θα πρέπει και να διακρίνονται κατά τον Bacon, που εκφράζει, ρητά ή μη, την σαφή προτίμησή του στην λογική απόδειξη και στην συλλογιστική αυστηρότητα. (Βλέπε και υποσημειώσεις του κεφαλαίου μας παραπάνω, καθώς και κείμενο). Ο Κικέρωνας αναφέρει επ' αυτού στο "Orator", κεφ.xxxi.111-xxxii.114, σελ.389, της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 2001): *«Ο άνθρωπος με την τέλεια ευγλωττία θα πρέπει να κατέχει όχι μόνο την ικανότητα του επαρκούς και πλήρους λόγου, που' ναι η κατάλληλή του επικράτεια, αλλά θα πρέπει ν' αποκτήσει και εκείνη την γειτονική της οριοθετική γραμμή, της επιστήμης της λογικής. Παρότι ο λόγος είναι ένα πράγμα και η συνομιλία άλλο* (πράγμα –παρένθεση δική μας) *και η φιλονικία δεν είναι το ίδιο με την ομιλία και τα δύο παρόλα αυτά σχετίζονται με τον λόγο –η συζήτηση και η φιλονικία είναι η λειτουργία των θεωρητικών της λογικής… Η λειτουργία του ρήτορος είναι το να μιλάει με καλλιέπεια…»* (μετάφραση δική μας).

[69] Η θεωρία των παθών τροφοδοτεί την θεωρία των ρητορικών σχημάτων και των τρόπων και γι' αυτό προτάσσεται στην ανάλυσή μας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 3ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

[70] Η Αναγέννηση και η πρώιμη νεωτερικότητα είναι οι περίοδοι που αναδιατάσσονται και επανανοηματοδοτούνται ουσιαστικά οι έννοιες του δημόσιου λόγου και του δημοσίου συμφέροντος, οι οποίες αντανακλούν το πνεύμα της vita activa και του vir bonus. Αυτό οφείλεται στα νέα πρότυπα της πολιτικής κοινότητας που διαμορφώνονται ύστερα από τον Μεσαίωνα και ευνοούν ιδιαιτέρως το συμβουλευτικό /πολιτικό γένος των ρητορικών λόγων. Κοινό τόπο κατά την Αναγέννηση αποτελεί η αντίληψη ότι η ρητορική μπορεί ν' ακμάσει σε περιόδους δημοκρατίας και δημοσίων αντιλογιών που αποτελούν ουσιαστικά την έκφραση της πρώτης. Ο ρήτορας, ως εκπολιτιστής του πλήθους, μετουσιώνει την καθαρότητα της σκέψης του σε τροπικές εκφράσεις που οφείλουν να συνέχουν το πολιτικό ακροατήριό του, αν και πολλές απόψεις επ' αυτού είναι εντελώς αντίθετες. Βλέπε για παράδειγμα, τις απόψεις του Montaigne (1533-1592) στο δοκίμιό του «Για τη Ματαιοδοξία των Λέξεων», στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.19, σελ.218-222, όπου η ρητορική ευγλωττία αντιμετωπίζεται ως αποσταθεροποιητικός κοινωνικός και πολιτικός παράγοντας. Ομοίως βλ. και την άποψη του Francesco Patrizi (1529-1597), στο κεφ.7 του έργου του «Δέκα Διάλογοι Περί Ρητορικής», όπως παρατίθεται στο βιβλίο του Rebhorn, κεφ.17, σελ.183-202, που κι εκείνος ασκεί δριμεία κριτική στην elocutio. Η ιδεολογία και η ιδεολογικοποίηση βρίσκει σιγά-σιγά την δυνατότητα ανάπτυξής της. Για την έννοια της ιδεολογίας στη ρητορική, βλέπε το άρθρο του Michael Cahn «Η Ιδεολογία της Ρητορικής», μετάφραση Άννα Τάτση στο «Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική», σελ.63-85, Σμίλη 2003. Βλέπε ενδεικτικά, για το κλίμα των αλλαγών της εποχής σε επιστημονικό και γλωσσικό επίπεδο που ανάγονται σε προγραμματικές τάσεις των φορέων τους, το Brian P. Copenhaver – Charles Schmitt "Renaissance Philosophy" (1992) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.2, σελ.60-126, σχετικά με την παρουσία οκτώ διαφορετικών αριστοτελιστών της Αναγέννησης, τις επιδιώξεις, τη διαφορετική αριστοτελική ερμηνεία της θεωρίας τους και τις προσωπικές τους φιλοδοξίες (Bruni, Trapezuntius, Lefevre, Mair, Pomponazzi, Vitoria, Zabarella, Case). Επίσης, βλ. το άρθρο του Paul Oskar Kristeller «Ουμανισμός», κεφ.1 του πρώτου μέρους του "The Cambridge History of Renaissance Philosophy", Cambridge 1996, επιμέλεια Charles B. Schmitt, σελ.113-138 και αυτά των Lisa Jardine «Ουμανιστική Λογική», κεφ.7, μέρος δύο του βιβλίου, σελ.173-198 και Brian Vickers «Ρητορική και Ποιητική», κεφ.20, μέρος 12 του βιβλίου, σελ.715-745, ομοίως. Επίσης, βλ. Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (Oxford 1980), κεφ.5, σελ.254-293, που αναφέρεται στον ρητορικό επανακαθορισμό της έννοιας της vita active κατά την Αναγέννηση.
Τέλος, βλέπε Ernesto Grassi "Rhetoric as Philosophy, The Humanist Tradition", Southern Illinois Press (επανέκδοση 2001), κεφ.3 και 4, σελ.35-67 και 68-101 αντίστοιχα, για το ζήτημα των ιστορικών και θεωρητικών πλαισίων της ουμανιστικής αντίληψης της αναγεννησιακής ρητορικής ως θεμελίου της κοινωνίας. Ο επανακαθορισμός του ρήτορος ως δημιουργού της ιστορικής κοινωνίας και του ιστορικού χρόνου παίζει για τον Grassi πρωτεύοντα ρόλο, μέσα στο πλαίσιο του διαλόγου των σχέσεων ratio-oratio, λογικής μεθόδου και ρητορείας.

[71] Το ίδιο θα μπορούσαμε να πούμε και για την περίπτωση της Αναγέννησης. Η πρώιμη, αλλά και ιδίως η ύστερη Αναγέννηση, αποτελούν τους θεμελιώδεις λίθους ώστε λίγο αργότερα να αφυπνιστεί το επιστημονικά συντονισμένο πρόταγμα των αρχών του 17ου αιώνα, για την επεξεργασία της έννοιας της μεθόδου, περισσότερο συστηματικά. Η περίοδος της πρώιμης νεωτερικότητας ακολουθεί κατά πόδας τις θεωρητικές αναζητήσεις της Αναγέννησης, συνίσταται θεματολογικά από εκείνη κατά τις πρώιμες αναζητήσεις της. Αποτελεί την γόνιμη έκφραση των επιταγών της ύστερα από την περισσότερο μεθοδική ταξινόμηση και κωδικοποίηση των ιστορικών πληροφοριών της. Εξετάζει διαφορετικά τις ρητορικές και διαλεκτικές απόψεις της κλασικής παράδοσης και αλλάζει τις συνθήκες επιστημονικής σκέψης και έκφρασης, επαναπροσδιορίζοντας και φιλτράροντας, θα λέγαμε, τον πλούτο των αναγεννησιακών δεδομένων, σε επίπεδο γλωσσικής, πολιτικής και επιστημονικής έκφρασης. Η ακριβής οριοθέτηση του χρονικού πλαισίου της πρώιμης και ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας είναι ένα δύσκολο μάλλον ζήτημα, γιατί υπάρχουν διάφοροι τρόποι χρονολόγησης της εποχής, από θεωρητικούς της επιστήμης, της φιλοσοφίας και της ιστορίας. Η εργασία μας αγγίζει κατά κύριο λόγο την περίοδο η οποία ορίζεται χρονικά από τις απαρχές του 15ου αιώνος και εκτείνεται ως τα τέλη του 17ου αιώνος περίπου, με αναφορές όμως, τόσο στην κλασική αρχαιότητα (ελληνική και ρωμαϊκή) όσο και σε κάποιες (λίγες) νεότερες θεωρήσεις. Θα λέγαμε δηλαδή, ώστε ν' αποφύγουμε τον σκόπελο της ιστορικής και χρονολογικής ανακρίβειας, ότι η εργασία μας κινείται κατά βάση μεταξύ του 1400 και του 1700 ως απώτατου ορίου αναφοράς μας, με τις όποιες χρονικά έτερες αναφορές μας να προσδιορίζονται ενίοτε. Τόσο η Αναγέννηση όσο και η πρώιμη νεωτερικότητα, ως καθοριστικό κομμάτι της νεωτερικότητας που εκτείνεται χρονικά ως και τις μέρες μας, αποτελούν μια χρονική περίοδο που χαρακτηρίζεται από πλούτο αντιτιθέμενων θεωριών και ποικιλία στοχαστικών απόψεων. Η ρητορική και γλωσσική στροφή της Αναγέννησης συναντά κατά την περίοδο της πρώιμης νεωτερικότητας (αρχές 17ου αιώνος περίπου), το κατάλληλο κλίμα για να συζευκτεί αποφασιστικά με την έννοια της μεθόδου, η οποία οργανώνεται περισσότερο πλέον συστηματικά. Ο διάλογος ρητορικής-διαλεκτικής καθ' όλη την Αναγέννηση, είναι η σαφέστατη προετοιμασία για τη διαμόρφωση του πεδίου του λόγου που εγκολπώνει και την έννοια της μεθόδου στο πλαίσιο αναφοράς του, επανακαθορίζοντας τις επιμέρους σχέσεις των εννοιών που το συναποτελούν, με νέες σημασιολογικές και νοηματολογικές διατυπώσεις…

[72] Μια τέτοια προσέγγιση θα ήταν εκ μέρους μας, αντικείμενο ενός λανθασμένου επιστημονικού αναγωγισμού. Η αποτίμηση των θεωριών της εποχής της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, θα πρέπει μεν να γίνεται με βάση τα σημερινά επιστημονικά και αξιολογικά κριτήρια, αλλά θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της και το συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο της κάθε θεωρητικής διατύπωσης… Για μια προβληματική τέτοιου είδους πάνω στο ζήτημά μας, βλέπε Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.6, σελ.151-187, όπου ο συγγραφέας, μελετώντας την ρητορική θεωρία του 17ου αιώνος, περιλαμβάνει στις σελ.162 και επόμενα τη σχέση φιλοσοφίας-ρητορικής, όπως εκφράζεται από τους κύριους στοχαστές της μεθόδου της εποχής (Descartes –Bacon –Hobbes) αλλά και άλλους που επηρεάστηκαν απ' αυτούς και ανήκουν στο ίδιο πλαίσιο διαλόγου ή στο ακριβώς αντίθετό του. Στη σελ.179 του βιβλίου του, ο Conley θα παρατηρήσει: *«Αν και υπάρχουν πολλές ενδείξεις του θανάτου του αναγεννησιακού ουμανισμού κατά την διάρκεια αυτού του αιώνος* (17ου –παρένθεση δική μας), *πιθανώς οι εκδηλώσεις σε επίπεδο πολιτικής σφαίρας να παρέχουν το πιο επεξηγηματικό πλαίσιο για την κυριαρχία μιας μονότροπης και μη συμμετρικής ρητορικής…»* (μετάφραση δική μας). Για να στηρίξει την άποψή του αυτή ο Conley, στην αντίληψη ότι η νέα ρητορική θεωρία των παθών, περισσότερο επιστημολογική από πριν, αφορά την κίνηση της βούλησης μέσω των παθών προς τη διαμόρφωση μιας ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας, περισσότερο κανονιστικού χαρακτήρα από πριν. Όπως αναφέραμε και στο κεφ.2 παραπάνω, η αντίληψη της έννοιας της πολιτικής κοινότητας γίνεται ο αυτοσκοπός της όποιας κοινωνικής θέσμισης. Σημασία για την ρητορική θεωρία των παθών πια έχει η πρακτική της εφαρμογή, έστω και μηχανιστικά, προς την παραγωγή πολιτικών αποτελεσμάτων, μέσω της κινητοποίησης της βούλησης και της έλλογης νόησης. Θα εξετάσουμε στο πλαίσιο του κεφαλαίου αυτού κριτικά, το κατά πόσο αυτή η απόφανση του Conley μπορεί, ή όχι, να ευσταθεί, εξετάζοντας στα ιστορικά τους χρονικά όρια και συγκείμενα, τα θεωρητικά μοντέλα περί παθών στην Αναγέννηση και στην κατοπινή της πρώιμη νεωτερικότητα.

[73] Αναφερόμαστε εδώ, κυρίως, στην καρτεσιανή εξήγηση της λειτουργίας του κωναρίου (κωνοειδούς αδένος) που σταδιακά ξεπεράστηκε από την ιατρική επιστήμη. Για περισσότερα επ' αυτού, βλέπε Rene Descartes «Τα Πάθη της Ψυχής» (Κριτική 1996) στη βιβλιογραφία μας, μέρος πρώτο, άρθρα 43-44, σελ.122-124, καθώς και άρθρα 31-32, σελ.115 ομοίως, όπου ο Descartes αναφέρει: *«Υπάρχει ωστόσο μέσα στο σώμα ένα ορισμένο τμήμα στο οποίο η ψυχή ασκεί τις λειτουργίες της κατά τρόπο ιδιαίτερο σε σχέση με τα υπόλοιπα μέρη του σώματος… πρόκειται για έναν πολύ μικρό αδένα…»* (μτφ. Γ. Πρελορέντζου). Για τη λειτουργία του αδένος, βλέπε άρθρα 34-43, σελ.117-123 ομοίως. Βλέπε επίσης την εισαγωγή της μετάφρασης του έργου στα ελληνικά, του Γιάννη Πρελορέντζου, σελ.19-92 για μιαν εισαγωγή στην καρτεσιανή άποψη περί παθών και, ιδιαίτερα, σελ.47 και επόμενα, για τις βασικές αρχές της καρτεσιανής φυσιολογίας που απετέλεσαν αντικείμενο κριτικής. Του ίδιου συγγραφέος επίσης, βλέπε το άρθρο «Ανατομία και Έλεγχος των Παθών της Ψυχής στην Ηθική Φιλοσοφία του Καρτεσίου», σελ.185-213, στο «Αξιολογικά, Πολιτικές του Ορθολογισμού: 10 Μελέτες για τον Καρτέσιο», ειδικό τεύχος 1, Εξάντας 1999. Στο ίδιο τεύχος βλέπε και το άρθρο του Δημήτρη Κοτρόγιαννου «Καρτέσιος: Η Νέα Ηθική», σελ.73-93, όπου ο συγγραφέας χρησιμοποιεί την ανάλυση των «Παθών της Ψυχής», για να δείξει τον τρόπο με τον οποίο, κατ' αυτόν, ο Καρτέσιος μέσω της επιστημονικής προσέγγισης των παθών επαναδιατυπώνει την «ηθική ως την ορθολογική επιστήμη της ζωής», σελ.73 ομοίως… Επίσης, το άρθρο του Pierre Macherey «Η Χρήση των Παθών στον Ντεκάρτ και στον Σπινόζα», σελ.123-140 στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7 (Πόλις 2008) σε μετάφραση Τάσου Μπέτζελου, όπου παρουσιάζονται οι ομοιότητες και οι διαφορές των δύο στοχαστών, όσον αφορά την εξήγηση των παθών, στο πλαίσιο της ηθικής τους φιλοσοφίας. Αρκούμαστε σ' αυτές τις ενδεικτικές απλώς αναφορές, όσον αφορά την θεωρία των παθών του Ντεκάρτ, γιατί το ζήτημα της βιβλιογραφίας που αφορά το σχετικό ζήτημα είναι απεριόριστο. Απλώς επισημαίνουμε πως η καρτεσιανή θεώρηση των παθών συνιστούσε πρωτοποριακή μελέτη από πλευράς ταξινόμησης και φυσιο-λογικής κατηγοριοποίησης των παθών την εποχή της έκδοσής της (1649).

[74] Η θεωρία των παθών, καθ' όλη την κλασική ρητορική παράδοση, συνδυάζεται και συγχέεται με τη θεωρία του ornatus, ως έκφραση του τελευταίου μέσα από τους γλωσσικούς τρόπους και τα λεκτικά του σχήματα. Ο διάκοσμος, ως τρόποι και σχήματα, συνδέεται με τις μορφές του ρητορικού λόγου (επιδεικτικός, συμβουλευτικός, δικανικός λόγος) και μέσω των παθών που προξενεί τόσο στον ρήτορα /ομιλητή όσο και στο κοινό /ακροατές, στο οποίο αυτά εντέχνως μεταδίδονται, δημιουργούνται οι κατάλληλες συνθήκες για την δημιουργία πειθούς. Στο Γ' βιβλίο της «Ρητορικής» (2002 Ζήτρος, 2ος τόμος) του, ο Αριστοτέλης θα τονίσει: *«Το δε πρέπον έξει η λέξις, εάν η παθητική τε και ηθική και τοις υποκειμένοις πράγμασιν ανάλογον…»* (1408α7), σελ.351 της δίγλωσσης έκδοσης στη βιβλιογραφία μας, μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή. Δηλαδή, ο Αριστοτέλης τονίζει πως το ύφος θα είναι το πρέπον, όταν θα πετυχαίνει να εκφράζει τα πάθη και τους χαρακτήρες και όταν θα είναι ανάλογο προς το προκείμενο θέμα. Έχουμε δηλαδή να κάνουμε με τις έννοιες του πάθους, του ήθους (χαρακτήρος) και την έννοια του πρέποντος (decorum στη λατινική κλασική θεωρία). Τα βιβλία Β' και Γ' της «Ρητορικής» του Αριστοτέλους είναι τα σημεία εκείνα που, σύμφωνα και με την παρατήρηση του Peter Mack, κεφ.10, σελ.209, στο "Renaissance Argument" (1993), υποσημείωση 12, είναι τα πλέον αναλυτικά στην κλασική παράδοση που κάνουν λόγο περί της θεωρίας των παθών και του συσχετισμού τους με συγκεκριμένα ύφη λόγων. Ο Αριστοτέλης, στο Β' βιβλίο της «Ρητορικής» του, κεφ.1-11, σελ.21-143, θα αναλύσει τα

ανθρώπινα πάθη με τρόπο διεξοδικό, προσαρμόζοντάς τα κατά τον τρόπο, το είδος και την ένταση της εμφάνισής τους σε συγκεκριμένες περιστάσεις και κατηγορίες ανθρώπων. Πάθη είναι εκείνα τα συναισθήματα που παρουσιάζονται στους ανθρώπους ως μεταβολές στη γενική τους βιολογική και νοητική κατάσταση και τους διαφοροποιούν ως προς τις κρίσεις τους… *«Έστι δε τα πάθη δι' όσα μεταβάλλοντες διαφέρουσι προς τα κρίσεις οις έπεται λύπη και ηδονή…»* (1378^{α}21), σελ.24, ομοίως, βιβλίο Β'. Τα πάθη επιφέρουν λύπη και ηδονή στους ανθρώπους, διαμορφώνοντας και τις κρίσεις τους… Στο Γ' βιβλίο του, περί ύφους (λέξεως), ο Αριστοτέλης θα εξετάσει την τροπικότητα ανά περίσταση εκφοράς του λόγου και τη σχέση του εκφερομένου πάθους με το κατάλληλο ύφος λόγου. Βλέπε κεφ.1-12 ιδίως, σελ.303-415, ομοίως… Στα «Ρητορικά Μαθήματα» του Κοϊντιλιανού (Institutio Oratoria) η έννοια του πάθους, όπως εγείρεται μέσα σε συγκεκριμένες περιστάσεις λόγου και καταστάσεων, εξαρτάται περισσότερο από την ίδια την διάταξη του λόγου και από την ευμεταβλητότητα της κατάστασης, παρά δίδεται ως συνταγή κατά τα αριστοτελικά πρότυπα σύνδεσης συγκεκριμένων παθών με συγκεκριμένα συναισθήματα σε συγκεκριμένες στιγμές. Βλέπε "Institutio Oratoria", κεφ.6.2, σελ.383 και επόμενα, στη σειρά Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1989), μετάφραση H.E. Butler. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των σχέσεων των παθών και των μέσων της εκφραστικής τους απεικόνισης, βλέπε Brian Vickers, "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.6, σελ.294-339. Όπως θα παρατηρήσει ο Vickers, σελ.296 ομοίως: *«Η αλήθεια και η πειθώ στην ρητορική μερικώς εξαρτώνται από την πρέπουσα έκφραση σε σχέση με το συναίσθημα»* (μετάφραση δική μας).
Βλέπε επίσης Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κεφ.3, σελ.120-126. Για τη θεωρία περί των παθών και των εκφράσεων του λόγου στη θεωρία του Agricola κατά την Αναγέννηση, βλέπε Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993) κεφ.10, σελ.203-226. Ο Mack παρατηρεί πως ο Agricola επηρεάζεται περισσότερο από την αριστοτελική θεωρία περί παθών και δεν ακολουθεί τις προτροπές των άλλων θεωρητικών της ρητορικής για να συνδέονται μόνο συγκεκριμένα κομμάτια του λόγου (π.χ. πρόλογος ή ανακεφαλαίωση) με την ρητορική amplificatio (αύξηση της εντάσεως των παθών και των εκφραστικών τους μέσων), σελ.209, ομοίως. Χαρακτηριστικά είναι τα κεφ.1 και 2 του Agricola απ' το "De Inventione Dialectica", όπως μεταφράζονται απ' τον Wayne Rebhorn στο "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.5, σελ.49-56. Στα κεφάλαια αυτά θα αναφερθούμε αναλυτικά παρακάτω στο κείμενο και τις υποσημειώσεις μας, στο πλαίσιο αυτού του κεφαλαίου. Θα τονίσουμε απλώς στο σημείο αυτό πως ο Agricola επιχειρεί μια ιδιόρρυθμη ανάλυση της θεωρίας των παθών και των τρόπων που αυτά εγείρονται και μεταδίδονται, καθώς διαχέει την λειτουργικότητα και την επιτελεστικότητά τους, τόσο στη διαλεκτική inventio όσο και στη ρητορική dispositio. Η τοπική λογική του Agricola δεν είναι αποσυνδεδεμένη από τη θεωρία των παθών του και τα ρητορικά καθήκοντα του ομιλητού, ακόμη και όταν αυτός θεωρείται διαλεκτικός, δεν είναι άσχετα ούτε με τη διδασκαλία, ούτε με την τέρψη. Η ρητορικοποιημένη διαλεκτική του Agricola αποτελεί σημείο σταθμό στην θεωρία των παθών της Αναγέννησης.

[75] Βλέπε παραπάνω, προηγούμενή μας υποσημείωση καθώς και τα αντίστοιχα τμήματα του κειμένου και των υποσημειώσεών μας περί ήθους – πάθους – απόδειξης, στο κεφ.1 της εργασίας μας και τις αντίστοιχες υποσημειώσεις του. Οι διαφορετικοί ορισμοί και οι αντιλήψεις του πάθους που αναφέρουμε εδώ, προέρχονται από τη θεωρητική σκοπιά των εκάστοτε στοχαστών που εξετάζουν την έννοια του πάθους στο πλαίσιο των σχέσεων ratio-oratio και την σημασία που δίνουν στην έκφραση της oratio κατά τη συγκρότηση του ρητορικού διακόσμου. Αν για τον Agricola ένα πάθος συνίσταται σε μια ώθηση συγκεκριμένη του μυαλού, με την οποία είμαστε αναγκασμένοι είτε να επιθυμούμε είτε ν' απορρίπτουμε κάτι, περισσότερο αποφασιστικά απ' ότι όταν το μυαλό μας τελεί εν ηρεμία, σύμφωνα με τη διατύπωσή του στο κεφ.1 του τρίτου βιβλίου του "De Inventione Dialectica" (βλ. Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), σελ.49, κεφ.5, μετάφραση δική μας), που μας θυμίζει την αριστοτελική διατύπωση του πάθους (1378^{α}21), σελ.24, τόμος Β' της «Ρητορικής» της βιβλιογραφίας μας, τα πράγματα είναι διαφορετικά για τους Descartes και Hobbes. Τουλάχιστον, η προσέγγισή τους και οι στόχοι της εξήγησής τους ανήκουν σε άλλη σκοπιά, περισσότερο επιστημονική. Αν για τον Descartes *«η ενέργεια και το πάθος δεν παύουν να αποτελούν πάντοτε το ίδιο πράγμα, που έχει αυτές τις δύο ονομασίες εξαιτίας των δύο διαφορετικών αντικειμένων με τα οποία μπορεί κανείς να τις συσχετίσει»* [(άρθρο 1) σελ.95, στα «Πάθη της Ψυχής» (1996) στη βιβλιογραφία μας, μτφ. Γ. Πρελορέντζου], αναφερόμενος στο σώμα και την ψυχή, και τα πάθη της ψυχής ορίζονται *«ως αντιλήψεις ή αισθήματα ή συγκινήσεις της ψυχής που αναφέρονται ειδικότερα σ' αυτήν και που δημιουργούνται, συντηρούνται και ενισχύονται από κάποια κίνηση των πνευμάτων»* (άρθρο 27, ομοίως), βλέπουμε ότι η ερμηνεία των παθών και των ρόλων τους αλλάζει από την Αναγέννηση αργότερα στην πρώιμη νεωτερικότητα. Ο δε Hobbes, στο κεφ.6, σελ.121-133 του «Λεβιάθαν» (1989) του, τόμος Α' της βιβλιογραφίας μας, θα ονομάσει πάθη τις *«εσωτερικές απαρχές των εκούσιων κινήσεων, οι οποίες κοινώς αποκαλούνται πάθη»* και θ' αναλύσει περαιτέρω τους τρόπους των ομιλιών μέσω των οποίων τα πρώτα εκφράζονται. Για τον Hobbes, η διαρκής εξωτερική κίνηση των πραγμάτων προς το υποκείμενο της γνώσης αποτελεί την συστατική εξήγηση του πάθους του, όπως αυτό προκύπτει ύστερα από τη διαμεσολάβηση των αισθήσεων. *«Στην αισθητήρια πρόσληψη αυτό που συμβαίνει μέσα μας δεν είναι παρά κινήσεις, τις οποίες προκαλεί η επενέργεια των εξωτερικών αντικειμένων στην επιφάνεια του σώματός μας: στην όραση το φως και το χρώμα, στην ακοή ο ήχος, στη μύτη η οσμή κλπ.»* (μτφ. Αιμ. Μεταξόπουλος- Γρ. Πασχαλίδης) θα πει ο Hobbes, σελ.124 ομοίως. Οι διαφορετικές αυτές αντιλήψεις της έννοιας του πάθους, κυρίως υπό το πρίσμα της επιστημολογικής τους υφής για ανάλυση, είναι ενδεικτικές των

διαφόρων θεωριών περί της ερμηνείας των παθών. Πάντα όμως αφορούν άμεσα ή έμμεσα, με τον τρόπο της η καθεμιά, τη σχέση ratio-oratio.

[76] Αυτό είναι το κριτήριο της επιστημονικότητας της πρώιμης νεωτερικότητας που, κατά το μάλλον ή ήττον, ισχύει και σήμερα. Βέβαια, η αισθητική μορφή και η αποτύπωση ενός επιστημονικού λόγου είναι συνισταμένη πολλών παραγόντων, πολλοί εκ των οποίων εξαρτώνται και από μια μορφή του λόγου συλλογιστικώς αβέβαιη, πιθανολογική, αντιφατική. Αλλά, τα σημερινά κριτήρια της επιστημονικής αξιολόγησης, είναι περισσότερο κανονιστικά δομημένα για τον έλεγχο της αλήθειας και της επαληθευσιμότητας του λόγου, ξεπερνώντας ενδεχομένως τα προβλήματα της αισθητικής και της μορφολογικής του έκφρασης. Για μια θεωρητική άποψη της έννοιας της επιστημονικότητας κατά την ύστερη Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα, βλέπε Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κεφ.8, σελ.294-315, Samuel Ijsseling, "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976), κεφ.9, σελ.60-70, R.S. Woolhouse, «Φιλοσοφία της Επιστήμης, Β': Οι Εμπειριστές» (2000), κεφ.1-2, σελ.21-80 (για τον Bacon και τον Hobbes ιδιαίτερα), John Cottingham «Φιλοσοφία της Επιστήμης Α': Οι Ορθολογιστές» (2000), κεφ.2 (για την έννοια της μεθόδου ιδίως στον Descartes, σελ.59-87) και για τους Spinoza – Leibniz σελ.87-122. Για τα σύγχρονα επιστημολογικά κριτήρια, βλέπε το βιβλίο του Alan F. Chalmers «Τι Είναι Αυτό που το Λέμε Επιστήμη;», β έκδοση (Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης 1996). Σαφώς και τα σύγχρονα επιστημονικά κριτήρια της γνώσης δίνουν έμφαση στην έννοια της σαφήνειας και της κομψότητος της εκάστοτε επιστημονικής θεωρίας αλλά δεν στέκονται μόνο σ' αυτά.
Επίσης, βλέπε σχετικές αναφορές μας στο κεφάλαιο 1 του κειμένου της εργασίας μας, αλλά και τις αντίστοιχες υποσημειώσεις, όπως και παρακάτω στο κεφάλαιο 5.

[77] Πολύ χρήσιμο προς την κατεύθυνση αυτή είναι το άρθρο της Άννας Μπουκουβάλα «Η Αδυναμία του Λόγου και η Λειτουργία του Υποδείγματος της Ανθρώπινης Φύσης στη Φιλοσοφία του Spinoza», στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», σελ.157-196, τεύχος 7 (Πόλις 2008). Στο άρθρο αυτό, η Μπουκουβάλα προσπαθεί να δείξει το μέτρο της δυνατής σύνθεσης του Λόγου και των παθών ως μέσων επιδίωξης της μετουσίωσης της έννοιας του αγαθού σε πράξη, στην φιλοσοφία του Spinoza. Το πώς ένας ανώριμος ανθρώπινος Λόγος (ως νόηση), δύναται να συμπληρωθεί ωσότου να περιέλθει στο στάδιο της πλήρους έλλογης αυτοδυναμίας του σε κανονιστικό επίπεδο, από την έννοια των παθών που λειτουργούν σε φαντασιακό, συναισθηματικό, παθητικό επίπεδο. Στο άρθρο της, επιζητά να διερευνήσει τα όρια τόσο της έλλογης επιθυμίας στην σπινοζική φιλοσοφία όσο και τα αντίστοιχα όρια της μη έλλογης επιθυμίας, αυτής των παθών και την διαρκή δυνατότητα, ή μη, της διάδρασης λογικής-πάθους ως δυνάμεων συμπληρωματικών ή αντιθετικών, όσον αφορά τη διαμόρφωση της κανονιστικότητας που επιτάσσει το υπόδειγμα της ανθρώπινης φύσης, ως μια μορφή ιδεοτύπου συμπεριφοράς και πρακτικής (σελ.167 και επόμενα). Όπως ισχυρίζεται, ο τύπος της πολιτικής κοινότητας είναι εκείνος που κατά κύριο λόγο ευνοεί, ή όχι, την διευθέτηση των σχέσεων αυτών και οι σχέσεις παθών-λόγου, ως γνωσιολογικών στοιχείων, εξαρτώνται από τους τύπους της κρατικής οργάνωσης (βλ. ιδιαίτερα σελ.179 ομοίως και υποσημείωση 70 σε θέση Matheron). Όπως υποστηρίξαμε και παραπάνω, κεφ.2, η έννοια της πολιτικής κοινότητας είναι κομβικής σημασίας στην πολιτική, ηθική και γνωσιολογική θεωρία της πρώιμης νεωτερικότητας, αλλά και της Αναγέννησης ευρύτερα.
Βλέπε επίσης, για μια γνωσιοθεωρητική ανάλυση των παθών στη θεωρία του Malebranche, το άρθρο του Γιάννη Πρελορέντζου «Προσεγγίσεις στη Θεωρία του Malebranche Περί Παθών της Ψυχής», σελ.197-243, στο ίδιο τεύχος του «Υπομνήματος». Τα πάθη αντιμετωπίζονται από τον Malebranche ως αναγκαία, κατά τον Πρελορέντζο και μάλιστα, είναι οργανωμένα για να αλληλοενισχύονται και για να αλληλοτροφοδοτούνται ως κοινωνία παθών (σελ.215 στο άρθρο). Παρατηρεί ότι η κρίση ή η αντίληψη η οποία προξενείται από το πάθος, βρίσκεται σ' άμεση συνάρτηση μ' αυτό και υπάρχει σχέση αλληλοτροφοδοσίας. Το πάθος γεννά την κρίση και τροφοδοτείται απ' αυτήν και, μάλιστα, ο Πρελορέντζος τονίζει (σελ.213 ομοίως) ότι *«οι εσφαλμένες κρίσεις και τα πάθη συμβάλλουν αδιάκοπα στην αμοιβαία συντήρησή τους».* Για τούτο τον λόγο, θεωρεί ότι ο Malebranche αποδέχεται μεν την ανάγκη της ύπαρξης των παθών και την, υπό όρους, θετική οφειλή τους στη διατήρηση του σώματος ή της ζωής, στην πολιτική κοινωνία και στη γνώση της αλήθειας, σε αντίθεση με τον Descartes, ο οποίος στο άρθρο 212 (σελ.228 στα «Πάθη της Ψυχής» στη βιβλιογραφία μας) δέχεται ότι: *«κάθε καλό και κάθε κακό σ' αυτή τη ζωή εξαρτάται μόνο από τα πάθη».* Αν, κατά τη γνώμη μας, το ζήτημα των παθών στον Καρτέσιο είναι ζήτημα κυρίως φυσιολογίας και κατόπιν βούλησης ή ηθικής, στον Malebranche (όπως προκύπτει απ' την ανάλυση του Πρελορέντζου) πρωτίστως τίθεται το ζήτημα της δεοντολογικής χρήσης τους και κατόπιν της αναλύσεώς τους (βλέπε σελ. 237 και επόμενα έως σελ. 243).

[78] Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση των ζητημάτων αυτών στο πλαίσιο της κλασικής αλλά και της αναγεννησιακής παράδοσης, βλέπε Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κυρίως κεφ.3 (σελ.111-137) και 5 (σελ.181-214), Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.6, σελ.294-340 (όπου εξετάζονται οι σχέσεις των διπόλων έκφραση-συναίσθημα και αλήθεια-πειθώ στην κλασική θεωρητική παράδοση), Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.10, σελ.203-226 (και ιδίως σελ.207 και επόμενα με ιδιαίτερη έμφαση σελ.209 υποσημείωση 12, όπου δίνονται από τον Mack αναλυτικά οι παραπομπές στα κλασικά κείμενα της ρητορικής, όπου εξετάζονται οι εκφραστικοί όροι σε σχέση με την θεωρία του ρητορικού movere που αφορά και τα πάθη).

Σε Κικέρωνα, "De Oratore", (Harvard University Press – επανέκδοση 1988) της βιβλιογραφίας μας, σε μετάφραση E.W. Sutton, δες κεφ.2.44.185 και επόμενα (σελ.331), όπου εξετάζονται τα συναισθήματα που πρέπει ν' αφυπνιστούν στο κοινό και τα εκφραστικά τους μέσα και ιδίως σελ.435 και επόμενα, όπου σχετίζονται τα μέρη του λόγου στα οποία θα πρέπει να γίνεται επίκληση στα συναισθήματα των ακροατών από τον ρήτορα, ανάλογα με το είδος του λόγου και την περίσταση για την οποία αυτός εκφωνείται.
Στον Κοϊντιλιανό, "Institutio Oratoria" (Harvard University Press – επανέκδοση 1989) της βιβλιογραφίας μας, σε μετάφραση H.E. Butler, βλέπε κεφ.6, pr.1 και επόμενα, σελ.383 και επόμενα, για τη χρήση των παθών και των σχημάτων σε σχέση με την peroratio (ανακεφαλαίωση).
Για την έννοια της αύξησης (amplificatio) ο Skinner παρατηρεί, σελ.136, στο βιβλίο του, όπως παραπάνω: *«όταν μιλάμε για την έννοια της amplificatio εννοούμε γενικά εκείνο τον τύπο του λόγου ο οποίος είτε κινητοποιεί το νου ενός ακροατού στον οίκτο, είτε τον οδηγεί στο θυμό»* (δες ιδιαίτερα υποσημείωση 183, ομοίως, για τον ορισμό της έννοιας από τον συγγραφέα της "Rhetorica ad Herennium" που δανείζεται ο Skinner, στην έκδοση του 1954). Στο ίδιο, σελ.137, παρατηρεί ότι ο Bacon έκανε χρήση αυτής της ρητορικής δυνατότητας αργότερα, παρουσιάζοντας τα επιστημονικά του επιχειρήματα (δες υποσημείωση 190 στο βιβλίο του Skinner, σελ.137, κεφ.3).
Για την έννοια των παθών στον Αριστοτέλη, βλέπε «Ρητορική» (Ζήτρος 2002) στη βιβλιογραφία μας, βιβλίο Β', κεφ.1-11, σελ.20-143, στη δίγλωσση έκδοσή μας, σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή. Επίσης, βλέπε το προηγούμενο κεφάλαιο και τις υποσημειώσεις μας σχετικά, όπως και παρακάτω στην εργασία μας. Για την έννοια της οπτικής παράστασης ως συγκροτητικής διαδικασίας του τρόπου της μεταφοράς, θα μιλήσουμε στο τέταρτο κεφάλαιο της εργασίας μας.

[79] Η αριστοτελική διατύπωση είναι ακριβώς στο Γ' βιβλίο της «Ρητορικής» του, στη βιβλιογραφία μας: *«λέγω δη προ ομμάτων ταύτα ποιείν όσα ενεργούντα σημαίνει…»* 1411b11.4 (σελ.388), όσον αφορά το πράγμα, που σε κατάσταση ενέργειας παρουσιάζεται ολοζώντανο μπροστά στα μάτια του ακροατού που νομίζει ότι το βλέπει, μέσω των λεκτικών διατυπώσεων που το παρουσιάζουν. Λίγο πιο πριν (11411b11.1), (σελ.386 ομοίως), ο Αριστοτέλης θα τονίσει ότι η χρήση της μεταφοράς ως τρόπου, μεταφέρει μπροστά στα μάτια του θεατού με κομψές και όμορφες εκφράσεις που βασίζονται στην αναλογία, το πράγμα ή την κατάσταση που περιγράφεται. Με τον τρόπο αυτό, ο ακροατής γίνεται μέτοχος και μάρτυρας μιας κατάστασης που περιγράφεται και επηρεάζεται συναισθηματικά αλλά και νοητικά (*«Ότι μεν ουν τα αστεία εκ μεταφοράς τε της ανάλογον λέγεται και τω προ ομμάτων ποιείν είρηται»).* Η αριστοτελική αυτή αναφορά γίνεται κοινός τόπος, τόσο στην κλασική ρητορική θεωρία όσο και σ' αυτήν της Αναγέννησης και κατόπιν.

[80] Βλέπε ενδεικτικά το κείμενό μας στο κεφ.1 και τις αντίστοιχες υποσημειώσεις μας. Θα υπενθυμίσουμε εδώ τη θέση του Agricola στο "De Inventione Dialectica", σελ.1 του έργου του αυτού, όπως παρατίθεται στη σελ.124 (υποσημείωση 17) στο βιβλίο του Peter Mack, "Renaissance Argument" (1993), κεφ.6. *«Κάθε λόγος επί οποιουδήποτε ζητήματος, και ουσιαστικά όλη η γλώσσα μέσω της οποίας αποκαλύπτουμε τις σκέψεις μας, χρησιμοποιείται με σκοπό να διδάξουμε κάτι στο πρόσωπο το οποίο ακούει, και φαίνεται πως τούτο έχει ως την πρώτη και κατάλληλη λειτουργία της… Γνωρίζω ότι οι μεγάλες αυθεντίες θεμελίωσαν τρία χαρακτηριστικά του τέλειου λόγου: το να διδάσκεις, να ικανοποιείς και να προτρέπεις… Προς στιγμήν είναι αρκετό να πω, πως ο λόγος μπορεί να διδάσκει χωρίς να ικανοποιεί και να προτρέπει, αλλά δεν μπορεί να προτρέπει ή να ικανοποιεί χωρίς να διδάσκει…»* (μετάφραση δική μας). (Για τα officia oratoris βλέπε κείμενό μας κεφάλαιο 1 και υποσημειώσεις, καθώς και υποσημείωση 16, σελ.124 ομοίως, στο βιβλίο του Mack).
Για τη σημασία της διάταξης (dispositio) στη θεωρία του Agricola, όσον αφορά τα καθήκοντα της προτροπής και της ευχαρίστησης που είναι μεν ρητορικά αλλά δύνανται να διδάξουν, δες ομοίως Peter Mack, κεφ.10, σελ.203-206. Ο Agricola δεν αρνείται την ουσία και τη δύναμη των ρητορικών παθών αλλά πιστεύει ότι η λογική δομή ενός επιχειρήματος μπορεί να μετριάσει την άλογη δύναμή τους. Αυτό φυσικά έχει να κάνει και με τις μορφές λόγου που απευθύνονται σε συγκεκριμένο κοινό. Ο Agricola διαχωρίζει δύο είδη λόγων στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του, την έκθεση /παράθεση (expositio) που αντιστοιχεί στη ρητορική διήγηση (narratio) –όπως παρατηρεί ο Mack στο βιβλίο του, σελ.190, κεφ.9– και την επιχειρηματολογία (argumentatio) που αντιστοιχεί στην ρητορική επικύρωση /απόδειξη (confirmatio). Η πρώτη, απευθύνεται σ' ένα κοινό που δέχεται χωρίς να αντιδρά τα όσα λέει ο ομιλητής και ως εκ τούτου αρμόζει στην περίπτωση της διδασκαλίας, ενώ η δεύτερη απευθύνεται σ' ένα κοινό που αντιστέκεται άρα ενέχει περισσότερο, ρητορικό χαρακτήρα. Η έκθεση /περιγραφή έχει περισσότερο λογικό. Τονίζει ο Agricola: *«Δημιουργούμε πίστη είτε σε κάποιον που είναι ήδη έτοιμος να πειστεί, σαν να τον οδηγούμε παραπέρα εθελοντικά, είτε αντιπαραβαλλόμαστε με κάποιον που δεν είναι πρόθυμος να πειστεί και τον σύρουμε παραπέρα καθώς αντιστέκεται. Το πρώτο γίνεται μέσω της έκθεσης /παράθεσης, το δεύτερο μέσω της επιχειρηματολογίας»* (μετάφραση δική μας), σελ.190 και υποσημείωση 1, ομοίως στο βιβλίο του Mack. Για να συνεχίσει ο Agricola: *«Ονομάζω έκθεση την δήλωση η οποία εξηγεί μόνο την άποψη του ομιλητού, η οποία δεν κάνει τίποτα για να πείσει τον ακροατή. Επιχειρηματολογία ονομάζω έναν λόγο στον οποίο κάποιος προσπαθεί να δημιουργήσει πίστη για κάτι για το οποίο ομιλεί…»* (μετάφραση δική μας), ομοίως, σελ.190, υποσημείωση 1 στον Mack. Τόσο η πίστη ως πεποίθηση ή απλώς ως ένδοξο, όσο και η απόδειξη, ως στοιχείο της λογικής, έχουν έντονο ρητορικό χαρακτήρα στον Agricola, παρά την όποια διαλεκτική τους χροιά και απευθύνονται σ' ένα κοινό που

δέχεται ή όχι εκ των προτέρων αυτά που ακούει… Η επιχειρηματολογία, προσπαθώντας να δημιουργήσει πεποίθηση έστω κι αν έχει ρητορικό χαρακτήρα χρησιμοποιεί, όπως παρατηρεί ο Mack (σελ.200, κεφ.9), επαγωγικά μέσα, συλλογισμούς, παραδείγματα και ενθυμήματα. Εμπεριέχει δηλαδή και διαλεκτικά στοιχεία που χρησιμοποιούνται με τρόπο ρητορικό. Η έκθεση /περιγραφή, που διδάσκει διαλεκτικά, χρησιμοποιεί ως μέσα διαμόρφωσης της πίστης την ποίηση (η οποία χρησιμοποιείται για την ικανοποίηση του κοινού), την ιστορία (η οποία επεξηγεί τη φύση των γεγονότων) και την ρητορική πειθώ (η οποία ανήκει στους ρήτορες, τους φιλόσοφους και τους συγγραφείς). Με τα στοιχεία που μας παραθέτει ο Mack στο κεφ.9 του βιβλίου του (σελ.190-202), μας βοηθάει να κατανοήσουμε πόσο σύνθετη είναι η διαδικασία των ρητορικών καθηκόντων στον Agricola. Ο ρητορικός λόγος μπορεί να διδάσκει όπως και ο διαλεκτικός να πείθει.

[81] Στο βιβλίο 3 του "De Inventione Dialectica" όπως παρατίθεται εν μέρει στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.5, σελ.42-56, ο Agricola θα πει: *«Σε κάθε συναίσθημα υπάρχουν δύο παράγοντες που ειδικά μας προτρέπουν: το πράγμα /γεγονός που συμβαίνει ή αναμένεται και το πρόσωπο στο οποίο συμβαίνει… κάποιες φορές ένα άτομο είναι μέρος του γεγονότος… γι' αυτόν το λόγο σε τέτοια ζητήματα, συχνά τοποθετούμε το πρόσωπο στη θέση του πράγματος /γεγονότος και τοποθετούμε το πράγμα /γεγονός ανάμεσα στις θέσεις των προσώπων»* (μετάφραση δική μας), ομοίως σελ.49-50. Αυτή η ιδιόρρυθμη διάταξη προβάλλεται από τον Agricola ως δυνατότητα ερμηνείας προσώπων και πραγμάτων καθώς και ονοματοδοσίας παθών και χαρακτήρων των γεγονότων. Μόνο με την κατάλληλη οργάνωση του υλικού της εύρεσης, η διάταξη (ως στοιχείο των ρητορικών καθηκόντων της προτροπής και της ευχαρίστησης) μπορεί να επιτελέσει τον σκοπό της. Απαραίτητη γι' αυτήν (την διάταξη), είναι η έννοια της κατάλληλης επιλογής του λόγου και των στοιχείων που τον περιβάλλουν και τον νοηματοδοτούν (ornatus, decorum). Θα τονίσει χαρακτηριστικά ο Agricola (σελ.50-51 ομοίως στο βιβλίο του Rebhorn): *«Αν και ο λόγος είναι ικανός να ξεσηκώσει όλα τα συναισθήματα, και δεν υπάρχει κανένα απ' αυτά το οποίο δεν διεκδικεί μια θέση για τον εαυτό του κάπου στον λόγο* (σε κάποιο απ' τα μέρη του –παρένθεση δική μας), *παρόλα αυτά, δύο απ' αυτά έχουν κερδίσει τη μεγαλύτερη δόξα ανάμεσα στους ρήτορες: ο θυμός και ο οίκτος…»* (μτφ. δική μας). Τα συναισθήματα βρίσκονται παντού στον λόγο και όχι σε κάποιο συγκεκριμένο μέρος του μόνο, π.χ. στην ανακεφαλαίωση μόνο ή στον πρόλογο, αν και ίσως εκεί απαντώνται συχνότερα. Εκείνος όμως που θα αποφασίσει να μιλήσει πειστικά για κάτι, θα πρέπει να κάνει και την σωστή επιλογή στην εύρεση και την διάταξη των στοιχείων του για να κινητοποιήσει στην κατάλληλη στιγμή, τα κατάλληλα συναισθήματα για το κατάλληλο κοινό. *«Η διάταξη θα πρέπει να γίνεται αντικείμενο χειρισμού προσεκτικά και με μεγάλη φροντίδα, καθότι η δεξιότητα σ' αυτό το κομμάτι είναι αυτό που δίκαια εγκωμιάζεται. Όπως ο πλούτος, το δώρο της τύχης, συχνά ανήκει στον μη σώφρονα αλλά η αληθινή χρήση αυτής είναι η περιουσία των προσεκτικών και μορφωμένων ανδρών. Έτσι, η επάρκεια της εύρεσης κάποιες φορές δίδεται στις ακυβέρνητες και σχεδόν τρελές διάνοιες, αλλά η ομορφιά της διάθεσης /διάταξης και της τάξης διαμορφώνονται από την ικανότητα και την κρίση… Απ' αυτές, καθώς η πρώτη* (inventio –παρένθεση δική μας) *είναι η ένδειξη μιας χαρούμενης φύσης, έτσι η δεύτερη* (dispositio -ομοίως) *φανερώνει μια πιο καλλιεργημένη πειθαρχία. Και οι δύο είναι ποθητές αλλά η δεύτερη είναι πιο άξια επαίνου»* (μετάφραση δική μας, από Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.10, σελ.225 και δες το αυθεντικό κείμενο Agricola, σελ.449-450 στο "De Inventione Dialectica", υποσημείωση 40, που χρησιμοποιεί στην παραπομπή του ο Mack). Η μεγάλη ιδιομορφία του Agricola, όπως παρατηρεί και ο Mack, σελ.226 ομοίως, είναι ότι οι όροι της εύρεσης και της διάταξης αν και έχουν χαρακτήρα ρητορικό παραδοσιακά, χρησιμοποιούνται σ' ένα εγχειρίδιο που αναλύει τους διαλεκτικούς όρους ως ρητορικούς. Μπορούμε να μιλήσουμε για μια διαλεκτικοποίηση της ρητορικής ή μια ρητορικοποίηση της διαλεκτικής στον Agricola; Η απάντηση ίσως να είναι ασαφής, αλλά ακριβώς τούτη είναι και η ιδιομορφία του "De Inventione Dialectica".

[82] Ο Agricola θα πει: *«Η πρώτη προϋπόθεση για τον οποιονδήποτε επιθυμεί να κάνει σωστά την διάταξη του, είναι το ότι θα πρέπει να παραθέσει μπροστά του όλο το ανεπεξέργαστο υλικό της ευρέσεώς του, το οποίο είναι το ό,τι σκέφτεται να πει. Μετά, θα πρέπει να αποφασίσει προσεκτικά τι επιθυμεί να επιφέρει στο μυαλό του ακροατού… Έπειτα θα πρέπει να διασαφηνίσει* (στο νου του –δική μας παρένθεση) *το πώς θα ικανοποιήσει το κοινό, πώς θα υποστηρίξει τη θέση του για να την κερδίσει, και ποια σειρά ζητημάτων, επιχειρημάτων και προτάσεων να παρατηρήσει»* (μετάφραση δική μας, από το βιβλίο του Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.10, σελ.224 και αυθεντικό κείμενο σελ.449-450 της έκδοσης του "De Inventione Dialectica" που χρησιμοποιεί ο Mack, βλέπε υποσημείωση 40, σελ.225 στον Mack). Ο τρόπος με τον οποίο συνεργάζονται η inventio και η dispositio αφορά το είδος του λόγου κάθε φορά. Ο τρόπος με τον οποίο τα πάθη εξισορροπούνται λογικά αφορά το είδος της δομής που κάθε φορά χρησιμοποιείται στον λόγο. Ο Agricola ορίζει την διάταξη ως *«την τοποθέτηση και διανομή των πραγμάτων η οποία δείχνει τι ανήκει που και τι θα πρέπει να τοποθετηθεί σε ποια μέρη»,* ακολουθώντας, κατά τον Mack, την κικερωνιανή έννοια της dispositio (μετάφραση δική μας, βλέπε κεφ.10, σελ.219 στο Mack και ειδικά υποσημείωση 35 για το αυθεντικό κείμενο του Agricola, σελ.413 του "De Inventione Dialectica" και παραπομπή στο "De Inventione", 1.7.9 του Κικέρωνα). Για την περαιτέρω διάκριση της ανάλυσης των μορφών των λόγων ανάλογα με την κλίμακα δομής τους σε (α) υψηλής κλίμακας δομή (που περιλαμβάνει την ποίηση, την ιστορία, τη γνώση και τη ρητορική) και σε (β) χαμηλής κλίμακας δομή (που περιλαμβάνει ερωτήσεις, επιχειρήματα και συζητήσεις), βλ. ομοίως Mack, σελ.220 και επόμενα, κεφ.10. Το κρίσιμο είναι να τονίσουμε πως όλες οι μορφές της δομής του λόγου

και των τρόπων συσχετίσεως των εννοιών της invention και της dispositio σ' αυτές, είναι για τον Agricola ζήτημα της περίστασης του λόγου και των επιδιώξεων του ομιλητού. Τίποτα δεν είναι απόλυτο και a priori προκαθορισμένο. (Βλέπε και παραπάνω, τις δύο προηγούμενες υποσημειώσεις μας στην παράγραφο αυτή).

[83] Είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο της εργασίας μας και στις αντίστοιχες υποσημειώσεις του, τον τρόπο με τον οποίο η έννοια της dispositio εντάσσεται από τον Melanchthon και τον Ramus στο πλαίσιο της έννοιας της μεθόδου ως διδασκαλίας. Η σημασία του Agricola στο διάλογο αυτόν, όπως προκύπτει και από τις τρεις προηγούμενές μας υποσημειώσεις είναι σημαντική, έστω και αν ο Mack αντιμετωπίζει την έννοια της διατάξεως στον Agricola ως ημιτελούς και προβληματικής (βλέπε διατύπωση Mack στο βιβλίο του, όπως παραπάνω υποσημειώσεις, σελ.226, κεφ.10). Όπως παρατηρεί ο Mack, ο Agricola επικεντρώνεται σε κλασικά ρητορικά στοιχεία του ύφους και δεν τα εξετάζει μόνο ως προς αυτήν τους την πλευρά, ως κομμάτι μόνο της λέξεως δηλαδή, αλλά και ως δομικά συστατικά της διαλεκτικής εύρεσης και της διάταξής του. Ιδιαίτερα στέκεται ο Mack, στη σελ.211 και επόμενα του κεφαλαίου 10 του "Renaissance Argument" (1993), στην χρησιμοποίηση της έννοιας της amplificatio (αύξησης /ενίσχυσης) με περισσότερο διαλεκτική παρά ρητορική άποψη από τον Agricola σε σχέση με τον Κοϊντιλιανό. Για μια ευσύνοπτη εξέταση των σχέσεων του έργου του Agricola "De Inventione Dialectica" με τη θεωρία της κλασικής ρητορικής και της διαλεκτικής, βλέπε ομοίως Mack, κεφ.12, σελ.252-254 και σελ.254-256 αντίστοιχα. Στις σχέσεις αυτές θ' αναφερθούμε και αμέσως παρακάτω στο κείμενό μας και τις υποσημειώσεις μας.

[84] Για τις θέσεις μας στην αρχή της παραγράφου αυτής, βλέπε και τις 4 προηγούμενές μας ακριβώς υποσημειώσεις και τα αντίστοιχα κομμάτια στο κείμενο, στα οποία αυτές αντιστοιχούν. Για τον τόνο και το χρώμα της γλώσσας, ως μέσου μιμήσεως του συναισθήματος που επιδιώκεται κάθε φορά, ο Agricola στο κεφ.2, του τρίτου βιβλίου του "De Inventione Dialectica" (όπως παρατίθεται και μεταφράζεται στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.5, σελ.42-56) θα τονίσει, σελ.51 στο Rebhorn: *«Τα συναισθήματα αντιμετωπίζονται κατά τρεις τρόπους. Πρώτον, μπορούμε να εκφράσουμε ένα συναίσθημα μέσω του λόγου»* (ως ομιλία –παρένθεση δική μας)… Σ' αυτήν την μέθοδο διαχειρισμού των συναισθημάτων, είναι αναγκαίο για την γλώσσα να εκφράζει σκέψεις, αποδοκιμασίες, παράπονα, επιθυμίες, προσευχές, αντιδικίες, σε κάθε περίπτωση όμως σύμφωνα με τη φύση του συναισθήματος που εκφράζεται. Αλλά εκείνο που θα πρέπει να επιδιώκεται κυρίως μ' αυτή τη μορφή του λόγου, είναι το να μπορεί η ίδια η γλώσσα να μιμείται την ταραχή και την ενόχληση ενός διεγερμένου νου. Και πραγματικά, σ' αυτήν την μίμηση του συναισθήματος έχει τοποθετηθεί εκείνη η δύναμη την οποία κάποιες φορές ονομάζουμε «ο χρωματισμός του λόγου» (μετάφραση δική μας). Λίγο πριν, ο Agricola έχει πει πως τα συναισθήματα στηρίζονται όχι στην αλήθεια, αλλά στην άποψη και πολλά απ' αυτά είναι ιδιαιτέρως ανθεκτικά και εντατικά σε έκταση, βαθμό και χαρακτήρα (βλέπε ομοίως σελ.50 από Rebhorn). Για μια παρόμοια άποψη, βλέπε ομοίως, σελ.114, κεφ.11 την άποψη του Brocardo, στον διάλογό του με τον Valerio, στο έργο του Sperone Speroni (1500-1588) "Dialogo della Rettorica" (Διάλογος για την Ρητορική – 1546), όπως μεταφράζεται ένα τμήμα του στις σελ.111-127 από τον Rebhorn: *«Ο ρήτορας χρησιμοποιεί την πένα των λέξεων και έχει την γλώσσα του η οποία ζωγραφίζει την αλήθεια για μας»* (μετάφραση δική μας). Ο Speroni όμως, θα διευκρινίσει πως η αλήθεια αυτή είναι η ίδια αλήθεια που είναι συνώνυμη με την υποθετική και πιθανολογική γνώση. Όχι η αλήθεια, αλλά η αληθοφάνεια προβάλλεται από την ρητορική, θα υποστηρίξει στο ίδιο κομμάτι ο Speroni (βλέπε ομοίως σελ.114-115). Κρίσιμο είναι να πούμε εδώ πως ο Agricola θεωρεί ότι η κικερωνιανή έννοια του «πρέποντος» (decorum), [βλέπε "Orator", κεφ.xx68-xxii74, σελ.356-361, της δίγλωσσης έκδοσης Harvard University Press (επανέκδοση 2001), μετάφραση H.M. Hubbel] αφορά ακριβώς αυτή την έννοια του χρωματισμού της γλώσσας, ανάλογα με τα δεδομένα του λόγου και των περιστάσεων της στάσεως του κοινού και του ομιλητού (βλέπε Rebhorn, ομοίως, σελ.52).

[85] Τα παραπάνω στοιχεία που αναφέρονται στο κείμενο μεταξύ της προηγούμενης υποσημείωσης και τούτης, αποτελούν ουσιαστικά τους άλλους δύο τρόπους με τους οποίους μπορούμε, κατά τον Agricola, να επιτυγχάνουμε τη διαχείριση των συναισθημάτων μας, με τρόπο περισσότερο έλλογο (χωρίς πάντα η εκφραστική δύναμη της γλώσσας να χάνει τη σημασία και την λειτουργικότητά της). Η ίδια η διαλεκτική εύρεση (inventio), ως πηγή διαμόρφωσης των επιχειρημάτων του λόγου και ο ίδιος ο λόγος ως διάταξη (dispositio) μέσω της καθαρότητας, της σαφήνειας και της ευρετικής του ενίσχυσης (amplificatio), είναι τα μέσα διαχείρισης των ισχυρών αλλά και άλογων συναισθημάτων. Στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), σελ.52-53 που αφορούν τον Agricola, ομοίως με προηγούμενες υποσημειώσεις, ο Rebhorn μεταφράζει τη θέση του Agricola, απ' το "De Inventione Dialectica": *«Η δεύτερη μέθοδος διαχείρισης των συναισθημάτων είναι το να περιγράψεις κάποιον που εγείρεται από κάποιο συναίσθημα… Τούτη η μέθοδος, περιλαμβάνει τον τρόπο μας να δείξουμε πώς εμείς, ή κάποιος άλλος, κινητοποιήθηκε από κάποιο συναίσθημα που μπορεί να εξηγηθεί με όποιον τρόπο επιθυμείτε, δηλαδή μέσω είτε ενός επιχειρήματος είτε μιας έκθεσης /περιγραφής… Παρ' όλα αυτά, σ' αυτή τη δεύτερη μέθοδο… δεν είναι ο χρωματισμός της γλώσσας αλλά το ζήτημα καθαυτό –με άλλα λόγια εκείνο το οποίο προσπαθούμε να διδάξουμε– που παρέχει το περιεχόμενο. Σ' αυτή την περίπτωση, ο λόγος μας χρησιμοποιείται για να δείξει, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, ότι κάποιος προετράπη»*

(μετάφραση δική μας –ομοίως, σελ.52 στο βιβλίο του Rebhorn). Ο τρίτος τρόπος, για τον Agricola, με τον οποίον μπορούμε να διαχειριστούμε τα συναισθήματά μας, εξαρτάται απ' τον τρόπο με τον οποίο, ανά περίσταση, προσπαθούμε να επηρεάσουμε τον ακροατή μας, μη δείχνοντας τα δικά μας αισθήματα αλλά προσπαθώντας μέσω των περιγραφών των γεγονότων και των ανθρώπων που αναφέρονται, να δημιουργήσουμε –εμμέσως– στο μυαλό του ακροατού το συναίσθημα. Δηλαδή, στην τρίτη αυτή περίπτωση, το συναίσθημα γεννιέται στον ακροατή εμμέσως (α) εκ του προσώπου ή του γεγονότος που κρίνεται, (β) από το άτομο που υφίσταται κάτι και την κρίση επ' αυτού (αν το άξιζε ή όχι) και (γ) από την εξέταση του ίδιου του αιτίου του γεγονότος που γεννά το συναίσθημα. Μ' αυτόν τον τρόπο ο Agricola λέει (ομοίως στο ίδιο, σελ.52-53, μετάφραση δική μας): *«Από τούτα τα πράγματα, λοιπόν, αν τα εξετάσουμε ένα προς ένα ή όλα μαζί, εξάγουμε τα επιχειρήματά μας σύμφωνα με την περίσταση της κατάστασης και τη φύση του αισθήματος που αναζητούμε να εγείρουμε».* Στο κεφάλαιο 4 του τρίτου βιβλίου του "De Inventione Dialectica", ο Agricola τονίζει πως *«αν και δεν υπάρχει συγκεκριμένος κανόνας της διαλεκτικής εύρεσης που προξενεί ευχαρίστηση… παρόλα αυτά, εφόσον η ευχαρίστηση είναι ένα ερέθισμα της γνωσιακής δύναμης και καθώς υπάρχουν δύο γνωσιακές δυνάμεις, οι αισθήσεις και το μυαλό, τότε τα πράγματα που μας προκαλούν ευχαρίστηση είναι δύο ειδών: εκείνα τα οποία συλλαμβάνουμε από τις αισθήσεις μας και εκείνα που συλλαμβάνουμε δια του νου… Συνολικά, η ευχαρίστηση που παίρνει κάποιος από τον λόγο είναι διπλή: α) ένα μέρος της προέρχεται από τα πράγματα, τα οποία είναι το ζήτημα του λόγου και β) από το ίδιο το είδος του λόγου που χρησιμοποιείται»,* βλέπε σελ.53-54, ομοίως, από βιβλίο Rebhorn (μετάφραση δική μας). Η ευχαρίστηση δηλαδή, πηγάζει τόσο από το θέμα του λόγου όσο και από το ύφος /στυλ του λόγου, το οποίο θα πρέπει να' ναι μιμητικό για να είναι ευχάριστο. *«Γι' αυτό, σ' έναν λόγο η πηγή της ευχαρίστησης δεν είναι τόσο πολύ το ίδιο το θέμα, όσο οι μεταλλάξεις της γλώσσας με τις οποίες ετούτο εκφράζεται… όταν οι λέξεις έχουν αποδοθεί σε πρόσωπα σύμφωνα με τις φύσεις τους και την περίσταση, όταν μια εικόνα όλων των σκέψεων και των παθών που χρησιμοποιούνται έχει δημιουργηθεί, με τέτοιον τρόπο ώστε ο λόγος να κάνει τα πράγματα να φαίνονται όχι πως λέγονται αλλά πως έχουν γίνει, και όταν ο νους του ακροατού, μέσω μιας βέβαιης και αλύγιστης εικόνας έχει μεταφερθεί εν τω μέσω της διαπλοκής και της αναφοράς των γεγονότων, τότε όλα τα εύσημα θα πρέπει να δοθούν στη γλώσσα, αφού το ο,τιδήποτε έγινε οφείλεται στη δύναμή της παρά στη φύση των ίδιων των πραγμάτων»,* ομοίως σελ.55-56 (μετάφραση δική μας).

Για τις έννοιες που αναφέραμε παραπάνω, καθώς και για την σχέση ratio-oratio στο τρίτο βιβλίο του Agricola που αναφέρεται στις θεωρίες αυτές, βλέπε Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.10, σελ.203-226 (ιδιαίτερα σημαντικές για την ανάπτυξή μας), καθώς και τις προηγούμενές, ακριβώς, υποσημειώσεις του κεφαλαίου μας που αναφέρονται στα ζητήματα αυτά. Για την έννοια της ρητορικής amplificatio (ενίσχυσης) βλέπε και Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κεφ.3, σελ.133-137, καθώς και στο ίδιο, για την έννοια της αφύπνισης των συναισθημάτων, σελ.120-127 στο ίδιο κεφάλαιο.

[86] Βλέπε Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.10, σελ.218 και την υποσημείωση 33 για το αυθεντικό κείμενο του Agricola που βρίσκεται στη σελίδα 197 του "De Inventione Dialectica" της έκδοσης που χρησιμοποιεί ο Mack [Cologne 1528, επανέκδοση Nieuwkoop 1967, Frankfurt 1967].

[87] Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει πως η ιδιοποίηση των στοιχείων της ρητορικής από την διαλεκτική (inventio, dispositio, memoria) συνιστά την πλήρη αναγνώριση των μερών της ρητορικής ως κατεξοχήν εργαλεία της λογικής. Και κατ' επέκταση, την δυνατότητα ανάγνωσης και ερμηνείας της ρητορικής ως μιας λανθάνουσας επιστήμης της συγκρότησης του ελλόγου. Ο Παντελής Μπασάκος στο άρθρο του «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», σελ.7-45, στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7, Πόλις 2008, προτείνει την εξέταση των τεχνών αυτών της Αναγέννησης ως προς το δύσκολο εγχείρημα της σαφούς, ή μη, οροθέτησής τους. Στη σελ.32 του άρθρου του τονίζει: *«Αν η σύγχρονη έννοια της ρητορικής είναι μια ρητορική συρρικνωμένη στην λέξιν, και από εκεί στους τρόπους, η πρώτη και αποφασιστική πράξη ετούτης της συρρίκνωσης είναι η ράμεια οροθέτηση».* Για να υποστηρίξει κατόπιν, επιχειρώντας να συγκρίνει τα πεδία της αναγεννησιακής ρητορικής και διαλεκτικής με τα ύστερα νεωτερικά δεδομένα του 20ου αιώνος, πως η τάση για την διάκριση των πεδίων ήταν πάντα η ίδια, τόσο για την Αναγέννηση όσο και για την ύστερη νεωτερικότητα, με την επισήμανση όμως πως η διαλεκτική /λογική διαφορά του τότε και του τώρα συνίσταται στη σημερινή θεώρηση της λογικής ως formal validity και όχι ως ''περί λόγου'' διδασκαλίας (rationis doctrina), αναγεννησιακής. Αν, δηλαδή, η σύγχρονη, λογική θεωρία είναι η κατεξοχήν επιστήμη του ελλόγου, του τυπικού και μαθηματικοποιημένου συμπερασμού (θεωρία της τυπικής αυστηρότητας των λογικών προκειμένων ενός συλλογισμού), για τον Μπασάκο, η λογική /διαλεκτική της ύστερης κυρίως Αναγέννησης είναι η λογική της εκπαιδευτικής διδασκαλίας που, μέσα στην διαφορετικότητα των εκφάνσεών της, μπορεί ακόμη να διατηρεί την υποθετική της α-βεβαιότητα, με σαφή τα σημάδια μιας ευρύτερης διδακτικής αξίωσης που αναγνωρίζει στον λόγο. (Βλέπε ιδιαίτερα σελ.32-33 και 45 του άρθρου του). Και ο ίδιος, όμως, τονίζει (σελ.41) ότι ο ρόλος του Ramus στην τάση για την οριστική διάκριση της ρητορικής και της διαλεκτικής την περίοδο που εξετάζουμε είναι καθοριστικός, αναφερόμενος στον «νόμο του Σόλωνος» που εφαρμόζει ο Ramus για να οριοθετήσει την ύλη, τα μέσα και τους σκοπούς των δύο τεχνών (ομοίως, σελ.30 και επόμενα). Για την έννοια της διάκρισης των τεχνών αυτών κατά το πρότυπο του «νόμου του Σόλωνος», βλέπε και Walter Ong "Ramus, Method and

the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004), κεφ.12, σελ.280-281. Και ο Ong τονίζει την θέληση του Ramus για την διάκριση των τεχνών αυτών, κάτι που δεν μπόρεσαν να επιτύχουν σαφώς ο Κικέρωνας και ο Κοϊντιλιανός (ομοίως, σελ.280). Στην «Λογική» του, όπως παρατίθεται εν μέρει στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.14, σελ.159, ο Ramus αναφέρει: *«Κοντολογίς, όλοι οι τρόποι και τα σχήματα του ύφους και όλες οι αρετές της υπόκρισις, τα οποία συνιστούν την ολότητα της αληθινής ρητορικής –κάτι ξεχωριστό από τη λογική…»* (μετάφραση δική μας), για να καταλήξει στο πώς θα πρέπει να χρησιμοποιείται η συρρικνωμένη αυτή έννοια της ρητορικής σε actio και elocutio (κυρίως ornatus δηλαδή), στην ρητορική μέθοδο της φρόνησης. Για το ίδιο απόσπασμα βλέπε και Ong, ομοίως, σελ.254. Ο Ong μάλιστα θα πει πως η λειτουργία αυτή της ρητορικής, ως μέθοδος της φρόνησης, μπορεί να ερμηνευτεί και ως μια διαλεκτικώς ενεργούσα ρητορική, μιαν ερμηνεία που θ' αναπτύξει και παρακάτω στο βιβλίο του για το νόημα της ρητορικής στον Ramus, κεφ.12, σελ.270-292, ομοίως στο βιβλίο του και ιδιαίτερα σελ.284 και επόμενα. Για ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα λόγου που αντιμετωπίζει την elocutio και τον ornatus, ο οποίος αποτελεί την καρδιά της ευγλωττίας, ως επικίνδυνο και ύποπτο παιχνίδι λέξεων, βλέπε τη μετάφραση του Rebhorn από το έργο του Agrippa (1486-1535) «Περί της Αβεβαιότητας και της Ματαιοδοξίας των Τεχνών και των Επιστημών», όπως παρατίθεται στο βιβλίο του "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.8, σελ.76-81. Κλείνοντας, θα κάνουμε μια επισήμανση, κρίσιμη κατά την άποψή μας, που αφορά και τον Ramus: Μπορεί ο Ramus να ζήτησε τον πλήρη διαχωρισμό των δύο τεχνών με τις καλύτερες δυνατές προθέσεις, μη ζητώντας να υποβαθμίσει την ρητορική (βλέπε και άρθρο Μπασάκου, ο.π. σελ.32 και την μετάφραση που κάνει στο απόσπασμα του Ramus), η στάση του όμως αυτή απετέλεσε έναυσμα και κοινό τόπο για πολλούς κατόπιν να μιλήσουν εξ ονόματος του διαχωρισμού αυτού υποτιμητικά για την ρητορική, ως προς την έλλειψη δυνατότητάς της να τεκμηριώσει έναν λόγο μεθοδολογικό και έλλογο. Άλλωστε, η τάση του 17ου αιώνος κυρίως, ήταν η αυστηρή οροθέτηση της έννοιας της μεθόδου που δεν μπορούσε να δεχτεί, σε απόλυτο τουλάχιστον βαθμό, τις ρητορικές αμφισημίες και αντινομίες. Έστω και αν σταδιακά υπήρξαν παραχωρήσεις, με την έννοια πως το αναγεννησιακό πλαίσιο της συζήτησης περί των σχέσεων ρητορικής και διαλεκτικής, τροφοδότησε ουσιαστικά και αναμφίβολα ακόμη και τις πιο αυστηρά ορθολογικές και εμπειρικές απόπειρες έκφρασης της μεθόδου σε επίπεδο επιστημολογικό. Με τον έναν ή τον άλλον τρόπο… Είτε με την έννοια της καρτεσιανής ηθικής και της πολιτικής φιλοσοφίας του Hobbes, είτε με την θεωρία περί των παθών σε άλλο ύφος ανάλυσης, ευρύτερα. Για τα ζητήματα αυτά θα αναφερθούμε και παρακάτω στην εργασία μας.

[88] Είναι χαρακτηριστικό το συμβάν με το γράμμα του ουμανιστή Pico στον επίσης ουμανιστή Barbaro που προκάλεσε την παρέμβαση του θεωρητικού Melanchthon. Το γράμμα, υπονοούσε κατά βάθος μια δριμύτατη κριτική εναντίον του λογικού φορμαλισμού, όντας γραμμένο φαινομενικά να συνηγορεί υπέρ του τελευταίου… Η ρητορική του γράμματος αυτού ήταν ένα ειρωνικό επιχείρημα διπλής όψεως, κάτι που δείχνει σε ποιο βαθμό ήταν δυνατή και υπαρκτή η συσχέτιση τόσο αντιφατικών και αντίθετων, φαινομενικά, μορφών του λόγου, της recta ratio και της oratio… Για το συμβάν αυτό, βλ. Rebhorn Wayne, "Renaissance debates on Rhetoric" (2000), σελ.97 και επόμενα. Βλέπε επίσης και Ernesto Grassi, "Rhetoric as Philosophy, The Humanist Tradition" (επανέκδοση 2001) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.3, σελ.55-61. Σ' αυτές τις σελίδες ο Grassi κάνει ανάλυση του γράμματος του Pico προς τον Ermolao Barbaro στις 3/6/1485, αναλύοντας τα επιχειρήματα του Pico για επανατοποθέτηση των όρων της ρητορικής ως συγκροτητικών στοιχείων ενός λόγου φαντασιακού που τείνει να υπερκεράσει έναν τυπικά φορμαλιστικό, φιλοσοφικό λόγο (ιδιαίτερα δες σελ.61 και επόμενα). Ο Grassi αναλύει τις έννοιες της κρίσης και της φαντασίας και τονίζει την δυνατότητα της δεύτερης να δημιουργήσει εικόνες, οι οποίες θα πρέπει όμως να υπόκεινται στα όρια της ratio. Για τον Grassi (σελ.63 ομοίως), η φαντασία είναι εκείνη η οποία ευθύνεται για τον χωρισμό res-verba, περιεχομένου και μορφής, όταν δεν υποτάσσει τις εικόνες που δημιουργεί στο εσώτερο φως της νόησης και της πνευματικής επεξεργασίας. Γυρίζοντας στην ανάλυση του γράμματός του και πάλι, θα λέγαμε ότι ο Pico προσπαθεί να αποκαθάρει τη ρητορική από τα σφάλματα της χρήσεώς της, με σκοπό αυτή να γίνει ισότιμη και συλλειτουργική της λογικής και να μην την συμπληρώνει απλώς. Μια ρητορική αντιμέτωπη με τα σφάλματά της, ώστε αναγνωρίζοντας και ξεπερνώντας τα να μπορέσει να αποτελέσει κατάλληλο συμπλήρωμα της ratio, είναι κατά τη γνώμη μας η πρόταση του γράμματος αυτού, και της ανάλυσης του Grassi, όπως αναφερθήκαμε παραπάνω.
Για τις έννοιες της "mathesis universalis" και την σχέση των σπουδών των τεχνών του trivium στην παράγραφό μας, βλέπε Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.1, σελ.1-21 και για το θεσμικό και εκπαιδευτικό συγκείμενο της εποχής της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, βλέπε τα άρθρα των Richard Tuck, "The Institutional Setting", κεφ.1, σελ.9-32 και Stephen Menn, "The Intellectual Setting", κεφ.2, σελ.33-86 στο "The Cambridge History of the 17th Century Philosophy", Cambridge University Press. Επίσης, για την εκπαιδευτική διαδικασία στην Αναγέννηση, βλέπε και τα Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.5, σελ.254-293 και Brian P. Copenhaver – Charles Schmitt, "Renaissance Philosophy" (1992) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.1 και 2, σελ.1-59 και 60-126, όπου στο κεφάλαιο 2 παρουσιάζονται οι αριστοτελικές απόψεις στην Αναγέννηση από διάφορους στοχαστές που ζητούν να τις ενσωματώσουν και να τις εντάξουν στο εκπαιδευτικό τους πρόγραμμα.

[89] Αναφέρουμε εδώ αρκετούς θεωρητικούς, οι απόψεις των οποίων αναπτύχθηκαν ήδη ή θ' αναπτυχθούν παρακάτω στην εργασία μας. Οι επιρροές και οι καταβολές όλων αυτών είναι διαφορετικές, όσο και αν εντάσσονται επιμέρους σε συζητήσεις παρόμοιου ύφους και θεωρητικού

προβληματισμού. Δεν μπορούμε να συγκεντρώσουμε τις απόψεις τους και να τις εξετάσουμε σωρευτικά, επιζητώντας μια σαφή απάντηση, γιατί ο κάθε στοχαστής δίνει τον δικό του προσωπικό τόνο στη συζήτηση που νοηματικά και διαχρονικά επιχειρούμε να σκηνοθετήσουμε στο πόνημά μας. Η διαδικασία των πνευματικών ζυμώσεων στην περίοδο της πρώιμης και της ύστερης Αναγέννησης, αντανακλάται σε πολλές υποθεωρίες που, εν προκειμένω, αναφέρονται στις συζητήσεις περί παθών. Η προβληματική αυτή, όπως και άλλες (που αφορούν π.χ. τις σχέσεις κρίσης-φαντασίας ή τη θεωρία των τρόπων), ανήκουν στη θεωρία που αφορά τον ρητορικό ornatus, ως στοιχείο της ευγλωττίας, και τον επικαθορίζουν. Ο τρόπος με τον οποίο ο κάθε στοχαστής απορροφά και μεταφράζει τους κραδασμούς αυτής της συζήτησης, εξαρτάται από τη δική του οπτική πάνω στο ζήτημα αυτό, την πρόθεσή του να ερμηνεύσει τα δεδομένα που ευρίσκει σύμφωνα με την δική του ιδιοσυγκρασία και προαίρεση, το δικό του θεωρητικό παράδειγμα, θα λέγαμε, για να μιλήσουμε με όρους σύγχρονης επιστημολογίας. Η συζήτηση, δηλαδή, περί των παθών και οι επιμέρους ερμηνείες της (ρητορικές ή περισσότερο επιστημολογικές) αποτελούν ένα ακόμη φίλτρο για την εξέταση των σχέσεων λογικής και ρητορικής, μέσα από το πρίσμα της επιτελεστικότητας ενός λόγου που αναζητά να' ναι τόσο περιεχομενικά όσο και αισθητικά φορτισμένος. Το αν ένας λόγος μπορεί να' ναι μόνο περιεχομενικά ή μόνο αισθητικά /μορφικά φορτισμένος, αλλά σε κάθε περίπτωση αποδεικτικός και πειστικός, είναι ένα ζητούμενο. Όπως ζητούμενη είναι και η τελική μορφή του, όπως αυτή θα προκύπτει από την ισορροπία, κάθε φορά, μεταξύ της μορφής και του περιεχομένου του,του τρόπου με τον οποίον θα εκφράζεται αισθητικά και της περιεχομενικής του δόμησης. Η ισορροπία, ή μη, της σχέσης ratio-oratio και των εννοιών που την επικαθορίζουν ξεχωριστά (στους δύο όρους της) είναι το ζητούμενο, τόσο στην Αναγέννηση όσο και στην πρώιμη νεωτερικότητα. Με βάση τα παραπάνω, δε θα μπορούσαμε να εξετάσουμε και τις θεωρίες περί των παθών, παρά μόνο μέσα σ' αυτό το συγκείμενο αναφοράς και διαλόγου.

[90] Για την διατύπωση αυτή του Juan Luis Vives (1492-1540), βλέπε Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.5, σελ.277 και Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.9, σελ.93, όπου υπάρχει η μετάφραση του παραθέματος από το έργο του Vives "De Tradendis Disciplinis" (Περί της Διδασκαλίας των Πειθαρχιών). Ο Vives, θεωρεί πως η χρησιμότητα της ευγλωττίας είναι απαραίτητη καθώς ο άνθρωπος ως έλλογο ον, οφείλει να μάθει να την χρησιμοποιεί σε όλους τους τομείς της δράσης του. Για τον Vives όμως, ετούτο ακριβώς είναι το κρίσιμο σημείο. *«Δεν πρέπει να επιμένουμε στην κενή* (άνευ ουσίας –παρένθεση δική μας) *μελέτη των λέξεων, οι οποίες είναι θελκτικές και φανταχτερές, γυαλισμένες και ενωμένες μεταξύ τους γοητευτικά, όπως και θα πρέπει ν' αποφύγουμε να μιλάμε με άκομψο, μη ευγενικό και ακατάλληλο τρόπο. Ως αποτέλεσμα, θα πρέπει να' ναι σαφές πως η τέχνη αυτή είναι αληθινά το βασικό τμήμα της φρόνησης»,* σελ.94 ομοίως, στο βιβλίο του Rebhorn (μετάφραση δική μας). Προτείνει και ο Vives μια μεγαλύτερη περίσκεψη στη χρήση της elocutio (όπως προηγουμένως ο Pico στον οποίον αναφερθήκαμε στις υποσημειώσεις μας), η οποία τείνει να συστηματοποιήσει τον τρόπο και την ανάλυση της ανθρώπινης ικανότητας του «σκέπτεσθαι».

[91] Για την διατύπωση αυτή του Bacon, βλέπε επίσης Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) όπως παραπάνω, κεφ.5, σελ.277 και Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.23, σελ.268, όπου παρατίθεται σε μετάφραση του Rebhorn το απόσπασμα αυτό από το βιβλίο 2 του έργου "The Advancement of Learning" του Bacon. Ο Bacon, θα επιζητήσει την κινητοποίηση όλων των δυνάμεων του νου, της φαντασίας και των παθών για την ενδυνάμωση της λογικής. *«Γιατί ο σκοπός της λογικής είναι να διδάσκει μια μορφή επιχειρήματος για να διασφαλίσει τον λόγο και όχι να τον παγιδεύει, ο σκοπός της ηθικής είναι ν' αναγκάζει τα αισθήματα να υποτάσσονται στον λόγο και όχι να τον κυριαρχούν, ο σκοπός της ρητορικής είναι το να ενδυναμώνει την φαντασία για να ακολουθεί τον λόγο και όχι να τον καταπιέζει…»,* σελ.269, ομοίως… Και καταλήγει: *«Αν τα αισθήματα καθαυτά ήταν ήρεμα και υποτακτικά στον λόγο, θα' ταν αλήθεια πως δεν θα χρειαζόταν ιδιαίτερη χρήση μορφών πειθούς και υπαινιγμών για τη βούληση, περισσότερο από απλές προτάσεις και αποδείξεις. Αλλά εξαιτίας των συνεχών ανταρσιών και των παραπλανήσεων των αισθημάτων, ο λόγος* (ως λογική –παρένθεση δική μας) *θα γινόταν* (σ' αυτά –ομοίως) *αιχμάλωτος και υποτακτικός, αν η ευγλωττία των μορφών πειθούς δεν συνωμοτούσε κερδίζοντας την φαντασία από την πλευρά του αισθήματος και διαμορφώνοντας μια συνένωση ανάμεσα στη λογική και τη φαντασία εναντίον των αισθημάτων…»* (μετάφραση δική μας, ομοίως, σελ.270 στο βιβλίο του Rebhorn). Και στον Bacon, η λογική και τα αισθήματα βρίσκονται σε μια σχέση χρονικής αντίθεσης, εκφράζουν μια σχέση ισχύος η οποία είναι αντικρουόμενη και μόνο με τη σύμπραξη της ευγλωττίας, ως μέσου αποκάθαρσης της φαντασίας που εμπεριέχεται στα αισθήματα, ο λόγος δεν θα γίνει αιχμάλωτος των τελευταίων. (Για τη σχέση αυτή των απόψεων του Bacon με τον Αριστοτέλη, στο «Περί Ψυχής», βλέπε υποσημείωση 84, σελ.270, αναφορικά με τη σχέση χρονικότητας λόγου και αισθημάτων, όσον αφορά τη διαμόρφωση της ανθρώπινης κρίσης στο παρόν και το μέλλον, ως ενδείξεις χρονικής κυριαρχίας είτε της νόησης, είτε του αισθήματος, στο νου).

[92] Η άποψη του Hobbes για την τακτική της ενίσχυσης (amplificatio), ως της ρητορικής δυνατότητας για την ενδυνάμωση του ύφους ενός λόγου, εξετάζεται από τον Skinner στο κεφ.7, σελ.267 και επόμενα, στο βιβλίο του "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας. Συγκεκριμένα, ο Skinner εξετάζει την αρχική αποστροφή του Hobbes για την έννοια της elocutio όπως εκφράζεται στα έργα του "De Cive" και "The Elements of Law" (βλέπε σελ.276 και επόμενα ιδίως). Ο Skinner παρατηρεί πως οι θεωρητικοί της ρητορικής στην Αναγέννηση χρησιμοποίησαν τρεις τακτικές

για να ενισχύσουν την επιχειρηματολογία και την πειθώ του λόγου τους, οι οποίες αφορούν την ρητορική amplificatio: (α) την αλλαγή της νοηματοδοσίας καίριων όρων του ζητήματος, με τρόπο ευνοϊκό ανά περίσταση, στην περίπτωση που οι ορισμοί αυτών των όρων δεν ήταν μονοσήμαντοι, (β) την παραδιασταλτική επαναπεριγραφή πράξεων και γεγονότων που αλλοίωναν τον χαρακτηρισμό και την περιγραφή πράξεων και γεγονότων, αποδίδοντάς τους μεγαλύτερο βάρος ή μεγαλύτερη αξία απ' όσο θα έπρεπε, και (γ) την ενίσχυση της πειστικότητας των θέσεων και των επιχειρημάτων τους, μέσω της υπερβολικής χρήσης του ρητορικού ornatus (ως σχήματα και τρόποι του λόγου), που δημιουργούσε μεγαλύτερη δεινότητα και αποτελεσματικότητα στο λόγο τους. Ο Hobbes, σύμφωνα με την ανάλυση του Skinner (βλέπε σελ.276 και επόμενα όπως είπαμε), αρνείται την χρήση αυτή της amplificatio και χαρακτηρίζει τις τεχνικές της ως *«τις κυρίαρχες αιτίες των λαθών που συνήθως κάνουμε προσπαθώντας να περιγράψουμε και να κατανοήσουμε τον κόσμο»* (βλέπε Skinner σελ.276 και υποσημείωση 159 ομοίως –μετάφραση δική μας). Ο Hobbes, όπως είπαμε και παραπάνω στην εργασία μας, επιχειρεί να καθιερώσει μιαν επιστημονική κανονιστικότητα στις επιστήμες της γλώσσας και του λόγου, ώστε αυτές να καταστούν περισσότερο ελέγξιμες και επαληθεύσιμες. Επιζητεί την οριστική μονοσημαντότητα και την σημασιολογική ταυτότητα που θα οδηγούν σε σαφή συλλογιστική πορεία και το ίδιο επιζητά και για την ηθική και πολιτική του επιστήμη. Μια ατελείωτη αλυσίδα σύγχυσης ορισμών και σημασιολογικών επανανοηματοδοτήσεων, θα ήταν καταστρεπτική γι' αυτόν, στο επίπεδο της φυσικής και της πολιτικής του επιστήμης, γιατί θα οδηγούσε σε αδυναμία έλλογης συμφωνίας για την χρήση όρων περιγραφικών και αξιολογικών, στο πλαίσιο της επιστήμης του. Κάτι τέτοιο θα οδηγούσε σε σχετικότητα και αδυναμία νοηματική και συλλογιστική και θα οδηγούσε τον ανθρώπινο λόγο σε παρακμή με τέτοιον τρόπο, ώστε όπως τονίζει ο Skinner (σελ.293 ομοίως, όπως παραπάνω) παραθέτοντας τα λόγια του Hobbes από το κεφ.5 του "The Elements of Law": *«Έτσι, ενώ είναι σωστό ότι οι άνθρωποι ξεπερνούν τα ζώα ως αποτέλεσμα κατοχής* (από την πλευρά τους –παρένθεση δική μας) *του χαρίσματος του λόγου, δεν είναι λιγότερο αλήθεια ότι εξαιτίας των σφαλμάτων που συνοδεύουν επίσης τον ίδιο* (λόγο –δική μας παρένθεση) *τα ξεπερνούν επίσης* (τα ζώα –ομοίως) *και σε λάθη»* (μετάφραση δική μας, βλέπε και την υποσημείωση 261, σελ.293, στο βιβλίο του Skinner). Για την ιδιότητα του ανθρώπου ως ανωτέρου των άλλων ζώων λόγω του φυσικού του λόγου, βλέπε Κικέρωνος "De Inventione", βιβλίο 1iv5, σελ.12-13, της δίγλωσσης έκδοσης της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1993), σε μετάφραση H.M. Hubbel, όπου τονίζει: *«Παρόλα αυτά, σκέφτομαι πως οι άνθρωποι, αν και είναι μικρότεροι και πιο αδύναμοι από τα ζώα σε πολλούς τομείς, τα ξεπερνούν κυρίως γιατί έχουν τη δύναμη της ομιλίας»* (μετάφραση δική μας). (Η άποψη αυτή αποτελεί κοινό τόπο αναφοράς και στην Αναγέννηση). Η άποψη του Hobbes στον «Λεβιάθαν» μπορεί να έχει αλλάξει αναφορικά με την χρήση της ρητορικής, όπως έχουμε ήδη αναφερθεί παραπάνω σε προηγούμενες υποσημειώσεις μας (βλέπε και κεφ.9 από το βιβλίο του Skinner, όπως παραπάνω, σελ.327-375), και να την θεωρεί τελικώς απαραίτητη στην πολιτική του φιλοσοφία, όμως τα στοιχεία της πρότερης κριτικής του έχουν και αυτά την αξία τους.

[93] Για την έννοια της ρητορικής ψυχολογίας, ως δυνατότητας μελέτης της ρητορικής θεωρίας των παθών του 17ου αιώνος κυρίως (παθολογία), μιλάει ο Brian Vickers στο βιβλίο του "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.5, σελ.278 και ειδικότερα στις υποσημειώσεις 88-90 όπου παραθέτει κάποια έργα νεότερων Γερμανών σχολιαστών του 20ου αιώνος, βλέπε υποσημείωση 88, σελ.278 του βιβλίου του. Ο Peter Mack, στο βιβλίο του "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, στο κεφ.15 που αφορά τον Vives, σελ.318, μεταφράζει ένα απόσπασμά του κάνοντας έναν παραλληλισμό των σχέσεων Agricola-Vives. Ό,τι επιζητά να κάνει ο Agricola για τη ρητορική και τη διαλεκτική, ένα ταξίδι της γνώσης και των επιχειρημάτων μέσα στη θεωρία της διαλεκτικής inventio για τη θεωρία των τόπων, θεωρεί ο Mack ότι επιζητά να κάνει και ο Vives προς όφελος της εκπαίδευσης και της επιστήμης της ψυχολογίας του καιρού του, συνεχίζοντας την αναζήτηση της γνώσης γύρω από τα όρια των λογικών τόπων του Agricola που αποτελούν πια για τον Vives αντικείμενο ρητορικής και ψυχολογικής μελέτης. Στα έργα του «Για τους Λόγους της Παρακμής των Τεχνών» (De Causis Corruptarum Artium) και «Περί της Διδασκαλίας των Πειθαρχιών» (De Tradendis Disciplinis), όπως παρατίθενται στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), κεφ.9, σελ.82-96, με τη μορφή αποσπασμάτων, φαίνεται ο Vives σα να προσπαθεί ν' αποκαθάρει τη ρητορική από τις λανθασμένες χρήσεις της, που έγιναν γιατί η τέχνη αυτή διδάχτηκε σε χαρακτήρες ατόμων που δεν έπρεπε: κακούς, οξύθυμους, κακοπροαίρετους. Για την άποψη αυτή του Vives, βλέπε, ομοίως, την υποσημείωση 20 του Rebhorn. Δες και προηγούμενές μας υποσημειώσεις στο κεφάλαιο αυτό παραπάνω. Για την διαφορά στην αντίληψης της έννοιας των παθών στον Descartes και τον Hobbes μπορούμε να πούμε τα εξής: (i) για τον Descartes: η ίδια η ριζοσπαστικότητα της έρευνάς του (για τη νέα προσέγγιση που επιθυμεί να εισαγάγει στο θέμα των παθών της ψυχής, όπως διατυπώνεται στο άρθρο 1, του πρώτου μέρους του ομώνυμου έργου του), δεν μας αφήνει πολλά περιθώρια αμφιβολίας για τη νέα αντίληψη που προσπαθεί να επιφέρει στον τρόπο αυτής της μελέτης. (Βλέπε άρθρο 1, σελ.95 της έκδοσης των «Παθών της Ψυχής» (1996) στη βιβλιογραφία μας). Η περαιτέρω ανάλυσή του, είναι η έρευνα που στηρίζεται στην ανατομία και τη φυσιολογία του ανθρώπινου σώματος, και αφορά τον διαχωρισμό ψυχής και σώματος και το είδος των παθών που το τελευταίο επιβάλλει στην πρώτη, μέσω των εντυπώσεων που μεταφέρουν οι αισθήσεις. Όπως παρατηρεί ο Γιάννης Πρελορέντζος στο άρθρο του «Ανατομία και Έλεγχος των Παθών της Ψυχής στην Ηθική Φιλοσοφία του Καρτέσιου», σελ.185-213, «Αξιολογικά», ειδικό τεύχος Μαΐου, Εξάντας 1999, *«Ρητή πρόθεσή του,*(του Καρτεσίου –δική μας παρένθεση) *δηλαδή, είναι να προσεγγίσει το φαινόμενο*

των παθών όχι ως ηθικός φιλόσοφος, ούτε ως ρήτορας, αλλά ως φυσικός ή μάλλον ως φυσιολόγος», βλέπε ομοίως σελ.185. (ii) Για τον Hobbes: η ανάλυση των παθών που επιχειρεί και αυτός, περιλαμβάνει μιαν αναλυτική ταξινόμηση κατά τα αριστοτελικά πρότυπα της πραγμάτευσης των παθών της «Ρητορικής» του σταγειρίτου (βλέπε βιβλίο Β', κεφ.1-12, σελ.20-143 της έκδοσης της βιβλιογραφίας μας [Ζήτρος 2002], σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή). Για την ανάλυση των παθών στον Hobbes βλέπε «Λεβιάθαν» (1989), τόμος Α', κεφ.6, σελ.121-133. Στην ανάλυση αυτή, η έννοια της επιθυμίας έχει καθοριστική σημασία και μας υποδεικνύει πως η άποψη του Hobbes για την σχέση πάθους και επιθυμίας (ως βουλητικής ικανότητας του ελλόγου ανθρώπου), υπήρξε ιδιαιτέρως σημαντική για την σύγχρονή μας ψυχολογία και ψυχανάλυση.
Για μια μελέτη που εξετάζει την θεωρία του Spinoza περί των παθών στην «Ηθική του» και φανερώνει την σημασία που είχε γι' αυτόν η έννοια της εμπειρικής σωφροσύνης και της ιεραρχικής ταξινόμησης των παθών σε κατηγορίες, ανάλογα με το βαθμό της έντασης και της χρησιμότητάς τους, βλέπε το άρθρο του Pierre Macherey, «Η Χρήση των Παθών στον Ντεκάρτ και στον Σπινόζα», σελ.123-140, στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7, Μάιος 2008, εκδόσεις Πόλις.
Για την σημασία της διαίρεσης και της ταξινόμησης των παθών (κατά τα καρτεσιανά πρότυπα επιστημολογικής και φυσιολογικής /ανατομικής ανάλυσης), στη θεωρία του Malebranche, βλέπε το άρθρο του Γιάννη Πρελορέντζου, «Προσεγγίσεις στη Θεωρία του Malebranche Περί Παθών της Ψυχής», σελ.197-244, ομοίως στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», όπως παραπάνω.

[94] Για τις έννοιες της σαφήνειας και της καθαρότητας ως χαρακτηριστικά στοιχεία της ευγλωττίας που ενισχύει τον ρόλο της στην εκφορά ενός λόγου και συνδέονται άμεσα με την έννοια του ornatus (ως τρόποι και σχήματα, που εκφράζουν και ενισχύουν τα πάθη του ακροατού και του ομιλητού), βλέπε Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) της βιβλιογραφίας μας, κεφ.1, σελ.45 και επόμενα ιδιαίτερα… Ο Κικέρωνας θα πει, εκφράζοντας την αξία της ρητορικής στο "De Oratore", βιβλίο 3xiv53, σελ.42-43 της δίγλωσσης έκδοσης της βιβλιογραφίας μας, των εκδόσεων Harvard University Press (επανέκδοση 1988, μετάφραση H. Rackham): *«Ποιος, τότε, είναι ο άνθρωπος ο οποίος δίνει στους ανθρώπους λαχτάρα; Ποιον κοιτάνε εκείνοι, όταν ομιλεί, μ' έκπληξη; Ποιος διακόπτεται από χειροκροτήματα; Ποιος θεωρείται ως θεός εν μέσω των ανθρώπων; Είναι εκείνοι των οποίων οι λόγοι είναι εναργείς, σαφείς και επαρκείς, διαφανείς σε υλικό και γλώσσα και εκείνοι που στην αγόρευσή τους ουσιαστικά επιτυγχάνουν ένα είδος ρυθμού –δηλαδή εκείνοι, των οποίων το ύφος είναι έντεχνο»,* μτφ. δική μας (η λέξη που χρησιμοποιείται από τον Κικέρωνα είναι ornate: id est qnod dico ornate). Η λέξη αυτή μπορεί να μεταφραστεί με πολλές σημασίες, αλλά χρησιμοποιώ αυτή τη μετάφραση για να δείξω πως εμπεριέχει τόσο την σημασία μιας εγγενούς θεατρικότητας και οπτικής μεταβλητότητας, όσο και το στοιχείο της μη φυσικότητος, της τεχνητότητας του λόγου που μιμείται το φυσικό συναίσθημα. Οι έννοιες αυτές που εκφράζουν τόσο τον ornatus (ως τρόπους και σχήματα στη διάρθρωσή τους), όσο και ευρύτερα την ευγλωττία (ως λειτουργία που έχει σκοπό να ενεργεί με σαφήνεια και ευκρίνεια), παραμένουν κοινοί τόποι κατά την Αναγέννηση. Από τα τέλη του 16^{ου} αιώνος και μετά την θεώρηση του Ramus, η έννοια του διακόσμου αλλάζει, συρρικνώνεται για να εξηγηθεί καλύτερα με τρόπο μεθοδολογικό. Ομοίως, αλλάζει και ο τρόπος της θεώρησης της λειτουργίας και του σκοπού των παθών, υπό την έννοια ότι προστίθενται και άλλοι –περισσότερο λογικοί και όχι μόνο ρητορικοί– άξονες ανάλυσης και αναφοράς τους.

[95] Για την αναγωγή της ρητορικής στην έννοια της elocutio ύστερα από τις θέσεις του Ramus, βλέπε και προηγούμενα κομμάτια της εργασίας μας, εδώ και παραπάνω, όπως και την άποψη του Παντελή Μπασάκου στο άρθρο του «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: Για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», σελ.32, στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», Πόλις 2008, τεύχος 7. Ομοίως, Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004), κεφ.11, σελ.254 για τη διατύπωση του Ramus. Η αποκοπή αυτή των ρητορικών τμημάτων από την ρητορική και η ιδιοποίησή τους από την διαλεκτική, έχει ως αποτέλεσμα και η θεωρία των παθών ν' αντιμετωπίζεται με τρόπο περισσότερο λογικό, από την άποψη ότι μια βασική έννοια που τα συγκροτεί και τα συνιστά, η μνήμη, αντιμετωπίζεται ως συστατικό στοιχείο της διαλεκτικής inventio, στην θεωρία των τόπων. Η διαλεκτική στροφή στο docere, ως το κύριο καθήκον του ομιλητού, επιζητεί την εύκολη διδασκαλία και την υποταγή των ά-λογων στοιχείων της φαντασίας και του πάθους /συναισθήματος στην ratio. Αυτό δεν σημαίνει πως τα πάθη αποκόπτονται από την ρητορική, δεν θα μπορούσε να γίνει κάτι τέτοιο. Απλά, η έλλογη χρήση τους αναζητάται και υποδεικνύεται με τρόπο ώστε αυτά να μην αποτελούν τροχοπέδη στην γνωσιακή και διδακτική, έλλογη διαδικασία. Η ίδια η ρητορική των μέσων του 17^{ου} αιώνος είναι μια ρητορική που υποσκελίζεται μεν από την λογική (ως αποτέλεσμα της αποδεικτικής διαδικασίας που κυριαρχεί επί της πεποιθήσεως), αλλά δεν εξαφανίζεται γιατί δεν μπορεί να εξαφανιστεί. Όπως παρατηρεί ο Thomas Conley στο βιβλίο του "Rhetoric in the European Tradition" (1990) στη βιβλιογραφία μας, σελ.178, το πλαίσιο της ρητορικής των αρχών, και μέσων, του 17^{ου} αιώνος είναι εκείνο το οποίο καθορίζεται από την κοινωνική και πολιτική αναστάτωση του καιρού. Η διατύπωση του Bacon ότι: *«το καθήκον και η λειτουργία της ρητορικής είναι το να εφαρμόζει τον λόγο στη φαντασία για την καλύτερη ενεργοποίηση της βούλησης»,* μτφ. δική μας, [βλέπε βιβλίο 2, από το "The Advancement of Learning", όπως μεταφράζεται τμηματικά στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), σελ.268], γίνεται η επιταγή της πρώιμης νεωτερικότητας. Η «Ρητορική» του Bernard Lamy (1640-1715) αποτελεί το θεωρητικό θεμέλιο της σχολής Port Royal, των διαλεκτικών και ρητορικών θεωρητικών της

εποχής, που έχουν ως σκοπό την επιστημολογική μελέτη της «παθολογίας» όλου του λόγου άρα τόσο των παθών όσο και του ornatus (ως τρόπων και σχημάτων). Βλέπε ενδεικτικά από το βιβλίο του Thomas Conley, όπως παραπάνω, σελ.173 και επόμενα. Το κρίσιμο στοιχείο είναι να προσέξουμε πως τόσο η λογική όσο και η ρητορική αντιμετωπίζονται ως τέχνες που αποκτούν διαφορετικό σκοπό και εύρος εφαρμογής, ο οποίος σκοπός όμως είναι μέσα στην υποτιθέμενη αντίθεση και αντίφασή του, συμπληρωματικός. Μπορεί η ratio να μελετά και να αναλύει τις μορφές των έλλογων επιχειρημάτων και των αποδείξεών τους, την προέλευση και την φυσιολογική ανάλυση των παθών, την επιστημολογική ανάλυση, συγκρότηση και ταξινόμηση των ρητορικών τρόπων και σχημάτων, αλλά δεν μπορεί να υποκαταστήσει την ρητορική εξ ολοκλήρου. Η οποιαδήποτε έννοια της μεθόδου και των ερμηνειών της (προκαρτεσιανή, καρτεσιανή, μετακαρτεσιανή) δεν δύναται να εξηγήσει εξ ολοκλήρου την πλευρά εκείνη της πραγματικότητας η οποία δεν μπορεί να υπαχθεί σε έλλογη πρόβλεψη και κανονιστική επαλήθευση: την έννοια της κοινωνικής και πολιτικής, καθημερινής πραγματικότητας. Καταληκτικά, αυτό που υποστηρίζουμε σ' αυτό το σημείο της ανάλυσής μας είναι το ότι επιδιώκεται περισσότερο συστηματικά πια (μετά τον Ramus) μια μελέτη του λόγου, συνολικά, με περισσότερο κανονιστικό χαρακτήρα και τάση, στις έλλογες-λογικές ή άλογες-ρητορικές εκφάνσεις του. Είτε ως προς την αξιωματική, συλλογιστική και επιχειρηματολογική του διατύπωση, είτε ως προς την -λιγότερο προβλέψιμη- αισθητική του έκφραση και αποδεικτική ισχύ (με τη μορφή των ρητορικών παθών και τρόπων /σχημάτων). Η τάση υπάρχει, ανεξαρτήτως της επιτυχούς, ή μη, τελικής περάτωσής της.

[96] Για τη σχέση παθών-λογικής και τη σχέση βούλησης-ορθολογικής στάθμισης, βλ. Κεφ.6, σελ.121-138, στον τόμο Α' του «Λεβιάθαν» (1989) στη βιβλιογραφία μας. Η ορθολογική εξέταση των παθών και των παραμέτρων του Hobbes είναι ενδεικτική της τάσεως και της ερμηνείας της εποχής, όπως είπαμε και παραπάνω στην προηγούμενη υποσημείωσή μας. Για την έννοια της amplificatio στον Hobbes και για το μεθοδολογικό του πρόταγμα, το οποίο ανάγεται σε κύρια προσπάθεια των θεωρητικών των αρχών του 17^{ου} αιώνος, βλέπε υποσημειώσεις μας παραπάνω, ιδίως 92, 94 και 95.

[97] Για την προσπάθεια των Vives και Erasmus έχουμε μιλήσει και προηγουμένως στην ανάλυσή μας και θα κάνουμε λόγο και παρακάτω, ιδιαίτερα στο πέμπτο κεφάλαιο της εργασίας μας. Μια ευσύνοπτη παρουσίαση των δύο αυτών θεωρητικών κάνει ο Peter Mack στο βιβλίο του "Renaissance Argument" (1993) της βιβλιογραφίας μας, κεφ.15, σελ.303-319. Είναι χαρακτηριστική η ανάλυση του Mack, όσον αφορά το κύριο έργο του Erasmus "De Copia" και τη σχέση του με το "De Inventione Dialectica" του Agricola. Κατά τον Mack, η όλη ανάλυση του Erasmus επιχειρεί να προσδώσει έμφαση τόσο στην περιεχομενική πληρότητα ενός λόγου (επιλογή και εύρεση στοιχείων καθώς και διάταξή τους) όσο και στην εκφραστική του διατύπωση (αφθονία λέξεων, σχημάτων και παθών που εκφράζουν αυτά τα στοιχεία και τα ενισχύουν), με τρόπο μεθοδολογικό. Κατά τον ίδιο τρόπο εξετάζεται και η συνεισφορά του Vives, του οποίου η λογική και ψυχολογική ερμηνεία της γνώσης και των όρων διάρθρωσής της εμφορείται από την θεωρία της τοπικής λογικής του Agricola και της, ανά περίσταση, συγκρότησης της κατάλληλης μορφής λόγου (αναλόγως των συνθηκών και των αναγκών που τον επιτάσσουν). Για τον Vives, βλέπε και προηγούμενα κομμάτια του κεφαλαίου αυτού και των υποσημειώσεών μας όπου εξετάζεται η άποψή του. Για τον Erasmus, βλέπε Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990), κεφ.5, σελ.120-124, όπου ο Conley ερμηνεύει τα, διπλής όψεως, επιχειρήματα του Erasmus ως ενδεικτικά μιας περισσότερο σκεπτικιστικής τάσης του και όχι δογματικής, σε κανέναν βαθμό (μεθοδολογικό, ιδεολογικό κλπ.), σελ.122. Για την σημασία του Vives και του Vico ως σημαντικών θεωρητικών του ουμανιστικού πνεύματος της Αναγέννησης και την, κατοπινή, μεταστοιχείωση του πνεύματος αυτού σε μια γλώσσα που επιχειρεί να δημιουργήσει τους όρους της ρητορικής της χρονικότητας και ιστορικότητας, δίνοντας έμφαση στην φαντασιακή, ψυχολογική και μη απολύτως ρασιοναλιστική (κατά τα καρτεσιανά πρότυπα) δομή και λειτουργία της ρητορικής inventio (εύρεσης), βλέπε Ernesto Grassi, "Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition" (επανέκδοση 2001) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.1, σελ.1-18.

[98] Για την μη ρητορική πρόθεση της εμηνείας των παθών από τον Ντεκάρτ, ο Γιάννης Πρελορέντζος στο άρθρο του «Ανατομία και Έλεγχος των Παθών της Ψυχής στην Ηθική Φιλοσοφία του Καρτεσίου», «Αξιολογικά», Εξάντας 1999, ειδικό τεύχος, σελ.185 και στον πρόλογό του στην ελληνική έκδοση των «Παθών της Ψυχής» (Κριτική 1996), σελ.88, μας πληροφορεί πως η διατύπωση αυτή του Ντεκάρτ βρίσκεται στην επιστολή του φιλοσόφου στις 14/8/1649, η οποία μαζί με μια άλλη στις 4/12/1648, έχουν θέση προλόγου στην γαλλική έκδοση των απάντων του φιλοσόφου, σε επιμέλεια Adam και Tannery, τόμος 11, σελ.326 των εκδόσεων Vrin-CNRS, Παρίσι 1966. Στο άρθρο του «Καρτέσιος: Η Νέα Ηθική», στα «Αξιολογικά», Εξάντας 1999, ειδικό τεύχος, σελ.73, ο Δημήτρης Κοτρόγιαννος διαπιστώνει μια αλλαγή της έννοιας της καρτεσιανής μεθόδου, από τον «Λόγο Περί της Μεθόδου» (σελ.83 στα Αξιολογικά). Ο Κοτρόγιαννος παρατηρεί: *«ότι ο Καρτέσιος στα «Πάθη της Ψυχής» προτείνει μια ιδέα περί ηθικής που τείνει να αντικαταστήσει την προσωρινή ηθική, όπως αυτή ορίζεται στον «Λόγο περί της Μεθόδου».* Ο Κοτρόγιαννος υποστηρίζει την θέση αυτή λέγοντας παρακάτω (ομοίως, σελ.85), ότι *«η ηθική για τον Καρτέσιο είναι η μεθοδική έκφραση της βούλησης που καθορίζει με ποιον τρόπο πρέπει να ενεργούμε σ' αυτή τη ζωή, ώστε η ψυχή να' ναι ευτυχισμένη»,* προσδίδοντας έναν βουλησιαρχικό χαρακτήρα στην εξέταση του φιλοσόφου, έχοντας τονίσει λίγο πριν πως *«η ηθική, όπως διατυπώνεται στα «Πάθη της Ψυχής», αν και μοιάζει να λειτουργεί με τον τρόπο κατά τον οποίον λειτουργεί στο «Λόγο*

Περί της Μεθόδου», κατ' ουσίαν χάνει τον προσωρινό της χαρακτήρα αποκτώντας μια διάσταση οριστικότητας», σελ.84 ομοίως. [Βλέπε και υποσημείωση 43, σελ.84, όπου ο Κοτρόγιαννος αναφέρει ως πηγές της ανάλυσής του τις απόψεις του M. Gueroult, της G. Rodis-Lewis και του H. Caton στα "L' ame et le Corps" (Παρίσι 1968), "La Morale de Descartes" (Παρίσι 1957) και "The Origin of Subjectivity" (New Haven – Λονδίνο 1975) αντιστοίχως].

[99] Στο άρθρο 2 της πραγματείας του «Τα Πάθη της Ψυχής» (Κριτική 1996) της βιβλιογραφίας μας, σελ.96, ο Descartes διακρίνει τις λειτουργίες της ψυχής από τις λειτουργίες του σώματος, τονίζοντας ότι: *«Δεν υπάρχει καταλληλότερο μέσο πρόσβασης στη γνώση των παθών μας από τη μελέτη της διαφοράς που υφίσταται ανάμεσα στην ψυχή και στο σώμα, δυνάμει της οποίας μπορούμε να γνωρίσουμε σε ποιο από τα δύο πρέπει να αποδώσουμε καθεμία από τις λειτουργίες που ανακαλύπτουμε εντός μας»* (μτφ. Γ. Πρελορέντζου) Στο άρθρο 30, σελ.114 ομοίως, ο Descartes θα υποστηρίξει: *«Η φύση της ψυχής είναι τέτοια, που δεν έχει την παραμικρή σχέση με την έκταση ή τις διαστάσεις ή τις οποιεσδήποτε άλλες ιδιότητες της ύλης από την οποία συντίθεται το σώμα αλλά μόνο με την ολική συναρμογή των οργάνων του. Τούτο προκύπτει από το γεγονός ότι θα μας ήταν απολύτως αδύνατο να διανοηθούμε το ήμισυ ή το ένα τρίτο μιας ψυχής ή την έκταση που καταλαμβάνει αλλά και από το γεγονός ότι η αποκοπή ενός μέρους του σώματος επ' ουδενί δεν προκαλεί την σμίκρυνσή της»* (μτφ. ομοίως). Για να συμπληρώσει στο άρθρο 68 του, σελ.137 ομοίως, το οποίο αποτελεί τη διατύπωση της καρτεσιανής απαρίθμησης των παθών της ψυχής, που είναι διαφορετική από προηγούμενες: *«Γνωρίζω καλώς ότι η γνώμη μου απέχει πολύ στο σημείο αυτό από την γνώμη όλων όσων έγραψαν προηγουμένως επί του θέματος, αλλά η διαφοροποίησή μου οφείλεται σ' έναν πολύ σημαντικό λόγο. Αυτοί θεμελιώνουν την απαρίθμησή τους στο γεγονός ότι διακρίνουν στο αισθητικό τμήμα της ψυχής δύο ορέξεις: την επιθυμητική και τη θυμοειδή. Επειδή όμως, όπως έχω ήδη αναφέρει, απορρίπτω οποιαδήποτε διαίρεση της ψυχής σε μέρη, θεωρώ ότι οι ισχυρισμοί τους δεν σημαίνουν τίποτε άλλο παρά μόνο ότι η ψυχή έχει δύο ικανότητες: να επιθυμεί και να οργίζεται. Και καθώς διαθέτει εξίσου τις ικανότητες να θαυμάζει, να αγαπά, να ελπίζει, να αισθάνεται άγχος και συνεπώς να είναι δεκτική σε κάθε άλλο πάθος ή να επιτελεί τις ενέργειες στις οποίες την ωθούν αυτά τα πάθη, δεν αντιλαμβάνομαι γιατί θέλησαν να αναγάγουν όλα τα πάθη στην επιθυμία* (concupiscence –στο κείμενο) *ή στην οργή»* (μτφ. ομοίως). Βλέπε επίσης και άρθρο 47, σελ.125-126 ομοίως.

[100] Βλέπε άρθρο 4, σελ.96-97, του κειμένου του Descartes στην έκδοση των παθών της ψυχής της βιβλιογραφίας μας ο.π: *«… γι' αυτό λοιπόν πρέπει να πιστέψουμε ότι όλη η θερμότητα και όλες οι κινήσεις που βρίσκονται εντός μας ανήκουν αποκλειστικά στο σώμα, καθώς δεν εξαρτώνται καθόλου από τη σκέψη»* (μτφ. Γ. Πρελορέντζου) Επίσης, άρθρο 10, σελ.101: *«Διότι αυτά που αποκαλώ εδώ πνεύματα είναι στην πραγματικότητα σώματα και οι μόνες ιδιότητες που έχουν είναι το ελάχιστο μέγεθός τους και η πολύ μεγάλη ταχύτητά τους»* (μτφ ομοίως).

[101] Για τις λειτουργίες της ψυχής στην ανάλυση του Descartes, βλέπε άρθρο 17, σελ.107 ο.π. όπου αναφέρει: *«Δεν απομένει τίποτα εντός μας που οφείλουμε να αποδώσουμε στην ψυχή μας εκτός από τις σκέψεις μας, οι οποίες διακρίνονται κυρίως σε δύο είδη: το ένα περιλαμβάνει όσες αποτελούν ενέργειες της ψυχής και το άλλο τα πάθη της. Οι σκέψεις τις οποίες αποκαλώ ενέργειες της ψυχής είναι όλες οι βουλήσεις μας, επειδή γνωρίζουμε εκ πείρας ότι απορρέουν απευθείας από την ψυχή μας και φαίνεται να εξαρτώνται αποκλειστικά από αυτήν. Αντιθέτως, μπορούμε γενικά να αποκαλέσουμε πάθη της ψυχής όλα τα είδη αντιλήψεων ή γνώσεων που βρίσκονται εντός μας, επειδή αφ' ενός, το ότι συχνά υπάρχουν ως τέτοιες, δεν οφείλεται στην ψυχή μας και αφ' ετέρου, επειδή πάντοτε τις δεξιώνεται ως αναπαραστάσεις πραγμάτων»* (μτφ. Γ. Πρελορέντζου).

[102] Για την σχέση ψυχής και σώματος και την ένωσή τους από κοινού, βλέπε άρθρο 30, ομοίως σελ.114. Για την ισχύ της ψυχής επί του σώματος και για το πώς μπορεί η ψυχή να φαντάζεται, να προσηλώνεται και να κινεί το σώμα, βλέπε άρθρα 41 (σελ.121) και 43 (σελ.122) αντιστοίχως, στο «Τα Πάθη της Ψυχής» (Κριτική 1996) στη βιβλιογραφία μας. Ιδιαίτερα στο άρθρο 30, σελ.114, ο Descartes τονίζει: *«Είναι ανάγκη να γνωρίζουμε ότι η ψυχή είναι πράγματι συνδεδεμένη με όλο το σώμα κι ότι δεν θα ήταν σωστό να ισχυριστούμε πως είναι συνδεδεμένη αποκλειστικά με ορισμένα μέρη του κι όχι με τα υπόλοιπα, γιατί το σώμα είναι ένα όλον και κατά κάποιον τρόπο αδιαίρετο εξαιτίας της διάταξης των οργάνων του, των οποίων η αλληλουχία είναι τέτοια, ώστε, όταν αφαιρεθεί ένα από αυτά, το σώμα να καθίσταται καθ' ολοκληρίαν ελαττωματικό»* (μτφ. Γ. Πρελορέντζου).

[103] Στον Κανόνα 12 του έργου του «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» (Εγνατία 1976) της βιβλιογραφίας μας, σελ.82 και επόμενα, ο Descartes αναφέρει: *«Όσον αφορά τη γνώση, πρέπει να εξετάσουμε δύο πράγματα: εμάς δηλαδή που γνωρίζουμε και τα ίδια τα πράγματα που πρέπει να γνωρίσουμε. Υπάρχουν σε μας τέσσερις μόνο ικανότητες τις οποίες μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε για το σκοπό αυτό: η νόηση, η φαντασία, η αίσθηση και η μνήμη. Μόνη η νόηση είναι πράγματι ικανή να συλλάβει την αλήθεια, ωστόσο όμως πρέπει να βοηθηθεί από τη φαντασία, την αίσθηση και τη μνήμη, για να μην παραλείψουμε ενδεχομένως κάτι το οποίο βρίσκεται μέσα στα όρια των δυνατοτήτων μας. Από την πλευρά των πραγμάτων είναι αρκετό να εξετάσουμε τα εξής: πρώτον, εκείνο το οποίο είναι από μόνο του ολοφάνερο, δεύτερον, πώς μπορούμε να γνωρίσουμε ένα πράγμα από κάποιο άλλο και τέλος, ποια*

συνάγονται με παραγωγική πορεία από άλλα. Και αυτή η απαρίθμηση μου φαίνεται πως είναι πλήρης και πως δεν λείπει απ' αυτή κάτι στο οποίο είναι δυνατόν να φτάσουν οι άνθρωποι» (μετάφραση Γιώργου Δαρδιώτη). Και παρακάτω (ομοίως, σελ.85) θα πει: *«Πρώτα λοιπόν πρέπει να καταλάβουμε πως όλες οι εξωτερικές αισθήσεις, ενόσω είναι όργανα του σώματος, μολονότι τις στρέφουμε στα αντικείμενα με μια ενέργεια, δηλαδή με μια κίνηση στο χώρο, στην πραγματικότητα όμως δέχονται μόνο παθητικά τις εντυπώσεις, όπως ακριβώς αποτυπώνεται στο κερί η μορφή της σφραγίδας»* (ομοίως). Στο άρθρο 25, σελ.111 των «Παθών της Ψυχής» (Κριτική 1996) στη βιβλιογραφία μας, ο Descartes, εφόσον πρωτύτερα έχει μιλήσει περί των αντιλήψεων οι οποίες ανάγονται στα εξωτερικά αντικείμενα (άρθρο 23 –σελ.110) και περί των αντιλήψεων οι οποίες ανάγονται στο σώμα (άρθρο 24 –σελ.110), θα πει: *«Μολονότι λοιπόν όλες οι αντιλήψεις μας, τόσο αυτές που αναφέρονται στα εξωτερικά αντικείμενα όσο και αυτές που αναφέρονται στα διάφορα αισθήματα του σώματός μας, είναι πράγματι πάθη με την ευρύτερη έννοια του όρου, όσον αφορά την ψυχή μας, ωστόσο είθισται να χρησιμοποιούμε τον όρο "πάθος" με την στενή του έννοια, για να δηλώσουμε ειδικά τις αντιλήψεις που αφορούν την ίδια την ψυχή»* (μετάφραση Γιάννη Πρελορέντζου). Κάνοντας εξήγηση του ορισμού των παθών που έχει προηγηθεί (άρθρο 27 –σελ.113), ο Descartes στο άρθρο 28 (σελ.113) θα τονίσει: *«Τα πάθη μπορούν επίσης να ονομαστούν αισθήματα, επειδή η ψυχή τα δέχεται με τον ίδιο τρόπο που δέχεται τα αντικείμενα των εξωτερικών αισθήσεων και δεν τα γνωρίζει με κάποιον διαφορετικό τρόπο»* (ομοίως). Η διάκριση της καρτεσιανής γνωσιολογίας και οντολογίας σε νόηση (ως η κύρια ενέργεια της ψυχής) και σε εντυπώσεις /αντιλήψεις των εξωτερικών πραγμάτων (που γίνονται αντικείμενα της νόησης μέσω των παθητικών και μεταβιβαστικών λειτουργιών των αισθήσεων του σώματος), διαχωρίζει τη γνωσιακή διαδικασία ανάμεσα σ' εκείνο που γνωρίζει και είναι η ψυχή (νόηση) και εκείνο που γνωρίζεται (ιδέες και εντυπώσεις των εξωτερικών πραγμάτων) με τη διαμεσολάβηση των αισθήσεων του σώματος, που δρουν ως καταλύτες όλης της διαδικασίας.

[104] Η συγγραφή και η έκδοση των «Παθών της Ψυχής» του Descartes κάποια χρόνια μετά από τα προηγούμενα έργα του (1649), του επιτρέπει να κάνει χρήση των, ιδίων ενδεχομένως, μεθοδολογικών και εννοιολογικών εργαλείων του με τρόπο βελτιωτικό ή διαφορετικό από τις προηγούμενές του διατυπώσεις στα παλαιότερα έργα του. Ομοίως, του δίνει τη δυνατότητα να εισαγάγει νέες έννοιες γνωσιολογικής αναζήτησης που στηρίζονται στην ανθρώπινη ανατομία και φυσιολογία. Μια απ' αυτές τις έννοιες είναι και η έννοια του κωνοειδούς αδένος, του κωναρίου (άρθρο 31 και επόμενα των «Παθών της Ψυχής» της βιβλιογραφίας μας, σελ.115). Ο Descartes τονίζει πως: *«…Αν και η ψυχή είναι συνδεδεμένη με ολόκληρο το σώμα, υπάρχει ωστόσο μέσα στο σώμα ένα ορισμένο τμήμα στο οποίο η ψυχή ασκεί τις λειτουργίες της κατά τρόπο ιδιαίτερο σε σχέση με τα υπόλοιπα μέρη του σώματος… το τμήμα του σώματος στο οποίο η ψυχή ασκεί άμεσα τις λειτουργίες της δεν είναι καθόλου η καρδιά, ούτε όμως και ο εγκέφαλος συνολικά, αλλά μόνο το εσώτερο τμήμα του. Πρόκειται για έναν πολύ μικρό αδένα που βρίσκεται στο κέντρο της ουσίας του εγκεφάλου…»* (μτφ. Γ. Πρελορέντζου). Και παρακάτω εξηγεί πώς οι κινήσεις του αδένος αυτού, που αποτελεί ουσιαστικά το κύριο σημείο της διάδρασης ψυχής-σώματος, συντελούν στη δημιουργία και στην πρόσληψη των εντυπώσεων των πραγμάτων από την ψυχή, η οποία έχει τον αδένα τούτο ως την κύρια έδρα της (άρθρο 32, ομοίως, σελ.115).

[105] Η αξιολογική ουδετερότητα ακόμη και σήμερα θεωρείται θετικό στοιχείο, όσον αφορά την διατύπωση μιας επιστημονικής θεωρίας ή ενός επιστημολογικού μοντέλου, από τα κριτήρια της σύγχρονης επιστημολογίας… Για την έννοια της απαριθμήσεως ως βασικού κανόνος της καρτεσιανής αντίληψης, βλέπε τα άρθρα 68 και 69 της πραγματείας του, σελ.137-138 των «Παθών της Ψυχής» (Κριτική 1996) της βιβλιογραφίας μας. Η διαφορά του με άλλους, όπως τονίζει στο άρθρο 68 (σελ.137) έγκειται στο ότι: *«η απαρίθμηση που προτείνουν δεν περιλαμβάνει όλα τα πρωτεύοντα πάθη, όπως πιστεύω ότι συμβαίνει με αυτή που αντιπροτείνω. Αναφέρομαι μόνο στα πρωταρχικά, γιατί θα μπορούσε κανένας να ξεχωρίσει ακόμη πολλά άλλα ειδικότερα πάθη ο αριθμός των οποίων είναι απροσδιόριστος»* (μετάφραση Γιάννη Πρελορέντζου). Για να υποστηρίξει αμέσως παρακάτω, στον τίτλο του άρθρου 69 του, πως δεν υπάρχουν παρά μόνο έξι πρωτογενή πάθη (θαυμασμός, αγάπη, μίσος, επιθυμία, χαρά και λύπη) και πως *«όλα τα υπόλοιπα προκύπτουν από συνδυασμούς των παραπάνω ή αποτελούν είδη τους»* (άρθρο 69, σελ.138, ομοίως). Για την τάση του Descartes να μην αναλύσει τα πάθη ως ρήτορας και τις απόψεις για την καινοτομία, ή μη, του έργου του, βλέπε σελ.84 και επόμενα του προλόγου του Γιάννη Πρελορέντζου στο «Τα Πάθη της Ψυχής» (Κριτική 1996) στη βιβλιογραφία μας, και ειδικά την άποψη της G. Rodis-Lewis περί ηθικής ουδετερότητας, υποσημείωση 173, σελ.92, όπου αναφέρεται: *«Η πρωτοτυπία του Ντεκάρτ* [όσον αφορά την απαρίθμηση των παθών –αγκύλη στο κείμενο] *έγκειται στο γεγονός ότι έστρεψε το ενδιαφέρον του στην επίδραση του αντικειμένου πάνω στον άνθρωπο, προτού διακρίνει αν αυτό είναι καλό ή κακό για μας»* (σελ.21-25 της εισαγωγής της G. Rodis-Lewis στη γαλλική έκδοση του ''Τα Πάθη της Ψυχής'' και της ιδίας "Descartes – Textes et Debats", σελ.608, όπως αναφέρει ο Πρελορέντζος). Για μια ηθική ερμηνεία της ανάλυσης των παθών, βλέπε και το άρθρο του Δημήτρη Κοτρόγιαννου «Καρτέσιος: Η Νέα Ηθική», «Αξιολογικά», ειδικό τεύχος, Εξάντας 1999, σελ.73-93. Στη σελίδα 86 του άρθρου, ο Κοτρόγιαννος παρατηρεί: *«Η ορθή και καλή πράξη εξαρτάται από τη διάθεση της βούλησης να τείνει προς το καλύτερο και όχι από την απόλυτη και βέβαια γνώση της αλήθειας… Η πρόθεση να πραγματοποιήσουμε το βέλτιστο που ορίζει την αρετή και θεμελιώνει την ηθικότητα της πράξης καθορίζεται παράλληλα από τη γνωστική προσέγγιση αυτού του βέλτιστου δυνάμει της οποίας διασφαλίζεται μια ικανοποίηση χωρίς υπερβολές και ελλείψεις… Αν η ενάρετη μορφή της πράξης*

δικαιολογείται από την ίδια την πράξη, αυτό γίνεται υπό την προϋπόθεση ότι η μορφή δεν δικαιολογείται μόνο από τα αποτελέσματα αλλά και από την ευτυχία που προέρχεται από τη μεταβαλλόμενη στάση. Με τον τρόπο αυτόν ο Καρτέσιος αποφεύγει το ατόπημα μιας ηθικής της καθαρής πρόθεσης» (σελ.86-87 του άρθρου). Το χαρακτηριστικό ενέργημα δηλαδή της ψυχής στην ανάλυση του Descartes, την βούλησή της, ο Κοτρόγιαννος την θεωρεί ανεξάρτητη από τη γνώση του ηθικού (καλού ή κακού) αποτελέσματός της εκ των προτέρων. Αρκεί γι' αυτήν (την βούληση-πρόθεση) μόνο η επιθυμία να πραγματοποιήσει το καλύτερο δυνατόν ως ενέργημα της ψυχής και όχι η a priori γνώση του χαρακτήρα της αντίληψης του αντικειμένου που την ωθεί (σελ.86, ομοίως). Έτσι, έχει ίσως εξήγηση το άρθρο 212 του Descartes, σελ.228 στα «Πάθη της Ψυχής», όπου δέχεται ότι κάθε καλό και κακό σ' αυτή τη ζωή εξαρτάται από τα πάθη μόνο και, ειδικότερα, η κατάληξη του Descartes που μιλάει για επιδέξια χρησιμοποίηση, ή μη, των παθών που μπορεί να φέρει χαρά ή λύπη και όχι για a priori καλά ή κακά πάθη. Ο χαρακτήρας των παθών εξαρτάται από τη χρήση τους και δεν είναι εκ των προτέρων προδιαγεγραμμένος. Για τη σχέση της ερμηνείας των παθών της ψυχής, για τούτο το ζήτημα, στον Descartes και τον Spinoza αλλά και ευρύτερα, βλέπε το άρθρο του Pierre Macherey: «Η Χρήση των Παθών στον Ντεκάρτ και στον Σπινόζα», σελ.123-140, στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7, Πόλις 2008 και ειδικά τις σελ.137-140. Αυτή είναι η διαφορά της ανάλυσης του Spinoza, όπως παρατηρεί ο Macherey στο άρθρο του (σελ.140), ότι ο Descartes δηλαδή θεωρεί όλα τα πάθη καλά και χρήσιμα, ενώ ο Spinoza τα διαχωρίζει σε καλά και κακά στην «Ηθική» του, αν και αυτός δέχεται ότι η χρήση τους εξασφαλίζει τελικά την φύση των συναισθημάτων και βοηθά στον διαχωρισμό τους. Απλά ο Spinoza, κατά τον Macherey, αξιολογεί τα πάθη και την χρήση τους με όρους σχετικού καλού ή κακού και δεν είναι υπερβολικά αισιόδοξος, όπως ο Descartes, που διατυπώνει στο άρθρο 211 των «Παθών της Ψυχής» του, σελ.226 ότι: *«όλα τα πάθη από τη φύση τους είναι καλά και ότι δεν χρειάζεται να αποφύγουμε παρά μόνο την κακή χρήση τους ή τις υπερβολές τους»* (μτφ. ομοίως). Για την διατύπωσή μας ότι ο Descartes δεν επιθυμεί να πραγματευτεί το αντικείμενό του ως ρήτορας, βλέπε παραπάνω υποσημειώσεις μας. Η ηθική του όμως αδιαφορία, όπως τουλάχιστον διακηρύσσεται, δεν σημαίνει πως ισχύει κιόλας ή δεν μπορεί να ερμηνευτεί και με διαφορετικό τρόπο.

[106] Τόσο στα «Πάθη της Ψυχής» όσο και στους «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» κυρίως, πολλά είναι τα σημεία όπου ο Descartes θεωρεί πως εκείνος θα μιλήσει για κάτι με τρόπο που κανείς, πριν απ' αυτόν, δεν εκφράστηκε ποτέ ή δεν απασχολήθηκε καν να εξηγήσει ανεξαρτήτως της εκδοτικής του προσπάθειας. (Βλέπε άρθρο 1, σελ.95 των «Παθών της Ψυχής», Κριτική 1996). Ή ότι οι παλιότεροι πριν απ' αυτόν, παρουσίασαν *«άγονες αλήθειες και ολέθριες πανουργίες»*, όσον αφορά απόψεις τους μεθοδολογικές [βλέπε Κανόνα 4, σελ.41 των «Κανόνων» (Εγνατία 1976) στη βιβλιογραφία μας]. Από την άλλη, ο Hobbes στον «Λεβιάθαν», ενώ καταφέρεται σε προηγούμενα έργα του κατά της ρητορικής, συγγράφει το 1650 τούτο το έργο που η έκφρασή του (σε σχηματικό και τροπικό επίπεδο) έχει ξεκάθαρη ρητορική επιρροή και καταβολές στην έκφραση [βλέπε ιδιαίτερα Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (Cambridge 1996) της βιβλιογραφίας μας, κεφ.9 και 10, σελ.327-437 και επίλογο, όπως και το «Λεβιάθαν» (Γνώση 1989), 2 τόμοι στη βιβλιογραφία μας]. Η θέληση, γενικά, των στοχαστών της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας για, ταυτόχρονα, νέο επιστημονικό ενδιαφέρον (περιεχομενικό και εκφραστικό) των θέσεών τους είναι ξεκάθαρη. Ο καθένας επιδιώκει να επαναορίσει μονοσήμαντα κάποιες ''αόριστες'' έννοιες κατά τον καλύτερο, πιο μεθοδολογικό και πιο αυστηρό τρόπο και να χρησιμοποιήσει ένα ύφος καινοτόμο, που κανείς πριν απ' αυτόν δεν χρησιμοποίησε. Επιδιώκεται, η νέα μορφή σκέψης και έκφρασης να' ναι λογικώς και οριστικώς έγκυρη αλλά και εκφραστικώς αποτελεσματική και πειστική.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 4ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

[107] Ανέκαθεν, ο ρόλος του ρητορικού διακόσμου σχετιζόταν με τη μελέτη των ρητορικών τρόπων και σχημάτων, σε όλη τη θεωρία της κλασικής ρητορικής παράδοσης. Βλέπε, για παράδειγμα, στη «Ρητορική» του Αριστοτέλους τα τμήματα του βιβλίου Γ', κεφ.2-12, σελ.311-415 (στην έκδοση της βιβλιογραφίας μας), όπου στα κεφάλαια αυτά ο Αριστοτέλης αναφέρεται ακριβώς στο ύφος του λόγου (λέξεως). Στα υπόλοιπα, δε, κεφάλαια του βιβλίου αυτού (13-19), σελ.415-459 (ομοίως, Γ' βιβλίο Ρητορικής) ο Αριστοτέλης ασχολείται με το ζήτημα της διάταξης των μερών ενός ρητορικού λόγου (τάξις). Ο ornatus, δηλαδή, σχετίζεται με το ζήτημα της διάταξης ενός ρητορικού λόγου και ο σταγειρίτης φιλόσοφος εξετάζει τα ζητήματα της λέξεως και της τάξεως στο ίδιο βιβλίο. Ο Κικέρωνας στο "De Oratore", βιβλίο 3xxxvii-3lxi, σελ.117-185, της δίγλωσσής μας έκδοσης της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press (1988), μετάφραση E.W. Sutton – H. Rackham, θα μιλήσει για τον ornatus με λεπτομέρεια και θα αναλύσει την σχέση του με την actio (υπόκρισις), σελ.169-185, ως εκφραστική του αποτύπωση και εκφορά. Βλέπε επίσης και Cicero "Orator", xxxix 135 και επόμενα, Loeb Classical Library, Harvard University Press (2001), μετάφραση G.L. Hendrickson – H.M. Hubbel. Στον Κοϊντιλιανό, βλέπε "Institutio Oratoria", βιβλία 8-9, σελ.176-591, Loeb Classical Library, Harvard University Press (1986), μετάφραση H.E. Butler, όπου ο Κοϊντιλιανός κάνει την πιο λεπτομερή ανάλυση απ' όλους περί της λέξεως [τρόπων κεφ.8 και σχημάτων κεφ.9] αλλά και των άλλων στοιχείων που αφορούν τον διάκοσμο ευρύτερα: μέτρο, ρυθμός, παράταξη, μορφές έκθεσης και σύνδεσης κλπ. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση της θεωρίας του ρητορικού διακόσμου, βλέπε και Friedrich Nietzche «Μαθήματα Ρητορικής» (Πλέθρον 2004) στη βιβλιογραφία μας, σελ.102-162 (κεφ.2 έως 10). Το φαινόμενο της εξέτασης της θεωρίας του ρητορικού διακόσμου βρίθει κατά την περίοδο της Αναγέννησης [βλέπε ενδεικτικά Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (Oxford 1980), κεφ.6, σελ.294-339 για την εκφραστική δύναμη των ρητορικών τρόπων και σχημάτων της κλασικής θεωρίας και την χρήση τους στην Αναγέννηση, όπως και Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (Cambridge 1996), κεφ.5, σελ.181-214 και κεφ.10, σελ.376-425]. Ιδιαίτερα, για την έννοια της ράμειας ρητορικής, που αποτελεί την μεθοδική ταξινόμηση και συρρίκνωση του αριθμού των τρόπων και των σχημάτων, βλέπε Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (University of Chicago Press – επανέκδοση 2004), κεφ.270-292. Επίσης, Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (University of Chicago Press, 1990), κεφ.5, σελ.109-150. Βλέπε και την άποψη του Παντελή Μπασάκου στο άρθρο του, «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: Για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», σελ.7-45, στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7, Πόλις 2008, ιδιαίτερα σελ.32 και την επισήμανσή του στην υποσημείωση 51 της σελίδας για τον Ramus, ως τον πρώτο στοχαστή που συρρίκνωσε την έννοια της ρητορικής σε θεωρία των τρόπων και των σχημάτων. Επίσης, Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.17, σελ.339 και επόμενα για την ρητορική του Ramus.

[108] Είναι η ανάγκη για τον επαναπροσδιορισμό των σχέσεων λογικής και ρητορείας /ρητορεύματος (ως προϊόν μιας τέχνης, της ρητορικής, η οποία περνάει συνεχώς από διάφορες φάσεις εσωτερικής αναδιάρθρωσης). Είναι ακριβώς αυτή η σχέση και η λειτουργικότητα της έννοιας της elocutio και του ornatus, που την αφορά και την αντανακλά,την οποία εξετάζουμε στην εργασία μας. Η ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης στην Αναγέννηση και στην πρώιμη νεωτερικότητα, σε όλες της τις μορφές (ιατρική, βιολογία, μηχανική, οπτική, φυσική, μαθηματικά), αναζητά νέους τρόπους έκφρασης του περιεχομένου της και τούτο ισχύει και για τις θεωρίες του λόγου (ρητορική, γραμματική, ποιητική, λογική) αλλά και τις θεωρητικές επιστήμες (ηθική, πολιτική φιλοσοφία κλπ.). Όπως παρατηρεί ο Παναγιώτης Κονδύλης στο βιβλίο του «Η Κριτική της Μεταφυσικής στη Νεότερη Σκέψη» (Γνώση 1983, στη βιβλιογραφία μας), κεφ.1, σελ.52 στην παραδοσιακή μεταφυσική άποψη του γνωσιολογικού δυϊσμού του μεσαίωνα αντιτάχθηκε η άποψη *«ότι ο καθοριστικός παράγοντας για την αξιοπιστία της ανθρώπινης γνώσης είναι η ορθότητα της γνωστικής μεθόδου… και τούτο προκάλεσε την άμεση οντολογική υποτίμηση της αναλλοίωτης σφαίρας του υπερβατικού, μετατοπίζοντας το κέντρο βάρους της προσοχής προς τον μεταβλητό κόσμο της εμπειρίας και παράλληλα προς το γνωστικό υποκείμενο… Εφόσον η γνώση του εμπειρικού κόσμου γίνεται με βάση μια μέθοδο κι εφόσον η μέθοδος δεν είναι παρά γνωστικός τρόπος ενός υποκειμένου, η κατάλυση της μεταφυσικής εμφανίζεται ως αντικατάσταση του πρωτείου της οντολογίας από το πρωτείο της γνωσιοθεωρίας»*. Για να αναφέρει αργότερα ο ίδιος, στο κεφάλαιό του που εξετάζει την θεωρία του Lorenzo Valla με τίτλο: *«Η αντίκρουση της μεταφυσικής με βάση ρητορικά-γλωσσικά κριτήρια»* (σελ.69-78), πως: *«η αναβάπτιση των μεγεθών της αριστοτελικής λογικής μέσα στην εννοιολογία και μεθοδολογία της ρητορικής, όχι μόνο στέρησε την παραδοσιακή οντολογία από τα λογικά της ερείσματα, αλλά και συνέβαλε σημαντικά στη διαμόρφωση της νεότερης έννοιας της μεθόδου»* (σελ.78, ομοίως στο βιβλίο του). Ο τρόπος με τον οποίον η σχέση ρητορικής και διαλεκτικής τροφοδότησε τη συζήτηση περί μεθόδου, αφορά τόσο τη μορφή και τη διάρθρωση του λόγου με κριτήρια λογικής όσο και με κριτήρια αισθητικής και εκφραστικής χροιάς, τμήμα της οποίας αποτελεί και η έννοια του ρητορικού διακόσμου. Για τη μελέτη της αριστοτελικής θεωρίας στην Αναγέννηση και τις ποικίλες ερμηνείες της από διάφορους θεωρητικούς, βλέπε Brian P. Copenhaver – Charles B. Schmitt "Renaissance Philosophy" (Oxford University Press, 1992), κεφ.2, σελ.60-126 και για την κριτική του Valla στην αριστοτελική λογική βλέπε ομοίως, κεφ.4, σελ.209-226 και Peter Mack "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.4, σελ.74-95 και κυρίως κεφ.3, σελ.58-73. Ο Valla, μέσω

απλουστεύσεων σε λογικό /διαλεκτικό και εκφραστικό επίπεδο, επιζητά μια λογική περισσότερο καθημερινή και ενσωματωμένη στην χρήση μιας ρητορικής γλώσσας ζωντανής και ιστορικής, δίνοντας έμφαση στην ανάγκη της λογικής να εξεταστεί στο πεδίο αναφοράς και έκφρασής της: αυτό της γλώσσας και της ανάλυσής της.

[109] Αναφερόμαστε εδώ στον ornatus σαν παράμετρο της αισθητικής αποτύπωσης του λόγου. Ως το σύνολο, δηλαδή, των τρόπων και των σχημάτων που νοηματοδοτούν την έννοια της λέξεως (ως συμπυκνωμένης ρητορικής), κατά ένα μεγάλο χρονικώς κομμάτι της ύστερης Αναγέννησης και κατόπιν της πρώιμης νεωτερικότητας. Για την πολυλειτουργικότητα των όρων μορφή, νόημα, συναίσθημα /πάθος, δες το σχήμα και το σχόλιο του Brian Vickers, σελ.307, κεφ.6 στο βιβλίο του "In Defense of Rhetoric" (Oxford University Press, 1980). Θα μπορούσαμε να πούμε πως το σχήμα αυτό του Vickers καθρεφτίζει τη σημασία της έννοιας του πρέποντος (λατινικά decorum) της κλασικής παράδοσης της ρητορικής, δηλαδή της νοηματικής επιλογής του λόγου ανά περίσταση και την ανάλογη εκφραστική του διατύπωση. Στην ρητορική παράδοση, η έννοια του decorum συνδέεται μ' αυτήν του ornatus και αποτελεί κοινό τόπο και στις θεωρίες της Αναγέννησης. Ο Vives θα πει: *«Το κύριο ενδιαφέρον* (του ομιλητού –παρένθεση δική μας) *είναι το να αποτρέψει αυτά τα επιχειρήματα από το να είναι αταίριαστα, γιατί δεν υπάρχει τίποτα σ' αυτήν την τέχνη που να είναι χειρότερο από το να λείπει η έννοια του πρέποντος. Και έχει σίγουρα λεχθεί δίκαια πως το κύριο ζήτημα είναι το να κάνεις ό,τι κάνεις, χρησιμοποιώντας την έννοια του πρέποντος»* (μτφ. δική μας), βλ. βιβλίο 4, του "De Tradendis Disciplinis" (Περί της Διδασκαλίας των Πειθαρχιών), όπως τμηματικά μεταφράζεται στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (Cornell University Press, 2000), κεφ.9, σελ.96. Για την έννοια του πρέποντος στον Αριστοτέλη, βλέπε «Ρητορική» (Ζήτρος 2002), τόμος Β', βιβλίο Γ', σελ.312 και επόμενα, 1404b2.5… Όπως παρατηρεί ο Δημήτριος Λυπουρλής, υποσημείωση 487, σελ.532 της έκδοσης της «Ρητορικής» την οποία χρησιμοποιούμε: *«Η διατύπωση του Αριστοτέλους κάνει φανερό ότι και σ' αυτή την περίπτωση η σκέψη του προσδιορίζεται από τη γνωστή ηθική διδασκαλία του για την αρετή ως το μέσον μεταξύ υπερβολής και ελλείψεως»,* [βλέπε Αριστοτέλους «Ηθικά Νικομάχεια», βιβλίο Β', σελ.73, Θεσσαλονίκη 2000, μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή]. Για την έννοια του πρέποντος (decorum) στην αρχαία και νεότερη κλασική παράδοση, βλέπε Thomas Sloane "Encyclopedia of Rhetoric" (Oxford University Press, 2001), σελ.199-209. Δεν μπορούμε να πούμε πως οι έννοιες του ornatus και του decorum ταυτίζονται ως σημασίες, αλλά η εξέτασή τους έχει πολλές αναλογίες και ομοιότητες όσον αφορά την αισθητική πλευρά της διατύπωσης ενός λόγου (βλ.σελ.199 ιδίως στο βιβλίο του Sloane).

[110] Το άρθρο του Gunther Zuntz «Το Ύφος της Πρώιμης Αττικής Πεζογραφίας (Η Δεύτερη Τετραλογία του Αντιφώντα)», μετάφραση Λένια Τζαλλήλα, σελ.86-113, στο «Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική» (Σμίλη 2003) στη βιβλιογραφία μας, αποτελεί μια ανάλυση του ύφους και της έκφρασης του λόγου του Αντιφώντος που, εξεταζόμενη στα δομικά χαρακτηριστικά της στοιχείωσής της, μας δείχνει την σχέση της ρητορικής έκφρασης (άρα και του διακόσμου) με τον τρόπο της άρθρωσης επιχειρημάτων στον Αντιφώντα. Ο Zuntz, αναλύοντας φιλολογικά και ρητορικά λέξη προς λέξη και πρόταση προς πρόταση το κείμενο της δεύτερης τετραλογίας, μας δείχνει τον τρόπο με τον οποίο η ομοιογένεια, η πυκνότητα και η δύναμη της παρατακτικής σύνδεσης του Αντιφώντος (σελ.87 ομοίως) καταφέρνει να δημιουργήσει με τρόπο ιδιόμορφο και επιτυχή μια μορφή επιχειρηματολογίας που, εξ αρχής, φαντάζει αμφίβολη και παράλογη. Η αρχικώς δύσκολη επιχειρηματολόγηση (από την πλευρά της λογικής) εξισορροπείται με μια εκφραστική πυκνότητα και λεκτική πληρότητα που χωρίζει το ζήτημα του λόγου στις κατηγορίες των ομολογουμένων και των αμφισβητήσιμων (σελ.88-89) και πάνω σ' αυτές, ως άξονες, χτίζει ένα προτασιακό, συμμετρικό παιχνίδι για την παραγωγή πειθούς. Ο διάκοσμος, ακόμη και συμπυκνωμένος, παίζει σημαντικό ρόλο στη σύνθεση του επιχειρήματος, στην παράταξη των επιχειρημάτων και στην λειτουργική τους αποτελεσματικότητα. Μια μορφή αλγεβρικής και γεωμετρικής αποδείξεως ίσως να μην έχει την ανάγκη εκφραστικής δεινότητας (γιατί εκ των πραγμάτων μπορεί να εκκινεί από δεδομένα αξιώματα), όμως πιθανότατα κάθε άλλο είδος λόγου την έχει, γιατί εκτός από την αξιωματική και άρα βέβαια θεμελίωση υπάρχει και η αβέβαιη, η πιθανολογική /αληθοφανής.

[111] Η συζήτηση περί της χρήσεως του διακόσμου καταλαμβάνει ένα μεγάλο κομμάτι της κλασικής ρητορικής θεωρίας, από την αρχαιότητα έως και τις μέρες μας σε φιλοσοφικό, ρητορικό και επιστημολογικό επίπεδο. Από τη στιγμή που η ρητορική τέχνη μπορεί ν' αναγνωριστεί ως επιστήμη, και αυτό γίνεται σύμφωνα με τον Thomas Cole στο έργο του "The Origins of Rhetoric in Ancient Greece" (The Johns Hopkins University Press, 1991), ύστερα από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη που άρουν, πρακτικά και θεωρητικά, τη διάκριση μεταξύ της μορφής (verba) και του περιεχομένου (res) ενός λόγου (σελ.157 ομοίως), η ρητορική μπορεί ν' αναλυθεί με κριτήρια επιστημονικά. Ως ένα διατεταγμένο, δηλαδή σύστημα εννοιών, με σαφή μέσα, ύλη και σκοπούς, που καθιερώνει συγκεκριμένους (ανά περίσταση) μηχανισμούς στη δημιουργία πειθούς. Ο Cole αντιμετωπίζει τόσο τις πλατωνικές επικρίσεις κατά της ρητορικής όσο και τις αριστοτελικές θεσμίσεις της σε σώμα γνώσεως στην «Ρητορική» του σταγειρίτου, ως επιστημονικές αναζητήσεις της συγκροτήσεως ενός σώματος γνώσης που θα' ναι επαληθεύσιμο, ελέγξιμο και θα λειτουργεί με κανόνες και όχι στην τύχη. Ο Cole θεωρεί πολύ σημαντική την στροφή από την προφορική ρητορεία και την αποστηθισμένη ομιλία στο γραπτό κείμενο και την δυνατότητα κριτικής ανάλυσής του, σε όλα τα επίπεδα που αυτό παρέχει (κεφ.5, σελ.71-94). Όπως

αναφέρει ο Cole, σελ.111 του έκτου κεφαλαίου του, ομοίως, *«η συγκεκριμένη ανάλυση της αγορευτικής συμπεριφοράς ήταν πολύ σύντομη και αδύνατη»* (μτφ. δική μας), πριν τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη ιδίως, στην εποχή έως τον 5^{ο} αιώνα π.Χ. την οποία ο Cole ονομάζει πρωτορητορκή. Αντιμετωπίζει ως κομβικό το ύφος και τη λειτουργικότητα της συγκρότησης της αριστοτελικής «Ρητορικής» την οποία θεωρεί ως το πρώτο επιστημονικό κείμενο ρητορικής που εξετάζει περιπτωσιολογικά το φαινόμενο της τέχνης αυτής, το συγκροτεί με κανόνες λειτουργίας ανά περίσταση και διευκρινίζει την αξία του μηνύματος που αρθρώνεται κάθε φορά και του μέσου της μετάδοσής του, του λόγου. Ο διάκοσμος περιλαμβάνεται στην «Ρητορική» του Αριστοτέλους, όπως και η θεωρία των παθών και εξετάζονται λεπτομερώς από τον φιλόσοφο (κεφ.2-12 για την «λέξις», σελ.311-415 και κεφ.1-11, σελ.20-143 στο Γ' και Β' βιβλίο αντίστοιχα της «Ρητορικής» του, Ζήτρος 2002 στη βιβλιογραφία μας). Η αριστοτελική προβληματική, όπως την (ανα)συγκροτεί ο Cole ως άρση των διακρίσεων ουσίας και μορφής, τροφοδοτεί και το ζήτημα των σχέσεων των εννοιών ratio-oratio στην Αναγέννηση και έπειτα. Όπως έχουμε ήδη εξετάσει ως τώρα στην εργασία και τις υποσημειώσεις μας, οι σχέσεις των εννοιών που εντάσσονται σ' αυτό το πεδίο επιζητούν αναδιάταξη κατά την περίοδο αυτή, μέσω των ενδεχόμενων αναδιατάξεων των αξόνων της ρητορικής και της διαλεκτικής /λογικής, μέσα στους οποίους λειτουργούν και τους οποίους συγκροτούν οντολογικά και λειτουργικά. Για τις απόψεις του Κικέρωνος και του Κοϊντιλιανού περί ύφους, βλέπε την ευσύνοπτη παρουσίαση του Quentin Skinner στο "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.1, σελ.40-51 ιδίως, και το πολύ χρηστικό κεφ.6, σελ.294-339, από το βιβλίο του Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας (για την εκφραστική δύναμη των ρητορικών σχημάτων κατά την κλασική ρητορική παράδοση και την Αναγέννηση). Το ζήτημα του ornatus, όπως έχουμε δει ως τώρα και θα δούμε και παρακάτω στην εργασία μας, κατά την Αναγέννηση αφορά τη σχέση ρητορικής και διαλεκτικής και εκφράζεται σε όρους συσχεσίας ή μη, των τμημάτων αυτών των τεχνών και των ιδιοποιήσεων των επιμέρους μερών και των σκοπών τους (από την μία ή την άλλη, ενίοτε).

[112] Βλέπε Αριστοτέλους «Ρητορική», τόμος Β', βιβλίο Γ', 1408a7.1-2, σελ.350 της έκδοσης της βιβλιογραφίας μας (Ζήτρος 2002), 2 τόμοι, όπου ο Αριστοτέλης ορίζει ως το πρέπον ύφος του λόγου εκείνο το οποίο πετυχαίνει να εκφράσει τα πάθη και τους χαρακτήρες των ατόμων που' ναι ανάλογοι με το εκάστοτε κάθε φορά ζήτημα. *«Το δε πρέπον έξει η λέξις, εάν η παθητική τε και ηθική και τοις υποκειμένοις πράγμασιν ανάλογον».* [Βλέπε και παραπάνω για την έννοια του πρέποντος (decorum)].

[113] Ομοίως, όπως παραπάνω, τόμος Β', βιβλίο Γ', 1408a7.11, σελ 350, όπου ο Αριστοτέλης λέγει: *«πιθανοί δε το πράγμα και η οικεία λέξις».* Και 1408a7.11-13, σελ 355 ομοίως, ότι *«παραλογίζεται τε γάρ η ψυχή ως αληθώς λέγοντος, ότι επί τοις τοιούτοις ούτως έχουσιν».*

[114] Ομοίως, όπως παραπάνω, τόμος Β', βιβλίο Γ', 1408a7.22-23, σελ 352: *«εάν ουν και τα ονόματα οικεία λέγη τη έξει, ποιήσει το ήθος».* Το ζήτημα του ήθους, ως σκιαγράφησις των χαρακτήρων τόσο του ακροατού όσο και του ομιλητού, έχει ιδιαίτερη σημασία για την ρητορική και εξετάζεται με ψυχολογική ακρίβεια από τον Αριστοτέλη στα κεφ.12-17, σελ.142-169 ύστερα από τα πάθη του (που βρίσκονται στα κεφ.1-11, σελ.20-143) και πριν τις λογικές αποδείξεις του στα κεφ.18-26, σελ.169-286, ομοίως «Ρητορική», τόμος Β', βιβλίο Β' (Ζήτρος 2002), σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή. Για το ζήτημα αυτό δες και το άρθρο του Stephen Usher «Η Σκιαγράφηση των Χαρακτήρων στον Λυσία», μετάφραση Θεοδώρας Πανοπούλου, σελ.143-169 στο «Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική» (Σμίλη 2003) στη βιβλιογραφία μας. Στο ίδιο, σελ.170-210, βλέπε και το άρθρο της Edith Hall «Δικαστικά Δράματα: Η Δύναμη της Θεατρικότητας στην Αρχαία Ελληνική Δικανική Ρητορική», μετάφραση Μαρίας Τρούπη.

[115] Δανείζομαι την παραπομπή του Brian Vickers σελ.298, κεφ.6, στο "In Defense of Rhetoric", όπου παραθέτει το απόσπασμα από το «Περί του Υψηλού», του Λογγίνου, όπου αναφέρει: «(τα σχήματα – δική μας παρένθεση) *εκφράζουν αμέτρητες εκδοχές της έκφρασης, της σκέψης και της φυσικής ακολουθίας. Έτσι το υπερβατόν είναι ένα μέσο με το οποίο, στους καλύτερους συγγραφείς, η μίμηση πλησιάζει το αποτέλεσμα της φύσης. Η τέχνη είναι τέλεια όταν προσομοιάζει με τη φύση, η φύση είναι καλοπροαίρετη όταν αγκαλιάζει την κρυμμένη τέχνη»* (μετάφραση δική μας). Και όπως παρατηρεί ο Vickers, ομοίως σελ.298, *«η ψυχολογική βάση γι' αυτό το αποτέλεσμα ήταν η πεποίθηση πως, εφόσον η γλώσσα είναι η έκφραση της σκέψης και του συναισθήματος, μια διαταραχή της προσωπικότητας θα αποτυπώνονταν σε μια παρέκκλιση των συνηθισμένων μορφών σύνταξης»… »* (μτφ. δική μας). Και αν για τους περισσότερους ουμανιστές της Αναγέννησης η γοητεία των εκφραστικών μέσων του ornatus είναι μεγάλη (και σε κάποιες περιπτώσεις επιτακτική και αναγκαία), ως η αυθεντική eloquentia (ευγλωττία του λόγου), για κάποιους όπως ο Bacon, η χρήση αυτών των εκφραστικών μέσων καθίσταται προβληματική και οφείλει να' ναι λελογισμένη και προς όφελος της λογικής πάντα. Σ' αυτή την κακή χρήση, ο Bacon διαπιστώνει και τα σφάλματα που προκύπτουν εκ της αδυναμίας για αυστηρούς και μονοσήμαντους ορισμούς και νοηματοδοτήσεις. Τα είδωλα της αγοράς που προτείνει στο "Novum Organon", σελ.264, στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) -όπως τμηματικά μεταφράζεται απ' τον Rebhorn- είναι ακριβώς λέξεις κακώς ορισμένες, σημασιολογικά αμφίσημες και πολλές φορές κενές περιεχομένου, οι οποίες προκύπτουν απ' την «κακή χρήση βάρβαρων συνειδήσεων» (μτφ. δική μας). Και επιζητεί ο ίδιος, όπως κάνουν αργότερα και άλλοι θεωρητικοί της

μεθόδου, να προχωρήσει σε σωστούς ορισμούς και διατυπώσεις που θα εκκινούν από μονοσήμαντα ορισμένες έννοιες και δεδομένα αξιώματα, προσδίδοντας έτσι στο λόγο (ως λογική διαδικασία σκέψεως) μια μεγαλύτερη βαρύτητα και εγκυρότητα.

[116] Ο Κικέρωνας στον "Brutus", Harvard University Press (επανέκδοση 2001), κεφ.xlix185, σελ.156 και επόμενα, διακρίνει τα τρία καθήκοντα του ρήτορος: *«Τώρα, υπάρχουν τρία πράγματα, κατά τη γνώμη μου, που θα πρέπει ο ρήτορας να επηρεάζει: να διδάσκει τον ακροατή του, να του δίνει ευχαρίστηση, να του κινητοποιεί τα αισθήματα»* (μετάφραση δική μας). Η επιτυχημένη, ή μη, απόπειρα του ρήτορος να τα καταφέρει σ' αυτά, αποτελεί την διαχρονική δυνατότητα κρίσης του, ως καλού ή κακού ρήτορος (σελ.158-159 ομοίως, της δίγλωσσης έκδοσής μας). Παρακάτω στον "Brutus", ομοίως, xx69, σελ.356-357, ο Κικέρωνας θα τονίσει την προτεραιότητα του movere: *«Το ν' αποδεικνύεις είναι η πρώτη ανάγκη, το να ικανοποιείς είναι γοητευτικό, το να επηρεάζεις /προτρέπεις είναι νικητήριο, γιατί είναι εκείνο που περισσότερο από όλα βοηθάει στο να κερδίσεις τις ετυμηγορίες σου»* (μετάφραση δική μας). Για την ανάλυση αυτή, βλέπε και παραπάνω στο κείμενο και τις υποσημειώσεις μας…

[117] Για την πραγμάτευση των παραπάνω ζητημάτων, που αφορούν τα καθήκοντα του ρήτορος και τη μορφή του ύφους που θα πρέπει να επιλέγεται απ' αυτόν για να εκφράσει το κάθε καθήκον του, βλέπε Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) της βιβλιογραφίας μας, κεφ.1, σελ.1-82 (στο οποίο ο Vickers κάνει μια σύνοψη της κλασικής ρητορικής θεωρίας) και ιδίως σελ.72-82, όπου ο συγγραφέας μελετάει τα καθήκοντα του ρήτορος και τα είδη των λόγων που ανταποκρίνονται σ' αυτά, κάνοντας παραπομπές στην κλασική θεωρία. Έχουμε αναφερθεί και αμέσως παραπάνω στις υποσημειώσεις μας για την έννοια του πρέποντος στον Αριστοτέλη, στην πραγμάτευση του ζητήματος του ύφους (λέξεως) στο Γ' βιβλίο της «Ρητορικής» του. Ο Κικέρωνας στον "Orator", κεφ.xx69, σελ.356-357 θα τονίσει: *«Για τις τρεις αυτές λειτουργίες του ρήτορος υπάρχουν τρία είδη ύφους, το απλό ύφος για την απόδειξη (διδασκαλία), το μεσαίο ύφος για την ευχαρίστηση, το υψηλό ύφος για την πειθώ, και σ' αυτό το τελευταίο (movere) συμπεριλαμβάνεται όλη η αρετή του ρήτορος. Ο άνθρωπος, τώρα, που κατέχει και συνδυάζει αυτά τα τρία είδη ύφους, χρειάζεται σπάνια κρίση και μεγάλη πρόνοια. Γιατί θα αποφασίσει τι χρειάζεται σε κάθε σημείο και θα είναι ικανός να μιλήσει με οποιονδήποτε τρόπο που η περίσταση απαιτεί. Γιατί, πέρα απ' όλα, το θεμέλιο της ευγλωττίας είναι η σοφία. Σ' έναν λόγο, όπως και στη ζωή, τίποτε δεν είναι δυσκολότερο από το να αποφασίσεις τι είναι το κατάλληλο.Οι Έλληνες το αποκαλούν "πρέπον"* (ελληνικά στο κείμενο), *εμείς ας το καλούμε decorum* (λατινικά στη μετάφραση των G.L. Hendrickson – H.M. Hubbell) *ή καταλληλότητα»* (μετάφραση δική μας). Στο "Institutio Oratoria", βιβλίο 12, κεφ.x.58-60, σελ.482-485 της έκδοσης Harvard University Press (επανέκδοση 1993), μετάφραση H.E. Butler, στη βιβλιογραφία μας, ο Κοϊντιλιανός τονίζει περί του θέματος: *«Υπάρχει άλλη μια τριπλή διαίρεση, κατά την οποία όποτε υποστηρίζεται, μπορούμε να διακρίνουμε τρία είδη υφών του λόγου, τα οποία όλα τους είναι σωστά. Το πρώτο καλείται το απλό* (ή ισχνόν –ελληνικά στο κείμενο), *το δεύτερο το μεγαλοπρεπές και ισχυρόν* (ή αδρόν –επίσης) *και το τρίτο είτε το ενδιάμεσο είτε το ανθηρόν, το τελευταίο όντας μετάφραση του ανθηρόν* (ελληνικά στο κείμενο). *Η φύση του κάθε είδους, μιλώντας γενικά, είναι η ακόλουθη: Το πρώτο φαίνεται πως θα ήταν το κατάλληλο να υιοθετηθεί για διδασκαλία /πληροφόρηση (docendi στο κείμενο), το δεύτερο για πειθώ /προτροπή (movendi –ομοίως) και το τρίτο (όπως και να το αποκαλέσουμε –παρένθεση στη μετάφραση) για ικανοποίηση (delectandi στο κείμενο) ή όπως άλλοι το χρησιμοποιούν, για συμβιβασμό με το κοινό. Για την πληροφόρηση /γνώση η περισσότερο απαιτούμενη ποιότητα είναι η οξύνοια, για τον συμβιβασμό η ευγένεια και για την έγερση των αισθημάτων η δύναμις. Συνακόλουθα, είναι κυρίως το απλό ύφος με το οποίο θα δηλώσουμε τα γεγονότα μας και θα ενισχύσουμε τις αποδείξεις μας, αν και θα πρέπει να' χουμε στο νου πως αυτό το είδος συχνά θα' ναι επαρκές από μόνο του χωρίς την συνδρομή κανενός άλλου απ' τα άλλα δύο. Το ενδιάμεσο ύφος θα έχει μια συχνή αναφορά στην μεταφορά και θα κάνει μια πιο γοητευτική χρήση των σχημάτων…*» (μτφ. δική μας). Για το τρίτο είδος λόγου, το ισχυρό (για το movere), ο Κοϊντιλιανός θα τονίσει πως είναι εκείνο το οποίο ξυπνά θυμό ή οίκτο και είναι εκείνο που ξυπνά τα πάθη στο δικαστήριο και πείθει, ζητώντας όχι απλώς να διδάξει κάτι (σελ.486-487 ομοίως). Είναι το πιο ισχυρό και αναμφισβήτητα το επιζητούν όλοι. Για ν' απευθύνει το ρητορικό ερώτημα: *«Αν, λοιπόν, ένα από τα τρία είδη λόγου πρέπει να επιλεχθεί, με αποκλεισμό των άλλων, ποιος θα διστάσει να προτιμήσει αυτό το ύφος από τα άλλα, από τη στιγμή που είναι μακράν το ισχυρότερο και το καλύτερα υιοθετήσιμο για τις σοβαρότερες υποθέσεις;»*, βλ. x63, βιβλίο 12, σελ.486-487 (μετάφραση δική μας). Για να επισημάνει όμως παρακάτω, πως δεν είναι μόνο τούτα τα είδη λόγων που υπάρχουν, αλλά υπάρχουν και άλλα που είναι συνθέσεις των τριών ή παρεκκλίσεις τους (βλ. x67, βιβλίο 12, σελ.488-489). Για την διάκριση του ρητορικού λόγου σε δικανικό, συμβουλευτικό ή επιδεικτικό, βλέπε Αριστοτέλους «Ρητορική» (Ζήτρος 2002), βιβλίο Α', κεφ.3, σελ.160-163, 1358b7-10, όπου ο φιλόσοφος λέει: *«ώστ' εξ ανάγκης αν είη τρία γένη των λόγων των ρητορικών, συμβουλευτικόν, δικανικόν, επιδεικτικόν»…*

[118] Η έννοια της μορφής της πολιτικής κοινότητας και της οργάνωσής της σε πρότυπα δημοκρατικά, οιονεί δημοκρατικά και μοναρχικά, παίζει μεγάλη σημασία για την συγκρότηση και την εκφορά του λόγου. Τόσο κατά την πρώιμη και ύστερη Αναγέννηση, όσο και στην αυγή και τα μέσα του 17^{ου} αιώνος, στην πρώιμη νεωτερικότητα, την οποία εξετάζουμε. Η ρητορική, ως τέχνη και επιστήμη, και το προϊόν της (προφορικό ή γραπτό) η ρητορεία /αγόρευσις, εξαρτούν τις τύχες τους από το πολιτικό και κοινωνικό συγκείμενο μέσα από το οποίο ορίζονται και το οποίο και οι ίδιες (προσδι)ορίζουν. Αυτό το οποίο

κρίνεται διαχρονικά είναι όχι μόνο η συγκρότηση της τέχνης, αλλά, κυρίως, η δεοντολογία της χρήσης της. Από την υπέρμετρη εφαρμογή της ρητορικής που υποστηρίζουν κάποιοι, ως και την, άνευ όρων, κατάργησή της. Και στο ενδιάμεσο, η πρέπουσα κριτική σχετικά με τις εκάστοτε εφαρμογές της. Ο Trapezuntius (George of Trebizond, 1395-1473), στο έργο του «Λόγος Περί του Εγκωμίου της Ευγλωττίας» (Oratio de Laudibus Eloquentie), τμήμα του οποίου μεταφράζεται στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.3, σελ.27-34, πλέκοντας το εγκώμιο της elocutio θα τονίσει πως: *«Δεν πιστεύω πως η ευφράδεια, σε όλο της τον πλούτο, περιέχεται μόνο σε ένα τμήμα της πολιτικής επιστήμης. Αντίθετα, υποστηρίζω ότι η ολότητα αυτής της επιστήμης* (της πολιτικής –παρένθεση δική μας) *περιέχεται και φυλάσσεται μέσα στην ευγλωττία».* Για να συνεχίσει, στη σελ.32, ομοίως, λίγο παρακάτω: *«Γιατί, ενώ ορισμένα πράγματα τα οποία τοποθετούνται σε μια γενική κατηγορία συχνά σχεδόν αποκλίνουν, τίποτα δεν μπορεί να βρεθεί ποτέ στην πολιτική επιστήμη το οποίο η ευφράδεια δεν διατάσσει, διαθέτει και συμπληρώνει…»* (μτφ. δική μας). Για να τονίσει τελικά, πως δεν φταίει η elocutio αλλά η κακή χρήση της, οπουδήποτε παράγονται τα αντίθετα αποτελέσματα (βλέπε ομοίως, σελ.34). Ο Erasmus, στον "Ciceronianus" του (ομοίως τμήμα του οποίου μεταφράζεται στο βιβλίο του Rebhorn, σελ.68-75, κεφ.7) θα ζητήσει τον έλεγχο της χρήσης της elocutio, η οποία δεν ανταποκρίνεται πια στα κικερωνιανά δεδομένα της χρήσης της εποχής του μεγάλου ρήτορος. Η μίμηση του Κικέρωνος είναι αναγκαία όχι στο ύφος πια, που μπορεί να θεωρηθεί ξεπερασμένο, αλλά στην πρόθεσή του να ψάξει και ν' αναλύσει την γλώσσα και τον τρόπο έκφρασής της (βλέπε ομοίως, σελ.72-75 ιδίως). Για ορισμένους, η ευγλωττία είναι εκ των προτέρων αρνητική ανεξαρτήτως της χρήσεώς της, γιατί ανθεί σε περιόδους δημοκρατίας που τα πάντα είναι σχετικά, ανεκτά και εύκολα μπορεί να γίνει όπλο των δημαγωγών προς την πολιτική ασυδοσία και την καταστροφή. Βλέπε τις απόψεις του Francesco Patrizi, κεφ.17, σελ.183-202, στο βιβλίο του Rebhorn όπου μεταφράζεται ένα τμήμα του «Δέκα Διάλογοι Περί Ρητορικής» (Della Retorica Dieci Dialoghi), που έχει τη μορφή και τα επιχειρήματα ενός πλατωνικού προτύπου. Οι απόψεις για το ζήτημα της χρήσης της γλώσσας είναι πολλές κατά την Αναγέννηση, ιδίως, αλλά και λίγο έπειτα, και οι αποχρώσεις τους ακόμη περισσότερες. Ο «Ηγεμόνας» του Μακιαβέλλι, αποτελεί την τέλεια εκδήλωση της τάσης της εποχής, για μορφές λόγων που προσδιορίζονται από το κοινωνικό και πολιτικό συγκείμενο χρήσεως και αναφοράς τους. Για την πολιτική ρητορεία του Μακιαβέλλι και της εποχής του, βλέπε το βιβλίο του Maurizio Viroli "Machiavelli" (Oxford University Press, 1998), ιδίως κεφ.3, σελ.73-113. Το ύστερο κομμάτι της Αναγέννησης και αργότερα, περί των αρχών του 17^{ου} αιώνος, είναι ένα νέο πολιτικό περιβάλλον, μεγαλύτερης τάσεως για συγκέντρωση της εξουσίας σε μοναρχικό /ηγεμονικό επίπεδο, με πολλές κοινωνικές και πολιτικές ταραχές. Όχι πως τέτοιες εκδηλώσεις δεν υπήρχαν στην Αναγέννηση ευρύτερα, αλλά τότε η στροφή προς το πρωτείο της καθημερινής, ρητορικής γλώσσας και γνώσης ήταν περισσότερο ξεκάθαρη και σαφής. Αργότερα, μετά τα τέλη του 16^{ου} και αρχές του 17^{ου} αιώνος, η ανάγκη της πολιτικής οργάνωσης σε μορφές προτύπων ηγεμονίας ή κοινωνικού συμβολαίου, με πολλές εκχωρήσεις αρμοδιοτήτων σε μορφές αυστηρής κρατικής οργάνωσης, γίνεται περισσότερο επιτακτική. Βλέπε σχετικά, Ernst Cassirer «Ο Μύθος του Κράτους» (Γνώση 1991), μετάφραση Στέφανος Ροζάνης – Γεράσιμος Λυκιαρδόπουλος, κεφ.10-13 του δεύτερου μέρους του βιβλίου, σελ.165-243. Ο Cassirer μελετάει την σταδιακή διαφοροποίηση της επιστημονικής και κοινωνικοπολιτικής σκέψης σε σχέση με τα μεσαιωνικά μοντέλα οργάνωσης, και την εκκοσμίκευση της γνώσης που επήλθε μετά την επιστημονική επανάσταση της Αναγέννησης, η οποία απετέλεσε την βάση της κριτικής όλων των μεταφυσικών και λογικών κριτηρίων του Μεσαίωνος. Από το "The Cambridge History of Renaissance Philosophy", επιμέλεια Charles Schmitt, Cambridge University Press (επανέκδοση 1996), βλέπε τα άρθρα των Cesare Vasoli "The Renaissance Concept of Philosophy", σελ.57-74, Paul Oskar Kristeller "Humanism", σελ.113-137, Lisa Jardine "Humanistic Logic", σελ.173-198, Jill Kraye "Moral Philosophy", σελ.303-386, Quentin Skinner "Political Philosophy", σελ.389-452, Brian Vickers "Rhetoric and Poetics", σελ.715-745 και τα άρθρα των Richard Tuck "The Institutional Setting", σελ.9-32 και Stephen Menn "The Intellectual Setting", σελ.33-86, στο "The Cambridge History of the 17th Century Philosophy", Cambridge University Press, για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το κοινωνικό και πολιτικό περιβάλλον της εποχής που εξετάζουμε.

[119] Δεν υπάρχει ένα συγκεκριμένο μοντέλο σχέσεων των εννοιών της κρίσεως και της φαντασίας απ' τους ρήτορες της κλασικής παράδοσης και της Αναγέννησης καθώς, κατά το μάλλον ή ήττον, όλοι συμφωνούν πως οι περιστάσεις διαμορφώνουν τη δομή και την έκφραση του λόγου κάθε φορά. Στηριζόμαστε σε τούτη την ανάλυση του Hobbes, όπως διατυπώνεται στο βιβλίο του Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.9, σελ.372-375 ιδίως, καθώς ο «Λεβιάθαν» είναι το επιστέγασμα της ανάλυσης της έννοιας της πολιτικής κοινότητας που εξετάζουμε ως βασικού και συγκροτητικού άξονος των σχέσεων ρητορικής-διαλεκτικής από την Αναγέννηση και, ιδίως, στις αρχές της πρώιμης νεωτερικότητας. Στο κεφάλαιο 8 του «Λεβιάθαν» (1989) στη βιβλιογραφία μας, σελ.139-151, ο Hobbes κάνει λόγο περί των διανοητικών αρετών και των ελαττωμάτων τους, εξετάζοντας τον βαθμό σχέσεως των εννοιών της κρίσης και της φαντασίας σε όλα τα είδη λόγου, σελ.141-143 ιδίως, της ανάλυσής του. Η άποψη του Hobbes αυτή, θα λέγαμε πως αποτελεί το απαύγασμα μιας κανονιστικής πρόθεσης τόσο της εποχής της Αναγέννησης όσο και των απαρχών της πρώιμης νεωτερικότητας, γύρω από τις έννοιες αυτές, οι οποίες ενσωματώνονται σε μια -συγκεκριμένης μορφής- δόμηση και διάρθρωση της σημασίας της πολιτικής κοινότητας. Γι' αυτό και

επιλέγουμε να σταθούμε σ' αυτή και την ανάλυσή της από τον Quentin Skinner. Η ανάλυση αυτή θα μπορούσε να έχει δύο άξονες αριστοτελικής αναφοράς:
(α) Την αριστοτελική διάκριση του λόγου σε επιδεικτικό, δικανικό, συμβουλευτικό και τις επιμέρους διακρίσεις του σε ζητήματα στόχων, σκοπών, μέσων και χρονικής αναφοράς των λόγων αυτών [βλέπε «Ρητορική» (Ζήτρος 2002) στη βιβλιογραφία μας, βιβλίο Α', κεφ.3, σελ.160-171], όπου συνοπτικά παρουσιάζονται τα παρακάτω: Η διάκριση του λόγου (δικανικός, συμβουλευτικός, επιδεικτικός), η διάκριση των συστατικών του μερών (ομιλητής, θέμα, κοινό), η ύλη του κάθε λόγου (συμβουλευτικός λόγος: προτροπή ή αποτροπή, δικανικός λόγος: κατηγορία ή απολογία, επιδεικτικός λόγος: έπαινος ή ψόγος), ο χρόνος της κάθε μορφής λόγου (συμβουλευτικός λόγος: μέλλοντας χρόνος, δικανικός λόγος: παρελθοντικός χρόνος και επιδεικτικός λόγος: ενεστωτικός χρόνος), ο τελικός στόχος του κάθε λόγου (συμβουλευτικός λόγος: βλαβερό ή ωφέλιμο, δικανικός λόγος: δίκαιο και άδικο, επιδεικτικός λόγος: έπαινος ή ψόγος), καθώς και η θέση του Αριστοτέλους ότι τα τεκμήρια και οι ενδείξεις του ρήτορος είναι οι προτάσεις και οι προκείμενες, των οποίων θα πρέπει να κάνει χρήση σε κάθε λόγο του, μέσω των συλλογιστικών του αποδείξεων.
(β) Την θέση του Αριστοτέλους, που νομιμοποιεί την χομπεσσιανή πολιτική ανάλυση στην οποία αναφερόμαστε, και παρουσιάζεται στο κεφ.8, του Α' βιβλίου της «Ρητορικής» του (στη βιβλιογραφία μας όπως παραπάνω, σελ.236-243) και αναγνωρίζει το ρόλο της πολιτικής ρητορείας, ως του σπουδαιότερου τμήματος της ρητορείας, όχι μόνο για τον Hobbes αλλά και για όλους σχεδόν τους θεωρητικούς της Αναγέννησης αναδρομικώς. Η θέση αυτή του Αριστοτέλους συνίσταται στη συμβουλή του προς τον πολιτικό ρήτορα να γνωρίζει *«όλες τις μορφές διακυβέρνησης και να διακρίνει τα χαρακτηριστικά, τους θεσμούς και τα συμφέροντα της καθεμιάς τους»* (μετάφραση Δημ. Λυπουρλή), σελ.237, ομοίως, 1365b8.1-4. Γιατί όλοι οι άνθρωποι πείθονται ανάλογα με τις ισχυρές, κανονιστικές αποφάνσεις του κυρίαρχου σώματος και τα κυρίαρχα σώματα ποικίλλουν κατά τα πολιτεύματα (σελ.237 της μετάφρασης Λυπουρλή των στίχων 1365b8.4-9) στη ''Ρητορική''. Για να τονίσει και παρακάτω ο Αριστοτέλης (1366a8.10 και επόμενα, σελ.240-241, ομοίως) ότι η πειθώ επιτυγχάνεται όχι μόνο με αποδεικτικούς συλλογισμούς αλλά και με ηθικούς (ενδεικτικούς του χαρακτήρος του κάθε ομιλητού), που βοηθούν να γνωριστούν τα καλύτερα χαρακτηριστικά του κάθε πολιτεύματος και να δημιουργηθούν οι καλύτερες δυνατές συνθήκες συλλογιστικής απόδειξης και πειθούς. Βλέπουμε, λοιπόν, πως η αριστοτελική συμβουλή για την πολιτική ρητορεία μπορεί να τροφοδοτήσει την κατεξοχήν πολιτική και πολιτειολογική (λογική και ρητορική) ανάλυση του Hobbes στον «Λεβιάθαν», η οποία στηρίζεται κυρίως στην έννοια της πολιτικής κοινότητας και του συμφέροντος.

[120] Ο Philip Melanchthon (1497-1560) στο έργο του «Declamationes», το 1523, κομμάτι του οποίου μεταφράζεται στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, θα πει σχετικά με την ανάγκη ενός τέτοιου λόγου, κεφ.10, σελ.98: *«Κανείς δεν είναι τόσο ανόητος για να μην δει πως μια έντεχνη μέθοδος της ομιλίας είναι απαραίτητη για μας, αν πρόκειται να εκφράσουμε τις σκέψεις μας ξεκάθαρα όσον αφορά το τι πρέπει να γίνει σε δημόσια ή ιδιωτικά ζητήματα. Ίσως θα ήταν γελοίο να επιχειρηματολογήσουμε εδώ για το πόσο βασικά απαραίτητος είναι ο λόγος στον άνθρωπο, γιατί ακόμη και τούτοι που απεχθάνονται τις θεωρητικές σπουδές δεν φαίνεται με κανέναν τρόπο να θέλουν να αποστερήσουν τον άνθρωπο από τον λόγο, αλλά απλώς να απορρίψουν την διακοσμητική ρητορεία. Γι' αυτόν τον λόγο, θα εξηγήσουμε εν συντομία πόσο πολύ έχει σημασία το να διδαχθεί μια έντεχνη μέθοδο του ομιλείν. Γιατί δεν θα είσαστε ικανοί να εξωτερικεύσετε ό,τι σκεφτόσαστε με τέτοιο τρόπο ώστε να γίνει κατανοητό, παρά μόνο αν αποκτήσετε και ύστερα ενισχύσετε την ικανότητα του λόγου μέσω της πειθαρχίας της τέχνης»* (μτφ. δική μας). Το αίτημα αυτό του Melanchthon καθρεφτίζει ανάγλυφα την ανάγκη του καιρού του για ένα είδος μεθοδολογικής διδασκαλίας της γλώσσας και του ευρύτερου πεδίου των εννοιών που την συναρθρώνουν. Η σχέση λογικής-ρητορείας οφείλει να ιχνηλατήσει το δρόμο της μεθοδολογικής της εξέτασης και ανάλυσης. Για τη θεωρία του Melanchthon, γενικά, και τις σχέσεις του με την διαλεκτική παράδοση των Agricola και Ramus, βλέπε σχετικά Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.11, σελ.236-239 και Peter Mack "Renaissance Argument'' (1993) ο.π., κεφ.16, σελ.320-333. Ο Mack μάλιστα θα τονίσει, ομοίως σελ.332, πως για τον Melanchthon οι δύο τέχνες, διαλεκτική και ρητορική, είναι εκ φύσεως συνδεδεμένες, ακολουθώντας την αριστοτελική θεωρία. *«Η μία δείχνει την μέθοδο της διδασκαλίας, η άλλη τις λέξεις με τις οποίες τα πράγματα πρέπει να εξηγούνται»,* λέει ο Mack, προτείνοντας την ρητορική και διαλεκτική ανάλυση των κειμένων και των παραδειγμάτων του Melanchthon [σελ.332-333 και υποσημείωση 61 ομοίως, μετάφραση της θέσεως του Mack για τον Melanchthon δική μας].

[121] Ο Κικέρωνας στο έργο του "Topica", κεφ.2.7, σελ.386-387 της έκδοσης της σειράς Loeb Classical Library, Harvard University Press (επανέκδοση 1992), μετάφραση H.M. Hubbel, στη βιβλιογραφία μας, τονίζει σχετικά με τους τόπους: *«Αν θέλουμε να δημιουργήσουμε ένα επιχείρημα θα πρέπει να γνωρίζουμε τα μέρη ή τους τόπους: γιατί αυτό είναι το όνομα που δόθηκε από τον Αριστοτέλη στις περιοχές από τις οποίες εξάγονται τα επιχειρήματα. Συνακόλουθα, μπορούμε να ορίσουμε έναν τόπο ως τη θέση ενός επιχειρήματος και ένα επιχείρημα ως μια διαδικασία συλλογισμού η οποία θεμελιώνει κατάλληλα ένα ζήτημα για το οποίο υπάρχει μιαν αμφιβολία»* (μετάφραση δική μας). Βλέπε και προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας μας και αντίστοιχες υποσημειώσεις τους.

[122] Γενικά για την θεωρία των τρόπων και των σχημάτων στην κλασική ρητορική θεωρία, βλέπε Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (Oxford 1980) της βιβλιογραφίας μας, κεφ.6, σελ.294-339. Για τον διαχωρισμό των ρητορικών σχημάτων στον Κοϊντιλιανό σε σχήματα διανοίας, προτασιακά κλπ βλέπε ιδιαίτερα σελ.315-316 και επόμενα, ομοίως. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση της θεωρίας του ornatus βλέπε και Friedrich Nietzsche «Μαθήματα Ρητορικής» (Πλέθρον 2004), κεφ.7, σελ.130-141 για την τροπική έκφραση και κεφ.8, σελ.141-155 για τα ρητορικά σχήματα. Επίσης, Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.10, σελ.403-425 για την εφαρμογή, ειδικά, της θεωρίας αυτής στον Hobbes. Ο Κοϊντιλιανός στο "Institutio Oratoria", βιβλίο 8, κεφ.3.2, σελ.210-211 και επόμενα, της έκδοσης Harvard University Press (επανέκδοση 1986), μετάφραση H.E. Butler, τονίζει για τη σημασία του ρητορικού διακόσμου: *«Με την εφαρμογή ενός κατάλληλου διακόσμου ο ρήτορας περιλαμβάνει και τον εαυτό του ταυτόχρονα και ενώ οι άλλες του στοχεύσεις* (της εύρεσης –παρένθεσή μας) *απευθύνονται στη λελογισμένη κρίση των ανθρώπων που γνωρίζουν, αυτό το δώρο απευθύνεται στην ενθουσιαστική αποδοχή του κόσμου ευρέως, και ο ομιλητής που το κατέχει μάχεται όχι απλά με αποτελεσματικά, αλλά με αστραφτερά όπλα»…* (μτφ. δική μας). Για να εκφράσει αργότερα, λίγο παρακάτω, σελ.214 και επόμενα, την πεποίθησή του για την αξία ενός ισχυρού και απαστράπτοντος ornatus, όσον αφορά την ισχυροποίηση του επιχειρήματος που προτείνεται για να πείσει τους ακροατές. Ο Κοϊντιλιανός εξετάζει στο υπόλοιπο τμήμα του ογδόου βιβλίου του, ομοίως, σελ.215-345, τις θεωρίες των τρόπων και τη χρήση τους ανά περίσταση. Την λεπτομερή του ανάλυση περί των τρόπων και των σχημάτων, τις σχέσεις και τις αντιθέσεις τους καθώς και την εφαρμογή τους στα διάφορα τμήματα του λόγου θα συνεχίσει στο ένατό του βιβλίο, ομοίως, σελ.348-591. Εκεί εξετάζει κυρίως την εφαρμογή των ρητορικών σχημάτων κατά περίστασιν του λόγου και του ύφους, με τρόπο εξαιρετικά λεπτομερή.

[123] Βλέπε Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.6, σελ.298. Ο Henry Peacham (1546-1634) θα ασπαστεί την άποψη αυτή του Λογγίνου, που ως κοινός τόπος, διαπνέει την πλειονότητα των θεωρητικών της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας. Στο έργο του "The Garden of Eloquence", τμήμα του οποίου μεταφράζεται στο κεφ.20, σελ.223-232 του βιβλίου του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), θα τονίσει: *«Αυτή είναι τότε η αρετή την οποία ο ρήτορας… ονομάζει ευγλωττία* (φράσις, λέξις –δική μας παρένθεση) *και λαμπρότητα της σοφίας, έτσι εξαιτίας της, οι σπάνιες ευρέσεις και οι ευχάριστες τεχνικές καθώς και η βαθιά κατανόηση, οι μυστικές συμβουλές και οι πολιτικές θεωρήσεις της σοφίας εκφράζονται κατά τον πιο αποτελεσματικό τρόπο και εξωραΐζονται πολύ ουσιαστικά»* (μετάφραση δική μας), βλέπε σελ.225 του βιβλίου του Rebhorn. Ομοίως, βλέπε και την κατάταξη των ρητορικών τρόπων και σχημάτων του Peacham, ενδεικτική των εγχειριδίων του καιρού της Αναγέννησης (σελ.226-232). Η πληθώρα των αναλύσεων από τους ρήτορες (και) της Αναγέννησης επί του θέματος των τρόπων και των σχημάτων, θα αποτελέσει για τον Ramus την αφορμή για την σαφή και συμπυκνωμένη ανάλυση και ταξινόμησή τους, όπως θα δούμε παρακάτω. Η έννοια της αναλογίας και της, ανά περίστασιν, συγκρότησης του λόγου, μέσω των σωστών τροπικών και σχηματικών εκφράσεων, είναι βασική για την ρητορική τέχνη. (Η έννοια του πρέποντος –decorum–στην οποία έχουμε ήδη αναφερθεί και παραπάνω στις υποσημειώσεις μας). Γενικά πάντως, για τη θεωρία της σύνθεσης του Λογγίνου και για τη σημασία των εννοιών του πάθους και του καιρού σ' αυτήν, ως στοιχεία ενός ύφους που επιζητά την αμεσότητα της πειθούς και την μίμηση του φυσικού συναισθήματος στον ακροατή και τον ομιλητή, βλέπε Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990), κεφ.9, σελ.44-45 και Brian Vickers, όπως παραπάνω, σελ.307 και επόμενα και ιδίως την επισήμανση του Λογγίνου, όπως μεταφράζεται από τον Vickers, σελ.308: *«Το σχήμα της ερώτησης και της απάντησης συλλαμβάνει τον ακροατή και τον οδηγεί στο να πιστέψει πως όλα τα θέματα που αναπτύχθηκαν, ανέκυψαν και εκφράστηκαν με λέξεις με μεγάλη ταχύτητα (18:1-2)»* (μτφ. δική μας). Η έννοια της μιμήσεως τόσο του συναισθήματος όσο και της σκέψης είναι ακριβώς αυτό που θα πρέπει να επιτυγχάνει η ρητορική, χωρίς να φανερώνει την τεχνικότητα των μέσων της.

[124] Τονίζει ο Κικέρωνας στον "Orator", κεφ.48.162, σελ.440-441 της έκδοσης Harvard University Press (επανέκδοση 2001), μετάφραση G.L. Hendrickson – H.M. Hubell: *«Συνεχίζοντας, η απόφαση για το ζήτημα και τις λέξεις που θα το εκφράσουν ανήκει στην διάνοια, αλλά στην επιλογή των ήχων και των ρυθμών το αυτί είναι ο κριτής. Οι πρώτες βασίζονται στην κατανόηση, οι δεύτερες στην ικανοποίηση, γι' αυτόν το λόγο η λογική καθορίζει τους κανόνες της τέχνης στην πρώτη περίπτωση και η αίσθηση στην δεύτερη»* (μετάφραση δική μας). Ο Κικέρωνας, στο σημείο αυτό, επισημαίνει τη σημασία της σωστής χρήσης της γλώσσας και την κατάλληλη επιλογή εκείνων των τρόπων και των σχημάτων, που θα μπορέσουν ηχητικά να επηρεάσουν τον ακροατή. Λίγο πιο πριν, στο ίδιο, κεφ.39.134, σελ.406-407, θα μιλήσει γενικότερα για την σωστή επιλογή των λέξεων εκ μέρους του ρήτορος, πριν μιλήσει κατόπιν για τους τρόπους και τα σχήματα: *«Εκείνες* (οι λέξεις –παρένθεσή μας) *θα είναι τόσο άφθονες ώστε καμία λέξη δεν θα προφέρεται από τα χείλη του ρήτορος η οποία δεν θα είναι προσεχτικά επιλεγμένη και εντυπωσιακή, θα υπάρχουν εν αφθονία όλων των ειδών οι μεταφορές, γιατί αυτά τα σχήματα* (και οι τρόποι –ομοίως) *με την αρετή της σύγκρισης που περιλαμβάνουν, ταξιδεύουν το μυαλό και το επαναφέρουν πίσω, και το κινούν από δω κι από κει…»* (μετάφραση δική μας). Για να αναφερθεί, παρακάτω, ο Κικέρωνας στις αναλύσεις και τους διαχωρισμούς των σχημάτων ανάλογα με τη λογική και γραμματική τους χρήση, κεφ.39.135 και επόμενα (σελ.407 και επόμενα), σύμφωνα με την, ανά περίστασιν, ανάγκη του λόγου. Βλέπε επίσης "Brutus", κεφ.17.69 όπου αναφέρει, σελ.64-65, ομοίως

όπως παραπάνω: *«Οι Έλληνες ισχυρίζονται ότι η γλώσσα διακοσμείται όταν τέτοιες αλλαγές στη χρήση των λέξεων εφαρμόζονται, όπως αυτοί αποκαλούν τους τρόπους και ετούτα τα σχήματα διανοίας και γλώσσας, όπως αυτοί ονομάζουν αυτά τα σχήματα* (ελληνικά στο πρωτότυπο, ομοίως, σελ.64)» (μετάφραση δική μας). Για την ανάλυσή μας που θα ακολουθήσει, βλέπε και την ευσύνοπτη παρουσίαση του ζητήματος στα Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.6, σελ.294-339, Friedrich Nietzsche, «Μαθήματα Ρητορικής» (Πλέθρον 2004), κεφ.7 (σελ.130-141) και 8 (σελ.141-155), Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), κεφ.9 (σελ.403-413) και κεφ.10 (σελ.413-425).

[125] Ο Αριστοτέλης στην «Ποιητική» του, κεφ.21.4.5, σελ.182-183 (εκδόσεις της Εστίας 1995), μετάφραση Σίμου Μενάρδου, θα εξετάσει αυτή τη νοηματική αλλαγή-μεταφορά, ορίζοντας τα εξής: *«Μεταφορά δε έστιν ονόματος αλλοτρίου επιφορά, ή από του γένους επί είδος ή από του είδους επί το γένος ή από [του –στο κείμενο] είδους επί είδος ή κατά το ανάλογον».* Ο διαχωρισμός αυτής της νοηματικής παρέκκλισης σε 4 είδη (από το γένος σ' ένα είδος, από το είδος στο γένος, από το είδος στο είδος ή κατ' αναλογίαν) σχετίζεται παρακάτω στην «Ποιητική» του, κεφ.22, σελ.192-193, ομοίως, με την αρετή της έκφρασης (λέξεως). Η κίνηση αυτή, ως αλλαγή νοήματος μιας λέξεως, θεματοποιεί την ουσία του διαχρονικά κυριότερου ρητορικού τρόπου που θα εξετάσουμε παρακάτω, αυτού της μεταφοράς. Ο Κοϊντιλιανός στο "Intitutio Oratoria" (1986) στη βιβλιογραφία μας, βιβλίο 8, κεφ.6.1, σελ.300-301, θα πει: *«Με την έννοια του τρόπου νοείται η έντεχνη παρέκκλιση μιας λέξης ή φράσης από το κατάλληλο νόημά της σε άλλο… Ορισμένοι τρόποι χρησιμοποιούνται για να διευκρινίσουν το νόημά μας και άλλοι για να στολίσουν το ύφος μας»* (μετάφραση δική μας). Ο Κοϊντιλιανός θα διακρίνει μεταξύ των τρόπων που χρησιμοποιούνται κυριολεκτικά και μεταφορικά, για να βοηθήσουν όχι μόνο ως σημεία στην υποκατάσταση κάποιων λέξεων μιας προς μία, αλλά και ως διάκοσμος του λόγου για την έκφραση των σκέψεων και των προτάσεών μας. Η νοηματική αυτή μετατόπιση σε επίπεδο λέξεων ή φράσεων (π.χ. αλληγορία ως διαρκής μεταφορά σε φραστικό και όχι λεκτικό επίπεδο) είναι το κυρίαρχο χαρακτηριστικό ολόκληρης της κλασικής ρητορικής παράδοσης. Βλέπε όπως παραπάνω, Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.6, σελ.315 και επόμενα, Quentin Skinner, "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996), σελ.50-51 ιδίως, του κεφ.1.

[126] Όπως παρατηρεί και ο Quentin Skinner στο "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας,κεφ.1, σελ.50: *«Η διαφορά ανάμεσα στους τρόπους και τα σχήματα είναι ότι για τα τελευταία δεν υφίσταται νοηματική αλλαγή. Όταν γράφουμε ή ομιλούμε σχηματικώς, απλά δίνουμε ένα είδος διαφορετικής και ασυνήθιστης νομιμοποίησης στο λόγο μας»* (βλέπε και υποσημείωση 274 για τη θέση που ο Skinner δανείζεται από τον Κοϊντιλιανό, σελ.50 ομοίως, μτφ δική μας). Ο Κοϊντιλιανός στο "Institutio Oratoria", όπως παραπάνω, βιβλίο 9, κεφ.1, σελ.348 και επόμενα, θα πει τα εξής, όσον αφορά τους τρόπους, τα σχήματα και τις διαφορές τους: *«Η ονομασία του τρόπου εφαρμόζεται στη μεταφορά των εκφράσεων από τη φυσική και βασική τους σημασία σε μιαν άλλη, με σκοπό την διακόσμηση του ύφους ή, όπως η πλειοψηφία των γραμματικών το ορίζει, η μεταφορά λέξεων και φράσεων από τη θέση η οποία είναι δική τους σε μια άλλη στην οποία δεν ανήκουν. Ένα σχήμα, από την άλλη, καθώς φαίνεται και από το όνομά του, είναι ο όρος που εφαρμόζεται όταν δίνουμε στη γλώσσα μας μια διαμόρφωση άλλη από την προφανή και τη συνηθισμένη… Γιατί ένα σχήμα δεν εμπεριέχει απαραιτήτως καμιά παρέκκλιση είτε της τάξεως, είτε της αυστηρής σημασίας των λέξεων…»* (μετάφραση δική μας). Ο Κοϊντιλιανός αναφέρει ότι οι διακρίσεις ανάμεσα σε τρόπους και σχήματα είναι πολλές φορές δύσκολες και μη απόλυτες. Όμως, από τη στιγμή που έχουν τον ίδιο σκοπό, την ενίσχυση της έκφρασης και τη διακόσμηση του ύφους, η αξία τους συνίσταται όχι τόσο στο πώς ονομάζονται επιμέρους αλλά στην επιτελεστικότητα και τη λειτουργία τους (βλέπε ομοίως, σελ.351-353). Διακρίνει περαιτέρω (9.1.17) σε σχήματα διανοίας, που αφορούν την σκέψη, το νου και το συναίσθημα και σε σχήματα του λόγου (προτασιακά και γραμματικά) που αφορούν την αλλαγή της τάξης των λέξεων, της έκφρασης, της γραμματικής και του αισθητικού ύφους της γλώσσας (σελ.356-357). Και εδώ η σημασία της χρήσης των σχημάτων υπερβαίνει, την επιμέρους, θεωρητική διαφοροποίηση της ταξινόμησης και του σαφούς ορισμού τους. Και όπως παρατηρεί στο 9.1.21, σελ.358-359 ομοίως, *«τα σχήματα εξυπηρετούν στο να υποβάλλουμε το τι λέμε σ' αυτούς που μας ακούν, όταν επιζητούμε να κερδίσουμε την έγκριση αυτών που μας ακούν ως ομιλητές ή να κερδίσουμε την εύνοιά τους για την υπόθεση για την οποία ομιλούμε, ν' ανακουφίσουμε τη μονοτονία από την μεταβολή της γλωσσικής μας έκφρασης ή να εκφράσουμε το νόημά μας κατά τον ασφαλέστερο ή τον πιο πιθανό τρόπο»…* (μετάφραση δική μας). Το ήθος, δηλαδή, του ομιλητού παίζει συστατικό ρόλο για την αξία και τη λειτουργία των σχημάτων και τη δημιουργία ρητορικής πειθούς, όπως και οι τρόποι, με τις όποιες διαφορές τους, νοηματικές ή εκφραστικές κάθε φορά. Βλέπε και Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.6, σελ.294-339 για μια παρουσίαση του ζητήματος της λέξεως στη θεωρία της κλασικής ρητορικής.

[127] Για την έννοια και τη χρήση της μεταφοράς στον Αριστοτέλη εκτός από την «Ποιητική» του, κεφ.21 που αναφέραμε, παραπάνω υπ.125, σελ.182-183, της έκδοσης της Εστίας (επανέκδοση 1995), βλέπε και «Ρητορική» (Ζήτρος 2002), τόμος Β', βιβλίο Γ', κεφ.10-11, σελ.374-405. Ο Κικέρωνας στο "De Oratore" (επανέκδοση 1988) της βιβλιογραφίας μας, βιβλίο 3, κεφ.39, σελ.122-123, θα ορίσει την μεταφορά ως μια μικρή μορφή παρομοίωσης, ενσωματωμένη σε μια λέξη. Αυτή η λέξη τοποθετείται στη σειρά του λόγου σε μια θέση που δεν της ταιριάζει, δεν είναι η πραγματική της αναφορά αλλά μιαν άλλη.

Τονίζει στο 3.39.156: *«Η εξήγηση είναι ότι όταν κάτι, το οποίο δεν μπορεί να εκφραστεί από τον κατάλληλό του όρο* (κυριολεκτικά –δική μας παρένθεση), *εκφράζεται μεταφορικά, το νόημα το οποίο προσπαθούμε να μεταδώσουμε γίνεται σαφές από την ομοιότητα του πράγματος που εκφράσαμε, μέσω της λέξης που δεν του ανήκει»* (μετάφραση δική μας). Γι' αυτό και ο Κικέρων θεωρεί ότι οι μεταφορές είναι ουσιαστικά λεκτικά και νοηματικά δάνεια, που επιβάλλονται από την περίσταση του λόγου (ομοίως, σελ.122-123, σε μετάφραση του E.W. Sutton). Η δυνατότητα αυτή της μεταφοράς, με την ομοιότητα που αυτή αυθόρμητα, ευκρινώς και άμεσα παράγει, κάνει ακριβώς τον ακροατή να νοιώθει ότι βλέπει αυτό που αναφέρεται (το «προ ομμάτων ποιείν» του Αριστοτέλους, «Ρητορική», τόμος Β', βιβλίο Γ', κεφ.10, σελ.380, Ζήτρος 2002 στη βιβλιογραφία μας). Στο κεφ.2 του βιβλίου Γ', σελ.310-329, εξετάζεται και πάλι η χρήση και η οντολογία της μεταφοράς από τον Αριστοτέλη. Θα αναλύσουμε την έννοια αυτή και παρακάτω στο κείμενό μας σε σχέση και με την συγκροτητική της έννοια, αυτή της φαντασίας, η οποία στηρίζεται σ' αυτό ακριβώς το στοιχείο της ομοιότητας που γεννά οπτικές και νοητικές παραστάσεις στον ακροατή. Για την κικερωνιανή διάκριση των μορφών της μεταφοράς σε 4 κατηγορίες, κατά το πρότυπο της αριστοτελικής θεώρησης, βλέπε Friedrich Nietzsche «Μαθήματα Ρητορικής» (Πλέθρον 2004) στη βιβλιογραφία μας, σελ.133. Ο Κικέρωνας διακρίνει 4 περιπτώσεις: α) μεταφορά μεταξύ δύο έμψυχων όντων, β) μεταξύ δύο άψυχων όντων, γ) μεταξύ ενός αψύχου και ενός εμψύχου όντος και δ) μεταξύ ενός εμψύχου και ενός αψύχου όντος. Βλέπε και το κεφ.5, σελ.181-214, στο Quentin Skinner "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (Cambridge 1996) για τις σχέσεις κρίσης, φαντασίας και κλασικής θεωρίας των ρητορικών τρόπων και σχημάτων.

[128] Είδαμε παραπάνω, στα προηγούμενα κεφάλαιά μας, την απαίτηση αυτή των θεωρητικών της λογικής της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητος. Ακριβώς το στοιχείο αυτό της θεωρίας των τρόπων και των σχημάτων, η αδυναμία της κυριολεκτικής και κυριωνυμικής τους σαφήνειας που θα οδηγούσε σε μια σαφή ταξινόμησή τους σε οριστικό και λειτουργικό πλαίσιο, δημιουργεί μια σύγχυση η οποία δεν επιλύεται με τον καλύτερο τρόπο ούτε από τους θεωρητικούς της ρητορικής της Αναγέννησης (τουλάχιστον πριν τον Ramus). Οι θεωρίες του Κικέρωνος και του Κοϊντιλιανού περί της υφολογικής διακόσμησης είναι από μόνες τους δεκτικές μεγάλης ανάλυσης και δεν επιλύουν πάντα με τρόπο αρκετά ξεκάθαρο τα ζητήματα που αφορούν την ερμηνεία και την χρήση ορισμένων ρητορικών, εκφραστικών μέσων. Όπως παρατηρεί ο Nietzsche στα «Μαθήματα Ρητορικής» του, σελ.142 της έκδοσης 2004 του εκδοτικού οίκου Ζήτρος, που χρησιμοποιούμε: *«Συχνά δεν μπορεί να γίνει σαφής οριοθέτηση ανάμεσα στην τέχνη με την οποία ο ομιλών παριστά μια ψυχική στιγμή και στην γενική usus* (χρήση –λατινικά στη μετάφραση της Μανούση). *Διότι και η γλώσσα διαμορφώνει ατομικά σχήματα, και τότε το να θεωρήσουμε ένα σχήμα ρητορικό ή γραμματικό εξαρτάται από την αμφιταλαντευόμενη κρίση του καθενός για το μάλλον ή ήττον σύνηθες»* (μετάφραση Μανούση Αιμιλία). Για να σταθεί ο Nietzsche στο γεγονός ότι η έκφραση είναι ζήτημα επιλογής των συμβόλων που αναπαριστούν, όχι την κύρια παράσταση της σημασίας του πράγματος ή το πράγμα καθαυτό, αλλά μια στιγμιαία μόνο κίνηση της ψυχής, και ούτε καν ίσως καθ' ολοκληρίαν της (ομοίως, σελ.142). Μια τέτοια προσέγγιση της προβληματικής δυνατότητας για καθιέρωση σαφών κανόνων ρητορικής χρήσης και ταξινόμησης λεκτικών και φωνητικών συμβόλων, μπορεί τρόπον τινά, να δικαιολογήσει τον προβληματισμό των θεωρητικών της Αναγέννησης και κατόπιν της πρώιμης νεωτερικότητας, οι οποίοι επιζητούν πιο στέρεες μορφές σκέψης και έκφρασης κατά τα πρότυπα των μαθηματικοποιημένων και αξιωματικών διατυπώσεων της λογικής.

[129] Ο Κοϊντιλιανός, όπως αναφέρει ο Brian Vickers στο "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.6, σελ.319, επαναφέρει το ζήτημα της σχέσης res-verba και προωθεί τον αμοιβαίο δεσμό τους, κάτι που όπως έχουμε ήδη δει, είναι και το πρόταγμα των αναλύσεων της Αναγέννησης. Η οργανική σχέση μορφής και περιεχομένου συρρικνώνεται, κατά τον Vickers, στην εξής απόφανση του Κοϊντιλιανού από το "Institutio Oratoria", βιβλίο 9, κεφ.3.100, σελ.504-505, της έκδοσης Harvard University Press (επανέκδοση 1986), μετάφραση H.E. Butler: *«Υπάρχουν ορισμένοι οι οποίοι δεν δίνουν καμία προσοχή στο βάρος του ζητήματός τους ή την δύναμη των σκέψεών τους και θεωρούν τους εαυτούς τους ως ανώτατους καλλιτέχνες, αν μόνο καταφέρουν να χρησιμοποιήσουν ακόμη και τις κενότερες των λέξεων σε σχηματική μορφή, με αποτέλεσμα να μην κουράζονται ποτέ να συνδέουν σχήματα* (ρητορικά –δική μας παρένθεση) *μαζί, παρά το γεγονός ότι είναι τόσο ανόητο να κυνηγάς τα σχήματα χωρίς αναφορά στο ζήτημα, όσο το να συζητάς για το ντύσιμο και τη χειρονομία, χωρίς αναφορά στο σώμα»* (μετάφραση δική μας). Το ζήτημα των σχέσεων res-verba και ratio-oratio, γίνεται ζήτημα κομβικής σημασίας κατά την Αναγέννηση, αφού συμπλέκεται και με το ζήτημα της μεθόδου. Είναι ακριβώς αυτή η ιδέα της υπερβολής στην πολυπλοκότητα της έκφρασης, που επισημαίνει ο Κοϊντιλιανός, την οποία προσπαθούν οι θεωρητικοί της λογικής της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας ν' αντιπαλέψουν ως κενή ουσίας και ενίοτε επιζήμιας. Από την άλλη, η ρητορική στροφή της Αναγέννησης αναζητά νέα μοντέλα κοινωνικής, πολιτικής και αισθητικής έκφρασης και νέους ορίζοντες των σχέσεων της ρητορικής και της λογικής, όπως έχουμε δει ως τώρα στην εργασία μας.

[130] Όλες οι παραπάνω έννοιες, οι οποίες είναι συναφούς περίπου περιεχομένου όπως έχουμε ήδη πει στην εργασία μας, είναι χαρακτηριστικές του ύφους και της καθαρότητας αυτού. Ο Nietzsche στα «Μαθήματα Ρητορικής» του (Πλέθρον 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.4, σελ.111-118, πραγματεύεται ακριβώς το φαινόμενο τούτο της καθαρότητας, της σαφήνειας και της συμμετρίας της λέξεως. *«Η ακυρολογία είναι το κυριότερο αμάρτημα κατά της σαφήνειας, κατά τρόπον ώστε να παραμελείται η*

proprietas (κυριολογία) των λέξεων… Η σκοτεινότητα προκύπτει μέσω της χρήσης πεπαλαιωμένων λέξεων και εκφράσεων, επίσης μέσω απόμακρων τεχνικών όρων [termini technici –αγκύλη στο κείμενο], *περίπλοκου μήκους, συγκεχυμένης σύνταξης, παρεμβολών και παρενθέσεων, αμφιβολίας και τα αδιανόητα* (όπου πίσω από σαφείς λόγους υποκρύπτεται ένα εντελώς διαφορετικό νόημα –παρένθεση στο κείμενο). *Ο ρήτορας δεν οφείλει μόνο να φροντίζει ώστε να μπορεί κανείς να τον καταλαβαίνει, αλλά πρέπει οπωσδήποτε να τον καταλαβαίνει…»* (μετάφραση Αιμιλίας Μανούση), τονίζει ο γερμανός φιλόσοφος στη σελ.113 και 114 της ελληνικής έκδοσης του έργου του που χρησιμοποιούμε. Ο Melanchthon, στο έργο του "The Praise of Eloquence", τμήμα του οποίου μεταφράζεται στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.10, σελ.100, αναφέρει: *«Η γοητεία κατοικεί στην αγνότητα και τη φυσική εμφάνιση της γλώσσας, και αν αυτό δεν το λάβεις υπ' όψιν σου, όχι μόνο θα ομιλείς δίχως γοητεία και κατά έναν κακό τρόπο, αλλά μη κυριολεκτικά, κρυπτικά και ανόητα»* (μετάφραση δική μας). Οι έννοιες αυτές συνδέονται με τη θεωρία τόσο του διακόσμου (ornatus) όσο και του πρέποντος (decorum) σύμφωνα με την, ανά περίστασιν, ανάγκη για την συγκρότηση του λόγου. Ως κριτήρια όμως εγκυρότητας διαπνέουν τόσο τον ρητορικό λόγο, όσο και τον επιστημονικό, εφόσον και στις δύο περιπτώσεις ο σκοπός είναι όχι μόνο η απόδειξη ή η πίστη, αλλά η καλλιέπεια και η σωστή έκφραση της σκέψης, μέσω της διάταξης και της οικονομίας των λογικών και ρητορικών επιχειρημάτων. Όπως θα δούμε και παρακάτω, οι έννοιες αυτές συνδέονται και με την έννοια του κυριότερου ρητορικού τρόπου έκφρασης, της μεταφοράς και της ανάλυσής της (τόσο κατά την κλασική ρητορική παράδοση όσο και κατά την θεωρία της Αναγέννησης). Βλέπε, για παράδειγμα, την ανάλυση του Henry Peacham από το έργο του "The Garden of Eloquence", όπως μεταφράζεται τμηματικά στο βιβλίο του Rebhorn, ομοίως, κεφ.20, σελ.226-228 ιδιαίτερα, που αφορούν τον τρόπο της μεταφοράς, όπου συμπυκνώνεται η αριστοτελική και κοϊντιλιανή θεωρία περί αυτής (της μεταφοράς).

[131] Βλέπε τον τίτλο της διατυπώσεως του κανόνος 9 από το έργο του Descartes «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» (Εγνατία 1976) στη βιβλιογραφία μας, σελ.70-71, της δίγλωσσης έκδοσης του κειμένου του γάλλου φιλοσόφου, σε μετάφραση και σχόλια του Γιώργου Δαρδιώτη. Αυτό που, ίσως, επιχειρεί να κάνει ο Descartes στον κανόνα αυτόν είναι το να προσπαθήσει να συνδέσει αυτές τις έννοιες του ρητορικού διακόσμου με τις έννοιες της μεθοδολογικής ενόρασης και παραγωγής. Δεν μπορούμε να πούμε πως ο Descartes εφαρμόζει στη μεθοδολογική του θεωρία τις έννοιες αυτές με την ρητορική τους χροιά και για έναν ρητορικό καθαρά σκοπό, αλλά τις χρησιμοποιεί ως ενδεικτικές των μεθοδολογικών του απαιτήσεων για την ανεύρεση της αλήθειας. Οι έννοιες αυτές για τον φιλόσοφο έχουν έναν καθαρά γνωσιολογικό χαρακτήρα και όχι, ενδεχομένως, έναν πρωτεύοντα εκφραστικό ή αισθητικό ρόλο. Στον κανόνα 3, σελ.30-31 της δίγλωσσης έκδοσής μας, ομοίως, ο Καρτέσιος αναφέρει: *«Με την ενόραση δεν εννοώ την αβέβαιη μαρτυρία των αισθήσεων ή την εσφαλμένη κρίση μιας φαντασίας που συγκροτεί κακώς το αντικείμενό της, αλλά τη σύλληψη που γίνεται από πνεύμα καθαρό και προσεκτικό, και που είναι τόσο εύκολη και ευκρινής, ώστε να μην αφήνει καμίαν αμφιβολία γι' αυτό που εννοούμε. Με άλλα λόγια, εννοώ την αναμφίβολη εκείνη σύλληψη ενός καθαρού και προσεκτικού πνεύματος, η οποία πηγάζει μόνο από το φως του λόγου…»* (μετάφραση Γ. Δαρδιώτη). Το πλαίσιο αναφοράς και ανάλυσης ορισμένων λέξεων οι οποίες έχουν ρητορική χροιά, με τον Descartes ανάγεται σε μια επιστημολογική και μεθοδική ανάλυση η οποία αποσκοπεί στη μελέτη της γνώσης και των προϋποθέσεών της. Για την ανάλυση των εννοιών της ευκρίνειας και της καθαρότητας στην καρτεσιανή γνωσιοθεωρία, ως συμπλεκόμενες μ' αυτές της ενόρασης και της παραγωγής, βλέπε και τις υποσημειώσεις 8-11, σελ.165-166, που αποτελούν τα σχόλια του Δαρδιώτη στη μετάφραση των «Κανόνων» του Descartes.

[132] Το να προσπαθούσαμε να επιχειρήσουμε εδώ μια συνοπτική αποτίμηση της ρητορικής θεωρίας των τρόπων και των σχημάτων της Αναγέννησης, θα ήταν μάλλον αδύνατο. Αυτό που μπορούμε γενικά να τονίσουμε είναι πως προάγεται η έννοια του decorum (πρέποντος) όσον αφορά την κατάλληλη επιλογή των σχημάτων και των τρόπων που δομούν συνεκτικά και εκφραστικά έναν λόγο. Όπως παρατηρεί ο Brian Vickers στο "In Defense of Rhetoric" (Oxford 1980), κεφ.6, σελ.332: *«Αυτή είναι η βασική αρχή της αναγεννησιακής γλωσσικής θεωρίας: τα σχήματα είναι οι κατεξοχήν προϋποθέσεις* (sine qua non –λατινικά στο κείμενο) *της γοητείας και ο απλός λόγος είναι απλώς ωμός»*. Για να παρατηρήσει παρακάτω, ομοίως, σελ.333 πως: *«Η αρχαία τριάδα "Τέχνη, Μίμηση, Εξάσκηση", λαμβάνει μια φιλοσοφική επέκταση* (καθώς –δική μας παρένθεση) *ο τεχνίτης χρησιμοποιεί την γλώσσα όχι μόνο για να παρατηρήσει τη φύση αλλά για να την επαναδημιουργήσει»* (μετάφραση δική μας). Η άνθηση των τεχνών του trivium της Αναγέννησης πάντως είναι, όπως έχουμε ήδη πει στην εργασία μας, ένα ζήτημα των εκάστοτε σχέσεων των τεχνών της λογικής, της ρητορικής και της γραμματικής. Η ομαλότητα των σχέσεών τους (φαινομενικά) εξισορροπείται από την τάση υπεροχής μιας εκ των τριών, ενίοτε. Βλέπε Peter Mack «Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.1 (σελ.1-21) και 18 (σελ.356-374), Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980), κεφ.6, ιδιαίτερα σελ.322-339, όπου ο Vickers εξετάζει το έργο κάποιων θεωρητικών της λογοτεχνίας και της φιλοσοφίας της Αναγέννησης και Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.12, σελ.270-292 που περιλαμβάνει και εξετάζει το πλαίσιο μέσα στο οποίο εντάσσεται και αναπτύσσεται, ευρύτερα, η ράμεια ρητορική.

[133] Για την ερασμιακή επάρκεια σε μορφή και περιεχόμενο, ως μορφή μεθοδικής σύζευξης των δύο, θ' αναφερθούμε στο επόμενο κεφάλαιο της εργασίας μας. Βλέπε ενδεικτικά Peter Mack "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.15, σελ.303-316 ιδιαίτερα για τον Erasmus. Για την αναφορά της επάρκειας ως συγκροτητικής της διαλεκτικής και ρητορικής ευρέσεως στον Κικέρωνα, βλέπε "De Oratore" (επανέκδοση 1988) της βιβλιογραφίας μας, σε μετάφραση E.W. Sutton, βιβλίο 1, κεφ.19.85, σελ.60-61, όπου ο Κικέρων παρομοιάζει την έννοια της copia με την σοφία της γνώσης και της εύρεσης. Είναι ένα υπερχείλισμα γνώσης, παντός είδους, και πραγματικά μια απίστευτη ποικιλία εναλλαγών και πολλαπλότητας γεγονότων, που θέτουν τις αρχές της ιδρύσεως και της λειτουργίας των πολιτικών κοινοτήτων (σελ.60, ομοίως). Ο Κοϊντιλιανός, μιλώντας για τον ρήτορα Μένανδρο στο "Institutio Oratoria" (επανέκδοση 1993) στη βιβλιογραφία μας, σε μετάφραση H.E. Butler, βιβλίο 10, κεφ.1.69, σελ.40-41, του αναγνωρίζει την copia ως πληρότητα ευρετικής δύναμης και ύφους. Όπως παρατηρεί ο Peter Mack στο βιβλίο του, ομοίως, σελ.306, για την έννοια αυτή στον Erasmus: *«Πέρα από τις εισαγωγές και τα παραδείγματα, αυτή η δουλειά του* (De copia –παρένθεση δική μας) *αποτελείται από έναν κατάλογο πολλών διαδικασιών, οι οποίες μπορούν να εφαρμοστούν σε ήδη υπάρχον υλικό εύρεσης* (λέξεις ή ιδέες –παρένθεση του Mack) *για να το επαυξήσουν ή να το διαφοροποιήσουν»* (μετάφραση δική μας). Η ανάλυση της έννοιας της επάρκειας στον Έρασμο και η σχέση της με τη μέθοδο (ως εύρεση πραγμάτων και λέξεων), θα γίνει στο επόμενό μας κεφάλαιο.

[134] Έχοντας ήδη αναφερθεί παραπάνω στις υποσημειώσεις και στο κείμενό μας για τον φόβο της κακής ή άσκοπης χρήσης της elocutio, που την καθιστά υπερβολική ή κενή ουσιαστικού περιεχομένου, μπορούμε να σταθούμε στις απόψεις δύο θεωρητικών του 16ου αιώνος, του Thomas Wilson και του Henry Peacham, όπως τμηματικά παρουσιάζονται στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας. Ο Thomas Wilson (1524-1581) στο έργο του "The Art of Rhetoric" (Η Τέχνη της Ρητορικής), τμήμα του οποίου μεταφράζεται στο βιβλίο του Rebhorn, κεφ.16, σελ.173-182, τονίζει: *«Πολλοί είναι σοφοί αλλά λίγοι έχουν το χάρισμα να προωθήσουν τη σοφία τους. Πολλοί μπορούν να εκφραστούν στα αγγλικά αλλά λίγοι μπορούν να χρησιμοποιήσουν σωστούς όρους και κατάλληλη τάξη, όπως θα έπρεπε όλοι οι άνθρωποι να κάνουν και οι σοφοί χρησιμοποιούν, όπως οι συνθήκες το απαιτούν και τα ζητήματα θα έπρεπε να αναφερθούν»,* σελ.180 (μετάφραση δική μας). Για να καταλήξει παρακάτω, ομοίως, σελ.181, πως οι ανόητες φράσεις και λέξεις θα πρέπει να αποφεύγονται, έτσι ώστε η ρητορεία ορισμένων να μην στηρίζεται σε σκοτεινές λέξεις και να προάγεται με τον τρόπο αυτό, τόσο η γνώση της τέχνης όσο και η γλώσσα η ίδια, από εκείνον που την χρησιμοποιεί. Ο Wilson αναφέρεται εδώ στην προσοχή που θα πρέπει οι ρήτορες και οι ομιλητές να δείχνουν κατά την επιλογή εικόνων και φράσεων που χρησιμοποιούν, οι οποίες είναι απόμακρες, σκοτεινές ή ξενικές. Τονίζει πως όταν κάποιος χρησιμοποιεί όρους και σχήματα που δεν ανήκουν στη γλώσσα του, θα πρέπει να' ναι εξαιρετικά προσεκτικός. Είναι η αριστοτελική ανάλυση του κεφαλαίου 2 του Γ' βιβλίου της «Ρητορικής» του σταγειρίτου που ουσιαστικά επαναλαμβάνεται κι εδώ από τον στοχαστή της Αναγέννησης [βλέπε «Ρητορική» (Ζήτρος 2002), τόμος Β', βιβλίο Γ', κεφ.2, σελ.311-329, όπου ο Αριστοτέλης αναλύει την έννοια του πρέποντος και τη σχέση του με τις λέξεις που ντύνουν κάθε φορά το λόγο ενός ζητήματος, ώστε αυτός να' ναι σαφής. Και καταλήγει, ιδίως, στο ότι οι άνθρωποι θα πρέπει να χρησιμοποιούν κυρίως λέξεις με καθιερωμένη σημασία και μεταφορές, για να γίνεται ο λόγος τους πειστικός, κάνοντας σωστή χρήση της πρωτοτυπίας του ασυνήθιστου που μεταμφιέζει την τεχνικότητα της ρητορικής και πείθει με τρόπο φυσικό τους ακροατές, σελ.316-317 ομοίως, 1404b2.32-39].
Ο Henry Peacham (1546-1634) στο έργο του "The Garden of Eloquence" (Ο Κήπος της Ευγλωττίας), κεφ.20, σελ.226-232 ιδιαίτερα, ομοίως στο Rebhorn, μας δίνει ένα ευσύνοπτο παράδειγμα του τι εννοούμε μιλώντας για διεξοδική ανάλυση και ταξινόμηση των ρητορικών τρόπων και σχημάτων. Εξετάζοντας, ένα προς ένα, τα στοιχεία του ρητορικού διακόσμου αναλύει τις προϋποθέσεις εφαρμογής του κάθε τρόπου και σχήματος, τα όρια των εφαρμογών τους και τη χρήση τους, επισημαίνοντας ταυτόχρονα και την προσοχή σε περίπτωση κακής εφαρμογής τους. Τονίζοντας, δηλαδή, τις συνέπειες μιας ενδεχόμενης κακής λειτουργίας τους, που οφείλεται σε σφάλμα επιλογής ή λανθασμένη χρήση. Επισημαίνει ιδίως το ότι η ατυχής επιλογή ενός σχήματος και ενός τρόπου κάνει τον λόγο σκοτεινό, δύστροπο και ακατανόητο εώς και κενό, υπερβολικό και δυσερμήνευτο. Παρακάτω θα δούμε τις απόψεις του Peacham ειδικά για την εφαρμογή και τη χρήση του τρόπου της μεταφοράς, που ουσιαστικά είναι πάλι ένα καθρέφτισμα της αριστοτελικής θεωρίας του κεφαλαίου 11, σελ.387-405, τόμος Β', βιβλίο Γ' της «Ρητορικής» που χρησιμοποιούμε στην βιβλιογραφία μας (Ζήτρος 2002), σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή.

[135] Βλέπε και προηγούμενή μας ακριβώς υποσημείωση, για την αξία μιας προσεκτικής και μεθοδικής ανάλυσης της λειτουργίας και της χρήσης ενός τρόπου ή ενός σχήματος. Για την άποψη ότι τα σχήματα δεν είναι άπειρα σε αριθμό και ότι η χρήση και η ευρεία γλωσσική αποδοχή τους (εκ των υστέρων) τα καθιερώνει ως μορφές μίμησης και έκφρασης φυσικών συναισθημάτων, βλέπε Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (Oxford 1980), κεφ.6, σελ.319-320. Ο Κοϊντιλιανός επιζητεί τη φυσικότητα της γλώσσας και του συναισθήματος, αλλά όπως παρατηρεί ο Vickers, θέτει το ζήτημα της σχέσης «συναισθημάτων-σχημάτων» ως αντικειμένου προσοχής και αμοιβαίας συνάρτησης, τονίζοντας πως η τέχνη δεν είναι μόνο μίμηση της φύσης αλλά κυρίως επιλογή: *«Αλλά, προτού συνεχίσω για να αποδείξω ποια σχήματα ταιριάζουν κατάλληλα σε διαφορετικές περιστάσεις, θα πρέπει να τονίσω πως ο αριθμός*

τους (των σχημάτων –παρένθεσή μας) *πολύ απέχει από το να' ναι τόσο μεγάλος, όσο ορισμένοι θεωρητικοί συνάγουν. Πρώτα απ' όλα, πρέπει να απορρίψω τις γνώμες εκείνων που πιστεύουν πως υπάρχουν τόσα είδη σχημάτων όσα και είδη συναισθήματος, για τον λόγο, όχι επειδή τα συναισθήματα δεν είναι ποιότητες /ιδιότητες του νου, αλλά επειδή ένα σχήμα κατά τη στενή και όχι την ευρεία του έννοια, δεν είναι μόνο η έκφραση του οτιδήποτε επιλέγεις να διαλέξεις… Αλλά είναι άλλο πράγμα το να παραδέχεσαι ένα σχήμα και άλλο το να υπάρχει ένα σχήμα…»* (μτφ. δική μας), σελ.360-361, βιβλίο 9, κεφ.1.23-24, του "Institutio Oratoria" (επανέκδοση 1986) της βιβλιογραφίας μας, μετάφραση H.E. Butler, Harvard University Press. Για να αναφέρει ο Κοιντιλιανός λίγο παρακάτω, ομοίως, 9.1.25, ότι ο Κικέρων *«δεν θεωρεί πως όλες οι μορφές της έκφρασης θα πρέπει να θεωρούνται ως σχήματα, ούτε από την άλλη πλευρά, περιορίζει τον όρο απλώς σε εκείνες τις εκφράσεις των οποίων η μορφή ποικίλει από την συνηθισμένη χρήση. Αλλά θεωρεί ως σχήματα όλες εκείνες τις εκφράσεις που είναι ιδιαιτέρως ισχυρές και αποτελεσματικές στο να πυροδοτούν τα συναισθήματα του κοινού»* (μετάφραση δική μας), σελ.362-363. Για την έννοια των ornamenta στον Κικέρωνα και την ανάλυσή τους σε μεταφορές και συνδυασμούς λέξεων (σχήματα) που ικανοποιούν και προτρέπουν το κοινό με την ισχυρή τους αποτελεσματικότητα και δύναμη (αποτελώντας τα στολίδια του ύφους), βλέπε Κικέρωνος "Orator", κεφ.39.134-135, σελ.406-407 και επόμενα, από την έκδοση της βιβλιογραφίας μας Harvard University Press (επανέκδοση 2001), σε μετάφραση G.L. Hendrickson – H.M. Hubbell. Στο κεφ.5 του έργου του George Puttenham "The Art of English Poesy" (Η Τέχνη της Αγγλικής Ποίησης), σελ.212-216 ιδιαίτερα, στο κεφ.18 του βιβλίου του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), όπως μεταφράζεται αποσπασματικά, φανερώνεται και η σημασία της έννοιας του πρέποντος (decorum) που συνυφαίνεται με την ανάλυση, λίγο πριν, του Puttenham (σελ.210-212 του κεφ.4 του έργου του) που κάνει λόγο για φυσική, αγνή και συνηθισμένη χρήση των εκφραστικών μέσων τα οποία αποτελούν λεκτικές αναπαραστάσεις των φυσικών συναισθημάτων και σκοπό έχουν να τα μιμηθούν και να τα προκαλέσουν. Όπως παρατηρεί και ο Vickers, σελ.332 και επόμενα, στο "In Defense of Rhetoric" (1980), ο Puttenham είναι εκείνος που προσπαθεί να συνδέσει την λειτουργία ενός σχήματος, μέσω της χρησιμοποίησης ενός συναισθήματος, μ' έναν συγκεκριμένο και σαφή σκοπό. Τα σχήματα δεν πρέπει να' ναι αποκυήματα της φαντασίας, ανούσιες εκφραστικές υπερβολές και λόγια α-νόητα. Έχουν πάντα έναν σκοπό «επάρκειας και ομορφιάς» (ομοίως, σελ.332). Και οφείλουν *«μέσω μακράς και προσεκτικής παρατήρησης, παρά ως επαναλήψεις ή φυσικά απομεινάρια, να αναχθούν στην τελειότητα και να γίνουν κατάλληλα μέσω της χρήσης και της άσκησης»* (μετάφραση δική μας), βλ. σελ.333 του Vickers ο οποίος παραπέμπει εδώ στα λόγια του Puttenham.

[136] Η ανάλυση της ράμειας διαλεκτικής είχε ως αποτέλεσμα τις αλλαγές που αναφέρουμε στο κείμενό μας και αφορούν τη σχέση λογικής-ρητορείας, από την σκοπιά του Ramus. Ο Ramus φιλοδόξησε ν' απλοποιήσει τη ρητορική θεωρία, τόσο για λόγους διδακτικούς όσο και για λόγους προγραμματικούς, για να δώσει το προβάδισμα στη διαλεκτική (ως μεθόδου διδασκαλίας) και να διαχωρίσει τον σκοπό και τα μέσα των δύο τεχνών, προτάσσοντας την διαλεκτική και την γραμματική ως τους βασικούς άξονες του αναγεννησιακού trivium και κάνοντας την ρητορική συμπλήρωμά τους, με μια ιδιαίτερη αυτονομία και λειτουργικότητα. Οι τέσσερις τρόποι στους οποίους ανάγεται η ρητορική, τροπική θεωρία είναι η μεταφορά, η μετωνυμία, η ειρωνεία και η συνεκδοχή. Τα ρητορικά σχήματα (λεκτικά, προτασιακά και διανοίας) απαριθμούνται σε 21. Όπως επισημαίνει ο Peter Mack, στο κεφάλαιό του για τον Ramus (17), σελ.334-355, στο βιβλίο του "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας: *«Η απλούστευση αυτή του Ramus οδηγεί σε μια αξιοσημείωτη απώλεια εκφραστικής δύναμης. Τα σχήματα χρειαζόταν να αναδιοργανωθούν αλλά όχι να περιοριστούν τόσο δραστικά μ' έναν τέτοιο τρόπο»* (μετάφραση δική μας), σελ.341 όπως παραπάνω. Ο Walter Ong στο κλασικό του βιβλίο "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (University of Chicago Press, επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, θα υποστηρίξει, ως επιχείρημά του, πως η ράμεια αυτή ανάλυση οδήγησε, εντασσόμενη μέσα σ' ένα ευρύτερο θεωρητικό κλίμα και των απαιτήσεων του καιρού, σε μια εκπαιδευτική διαδικασία οπτικού και όχι ακουστικού τύπου. Ο Ong στέκεται, ακριβώς, σε τούτη τη σταδιακή αποδυνάμωση της ηχητικής ποικιλοχρωμίας του λόγου, που γι' αυτόν οδηγεί στην οπτική διδασκαλία σχεδόν αποκλειστικά, μέσω των διαγραμμάτων, της αποστήθισης και της ήσυχης ανάγνωσης κατά το εκπαιδευτικό πρότυπο του Ramus. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Ong, ομοίως, κεφ.12, σελ.273: *«Το πρώτο κομμάτι της ρητορικής* [του Ramus -η φύση- το πρώτο τμήμα στο οποίο χωρίζει ο Ramus την ρητορική του κατά τα πρότυπα της διαλεκτικής του, μαζί με τα άλλα δύο (τέχνη ως doctrina-θεωρία) και εφαρμογή /χρήση (usus) –παρένθεση και αγκύλη δικές μας], *οργανώνεται τελείως γύρω από δύο πολύ καλά θεμελιωμένες, γεωμετρικά δομημένες έννοιες: τους τρόπους και τα σχήματα. Μαζί συνιστούν όλη την elocutio (έκφρασις) και αναπτύσσονται κατά τα πρότυπα της ράμειας τακτικής του ορισμού και της διαίρεσης. Κινούνται συνεχώς προς ολοένα και καθαρότερη διχοτόμηση απ' την αρχή του 1545 ως το 1548 και τις επόμενες επανεκδόσεις…»* (μτφ. δική μας). Για να υποστηρίξει λίγο παρακάτω ο Ong, πως το τρίτο κομμάτι της ράμειας ρητορικής, η χρήση /εξάσκηση (ως μελέτη των παραδειγμάτων των αρχαίων) συνεχίζεται στον Ramus μεν, αλλά στην ύστερη μορφή του βιβλίου του σταδιακά εξαφανίζεται (ομοίως, σελ.274). Για τον Ong, αυτή η οπτικοποίηση που κυριαρχεί στη διδασκαλία της διαλεκτικής του Ramus, μεταφέρεται σταδιακά και στην ρητορική του με τρόπο που, ουσιαστικά το 1555, τον κάνει ν' αντιμετωπίζει την ρητορική ως απλό στολίδι του λόγου, έχοντας κάνει όπως παρατηρεί ο Ong (σελ.279): *«Το εγκώμιο και τη δόξα και μαζί τους αρκετή από την πραγματικότητα του ίδιου του ήχου να χαθεί»*. Για την έννοια της ράμειας ρητορικής, βλέπε ιδιαίτερα το κεφ.12, σελ.270-292 του βιβλίου του Ong (που θεωρείται ως η καλύτερη

πηγή για τη ζωή και το έργο του Ramus), στο βιβλίο του Peter Mack “Renaissance Argument” (1993), δες κεφ.17, σελ.334-355, από το βιβλίο των Brian P. Copenhaver – Charles B. Schmitt “Renaissance Philosophy” (Oxford University Press, 1992) δες κεφ.4, σελ.227-239 (όπου στις σελ.230-231 γίνεται μια παρουσίαση των διχοτομικών αναλύσεων του Ramus η οποία παρουσιάζεται και στις σελ.238-239, ομοίως, σε αδρές γραμμές). Τέλος, βλ. Wayne Rebhorn “Renaissance Debates on Rhetoric” (2000) στη βιβλιογραφία μας, το κεφ.14 για τον Ramus γενικά, σελ.152-160, όπου αναλύεται η έννοια της μεθόδου του ως τέχνης (διδασκαλίας) και φρονήσεως, από τη μετάφραση της «Λογικής» του (Dialectique) του 1555, σ’ ένα τμήμα της. Για τον Ramus βλέπε και το κεφ.1 και τις υποσημειώσεις του, παραπάνω στην εργασία μας.

[137] Σ’ αυτό το σημείο, θα κάνουμε την επισήμανση πως σκοπός αυτής της ρητορικής στροφής δεν ήταν η κατάργηση της ρητορικής και η μη αναγνώριση της σημασίας των παθών και του ornatus (ως τρόπων και σχημάτων) στην επιτελεστικότητα και την λειτουργικότητα της τέχνης. Αυτό που αλλάζει είναι το επίπεδο της ταξινόμησης και της ανάλυσης των θεωριών αυτών, με κριτήρια πλέον περισσότερο ορθολογικά, κανονιστικά και μεθοδολογικά. Η νέα μορφή αυτής της ανάλυσης δεν παραγνωρίζει τη λειτουργία της φαντασίας στη διαμόρφωση της θεωρίας του ornatus, αλλά προσπαθεί να την εξηγήσει περιπτωσιολογικά και κάποιες φορές μηχανιστικά, ώστε να μπορέσει να την καταστήσει περισσότερο θεωρητικά ελέγξιμη και διδάξιμη. Ένα παράδειγμα μιας τέτοιας θεωρητικής ανάλυσης (ενδεικτικής του ύστερου 17ου αιώνος), είναι το τέταρτο κεφάλαιο της «Ρητορικής» (Rhetorique) του Bernard Lamy (1640-1715), που αποτελεί ένα δείγμα στροφής σε μια ρητορική η οποία δίνει έμφαση στην γλωσσολογία ως σημαντική και σημασιολογική ανάλυση, και παρατίθεται στο κεφ.6, σελ.174 του βιβλίου του Thomas Conley “Rhetoric in the European Tradition” (University of Chicago Press, 1980) στη βιβλιογραφία μας. *«Για την φαντασία»,* παρατηρεί ο Conley, *«ο Lamy γράφει: όταν το εξωτερικό αντικείμενο επενεργήσει στις αισθήσεις μας* (frappent nos sens –παρένθεση στο κείμενο) *η κίνηση την οποία κάνει μεταδίδεται από τα νεύρα στο κέντρο του εγκεφάλου, του οποίου η μαλακή ύλη* (substance molle –ομοίως) *διατηρεί από αυτή την εντύπωση αρκετά σημάδια. Η άμεση σύνδεση ανάμεσα στην ψυχή και στο σώμα προκαλεί τις ιδέες των αισθητών πραγμάτων να συσχετιστούν* (liees –ομοίως) *μ’ αυτά τα σημάδια. Η μορφή, η ευκρίνεια* (nettete) και *η καλή διάταξη των ιδεών μας εξαρτώνται από την καθαρότητα και την διακριτότητα των εντυπώσεων των αντικειμένων στον εγκέφαλο… Η ουσία του εγκεφάλου δεν είναι της ίδιας ποιότητας σε όλα τα κεφάλια, γι’ αυτό κάποιος δεν θα έπρεπε να παραξενευτεί αν οι τρόποι της ομιλίας θα έπρεπε να’ ναι ιδιαίτεροι σε κάθε συγγραφέα»* (μετάφραση δική μας). Η ανάλυση αυτή του Lamy για την φαντασία, ενέχει ομοιότητες με την καρτεσιανή ανατομική και φυσιολογική ανάλυση, άλλωστε χρονικά η ανάλυση του Lamy έπεται αυτής του Descartes. Όπως παρατηρεί ο Conley, ομοίως, σελ.175, οι διαφορές στη χρήση της φαντασίας, της μνήμης και της κρίσης δημιουργούν το ύφος που επιλέγεται κάθε φορά και αφορά τον τρόπο της μετάδοσης του μηνύματος του λόγου από τον συντάκτη προς τον αποδέκτη. Και πάντα, με την υπερτόνιση της έννοιας της ευκρίνειας (claritas), μέσα από τη χρήση μιας συμβατικής και a priori εθιμικής γλώσσας η οποία αναλύεται φωνολογικά και σημαντικά σε μεγάλο βαθμό. *«Τα ζητήματα του ύφους ύστερα από τον Lamy συζητώνται και αναλύονται σε όρους φυσιολογικών διαφορών μεταξύ υποκειμένων»,* τονίζει ο Conley στη σελ.177, ομοίως, τονίζοντας και παρακάτω (σελ.178) πως οι ρητορικές αναλύσεις του Lamy και του Hobbes αναγνωρίζουν μεν την ανάγκη της ύπαρξης της oratio ως συμπληρωματικής της ratio (εφόσον τα πάθη των ατόμων θα πρέπει να κινητοποιηθούν για την ενεργοποίηση της βούλησής τους σχετικά με τις αποφάσεις τους στα όρια της πολιτικής κοινότητας, που είναι ένας σημαντικός όρος /άξονας της σκέψης του 17ου αιώνος), αλλά αποξηραίνουν την προηγούμενη φυσικότητα της λειτουργίας της γλώσσας (μέσω των τρόπων και των σχημάτων) δημιουργώντας μια μηχανιστική ανάλυση και μια ορθολογική ταξινόμησή τους. Οι βάσεις για μια τέτοια μεθοδική ανάλυση και ταξινόμηση είχαν ήδη προηγηθεί (όπως έχουμε δει ήδη στο κείμενο και τις υποσημειώσεις μας) από τις αναλύσεις του Ramus, του Bacon, του Descartes και του Hobbes και διαμορφώθηκαν εν συνεχεία για τους επόμενους, όπως εξετάζει ο Conley στο κεφ.6, ομοίως όπως παραπάνω, σελ.151-181 και κατά τα πρότυπα αυτών, τουλάχιστον όσον αφορά το νέο επιστημολογικό μοντέλο λόγου του 17ου αιώνος.

[138] Για την ανάλυση της θέσεώς μας αυτής, βλέπε και αμέσως προηγούμενη υποσημείωσή μας. Ο Trapezuntius (George of Trebizond), (1395-1473), στο έργο του “Rhetoricum Libri V” (Πέντε Βιβλία Περί της Ρητορικής), το 1433 έχει αναφέρει: *«Αν ένα άτομο ισχυρίζεται ότι γνωρίζει για την περιστροφή της γης, τις αιτίες των πραγμάτων, τη φύση του παραδείσου, και το πότε τα όντα εγείρονται στην ύπαρξη και πότε ολισθαίνουν στην καταστροφή, θα φανεί άπορο απ’ όλη αυτή τη γνώση αν δεν στολίζει και δεν διακοσμεί το ό,τι διδάσκει με μια πλούσια επάρκεια λέξεων, σαν χρυσάφι και στολίδια…»* (μετάφραση δική μας), βλ. σελ.30, κεφ.3 από το βιβλίο του Wayne Rebhorn “Renaissance Debates on Rhetoric” (2000) στη βιβλιογραφία μας. Για να προσθέσει λίγο παρακάτω ο Trapezuntius: *«Δεν εγκρίνουμε τη διακόσμηση* (του λόγου –δική μας παρένθεση) *η οποία δεν συνδέεται με το αληθινό περιεχόμενο της γνώσης. Γιατί, τι είναι τόσο ανόητο, τόσο άχρηστο, τόσο τρελό, όσο λέξεις διατεταγμένες ρυθμικά που δείχνουν να μην περιέχουν τίποτα, ή δεν ταιριάζουν στο ζήτημα το οποίο συζητάται, ή δεν περιέχουν παρά μόνο μια ελαφρά σημασία;»,* σελ.30 ομοίως (μετάφραση δική μας). Για να καταλήξει, ομοίως, σελ.31, στον «Λόγο Περί του Εγκωμίου της Ευγλωττίας» (Oratio de Laudibus Eloquentie), όπως μεταφράζεται τμηματικά στο βιβλίο του Rebhorn: *«Παρότι η ουσία της ανθρωπότητας είναι η λογική, αυτή η λογική φαίνεται να μην έχει καμία αξία για τους ανθρώπους, παρά μόνο αν περιέρχεται σε κοινή*

χρήση μέσω του λόγου /ομιλίας» (μετάφραση δική μας). Η διαπίστωση αυτή του Trapezuntius αποτελεί κοινό τόπο κατά την Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα, όσο και αν στη σχέση ratio-oratio ορισμένοι τείνουν να υποστηρίξουν πιο πολύ, ενδεχομένως, μια από τις δύο με τρόπο περισσότερο ή λιγότερο φανερό. Όπως αναφέρει ο Thomas Conley εξετάζοντας στο έκτο κεφάλαιό του την ρητορική του 17ου αιώνος, μέσα από το πρίσμα τόσο της φιλοσοφικής σκέψης όσο και της νέα θρησκευτικής και πολιτικής διδασκαλίας του καιρού, παρατηρήθηκε *«μια μεγάλη αλλαγή στη σύλληψη της ρητορικής, από ένα διαλογικό και συζητητικό μοντέλο προς ένα άλλο το οποίο έδωσε έμφαση στην ικανότητα του ομιλητού να δουλέψει πάνω στα συναισθήματα του κοινού του»* (μετάφρασή μας). Βλέπε σελ.161-162, κεφ.6, από το Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990). Για τον Conley, όπως προκύπτει απ' την ανάλυση του έκτου κεφαλαίου του, σελ.151-188, αυτό που έχει σημασία για την ρητορική του 17ου αιώνος είναι η νέα της σχέση με την πολιτική και φυσική φιλοσοφία που στον αιώνα αυτόν αναπτύσσονται ραγδαία, αλλά και η νέα προσέγγιση της γλωσσικής διατύπωσης που εξαρτάται από μια μοτιβιστική θεωρία περί των συναισθημάτων και της κανονιστικής τους, ορθολογικής ανάλυσης. Καθοριστική για τον Conley είναι η συμβολή των Bacon, Hobbes και Descartes στην εξέλιξη αυτή (βλέπε ανάλυση περί αυτών, σελ.162-173, ομοίως). Επίσης, βλ. Samuel Ijsseling "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.9, σελ.60-70 για τον Bacon και τον Descartes. Βλέπε τέλος, την ανάλυσή μας στο κείμενο και τις υποσημειώσεις μας που έχουν προηγηθεί στην εργασία μας.

[139] Η αλλαγή αυτή δεν επήλθε φυσικά σε μια στιγμή, αλλά σταδιακά και βαθμιαία. Κυρίως από την επιρροή του Ramus και των οπαδών του, τον επόμενο (17ο) αιώνα, που ακολούθησαν τη διδασκαλία του. Σχολιάζοντας ο Walter Ong στο βιβλίο του "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, την προοπτική της ρητορικής μετά τον Ramus και την επίδρασή της στους θεωρητικούς της λογικής του 17ου αιώνος (κεφ.12, σελ.290-291), αναφέρει: *«Η νέα λογική των θεωρητικών της Port-Royal, η οποία ακολούθησε τη θεωρία του Ramus στη Γαλλία και σε κάποιο βαθμό στην Αγγλία, κινείται αποφασιστικά μακριά από την ρητορική, μετά και πάλι φιλόδοξα προς αυτήν, μόνο και μόνο για να ξαναφύγει έπειτα μακριά και πάλι από αυτήν…»* (μετάφραση δική μας). Κατά τον Ong, οι θεωρητικοί της λογικής του 17ου αιώνος αναζητούν να δημιουργήσουν έναν λόγο που να στηρίζεται στην recta ratio, αλλά βλέποντας πως κάτι τέτοιο δεν είναι δυνατό και εφικτό, επαναφέρουν την ρητορική και διαλεκτική θεωρία των τόπων στη θεωρία τους για να δημιουργήσουν, κατά τα πρότυπα του Bacon, ένα είδος λελογισμένης πολιτικής βούλησης και συναισθηματικής, φυσιο-λογικής ανάλυσης. Για να συμπληρώσει και πάλι ο Ong, ομοίως, σελ.290-291 αρχή: *«Αλλά καθώς οι τόποι ήταν απορητορικοποιημένοι, δηλαδή, μη υποκείμενοι σε ηχητική /διαλογική ισχύ ή μηχανικά χρησιμοποιούμενοι* (στην λογική εύρεση του Ramus –παρένθεσή μας) *από τους οπαδούς του Ramus, όντας υποκείμενοι στην διαλεκτική και σε μια διαγραμματική οικονομία, έτσι και τα πάθη θα απορητορικοποιούνταν ή θα λειτουργούσαν μηχανιστικά* (σε μια διαδικασία διαγραμματικής ή οπτικής σκέψης- στο κείμενο) *από τις επερχόμενες γενιές των ακολούθων του Ramus, φιλοσόφων και θεωρητικών κριτικών»* (μτφ δική μας).
Το ρεύμα της σύγχρονης ανάλυσης του 20ου αιώνος είναι εκείνο που, κυρίως, μελετά εις βάθος μεμονωμένα κομμάτια της ρητορικής θεωρίας, όπως π.χ. η ρητορική ψυχολογία, η σύγχρονη θεωρία της αισθητικής, η κριτική ανάλυση της ρητορείας. Αν θα μπορούσαμε να πούμε πως σήμερα βλέπουμε το αποτέλεσμα της στροφής που συντελέστηκε στις αρχές του 17ου αιώνος προς την μελέτη της γλώσσας και των αισθητικών της εκφράσεων, θα αναγνωρίζαμε ως αίτιο αυτής της αλλαγής για τότε την ανάγκη συστηματικοποίησης και ταξινόμησης της γνώσης, που ξεκίνησε ως εννοιολογικό πρόταγμα της μεθόδου. Όπως και πάλι ο Ong παρατηρεί, ομοίως με παραπάνω σελ.274 στο βιβλίο του: *«Ο ορισμός του Ramus* [στον οποίο δίνει ιδιαίτερο βάρος μαζί με την έννοια της διαιρέσεως τόσο στην ρητορική όσο και στη διαλεκτική του θεωρία –αγκύλη δική μας], *ουσιαστικά κάνει όλους τους τρόπους είδη της μεταφοράς»* (μτφ. δική μας). Η διάκριση και η ταξινόμηση του Ramus είναι κομβικής σημασίας, αν όχι τόσο πολύ για τον καιρό του, σίγουρα για τους επερχόμενούς του στοχαστές και για τον καιρό μας. Βλέπε σχετικά και το άρθρο του Παντελή Μπασάκου «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», σελ.7-45 και ιδιαίτερα 32-45, στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία» (Πόλις 2008), τεύχος 7. Ο Μπασάκος αναλύει τη σχέση του θεωρητικού συγκειμένου της λογικής και της ρητορικής της Αναγέννησης, τόσο στις μεταξύ τους σχέσεις, όσο και ως προς το ρητορικό και λογικό συγκείμενο του 20ου αιώνος και εξετάζει την αναγεννησιακή «λογική της διαφοράς» εν σχέσει με την τυπική σύγχρονή της formal validity (της σύγχρονης δηλαδή αυστηρής και αξιωματικής, συλλογιστικής λογικής). Επίσης, για το ζήτημα βλέπε Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980), σελ. ιδιαίτερα 475-479 για μια ανάλυση της σύγχρονης ρητορικής του 20ου αιώνος, όσον αφορά την μελλοντική της εξέλιξη και κατεύθυνση. Είναι ένα ζήτημα, το κατά πόσο η αντιμετώπιση της ρητορικής ως απλού στολιδιού του λόγου (ερμηνεία σύγχρονη κυρίως κατά τον 19ο και 20ο αιώνα) είναι σύμφωνη με τη λειτουργία και το ρόλο της ευρύτερα, ως επιστήμης και τέχνης του πεδίου του λόγου στο σύνολό του. Ενδεχομένως, αυτό που εμείς ονομάζουμε εγκλωβισμό της ρητορικής μετά τον Ramus, είναι για κάποιους μια πρόοδος, σύμφωνα και με τις σύγχρονες, θετικιστικές αντιλήψεις των επιμερισμένων αντικειμένων της επιστήμης. Δεν επιθυμούμε να πάρουμε μιαν οριστική, αξιολογική θέση επί του ζητήματος, αλλά μόνο να καταγράψουμε και να ερμηνεύσουμε (επιτυχημένα ή όχι) την ιστορική και εννοιολογική του εξέλιξη και διαδρομή. Για τη σύγχρονη θεωρία της ρητορικής μεταφοράς, βλέπε Paul Ricoeur «Η Ζωντανή Μεταφορά», εκδόσεις Κριτική 1996, σε μετάφραση Κωστή Παπαγιώργη.

[140] Ενδεικτικά, για την έννοια της μεταφοράς στον Αριστοτέλη, βλέπε «Ρητορική» (Ζήτρος 2002) στη βιβλιογραφία μας, τόμος Β', βιβλίο Γ', κεφ.2, 6, 10 και 11, σελ.311-329, 347-350, 375-405 αντιστοίχως, σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή. Στον Κικέρωνα "De Oratore" (Harvard University Press, επανέκδοση 1992), βιβλίο 3, κεφ.38.155, σελ.121-137, μετάφραση H. Rackham, στη βιβλιογραφία μας. Για την σχέση ήθους-πάθους και των μορφών του λόγου που στηρίζονται στην ενάργεια και την ευκρίνεια στο πλαίσιο μιας ρητορικώς λειτουργικής φαντασίας (συστατικής της μεταφοράς) στον Κοϊντιλιανό, βλέπε "Institutio Oratoria" (Harvard University Press, επανέκδοση 1985), βιβλίο 6, κεφ.2.1 και επόμενα, σελ.416-439, σε μετάφραση H.E. Butler. Επίσης, για την μορφή της μεταφοράς ως συντομευμένης παρομοίωσης στον Κοϊντιλιανό, βλέπε ομοίως, βιβλίο 8, κεφ.6.8 και επόμενα, σελ.305-311. Για την έννοια της μεταφοράς στην "Rhetorica Ad Herennium", βλέπε βιβλίο 4, κεφ.34, σελ.342-343 όπου ορίζεται ότι: *«Η μεταφορά προκύπτει όταν μια λέξη που ανήκει σ' ένα πράγμα μεταφέρεται* (νοηματικά –δική μας παρένθεση) *σε μια άλλη, γιατί η ομοιότητα δείχνει να δικαιολογεί την μετακίνηση»* (μετάφραση δική μας), από την μετάφραση του Harry Caplan (Harvard University Press, επανέκδοση 1989). Βλέπε επίσης Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.6, σελ.320-321 ιδιαίτερα, για τον τρόπο της μεταφοράς στην κλασική ρητορική παράδοση, Friedrich Nietzsche «Μαθήματα Ρητορικής» (Πλέθρον 2004), σελ.133-134, μετάφραση Αιμιλίας Μανούση και Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.20, σελ.226-228 ιδίως, από το κείμενο του Henry Peacham που μεταφράζεται τμηματικά από τον Rebhorn και αποτελεί τμήμα του "The Garden of Eloquence" του Peacham. Θα σταθούμε στην ανάλυση του Peacham γιατί ουσιαστικά συγκεφαλαιώνει την κλασική ρητορική θεωρία περί μεταφοράς στην Αναγέννηση, και μας δείχνει ποια μορφή πήρε η ανάλυση της θεωρίας των τρόπων και των σχημάτων και η ταξινόμησή τους, κατά τα ράμεια πρότυπα, στα τέλη του 16ου αιώνος και στις αρχές του 17ου. Ο Peacham αναγνωρίζει πέντε δυνατότητες της χρήσεως των μεταφορών, απόρροια της κλασικής ρητορικής παράδοσης:

1. Δίνουν ευχάριστο φως σε σκοτεινά πράγματα (λέξεις –σημασίες ακαθόριστες και διφορούμενες).
2. Είναι ικανές στο να πείθουν, με τρόπο ισχυρό και εύγλωττο.
3. Δύνανται να εγκωμιάζουν και να ψέγουν με τον ίδιο τρόπο.
4. Αφήνουν στη μνήμη και την φαντασία μιαν ισχυρή εντύπωση που διαρκεί χρονικά και λειτουργεί ως μέσο άμεσης και έμμεσης πειθούς.
5. Μέσω της καταλληλότητας της επιλογής τους (decorum), ανά περίστασιν, οξύνουν την κρίση και τα συναισθήματα των ακροατών, εξαιτίας της δυνατότητάς τους να δημιουργούν οξείες και αποτελεσματικές περιγραφές πραγμάτων και γεγονότων.

Ο Peacham, όμως, εντοπίζει και συγκεφαλαιώνει και τις κακές χρήσεις των μεταφορών ή την μη ορθή επιλογή τους, και πάλι κατά τα πρότυπα της κλασικής ρητορικής θεωρίας και παράδοσης:

1. Πρέπει να προσεγγίζουν και να σκοπεύουν στο ν' αναδείξουν ομοιότητες και όχι διαφορές.
2. Οι ομοιότητες πρέπει να' ναι νοητικά και λεκτικά προσβάσιμες και όχι ατελείς, απόμακρες ή σκοτεινές.
3. Πρέπει να' ναι ανάλογες και όχι δυσανάλογες με το πράγμα ή το πρόσωπο που παρουσιάζουν και αφορούν.
4. Η συγκρότησή τους θα πρέπει να' ναι εναργής και καθαρή για να μεταφέρει το πλήρες νόημά τους στο μυαλό και το συναίσθημα του μέσου νου του ανθρώπου, στον οποίον, συνήθως, απευθύνονται.

Η συγγένεια του τρόπου της μεταφοράς και της αλληγορίας αναλύεται από τον Peacham, σελ.228-229, ομοίως, στον Rebhorn, και η αλληγορία ορίζεται ως μια συνεχής μεταφορά.

[141] Βλέπε Αριστοτέλους «Ρητορική» (Ζήτρος 2002) στη βιβλιογραφία μας, τόμος Β', βιβλίο Γ', κεφ.1411b4 και 1411b11.2-5, σελ.384-385 και 388-389 αντίστοιχα, της έκδοσης της βιβλιογραφίας μας, σε μετάφραση Δημητρίου Λυπουρλή. Στα σημεία αυτά ο Αριστοτέλης στέκεται στην φρεσκάδα και τη ζωντάνια της παρομοίωσης η οποία καταφέρνει να μεταφέρει μπροστά στα μάτια του θεατού το πρόσωπο ή το γεγονός που περιγράφεται, με τέτοιον τρόπο ώστε ετούτος να νιώθει πως αυτό που του περιγράφεται βρίσκεται συνεχώς σε κατάσταση ενέργειας και κίνησης και γίνεται σε χρόνο ενεστωτικό και όχι παρελθοντικό (προ ομμάτων ποιείν).

[142] Βλέπε "Rhetorica Ad Herennium" (Harvard University Press, επανέκδοση 1989) σε μετάφραση Harry Caplan, βιβλίο 4, κεφ.34, σελ.342-343, όπου ορίζεται πως: *«Η μεταφορά χρησιμοποιείται για το σκοπό του να δημιουργηθεί μια ζωντανή πνευματική εικόνα… για λόγους συντομίας… προς αποφυγή κρυπτικότητας… για χάρη μεγέθυνσης… για χάρη ελάπτωσης… προς χάριν στολισμού…»* (μετάφραση δική μας). Για τη χρήση της μεταφοράς στον Αριστοτέλη, βλέπε όπως και προηγούμενη υποσημείωση, «Ρητορική», τόμος Β', βιβλίο Γ', κεφ.2, σελ.311-329 και κεφ.10-11, σελ.375-405, της έκδοσης της βιβλιογραφίας μας, όπου ο σταγειρίτης εξετάζει την χρήση και την εφαρμογή των μεταφορών ως ευφυών, χαριτωμένων και ιδιαίτερα αγαπητών στον κόσμο εκφράσεων (σελ.374-375, ομοίως). Για την έννοια της μεταφοράς στον Αριστοτέλη, βλέπε επίσης «Περί Ποιητικής» (Εστία, επανέκδοση 1995), σε μετάφραση Σίμου Μενάρδου, κεφ.21, 1457b9-13, σελ.182-183.

[143] Το ζήτημα που τίθεται εδώ για τον λόγο, ως δημιουργό των ανωτέρω διπόλων, μας θυμίζει το απόσπασμα του Γοργία από το έργο του «Ελένης Εγκώμιον», τμήμα του οποίου παρατίθεται στο βιβλίο του Ν.Μ. Σκουτερόπουλου «Η Αρχαία Σοφιστική, τα Σωζόμενα Αποσπάσματα» (Γνώση 1991), όπου από τις σελ.222-223 του δανειζόμαστε την άποψη του στοχαστού (11): *«Πόσοι δεν έχουν πείσει ή δεν*

πείθουν τόσους και τόσους για τόσα πράγματα, πλάθοντας έναν ψευδή λόγο! Γιατί αν οι πάντες είχαν για τα πάντα, μνήμη για τα περασμένα, συνείδηση για τα παρόντα και πρόγνωση για τα μελλοντικά, ο λόγος δεν θα εξαπατούσε έτσι. Στην πραγματικότητα όμως δεν είναι εύκολο ούτε να θυμόμαστε το παρελθόν, ούτε να έχουμε γνώση του παρόντος, ούτε να μαντεύουμε το μέλλον. Έτσι, για τα περισσότερα ζητήματα οι περισσότεροι άνθρωποι έχουν σύμβουλο της ψυχής τους την πίστη. Επειδή όμως η πίστη είναι σφαλερή και αβέβαιη, οδηγεί όσους την χρησιμοποιούν σε σφαλερές και αβέβαιες επιτυχίες» (μετάφραση Ν.Μ. Σκουτερόπουλου). Η πίστη και η μαρτυρία, όπλα της ρητορικής και του περιεχομένου της, οφείλουν να αντιπαρατίθενται ως προς την αποτελεσματικότητα και της λειτουργικότητά τους με τις επιστημονικές έννοιες της απόδειξης και της πεποίθησης. Η έλλογη επικύρωση της ρητορικής πίστεως ως αποδείξεως στον Αριστοτέλη [τόμος Α', βιβλίο Α', κεφ.1 1355a4-5, σελ.128-129 της «Ρητορικής» (Ζήτρος 2002)] φανερώνει την ανάγκη της αντιμετώπισης της ρητορικής ως συστήματος και τέχνης αποδεικτικής, με έλλογα μέσα και σκοπούς. Το αριστοτελικό πρόταγμα μεταφέρεται και στην Αναγέννηση, όπως έχουμε ήδη δει στην εργασία μας, και εκεί γίνεται ουσιαστικά η ύλη της συζήτησης για τις σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής τέχνης.

[144] Για τον Αριστοτέλη, βλέπε αμέσως προηγούμενές μας υποσημειώσεις και για τον Κικέρωνα βλέπε "De Oratore" (Harvard University Press, επανέκδοση 1992), μετάφραση H. Rackham, βιβλίο 3, κεφ.40.160-161, σελ.125-127, όπου ο Κικέρων τονίζει πως: *«οι μεταφορές, οι οποίες συνάγονται από την αίσθηση της όρασης, είναι πολύ πιο ζωντανές αφού τοποθετούν ουσιαστικά μέσα στην εμβέλεια της οπτικής μας θέασης αντικείμενα που στην ουσία δεν είναι ορατά* (άμεσα –παρένθεσή μας) *στη ματιά μας»* (μτφ δική μας). Ενδιαφέρουσα είναι και η ανάλυση του ζητήματος της μεταφοράς (ως θεωρείν το όμοιον) από τον Ernesto Grassi στο βιβλίο του "Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition" (2001) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.4, σελ.94-101, όπου ο συγγραφέας πραγματεύεται την θεωρητική παράδοση της κλασικής ρητορικής για να υποστηρίξει πόσο σημαντική είναι η συγκρότηση της μεταφοράς, ως η έλλογος διαδικασία μιας διάνοιας που αντιμετωπίζει τον τρόπο της μεταφοράς όχι μόνο εκφραστικά και αισθητικά αλλά και γνωσιολογικά. Ο Grassi θέλει να δείξει πως η δυνατότητα της μεταφοράς να στοιχειοθετείται ως εύρεση ομοιοτήτων μεταξύ των πραγμάτων, μπορεί να οδηγήσει σ' ένα είδος φαντασιακής λογικής που συγκροτεί τα θεμέλια ενός ρητορικού λόγου, ο οποίος δεν έχει τίποτα να ζηλέψει (ως κοινωνικό θεμέλιο μιας γλώσσας) από την παραδοσιακή λογική ως ratio. Το ίδιο θέμα λοιπόν, η σχέση ratio-oratio, αναλύεται και στον Grassi με τη σαφή όμως θέληση του συγγραφέως να προάγει το προϊόν μιας ρητορικής γλώσσας και φαντασίας κατά τα πρότυπα των ουμανιστών της Αναγέννησης, θα λέγαμε.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ 5ου ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ

[145] Ένας αναγωγισμός των εννοιών και των σημασιών των όρων της εποχής με βάση σημερινά επιστημονικά δεδομένα, θα ήταν άδικος και δεν θα αποκάλυπτε, ενδεχομένως, την ουσία των εννοιών μέσα στο ιστορικό συγκείμενο στο οποίο τροποποιήθηκαν ή δημιουργήθηκαν. Εν προκειμένω, η έννοια της μεθόδου εξετάζεται από εμάς ως συνυπάρχουσα και συμμετέχουσα στον διάλογο της εποχής περί των σχέσεων ρητορικής και διαλεκτικής, έναν διάλογο κατεξοχήν, μάλλον, ανοικτό σε ερμηνείες και αξιολογήσεις. Ουσιαστικά, εξετάζουμε το πώς ο διάλογος για τις σχέσεις ρητορικής και λογικής /διαλεκτικής αφορά και την έννοια της μεθόδου, την συστηματοποιεί εννοιολογικά και την αναδιατάσσει νοηματικά. Όπως παρατηρεί και ο Brian Vickers, σελ.476, στο "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας, η χρήση των όρων methodus και method στην περίοδο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας πολύ απέχει απ' το να σημαίνει την συστηματικά οργανωμένη εξέταση της γνώσης, ιδιαίτερα κατά τα σημερινά μας δεδομένα. Οι διαφορές ως προς τις αντιλήψεις των σημασιών των εννοιών από τους συγγραφείς και τους μελετητές της εποχής, και των σύγχρονών τους σχολιαστών, είναι ενδεικτικές (βλέπε υποσημείωση 50, σελ.476, ομοίως στον Vickers) και δείχνουν το διαφορετικό είδος και ύφος των ερμηνειών που μπορούν ν' αποδοθούν σε όρους φαινομενικά μόνο διαχρονικώς σταθερούς… Μπορεί, μεν, η έννοια της μεθόδου στην Αναγέννηση να έχει ρητορικό χαρακτήρα ως μελέτη των σχημάτων και να μεταφυτεύεται πρώτα από τον Sturm [όπως υποστηρίζει ο Walter Ong, σελ.232 και επόμενα, στο "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας] στον τομέα της λογικής /διαλεκτικής, ακολουθώντας την τάση του Ερμογένη για ρητορική ανάλυση, αλλά δεν είναι άσχετη η έννοια αυτή της μεθόδου με τις απαρχές της σταδιακής, λογικής και μεθοδολογικής τεκμηρίωσης που ακολουθεί, κατά τον 17ο αιώνα. Η έννοια της μεθόδου ως λογικής αυστηρότητας και συλλογιστικής εγκυρότητας (formal validity –βλέπε Παντελής Μπασάκος «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», σελ.45, «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7, Πόλις 2008), είναι σίγουρα αποτέλεσμα της σύγχρονης λογικής, τα σπέρματά της όμως αναπτύσσονται κατά την Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα. Αν σήμερα διακρίνουμε τα σαφή αποτελέσματα μιας τέτοιας ανάλυσης, και τις ενδεχόμενες αδυναμίες της, τότε διακρίνουμε το αίτημα της άρθρωσης μιας τέτοιας λογικής, στα πρώιμά της στάδια, με τις ρητορικές και διαλεκτικές συνιστώσες που εννοιοδοτούν το αίτημα για την ανάπτυξη της έννοιας της μεθόδου. Σε τούτο στηρίζεται και η ανάλυση της εργασίας μας. Στην ρητορική και διαλεκτική παράδοση της έννοιας και της σημασίας της μεθόδου, ως του σταδιακώς μετεξελισσόμενου και αρθρωμένου διακυβεύματος της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας.

[146] Βλέπε σχετικά Brian Vickers "In Defense of Rhetoric" (1980) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.5, σελ.254-293, και το άρθρο του ιδίου "Rhetoric and Poetics", σελ.715-745, στο "The Cambridge History of Renaissance Philosophy" (Cambridge University Press, επανέκδοση 1996), επιμέλεια Charles B. Schmitt και, στο ίδιο, το άρθρο του Anthony Grafton "The Availability of Ancient Works", σελ.767-791. Επίσης βλ. Brian P. Copenhaver – Charles B. Schmitt "Renaissance Philosophy" (Oxford 1992) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.1, σελ.1-59, Peter Mack "Renaissance Argument" (Brill 1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.1, σελ.1-22 και κεφ.12-13, σελ.244-256 και 257-279 αντιστοίχως. Επίσης, τα άρθρα των Richard Tuck "The Institutional Setting", σελ.9-32 και Stephen Menn "The Intellectual Setting", σελ.33-86, στο "The Cambridge History of the 17th Century Philosophy" (Cambridge University Press), στη βιβλιογραφία μας, Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.3, σελ.36-49 και 13, σελ.295-318. Για την ρητορική του 16ου και 17ου αιώνος βλέπε και Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.5 και 6, σελ.109-150 και 151-187 αντιστοίχως. Στα παραπάνω βιβλία περιγράφεται το ιστορικό και ιδεολογικό, πολιτικό και πολιτιστικό υπόβαθρο της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, που απετέλεσε αφορμή για νέες μεταφράσεις, εκδόσεις και διακινήσεις των πνευματικών ιδεών και θεωριών της εποχής.

[147] Το πεδίο του λόγου, δηλαδή, διανοίγεται και αυτοτροφοδοτείται ταυτόχρονα. Επηρεάζεται και από συγκεκριμένους -εξωγενείς- παράγοντες, σαφώς, αλλά εξαντλεί κυρίως τα εσωτερικά όρια της δυναμικής του, αν θεωρήσουμε πως αυτά υπάρχουν με τρόπο φανερό και μπορούν να επιμεριστούν σε διακριτούς τομείς γνώσης και αντικείμενα διδασκαλίας. Είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν στην περίοδο που μελετούμε, αυτή της πρώιμης και ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, μπορούμε να μελετήσουμε μιαν έννοια μόνη της, αποκομμένη από το εννοιολογικό και ιστορικό πλαίσιο που την επικαθορίζει και το περιβάλλον που την νοηματοδοτεί. Πιθανότατα όχι, ακόμη και αν η έννοιά μας φαίνεται ν' απολαμβάνει το προνόμιο μιας, φαινομενικής, σημασιολογικής αυτονομίας. Κανένας θεωρητικός της ρητορικής, της διαλεκτικής, της ποιητικής ή της μεθόδου δεν μπορεί να δράσει ανεξάρτητα από όσους προηγήθηκαν αυτού ή τον ακολούθησαν. Και αν δηλώνει πως το κάνει, τότε σίγουρα ηθελημένα ή μη, αποκρύπτει τις πηγές επιρροής του και τους πνευματικούς του συνοδοιπόρους που προηγήθηκαν. Όταν ο Descartes, ο Bacon και ο Hobbes, για παράδειγμα, λένε πως εκείνοι θα μιλήσουν για την έννοια της αυθεντικής λογικής ή της μεθόδου, αυτό δεν σημαίνει πως πριν απ' αυτούς κανείς δεν μίλησε για τις έννοιες αυτές. Το ίδιο θα μπορούσε να ειπωθεί και για τον Valla, τον Agricola και τον Ramus, και για πολλούς ακόμη θεωρητικούς του 15ου, 16ου και των αρχών του 17ου αιώνος. Ανεξάρτητα όμως από τις διακηρυγμένες, ή μη, καινοτομίες τους σε λογικό και

εκφραστικό επίπεδο όλοι οι συνομιλητές αυτοί, άγνωστοι ή μη μεταξύ τους, συμμετέχουν στην ίδια συζήτηση: αυτή που αφορά τις σχέσεις λογικής και έκφρασης, ratio και oratio. Και την επικαθορίζουν σε σημαντικό βαθμό, έστω και με τις όποιες επιμέρους θεωρητικές και εννοιολογικές τους διαφοροποιήσεις ή ομοιότητες.

[148] Χαρακτηριστικό είναι το κείμενο που μεταφράζει ο Wayne Rebhorn στο βιβλίο του "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, στο κεφ.13, σελ.140-151 και αφορά ένα απόσπασμα του έργου "De Eloquentia Dialogus" (Ένας Διάλογος για την Έκφραση), του Anton Maria de' Conti (1514-1555). Ο συγγραφέας, στήνοντας ένα παιχνίδι διαλογικής αντιλογίας μεταξύ των προσώπων του διαλόγου του, εξετάζει την ανάγκη για την ύπαρξη ρητορικής ευγλωττίας (ως φρόνησης και πειθαρχίας) τόσο στην κοινωνική όσο και στη θρησκευτική ζωή των ανθρώπων. Αν ο ρήτορας δεν είναι τίποτε άλλο για τον Conti παρά ο *«καλός άνθρωπος με την ικανότητα του ομιλείν»* [ομοίως, σελ.146 και βλ. υποσημείωση 8 για παραπομπή στον Κοϊντιλιανό για την ίδια αντίληψη, στο "Institutio Oratoria" (Harvard University Press, επανέκδοση 1993), μετάφραση H.E. Butler, βιβλίο 12, κεφ.1.1, σελ.354-355], όπως και για την υπόλοιπη κλασική παράδοση, αυτό του αναθέτει την ευθύνη να βρει την δεοντολογία του ρητορικού του λόγου. Αλλιώς, ένας κενός δεοντολογίας τέτοιος λόγος, είναι απλά καταστρεπτικός (σελ.144, ομοίως, σε Rebhorn). Η ιδιαιτερότητα του διαλόγου του Conti συνίσταται στο ότι έχει τη μορφή μιας συνεχούς απόδειξης (confirmatio) και αντίκρουσης (refutatio), από τον ίδιο τον ομιλητή, που επιθυμώντας να προλάβει το συνομιλητή του για να ενδυναμώσει τα δικά του επιχειρήματα, δέχεται και την αντίθετη άποψη επί των επιχειρημάτων του εκ των προτέρων και τοποθετείται πάνω σ' αυτήν προτού ο άλλος μιλήσει. Καλύπτει, έτσι, τα ενδεχόμενα λογικά κενά του και προλαβαίνει τον αντίπαλό του, κάνοντας ουσιαστικά μια διπλή ανάγνωση των ίδιων του των επιχειρημάτων, σαν να του τα απεύθυνε ο ίδιος ο συνομιλητής του. Έτσι ο ομιλητής (πρόσωπο του διαλόγου, Primo) ουσιαστικά μιλάει εκ μέρους και του συνομιλητού του, του Angelo, για ν' αφήσει τον τελευταίο στο τέλος να συμφωνήσει απλώς μαζί του (σελ.151, ομοίως). Η διπλής όψεως αυτή δυνατότητα για επιχειρηματολογία είναι ο κανόνας, πολλές φορές, στις ρητορικές αντιλογίες. Η αμφισημία του λόγου, όπως και των εννοιών που τον συγκροτούν, προσφέρουν τη δυνατότητα και επιβάλλουν την προσοχή στην ανάγνωση του τι λέγεται και, κυρίως, με ποιον τρόπο λέγεται, από τον κάθε στοχαστή. Πίσω από την προφάνεια, υπάρχει κάποιες φορές η αμφιβολία. Πίσω από τη σιγουριά, η αμφισβήτηση. Και εκεί που πολλές φορές φαίνεται να υπάρχει η επιτίμηση και ο έπαινος, μπορεί να καραδοκεί η ειρωνεία και ο ψόγος, όπως και το αντίθετο. Η ρητορική και διαλεκτική αμφισημία ορισμένων λέξεων, ορισμών και πορισμάτων, προδίδει τόσο την προαίρεση των στοχαστών που κάνουν τις συγκεκριμένες αυτές διατυπώσεις αλλά και εκφράζει την τάση τους, μέσα από διαφορετικές και αντίθετες ίσως οπτικές γωνίες και ερμηνείες, να συγκροτήσουν μια (όσο το δυνατόν) κοινή ταυτότητα στόχων και σκοπών. Οι επιμέρους διαφοροποιήσεις τους, ομαδοποιημένες ή μη, τείνουν σε μια ταυτότητα λόγων και διατυπώσεων. Οι ομοιότητές τους καθορίζουν και τις διαφορές τους και οι διακρίσεις τους προβάλλουν τις κοινές καταβολές των σκέψεων των συντακτών τους.

[149] Η μέθοδος, ως έννοια, είναι το ζητούμενο και πριν από την πρώιμη νεωτερικότητα. Η εύρεση, η οργάνωση / διάταξη της γνώσης και η αποτελεσματικότητά της, οδηγούν στην επιστημονική μέθοδο ως αίτημα της ύστερης Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας, που αποτελεί την εφαρμογή της recta ratio σε κάθε τομέα της θεωρητικής και της εμπειρικής γνώσης. Είναι η αξίωση για συστηματικοποίηση της μεθοδολογικής πορείας προς την γνώση που προβάλλει ξεκάθαρα (ιδιαίτερα κατά τα τέλη του 16^{ου} και τις αρχές του 17^{ου} αιώνος) και κατευθύνει την επιστημονική έρευνα του καιρού, ταυτιζόμενο σταδιακά με την ίδια την έννοια της επιστήμης, έστω και με διαφορετικά κριτήρια απ' ότι σήμερα. Αν η μέθοδος στην Αναγέννηση είναι μια έννοια που μπορεί να εφαρμόζεται τόσο στη λογική /διαλεκτική, όσο και στις άλλες δύο τέχνες του trivium (ρητορική, γραμματική), ως συγκεντρωμένη εμπειρία και φρόνηση που απλώς ταξινομεί και διακρίνει, η έννοια της επιστημονικής μεθόδου στην πρώιμη νεωτερικότητα είναι περισσότερο σύνθετη και απαιτητική. Αποτελεί ξεκάθαρη πορεία γνώσης, όχι απλώς ως φρόνηση (prudentia), αλλά ως αυστηρή επιστήμη (scientia). Η επίδραση των στοχαστών του 16^{ου} αιώνος είναι καθοριστική για την εξέλιξη της πορείας της μεθόδου που κληροδοτήθηκε στον 17^{ο} αιώνα. Η έννοια της μεθόδου ως διδασκαλίας στον Sturm, στον Melanchthon και στον Ramus, λόγου χάρη, παρουσιάζει πολλά κοινά με την καρτεσιανή μεθοδολογία, όπως θα δούμε και παρακάτω στο κεφάλαιό μας. Αλλά η καρτεσιανή μεθοδολογία παρουσιάζει και ομοιότητες με την διάταξη των επιχειρημάτων κατά το πρότυπο του Agricola, όπως θα σχολιάσουμε. Η μέθοδος, ως διαλεκτική ή ρητορική εύρεση, διάταξη και διδασκαλία, υπάρχει και πριν τους θεωρητικούς της πρώιμης νεωτερικότητας, αυτό είναι σίγουρο. Την πατρότητά της όμως διεκδικούν κυρίως οι θεωρητικοί της νεωτερικότητας. Η χρήση των όρων κατά την Αναγέννηση είναι αρκετά προβληματική, όπως παρατηρεί και ο Walter Ong στο "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, σελ.230, τονίζοντας πως: *«Όσον αφορά τον όρο μέθοδος* (methodus –λατινικά στο κείμενο), *το ενδιαφέρον για την έννοια αυτή το οποίο σημαδεύει την εποχή του Ramus και το οποίο θα καταλήξει μετά από έναν αιώνα, ή και περισσότερο, αργότερα στις διατυπώσεις του Bacon και του Descartes, συγκεκριμενοποιείται όχι από ένα λογικό και επιστημονικό πλαίσιο, αλλά από την ρητορική»* (μετάφραση δική μας), σελ.230, ομοίως. Θα προσθέταμε, κάτι που άλλωστε γίνεται φανερό και από την ανάλυση του Ong στο κεφ.11, ομοίως, σελ.225-269, πως η έννοια της μεθόδου γίνεται ως τον καιρό του Ramus αλλά και αργότερα, ένα φίλτρο για την εξέταση των σχέσεων των τεχνών της ρητορικής και της διαλεκτικής

ευρύτερα, που τροφοδοτούν αυτή την τάση για μεθοδευμένη γνώση τον 16ου αιώνα και για συστηματικοποιημένη, μεθοδολογική ανάλυση που προσιδιάζει περισσότερο με την λογική του καιρού μας, τον 17ο αιώνα. Αν θα μπορούσαμε να οριοθετήσουμε την έννοια της σαφούς επιστημονικής μεθόδου του 17ου αιώνος ως αποδεικτικής και συλλογιστικής εγκυρότητας των προτασιακών και νοητικών δεδομένων, θα μπορούσαμε να δούμε την έννοια αυτή στην Αναγέννηση ως μια παλινδρομούσα τάση, ως μια μη συστηματικώς αρθρωμένη επιδίωξη, που κατευθύνεται όμως και πάλι σ' έναν σκοπό, ανεξάρτητα αν η προέλευσή της δεν είναι επιστημονικά τεκμηριωμένη κατά τα πρότυπα των ορθολογιστικών και εμπειρικών επιταγών του 17ου και 18ου αιώνος. Η αναγεννησιακή έννοια της «γενικής» (θα λέγαμε) μεθόδου, πετυχαίνει πολύ περισσότερα απ' όσα είναι σε θέση να διακηρύξει ξεκάθαρα ως καθαρά έλλογες επιδιώξεις. Και αν ο χαρακτήρας της είναι περισσότερο εμπειρικός και φρονησιακός, ρητορικός και τεχνικός (φαρμακολογία, βιολογία, εφαρμοσμένη μηχανική), συνυφασμένος με την τοπική λογική και την μηχανιστική χρήση των τόπων και των επιχειρημάτων στην δόμηση, την σύνθεση και την έκφρασή του, παρόλα αυτά δεν στερείται προσανατολισμού. Το αντίθετο. Η αλληλεπίδραση της ρητορικής και της διαλεκτικής θεωρίας μεταφράζεται σε δάνεια της μιας από την άλλη: η εύρεση, η διάταξη, η μνήμη, είναι κομμάτια της ρητορικής θεωρίας που μεταφυτεύονται στην διαλεκτική /λογική (κυρίως με τον Ramus), αλλά η συζήτηση γι' αυτά ξεκινά ήδη από τον Lorenzo Valla ο οποίος επιζητεί ν' απλουστεύσει την διαλεκτική, όπως είδαμε στο κεφάλαιο 1 της εργασίας μας. Όταν ο Sturm (το 1539) και ο Melanchthon (το 1547), στα έργα τους "In Partitiones Oratorias Ciceronis Dialogi Quatuor" και "Erotemata Dialectices" αντιστοίχως, αναφέρονται στην μέθοδο ως έναν ξεκάθαρο και σύντομο δρόμο (ή μια τάξη της έρευνας και της εξήγησης δια ερωτήσεων και προτάσεων) ο οποίος είναι σαφής και ευδιάκριτος και μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην διδασκαλία και στην επικοινωνία (βλέπε ορισμούς Sturm, σελ.232-233 και Melanchthon, σελ.237, στο βιβλίο του Ong), ως επιστήμη ή τέχνη του ακριβούς στοχασμού (ανοίγοντας δρόμο για την ράμεια θεώρηση που ακολουθεί) βλέπουμε μια αναζήτηση που επιχειρεί, ορμώμενη από ρητορικές καταβολές και διαλεκτικούς προβληματισμούς, να βρει ένα επίπεδο αναφοράς στέρεο (ως μορφή διδασκαλίας). Αν κατά την Αναγέννηση η έννοια της μεθόδου δεν ξεφεύγει από τη ρητορική και τη διαλεκτική της νομιμοποίηση (με τρόπο συνθετικό, συμπληρωματικό ή αντιθετικό και με πρόθεση απολύτως συνειδητή, ή μη, όσον αφορά τη χρησιμοποίησή της) κατά την πρώιμη νεωτερικότητα η στροφή της προς τα κριτήρια της λογικής απόδειξης και της τεκμηρίωσης είναι περισσότερο ορατή. Το κρίσιμο, όμως, σημείο της ενσωμάτωσης της έννοιας της μεθόδου στην αναγεννησιακή ρητορική και διαλεκτική θεωρία, είναι η αφετηρία για την έλλογη μεταστοιχείωση της σημασίας αυτής της έννοιας στην πρώιμα νεωτερική θεωρία, ως τις μέρες μας. Παρακάτω, στο κεφάλαιό μας αυτό και στις υποσημειώσεις του, θα πραγματευθούμε αυτό το κομβικό (χρονικό) σημείο στην πορεία της εξέλιξης της έννοιας της μεθόδου.

[150] Βλέπε και την παραπάνω υποσημείωσή μας για το ζήτημα αυτό. Ιδιαίτερα βλ. Peter Mack "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.13, σελ.257-279 και κεφ.14, σελ.280-302, όπου ο Mack παρουσιάζει την επίδραση του "De Inventione Dialectica" (1479) στη ρητορική και διαλεκτική θεωρία του καιρού και την αποδοχή και τον σχολιασμό του από τους άλλους θεωρητικούς του 15ου και 16ου αιώνος (π.χ. Phrissemius, Latomus, σελ.281 και επόμενα, κεφ.14). Επίσης, δείχνει την αποδοχή του σημαντικού αυτού έργου του Agricola στην εκπαιδευτική διαδικασία του trivium της εποχής. Χαρακτηριστική είναι η παράθεση από τον Mack ενός, τετραετούς διάρκειας, προγράμματος σπουδών του πανεπιστημίου της Tumbigen κατά το 1557, που αναφέρεται στην «παιδαγωγία» των φοιτητών του όσον αφορά τα αντικείμενα της ρητορικής και διαλεκτικής θεωρίας και των πηγών που διδάσκονται και αφορούν την εκπαίδευση των τεχνών του trivium: Πρώτο έτος: Λατινική Γραμματική [Melanchthon "Grammatica Maior", Cicero "De Amicitia", "De Senectute", Virgil "Bucolica", εισαγωγή στα ελληνικά από κείμενα του Melanchthon].
Δεύτερο έτος: Λατινική Γραμματική επίσης [γραμματική του Linacre, Cicero "De Officiis", "Pro Archia Poeta", "Pro Marcello", "Pro Lege Manilia", "Pro Deiotaro"] και άλλα επιλεγμένα γράμματα.
Τρίτο έτος: Εισαγωγή στην Διαλεκτική και την Ρητορική μέσω εγχειριδίων του Melanchthon, λόγων και επιστολών του Κικέρωνος και του Βιργιλίου, ελληνική γραμματική.
Τέταρτο έτος: Αριστοτέλους «Όργανον» ή Agricola "De Inventione Dialectica", παραδόσεις ρητορικής, ελληνική φιλολογία ή Βιργίλιος.
Βλέπε για τα παραπάνω, σελ.296 απ' το βιβλίο του Peter Mack, ομοίως. Ο μεγάλος αριθμός εκδόσεων και μεταφράσεων στην Αναγέννηση δεν σημαίνει πως δεν υπήρχε κάποια δυσκολία στη προσέγγιση αυτών των κειμένων και, ιδίως, στην μετάφραση των αυθεντικών (αρχαίων ελληνικών και λατινικών) κειμένων, που χρησιμοποιούνταν ως πηγές διδασκαλίας. Ακόμη, ορισμένα σπουδαία, κλασικά έργα ήταν τελείως άγνωστα για μεγάλο χρονικό διάστημα. Όπως σημειώνει ο Thomas Conley στο βιβλίο του "Rhetoric in the European Tradition" (1990) στη βιβλιογραφία μας, δύο ήταν οι βασικές πηγές των επιρροών στον αναγεννησιακό ουμανισμό, που αφορούσαν τις νέες εκδόσεις και τις μεταφράσεις παλαιών έργων [βλέπε κεφ.5, σελ.111 και 114 ομοίως, αντιστοίχως]: *«Ο πρώτος λόγος αφορούσε τις ανακαλύψεις, του 14ου και 15ου αιώνος, κειμένων από δουλειές που ήταν σχετικά, τότε, γνωστές μόνο τμηματικά και από δουλειές που δεν είχαν πρόσφατα διαβαστεί, παρότι η ύπαρξή τους είχε διαπιστωθεί. Ο δεύτερος, αφορούσε την μετάδοση των ελληνικών ρητορικών έργων που ήταν έως εκείνη την εποχή άγνωστα σχεδόν στην λατινική Δύση, πρώτα τμηματικά και σε μετάφραση του Τραπεζούντιου (George of Trebizond) και αργότερα με τη μορφή των χειρογράφων από ελληνικά έργα συγκεντρωμένα σε ιταλικές βιβλιοθήκες, που εκδόθηκαν από τον μεγάλο Βενετό τυπογράφο Aldo Manuzio και διαδόθηκαν σ' όλη*

την Ευρώπη» (μετάφραση δική μας), σελ.111, ομοίως. Για τον ρόλο του Γεώργιου του Τρεβίζο (Trapezuntius), βλέπε σελ.114, ομοίως, όπου ο Conley αναφέρει: *«Το δεύτερο κομμάτι των νέων επιρροών στην αναγεννησιακή ρητορική, είναι εκείνο της διείσδυσης των ελληνικών βιβλίων ρητορικής στα πανεπιστήμια και τις εκπαιδευτικές διδασκαλίες των δυτικών καθηγητών. Αυτό, συνέβη σε δύο φάσεις, η πρώτη με το έργο του Τραπεζούντιου "Rhetoricum Libri Quinque" και η δεύτερη μετά από την απόκτηση και την περιστασιακή έκδοση, από τον Aldo Manuzio, χειρογράφων αυθεντικών από τους Έλληνες αρχαίους συγγραφείς –και συγκεκριμένα, από την «Ρητορική» του Αριστοτέλους και από τις εργασίες του Ερμογένους, και οι δύο (φάσεις- παρενθεσή μας) την ίδια στιγμή»* (μτφ. δική μας). Για τη σημασία των μεταφράσεων του Τραπεζούντιου (όσον αφορά το έργο του Αριστοτέλους και του Ερμογένους) και την αξία των έργων αυτών που αφορούν νοηματικά και την έννοια της μεθόδου, θα μιλήσουμε παρακάτω στο κείμενο και τις υποσημειώσεις μας.

[151] Θα μπορούσε να πει κανείς πως γίνονται δύο αντίθετες και συμμετρικές κινήσεις που αλληλεπικαλύπτονται. Όπως η ρητορική δανείζεται τα στοιχεία της λογικής /διαλεκτικής, έτσι και η δεύτερη δανείζεται τα εργαλεία και τα μέρη της πρώτης. Η περίπτωση του Agricola είναι χαρακτηριστική. Όπως θα μπορούσε να πει κάποιος, και θα ήταν ίσως εξίσου σωστό και στις δύο περιπτώσεις, έχουμε να κάνουμε μ' ένα ιδιότυπο έργο ρητορικοποιημένης διαλεκτικής [όπως υποστηρίζει ο Rebhorn στο "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.5, σελ.42, στην εισαγωγή του για το έργο και την προσωπικότητα του Rudolph Agricola (1443/1444-1485)], αλλά και διαλεκτικοποιημένης ρητορικής. Φαίνεται μια κάποια ισορροπία των δύο τεχνών στο έργο αυτό ("De Inventione Dialectica") και οι όροι της ανάλυσής του είναι σύμμεικτοι τόσο στη δομή των κεφαλαίων του, όσο και στο περιεχόμενό του (βλέπε διαγραμματική ανάλυση του έργου στο Peter Mack "Renaissance Argument" (1993), κεφ.6, σελ.121-123). Στο άρθρο του «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», Μάιος 2008, Πόλις, Τεύχος 7, σελ.7-45, ο Παντελής Μπασάκος αναλύει το φαινόμενο αυτής της υπό/αντί-κατάστασης, στο έργο του Valla "De Voluptate" (Περί Ηδονής) του 1431, σε σχέση με την κριτική του Valla στον Boethius, σελ.7-24, προτείνοντας την άποψη πως η ρητορική του συγκεκριμένου έργου του Valla στο «Περί Ηδονής»: *«ταυτίζεται προς την επιστήμη, εφόσον αντιστοιχεί σε μια θεωρία –ή 'λογική'– της κρίσεως»* (βλέπε ομοίως, σελ.20 και επόμενα). Βλέπε και το κεφάλαιο 1 και τις αντίστοιχές του υποσημειώσεις, παραπάνω στην εργασία μας.
Επιστρέφοντας στην ανάλυση του Mack (όπως παραπάνω, σελ.42 στο βιβλίο του) αυτός θεωρεί πως η έννοια αυτή της ρητορικοποιημένης διαλεκτικής οφείλεται σε δύο παράγοντες της ανάλυσης του Agricola: (α) Μελετά τα επιχειρήματα με ρητορικούς και όχι παραδοσιακά διαλεκτικούς όρους, με την έννοια ότι απασχολείται με τις πιθανολογικές /αληθοφανείς και όχι τις απόλυτες εκφράσεις της έννοιας της αλήθειας, και (β) Διασαφηνίζει τους σκοπούς της διαλεκτικής με όρους της παραδοσιακής τριάδος των καθηκόντων του ρήτορος (docere, movere, delectare). Στο κεφάλαιο 3, σελ.48, ομοίως, στο βιβλίο του Rebhorn (από το βιβλίο 2, κεφ.3 του "De Inventione Dialectica" που ο Rebhorn παραθέτει), ο Agricola διασαφηνίζει το σκοπό της διαλεκτικής: *«Το να μιλάς κατά έναν πιθανολογικό /αληθοφανή τρόπο σχετικά με ένα προτεινόμενο ζήτημα, από τη στιγμή που η τέχνη θεμελιώθηκε γι' αυτόν το σκοπό μονάχα, το να ομιλείς, όπως είπα στην αρχή, για να διδάξεις τον ακροατή για κάτι»* (μετάφρασή μας). Για να επισημάνει όμως ακριβώς παρακάτω: *«Αυτή η έννοια δεν πρέπει να σημαίνει ότι ο οποιοσδήποτε διδάσκει, χρησιμοποιώντας το οποιοδήποτε είδος μεθόδου, δρα κατά την λειτουργία του διαλεκτικού»* (σελ.48 ομοίως –μετάφραση δική μας). Οι έννοιες της τάξης και της διάταξης διαφοροποιούν τις μεθόδους διδασκαλίας και τούτο είναι γνωστό, όχι μόνο στον Agricola, αλλά και σε όλους τους θεωρητικούς της λογικής και της ρητορικής στην Αναγέννηση. Το ζήτημα της μεθόδου, όποιον χαρακτήρα κι αν η έννοια αυτή λαμβάνει υβριδικά κατά την Αναγέννηση και πάλι, έπειτα από την αρχαία ελληνική και λατινική πραγμάτευσή της, είναι ζήτημα της τάξεως και της διατάξεως των επιχειρημάτων και της εκφράσεως του λόγου, που κωδικοποιείται και μεταφέρεται προς κάποιο κοινό, με κάποιον σκοπό (απόδειξης ή πειθούς).

[152] Για την έννοια της ράμειας διαλεκτικής και την ιστορική της εξέλιξη, βλέπε ιδίως Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004), κεφ.8, σελ.171-195, στη βιβλιογραφία μας. Ο Ramus αρχικά ορίζει την διαλεκτική του ως *«την ικανότητα του ομιλείν /συζητείν»* (σελ.176 ομοίως). Την χωρίζει σε τρία επίπεδα: (α) φυσική διαλεκτική, η οποία είναι η καταγωγή της τέχνης (natura), (β) διδασκαλία ή τέχνη (doctrina ή ars) και (γ) εξάσκηση /χρήση (exercitatio), στο έργο του "Dialecticae Partitiones" (Η Δομή της Διαλεκτικής) του 1543. Η διαλεκτική ως φύση, έχει να κάνει με την έλλογη ικανότητα του ανθρώπου και αποτελεί το θεμέλιο της διαλεκτικής, ως τέχνης ή διδασκαλίας, λειτουργώντας κατά μίμησιν της φυσικής διαλεκτικής. Η διαλεκτική ως διδασκαλία ή τέχνη, είναι το κυριότερο κομμάτι της ράμειας διαλεκτικής και εκείνο το οποίο θα υποστεί τις ουσιαστικότερες μετατροπές ως την τελευταία επεξεργασία της «Λογικής» του, το 1569 και την τελική της έκδοση το 1572. Ως θεωρία του λόγου (doctrina disserendi –βλέπε σελ.178, ομοίως στο βιβλίο του Ong), έχει την υποχρέωση να στέκεται ως η τέχνη του «καλώς ομιλείν» κατά τα πρότυπα του Κικέρωνος. Ως η «αλήθεια της τέχνης (veritas artis)» στέκεται και μιμείται την «αλήθεια της φύσης (veritas naturae)», που είναι η φυσική διαλεκτική (σελ.180 ομοίως). Όπως και ο Agricola, ο Ramus διαχωρίζει την διαλεκτική τέχνη σε διαλεκτική εύρεση και διαλεκτική κρίση αλλά επικεντρώνεται στην εξέταση της δεύτερης (κρίσης-iudicium), σε αντίθεση με τον Agricola που αναλύει κυρίως την εύρεση-inventio. Η ράμεια

εύρεση περιλαμβάνει τις ερωτήσεις, τους τόπους και την δόμηση των επιχειρημάτων που αφορούν το ζήτημα του λόγου και συνίσταται σε μια μορφή μίξης της παραδοσιακής, σχολαστικής λογικής και της τοπικής λογικής (της θεωρίας των τόπων) του Agricola (βλ. σελ.182-183 ομοίως). Η διαλεκτική του κρίση στην πρώτη της διαμόρφωση, χωρίζεται σε τρία στοιχεία: α) στην κρίση επί του συλλογισμού, β) στη συγκρότηση και την εποπτεία της δόμησης των επιχειρημάτων, και γ) στη θρησκεία, ως νομιμοποίηση και τελική κρίση επί όλων των παραπάνω στοιχείων. Μάλιστα, ο Ramus ονομάζει κάθε στάδιο κρίσης ως πρώτη, δεύτερη και τρίτη κρίση αντίστοιχα και προχωρά στην επιμέρους μελέτη και διαίρεσή τους, με άξονα πάντοτε τους ορισμούς και τα σχεδιαγράμματα της ανάλυσής του.

Η πρώτη κρίση, ως κρίση επί του συλλογισμού, περιλαμβάνει τη μελέτη της εφαρμογής των συλλογιστικών διαδικασιών της επαγωγής, του παραδείγματος και του ενθυμήματος, ως αποδείξεων, όχι ακριβώς με την αριστοτελική τους έννοια. Όπως τονίζει ο Ong, ομοίως, σελ.185: *«η πρώτη κρίση είναι ένα βήμα –ο Ramus το ονομάζει ένα δίδαγμα– κατά το οποίο ένα επιχείρημα δένεται ισχυρά και κατάλληλα με μια ερώτηση* (στοιχείο της διαλεκτικής εύρεσης των τόπων και των ερωτημάτων – παρένθεση δική μας) *με τέτοιον τρόπο, ώστε η ερώτηση καθαυτή να αναγνωρίζεται ως αληθής ή ψευδής»* (μτφ. δική μας, ομοίως σε Ong, όπως παραπάνω).

Η δεύτερη κρίση, ως ανάλυση και διαίρεση του συλλογισμού και των μορφών των επιχειρημάτων που έχουν ανευρεθεί απ' την inventio, δίνει έμφαση στον ορισμό και τη διαίρεση που συνιστούν τη δομή του συλλογισμού, του επιχειρήματος και της συνεχής ροής της σκέψης και του λόγου. *«Οι αρχές των τεχνών είναι οι ορισμοί και οι διαιρέσεις τους, πέρα απ' αυτά τίποτα»,* θα αναφέρει ο Ong, παραθέτοντας τα λόγια του Ramus (ομοίως, σελ.188). Η δεύτερη αυτή κρίση του θα γίνει, κατόπιν, το κύριο μέρος της διδασκαλίας του για την έννοια της μεθόδου ως dispositio (διατάξεως).

Τέλος, το κομμάτι της τρίτης κρίσης του Ramus για τη θρησκεία, σταδιακά παραλείπεται από τις επόμενες εκδόσεις της «Λογικής» (Dialectique) του, όπως και εκείνο της αρχικής διάκρισης της διαλεκτικής του, ως χρήσης /εξάσκησης (exercitatio) το οποίο ενσωματώνεται πλέον ως εξάσκηση και διδασκαλία της μετάφρασης (interpretatio), της γραφής (scriptio) και της ομιλίας (dictio), στα υπόλοιπα μέρη της διαλεκτικής του. Αυτή είναι η πρώτη αναφορά του Ramus στη διαλεκτική και τις κατηγορίες της (το 1543) και σταδιακά, από το 1555 και έπειτα, η περαιτέρω διάκριση της διαλεκτικής του συμβαδίζει με την έννοια της μεθόδου του ως dispositio (διάταξη) επιχειρημάτων και υλικού (προτάσεων, σκέψεων διατυπωμένων με τη μορφή συλλογισμών και αξιωμάτων). Όσον αφορά τη διαλεκτική του εύρεση, παραμένει σε γενικές μορφές η ίδια ως σύλληψη και εφαρμογή της θεωρίας των τόπων στα ζητήματα που ανακύπτουν ως αντικείμενα της γνώσης –με σοβαρότερη όμως μελέτη των κριτηρίων ορθότητας και αληθείας των λογικών τόπων που επιλέγονται για το εκάστοτε ζήτημα. Η διαλεκτική του κρίση (iudicium) ταυτίζεται σχεδόν με την έννοια της διατάξεως και αφορά πια τη μελέτη: (α) της προτασιακής μορφής των επιχειρημάτων που ελέγχονται για τη λογική τους επάρκεια και αυστηρότητα, (β) την κρίση και την διάταξη των συλλογισμών, που λειτουργούν ακριβώς ως οι νομιμοποιητικές πηγές αυτών των λογικά συνδεδεμένων μορφών επιχειρημάτων, και (γ) την έννοια της μεθόδου (ως prudentia ή scientia) ως φρόνηση δηλαδή και /ή ως αυστηρή, εκπαιδευτική και διδακτική προϋπόθεση της επιστημονικής γνώσης. Για την έννοια της μεθόδου ως τάξεως στον Ramus, βλέπε ομοίως από το βιβλίο του Ong, κεφ.11, σελ.225-269. Παρακάτω θα αναλύσουμε την έννοια αυτή της ράμειας μεθόδου, μέσα στο γενικότερο κλίμα των συζητήσεων του καιρού. Βλέπε επίσης το κείμενο και τις σχετικές υποσημειώσεις μας, στο κεφάλαιο 1 της εργασίας μας.

[153] Βλέπε Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.11, σελ.251. Όπως παρατηρεί στο ίδιο σημείο ο Ong, η έννοια της ευκρίνειας του Ramus έχει περισσότερο ρητορικό παρά επιστημολογικό χαρακτήρα, ως προσπάθεια να συνδυάσει την τοπική παράδοση (της διαλεκτικής και της ρητορικής) με την έννοια της παραδοσιακής μεθόδου (ως τάξης και οδού γνώσης) στην εκπαιδευτική του διαδικασία. Η καθαρότητα και η ευκρίνεια της γνώσης αφορά περισσότερο το ίδιο το αντικείμενο παρά την αλήθεια, ή μη, της γνώσης του. Πάντως ο Ong αναγνωρίζει μια είδους συγγένεια της διατύπωσης αυτής του Ramus με την έννοια της καρτεσιανής ευκρίνειας (claritas), έστω και σε πρωτογενές και μη επεξεργασμένο κατάλληλα επίπεδο από τον Ramus. Η καινοτομία του Ramus, όπως παρατηρεί ο Ong, ομοίως σελ.251, είναι ότι η τάξη χαρακτηρίζεται ως αντικείμενο, τρόπον τινά, της νόησης. Πιθανότατα, δεν έχει την ίδια λειτουργική σκοπιμότητα και επιτελεστικότητα όπως στην καρτεσιανή ανάλυση των «Κανόνων», αλλά κατά κάποιον τρόπο αναπαριστά μια διάταξη των πραγμάτων ή των ιδεών τους στην σειρά της ανθρώπινης σκέψης. Η έννοια αυτή, της τάξεως, διαποτίζει ολόκληρη την καρτεσιανή ανάλυση της έννοιας της μεθόδου, όπως αυτή ορίζεται ως η αναγκαία προϋπόθεση της αναζήτησης της αλήθειας [βλέπε κανόνα 4, σελ.32-33, των «Κανόνων» (Εγνατία 1976) στη βιβλιογραφία μας, μετάφραση Γιώργου Δαρδιώτη]. Η τάξη και για τον Descartes, όπως αναλύεται και στους επόμενους κανόνες του, 6-10 (σελ.44-45 έως 79 ομοίως), είναι ιδιαιτέρως σημαντική γιατί: α) αποτελεί το μέσο της εύκολης ανεύρεσης και αρχειοθέτησης υλικού στη μνήμη του ανθρώπου, η οποία φθίνει σταδιακά και β) δίνει την δυνατότητα στη νόηση να στραφεί ελεύθερα και σε άλλα πράγματα [βλέπε ομοίως κανόνα 4, σελ.42-43 ομοίως]. Βλέπουμε λοιπόν κάποια δάνεια της σκέψης του Ramus στον Descartes, έστω και σε στάδιο μη απολύτως επιστημολογικό και μεθοδολογικό από τον πρώτο. Πάντως, η σύνδεση των εννοιών της τάξεως και της μνήμης είναι μια παράμετρος αρκετά σημαντική για την ανάλυση και των δύο στοχαστών, έστω κι αν δεν γίνεται με τον ίδιο ακριβώς τρόπο. Ομοιάζει όμως, σε μεγάλο και σημαντικό βαθμό.

[154] Βλέπε όπως και παραπάνω, το βιβλίο του Ong, κεφ.11, σελ.251. Δεν μπορούμε να πούμε με ακρίβεια, όπως παρατηρεί κι ο Ong, το αν, όταν ο Ramus λέει πως ο,τιδήποτε είναι καθαυτό σαφές και ευκρινές προηγείται, εννοεί πως το σαφές είναι και ταυτόχρονα αληθές αλλά και αφ' εαυτού γνωστό, όπως αξιώνει στους κανόνες του ο Descartes [βλ. κανόνα 6, όπως παραπάνω «Κανόνες» (1976) στη βιβλιογραφία μας, σελ.49]. Αν το σαφές και ευκρινές του Ramus αφορά, κατά τίνα τρόπο, το μεθοδολογικά περίπλοκο και σκοτεινό του Descartes και την απόλυτη ή σχετική αλήθεια αυτού, τότε θα μπορούσαμε, ίσως, να πούμε πως ο Ramus εγκαινιάζει με τη διατύπωσή του αυτή την καρτεσιανή μεθοδολογία, ως γνωσιολογία, πριν από τον Descartes… Στον κανόνα 5, σελ.44-45, της ελληνικής, δίγλωσσης έκδοσης των «Κανόνων» στη βιβλιογραφία μας, ο Descartes διατυπώνει: *«Όλη η μέθοδος συνίσταται στην τάξη και τη διάταξη των πραγμάτων στα οποία πρέπει να στραφεί η θεώρηση του πνεύματος, προκειμένου να ανακαλύψουμε κάποιαν αλήθεια. Και θα τηρήσουμε με ακρίβεια αυτήν τη μέθοδο, μόνο αν αναγάγουμε βήμα προς βήμα τις περίπλοκες και σκοτεινές προτάσεις σε απλούστερες και αν επιχειρήσουμε εν συνεχεία από την ενορατική σύλληψη όλων των απλών να φτάσουμε στη γνώση όλων των άλλων, ακολουθώντας τα ίδια βήματα»* (μετάφραση Γιώργου Δαρδιώτη). Για να συμπληρώσει στην επικεφαλίδα του κανόνος 9, ομοίως σελ.70-71, πως *«θα πρέπει να στρέψουμε όλες τις δυνάμεις του πνεύματός μας στα πιο μικρά και κατ' εξοχήν εύκολα πράγματα και να σταματούμε σ' αυτά για αρκετό χρόνο, μέχρις ότου συνηθίσουμε να συλλαμβάνουμε στην ενόραση την αλήθεια με ευκρίνεια και σαφήνεια»* (μετάφραση Γιώργου Δαρδιώτη). Η ερώτηση που μας έρχεται στο νου είναι: παρά τις αναλογίες στη σκέψη του Ramus και του Descartes, τα εγχειρήματά τους είναι τα ίδια ως προσεγγίσεις της έννοιας της μεθόδου; Και τι ακριβώς είναι για τον καθένα η μέθοδος, δηλαδή πάνω σε ποια ύλη και σε ποια έκταση εφαρμόζεται; Όπως αλλιώς ρωτά ο Ong (σελ.262 ομοίως): *«Πώς η μέθοδος μπορεί να εφαρμοστεί στο όλον της τέχνης* (ρητορικής ή διαλεκτικής, ως βήματα ή φάσεις αντίστοιχα –παρένθεση δική μας)*, όταν δεν είναι απλώς ένα κομμάτι* [όπως η dispositio /διάταξη –παρένθεση στο κείμενο] *αλλά μόνο ένα κομμάτι ενός κομματιού, μια απλή υποδιαίρεση της διάταξης /dispositio;».* Και μάλιστα, όταν ο ίδιος ο Ong απαντά αλλού (σελ.240 ομοίως) πως *«η κεντρική κίνηση στη ράμεια ανάπτυξη της έννοιας της μεθόδου θα γίνει η επιδιωκόμενη επέκταση της οικονομίας μιας τέχνης στο όλον του λόγου, θεωρούμενη, βασικά, ως ένα μέσο διδασκαλίας κυριαρχούμενο από την τοπική λογική»* (μετάφραση δική μας). Στον Descartes, η μέθοδος είναι απλά ζήτημα διδασκαλίας ή κάτι περισσότερο; Αν για τον Descartes η τάξη είναι η μέθοδος και για τον Ramus το ίδιο, τότε οι σημασιολογικές νοηματοδοτήσεις των εννοιών είναι διαφορετικές, μέσα στην φαινομενική ταυτότητα των ορισμών και των σκοπών τους. Όπως και των εννοιολογικών εργαλείων ανάλυσής τους, καθώς και των τομέων εφαρμογής τους. Καθώς παρατηρεί ο Ong, σελ.243 του βιβλίου του: *«Στην εποχή του Ramus και ακόμη πιο πριν, η εξειδίκευση στους συλλογισμούς είναι συνήθως ένδειξη λιγότερο ενός επιστημονικού μυαλού, καλύτερα ή μη λειτουργούντος, παρά ενός, κυρίως, διδασκαλικού νοός και ενός διδακτικού πλαισίου της σκέψης»* (μετάφραση δική μας). Αν δηλαδή για τον Ramus η έννοια της μεθόδου αφορά τη διαλεκτική ως τοπική εύρεση και διάταξη σε διδακτικό πλαίσιο, η πραγμάτευσή της από τον Descartes έγκειται σε περισσότερο γνωσιολογικούς όρους της ίδιας της ανάλυσής της και της αυστηρότητας, κατεξοχήν, των αξιωμάτων και των συλλογισμών της. Η έννοια είναι η ίδια, η πραγμάτευσή της όμως και η εφαρμογή της σε θεωρητικό πλαίσιο από τους δύο στοχαστές είναι διαφορετική.

[155] Βλέπε, όπως παραπάνω, το βιβλίο του Ong, σελ.251, κεφ.11, ομοίως. Η διατύπωση αυτής της ράμειας μορφής της παραγωγικής λειτουργίας της σκέψης, από τα καθολικώς γνωστά στα επιμέρους γνωστά, είναι μια έκφραση που δεν είναι ξεκάθαρο αν έχει καθαρά επιστημονική και αποδεικτική, συλλογιστική χροιά. Ο Ramus προσθέτει, ομοίως σελ.251 σε μετάφραση του Ong: *«Μ' αυτόν τον τρόπο μεταξύ των ομοιογενών αξιωμάτων, εκείνο τοποθετείται πρώτο, το οποίο είναι πρώτο σε απόλυτη σημασία* (absoluta notatione –λατινικά στη μετάφραση), *δεύτερο εκείνο το οποίο είναι δεύτερο, τρίτο εκείνο το οποίο είναι τρίτο κ.ο.κ.»* (μετάφραση δική μας). Σε μια απόλυτως έλλογη επεξεργασία της έννοιας της μεθόδου, με αυστηρώς καθορισμένα πρότυπα και κριτήρια συλλογιστικής επαλήθευσης (όπως τα καρτεσιανά λόγου χάρη αργότερα), ο Ramus θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει όρους απόλυτης σημασίας και βεβαιότητας. Ο συλλογισμός στον Ramus δεν είναι ο συλλογισμός της μαθηματικής βεβαιότητας που ζητά ο Descartes. Ο συλλογισμός του Ramus είναι ανοικτός στην ολότητα της διαλεκτικής του και αναζητά να γίνει αυστηρός, μονοσήμαντος και οριστικός, δίχως να' ναι σίγουρο αν τα καταφέρνει κιόλας, σε συνάρτηση και με το τι επιδιώκει να πετύχει και το πού ακριβώς θα πρέπει να εφαρμοστεί. Όπως τονίζει ο Παντελής Μπασάκος στο άρθρο του «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», τεύχος 7, Πόλις 2008, σελ.34: *«Ο Ράμους αντιτίθεται σε μια αναλυτική λογική, η οποία θέλει να έχει για μοναδικό κριτήριο της εγκυρότητας και συνάμα της λογικότητας τους κανόνες της συλλογιστικής συνδυαστικής. Ο συλλογισμός δεν μπορεί να είναι η τελευταία λέξη για την αποτίμηση της αξίας του λόγου, εφόσον, ούτως ή άλλως, δεν αποτελεί την έσχατη ή την πιο θεμελιώδη κατηγορία της λογικής: Θα πρέπει να δεχτεί όχι απλώς ότι συνυπάρχει με έννοιες όπως το ζήτημα, η διάταξις, η κρίσις, η χρήση του λόγου –αλλά και το ότι υπάγεται σε αυτές. Το ότι ο συλλογισμός υπάγεται στη διάταξη, σημαίνει πως ένας συλλογισμός* (ή μια ακολουθία συλλογισμών –παρένθεση Μπασάκου) *που έχει τύχει να δραπετεύσει από κάποιο εγχειρίδιο λογικής, από μόνος του, δηλαδή αν δεν μπορεί να διαβαστεί ως κείμενο, δεν λέει τίποτε. Για να είναι κείμενο, με τους όρους της λογικής του Ράμους, θα πρέπει να απευθύνεται σε ένα ζήτημα και να καταλήγει σε μιαν ετυμηγορία (κρίσις)»*… Ο Ramus ακολουθεί την παράδοση των Valla και Agricola, που όπως είδαμε παραπάνω στην εργασία μας επιζητούν όχι την αυταξία και την απόλυτη ισχύ του

συλλογισμού [όπως π.χ. θα μπορούσε να την επιζητήσει ο Descartes στα πρότυπα του μαθηματικού του (συλλογιστικού και αξιωματικού) παραγωγικού στοχασμού] αλλά τη δυνατότητα του συλλογισμού να' ναι υποκείμενος στην πιθανολογικότητα και στην ελαστικότητα των μέσων και των όρων που τον εκφράζουν. Επιδιώκει μεν, με την ένταξη της έννοιας του συλλογισμού υπό αυτήν της διατάξεως (ως μεθόδου), να τον αυστηροποιήσει σε σχέση με τους άλλους δύο, ενδεχομένως, αλλά όπως παρατηρεί και ο Ong (ομοίως, όπως παραπάνω σελ.252 στο βιβλίο του), κάνοντας χρήση της έννοιας του αξιώματος με τρόπο προβληματικό και ίσως, απλώς επιδεικτικό (learned décor αναφέρει συγκεκριμένα ο Ong). *«Με αυτόν τον όρο, ενσωματωμένο κατά τρόπο ανεξήγητο στην ράμεια τοπική μηχανική στο όνομα της μεθόδου, μια περίεργη σύγχυση προκύπτει: προτείνεται ότι κάθε δήλωση /πρόταση* (αξίωμα κατά την στωϊκή του έννοια –παρένθεση Ong) *ήταν ένα εναρκτήριο σημείο για επιστημονική απόδειξη (αξίωμα κατά την πιο κοινή χρήση του όρου)»* (μετάφραση δική μας). Το ερώτημα που προκύπτει με άλλα λόγια είναι, το κατά πόσο ο Ramus με την εφαρμογή τέτοιων όρων (μέθοδος, αξίωμα, συλλογισμός) επιθυμεί να εφαρμόσει μια λογική που λειτουργεί με αυστηρά, λογικά κριτήρια (που θα ταίριαζαν, θα λέγαμε, στα καρτεσιανά πρότυπα της μαθηματικοποιημένης επιστήμης ή στα αριστοτελικά αντίστοιχα της επιστημονικής απόδειξης του σταγειρίτου) ή απλώς περιλαμβάνει τους όρους αυτούς στη θεωρία του για να την ισχυροποιήσει και να την κάνει πρότυπο ανάλυσης (μεθοδολογικώς αβέβαιου όμως τύπου) στη ρητορική και διαλεκτική του έννοια της διδασκαλίας. Και ποια σημασία της αριστοτελικής έννοιας της μεθόδου κατανοεί τελικά ο Ramus; Όπως επισημαίνει και πάλι ο Ong, σελ.244 στο βιβλίο του, μεταφέροντας την κριτική του Schegk για τον Ramus: *«Για τον Αριστοτέλη η μέθοδος (methodus) δεν σημαίνει ένα εκπαιδευτικό ζήτημα ή επιστήμη* [scientia –στη συνηθισμένη της χρήση, σχεδόν ισοδύναμη με την ars (τέχνη) και την doctrina (θεωρία) –αγκύλη Ong], *αλλά περισσότερο τον δρόμο* (via –ομοίως) *ή τους λόγους* (ratio –ομοίως) *της επιστήμης»* (μετάφραση δική μας). Η συζήτηση θα πήγαινε αρκετά μακριά και ίσως θα ξεφεύγαμε απ' ό,τι υποστηρίζουμε. Ανεξάρτητα από το αν ο Ramus επιζητεί και επιτυγχάνει να διαμορφώσει μια μέθοδο κατά τα αριστοτελικά πρότυπα [αποδεικτική συλλογιστικά με αυστηρότητα, αναλυτική κατά την θεώρηση των τεσσάρων αιτίων του σταγειρίτου (αρχικό, τελικό, υλικό, ποιητικό), με τρόπο που να κινείται σαφώς μεταξύ γένους-είδους και με τη μορφή της κατηγορικής λογικής] ή έξω απ' αυτά (κατηγορώντας τον Αριστοτέλη *«πως όταν διδάσκει περί διατάξεως, δεν κατανοεί ότι ο συλλογισμός ανήκει σ' αυτήν… και επομένως αγνοεί ο Αριστοτέλης τη θεωρία του συλλογισμού, αγνοεί και τη χρήση του»,* βλέπε κείμενο Μπασάκου, όπως παραπάνω, σελ.33 στο Υπόμνημα και υποσημείωση 55), το σίγουρο είναι ότι αναζητά να οριοθετήσει την έννοια αυτή της μεθόδου με τρόπο που να ταιριάζει καλύτερα στο πρόγραμμα του εκπαιδευτικού του συστήματος. Θα αδικούσαμε τον Descartes αν λέγαμε πως ο Ramus μίλησε αποτελεσματικά για την έννοια της μεθόδου πριν απ' αυτόν και την ανέλυσε με τρόπο αδιάψευστο, αλλά θα αδικούσαμε και τον Ramus, αν λέγαμε ότι δεν προσπάθησε να συγκεκριμενοποιήσει κάπως το πλαίσιο μέσα στο οποίο οφείλει η έννοια αυτή να κινηθεί (βλέπε από το βιβλίο του Ong, όπως παραπάνω, κεφ.11, σελ.225-269, για μια αναλυτική παρουσίαση της έννοιας της μεθόδου στον Ramus και στην κλασική και σύγχρονή του παράδοση. Και παρακάτω στην ανάλυσή μας, θα σταθούμε σ' αυτό ιδίως το κομμάτι του βιβλίου του Ong).

[156] Ο Ramus, μιλώντας γενικά για την έννοια της μεθόδου και το πότε αυτή πρέπει να χρησιμοποιείται ανάλογα με τις περιστάσεις, τονίζει τα εξής [βλέπε Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.11, σελ.247]: *«Θα ήταν προτεινόμενο σε κάποιον που έχει να κάνει με σημαντικά και περιπλεκόμενα ζητήματα να επιμείνει σ' αυτούς τους τρόπους της διαλεκτικής μεθόδου, και ειδικά όταν τίθεται ερώτημα για να διδάξει σοβαρά θέματα, ενός είδους ηθικής προαίρεσης σ' εκείνους που είναι πρόθυμοι να μάθουν. Τούτο, φάνηκε τόσο πολύτιμο στον Πλάτωνα, ώστε το θεώρησε ανακάλυψη όχι των ανθρώπων αλλά των θεών και αποφάσισε πως μόνο εκείνος που θα δίδασκε ετούτο το φως, το οποίο εκείνος έδειξε, θα μπορούσε να ονομαστεί τόσο έξοχος όπως ένας αληθινός φιλόσοφος. Αλλά, αν κάποια στιγμή η προσέγγιση σ' αυτήν την συνειδητά διαμορφωμένη πορεία σύμφωνα με τους νόμους της τέχνης* (artificiosi –λατινικά στο κείμενο) *εμποδιστεί, τότε κάποιος θα πρέπει να δημιουργήσει έναν άλλο δρόμο για την αυθεντική διάνοια και την φρόνηση, κάνοντας χρήση όλης της μορφής της βοήθειας την οποία η φύση, το έθιμο, η πρακτική και η ζωή παρέχουν, από τη στιγμή που αυτός στερείται της τέχνης* (doctrina –ομοίως) *και έτσι με τον τρόπο αυτόν, αν και περιδινήζεται σ' έναν ωκεανό από μια καταιγίδα καθώς δεν μπορεί να ακολουθήσει τη σωστή πορεία, θα αλλάξει κατεύθυνση και με την βοήθεια του οποιουδήποτε ανέμου πνέει, θα επαναφέρει με ασφάλεια το πλοίο στο λιμάνι»* (μετάφραση δική μας). Η θέση του Ramus είναι η εξής, όπως προβάλλεται μέσα από την αλληγορική αυτή διατύπωσή του και αφορά την έννοια της μεθόδου του ως φρονήσεως (prudentia) και διδασκαλίας (scientia-doctrina): *«Η μέθοδος, ως αυθεντική μορφή, είναι η διδασκαλία. Σ' αυτήν τη μορφή της μόνο ετούτο συνιστάται: στη διδασκαλία, οι γενικές και καθολικές εξηγήσεις προηγούνται, όπως ο ορισμός και ένα είδος γενικής περίληψης, ύστερα από τα οποία ακολουθεί η ειδική εξήγηση από την κατάτμηση των μερών* (του ζητήματος –παρένθεση δική μας). *Τελευταίες όλων, έρχονται η επεξήγηση των επιμέρους μερών και η διασαφήνισή τους μέσω κατάλληλων παραδειγμάτων»* (μετάφραση δική μας, βλέπε ομοίως Ong, σελ.245, όπως παραπάνω). Με τον τρόπο αυτό *«η μέθοδος και ένας ασφαλής δρόμος της διάταξης μόνο απαιτούνται, και έτσι η τέχνη* (doctrina –παρένθεση στο κείμενο) *μας δείχνει την μία και απλούστερη μέθοδο η οποία τοποθετεί τα καθολικά και τα γενικά πράγματα πρώτα, και κατόπιν τα ειδικά και τα δευτερεύοντα»* (μετάφραση δική μας, όπως παραπάνω, σελ.246). Η διάταξη, από το γενικό στο ειδικό, δημιουργεί τις προϋποθέσεις για τη

λειτουργία αυτής της μορφής της ράμειας παραγωγικής μεθόδου, που ασκείται στην διαλεκτική και την γραμματική τέχνη κατά κύριο και πρωτεύοντα λόγο (σελ.246). Ως εκφυλισμένη μορφή αυτής της αυθεντικής μεθόδου εφαρμόζεται στην ρητορική η έννοια της φρονησιακής μεθόδου, που είναι μια μορφή εμπειρικής και ad hoc διάταξης, ανάλογα με τις επιδιώξεις του λόγου κατά τον τόπον και τον χρόνο της εκφοράς του και σύμφωνα με τον χαρακτήρα του κοινού, που αρχικά, δεν επιθυμεί να μάθει αλλά να διαφωνήσει και έτσι πρέπει να πειστεί, με τον οποιονδήποτε τρόπο από την πλευρά του ρήτορος /ομιλητού. Η μεταμφίεση αυτή της μεθόδου, κατά την εφαρμογή της έννοιας αυτής στην ρητορική (ως φρονησιακή μέθοδος /διάταξη) είναι αναγκαία για τον Ramus, αν και αυτός προτιμάει σαφώς την διδασκαλική εφαρμογή αυτής της έννοιας. Απλά, το ζήτημα του κοινού, αποτελεί τον καθοριστικό παράγοντα για το ποια μορφή της μεθόδου θα πρέπει να εφαρμόζεται ενίοτε. *«Αν η μέθοδος της φύσεως είναι η κρίση περί της γνώσεως, εκείνη της φρονήσεως /εμπειρίας είναι η κρίση περί των ζητημάτων της γνώμης /άποψης»* (μετάφραση δική μας), θα τονίσει ο Ramus στην ανάλυση του περί της έννοιας της φρονησιακής μεθόδου που μεταφράζεται τμηματικά στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.14, σελ.158-159. Ο Ramus, δεν αντιτίθεται σ' αυτήν την χρήση της έννοιας της μεθόδου, αλλά την βλέπει ως καταφύγιο εκείνου που δεν μπορεί να κάνει χρήση της αυθεντικής έννοιας της μεθόδου. Και γι' αυτόν, όπως και για τους θεωρητικούς της ρητορικής παράδοσης, ο δρόμος της prudentia είναι ένας δρόμος όχι ευθύς και άμεσος, αλλά παρεκκλίνων. Μια οδός η οποία οδηγεί στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα (πειθώ και απόδειξη) με τρόπο έμμεσο και υπαινικτικό ή κρυπτικό (βλέπε από το βιβλίο του Rebhorn σελ.159 και ειδικά υποσημειώσεις 15-17 για τις παραπομπές σ' ανάλογου τύπου διατυπώσεις των Αριστοτέλη, Κικέρωνος και Κοϊντιλιανού). Για μιαν ανάλογη διάκριση στον Pascal στο έργο του "De L' Esprit Geometrique et de L' Art de Persuader", γραμμένο γύρω στο 1645, βλέπε Samuel Ijsseling "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.10, σελ.71-73. Βλέπε σχετικά και το κεφάλαιο 1 της εργασίας μας και της αντίστοιχες υποσημειώσεις του, παραπάνω στην εργασία μας.

[157] Η ανάλυση αυτή του Ramus αποτελεί τη θέση του για την μέθοδο ως σωφροσύνη /φρόνηση και συμπληρώνει τα όσα είπαμε παραπάνω, στην αμέσως προηγούμενή μας υποσημείωση, για την ράμεια αντίληψη της εφαρμογής της έννοιας της μεθόδου στον ρητορικό τρόπο έκφρασης ο οποίος αρμόζει σε ρήτορες, ποιητές, ιστορικούς. Βλέπε, όπως παραπάνω, και πάλι το βιβλίο του Walter Ong, σελ.246. Βλέπε επίσης το κομμάτι από το βιβλίο του Wayne Rebhorn, όπως στην προηγούμενή μας υποσημείωση, που κάνει λόγο για την έννοια της φρονησιακής μεθόδου στον Ramus (σελ.157-160 του βιβλίου του). Ετούτη ακριβώς η έλλειψη κανονιστικότητας στη δόμηση του μηνύματος που απευθύνεται σ' ένα ετερόκλητο κοινό, οδηγεί τον Ramus να δηλώσει πως: *«η φύσις όλων των ανθρώπων δεν είναι η ίδια: τόσα πολλά διαφορετικά κεφάλια, τόσες πολλές διαφορετικές αισθήσεις, η κατάσταση των πραγμάτων δεν είναι ίδια για όλους, έτσι ώστε τα άτομα συχνά αλλάζουν σε μερικά μόνο λεπτά* (τις απόψεις τους –παρένθεση και μετάφραση δική μας)*»,* σελ.246 του βιβλίου του Ong, όπως παραπάνω. Η άποψη αυτή συνάδει με την άποψη του Γοργία περί ρητορικής, όπως παρατηρεί στο άρθρο του «Εικός και Πειθώ: Ο Πλάτων και η Πρώιμη Ελληνική Ρητορική», στο «Πειθώ, Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική» (Σμίλη 2003) ο Michael Gagarin, σελ.47-48. Κατά τον Gagarin, ο Γοργίας *«δείχνει μια σαφή προτίμηση για την αλήθεια όταν είναι γνωστή. Αναγνωρίζει όμως ότι αρκετές φορές δεν μπορεί να είναι γνωστή και γι' αυτόν το λόγο και ο ίδιος και άλλοι ασχολούνται με τα επιχειρήματα εκ του πιθανού και εξασκούν τους μαθητές τους στη χρήση αυτών και άλλων τεχνασμάτων που μεταπείθουν τους ανθρώπους»* (μετάφραση Παναγιώτης Σεράνης). Για να υποστηρίξει, παραθέτοντας ένα χωρίο από το «Ελένης Εγκώμιον», σελ.48 στο άρθρο του, το πόσο *«η ταχύτητα της σκέψης καθιστά ευμετάβολη τη βεβαιότητα της γνώμης»,* κατά τα λόγια του Γοργία. Αν για τον Γοργία, αυτή ακριβώς η αβεβαιότητα της γνώμης είναι το προνόμιο που διαχειρίζεται η ρητορική τέχνη, για τον Ramus το στοιχείο αυτό –ως αδυναμία κανονιστικότητας του λόγου– προβάλλει ως η 'αχίλλειος πτέρνα' της μεθοδολογικής του διδασκαλίας που την αναγκάζει, κατά κάποιον τρόπο θα λέγαμε, να παραχωρήσει τη θέση της στην εμπειρική /φρονησιακή και έτσι ρητορική έννοια της μεθόδου, η οποία δρα με τρόπο κρυπτικό και όχι επιστημονικό και λογικό. Αυτού του είδους η μεταμφίεση μπορεί να οδηγήσει στο επιδιωκόμενο αποτέλεσμα που είναι η πειθώ, αλλά όχι με τον τρόπο που ο Ramus προκρίνει ως τον πιο σημαντικό: αυτόν της λογικής παραγωγής, που αρμόζει στην διδασκαλία ως την κατεξοχήν εφαρμογή της έννοιας της επιστημονικής μεθόδου.

[158] Ο ίδιος ο Ramus με κανέναν τρόπο δεν απορρίπτει την ρητορική, αλλά επιζητεί, όπως έχουμε αναφερθεί και παραπάνω, να κάνει την διαλεκτική και την γραμματική τις κυρίαρχες τέχνες του trivium και με τον τρόπο αυτό, μοιραία, υποτιμά την ρητορική ως το συμπλήρωμα, απλώς, των άλλων δύο τεχνών. Η μορφή της φρονησιακής, εμπειρικής γνώσης αναγνωρίζεται τόσο στην εποχή του Ramus, όσο και αργότερα, ως συμπλήρωμα της αυθεντικής γνώσης. Η πρώτη δε (prudentia), εφαρμόζεται όταν η δεύτερη (scientia) αδυνατεί να εφαρμοστεί λόγω των περιστάσεων του κοινού ή του είδους και της μορφής της γνώσης και του ζητήματος που εξετάζεται. Η εμπειρία, ουδέποτε απορρίπτεται ολοκληρωτικά ακόμη και σε περιπτώσεις ορθολογιστών φιλοσόφων, απλά ο ρόλος της και η ερμηνεία της αποτελούν το ζητούμενο αναφορικά με το μέγεθος της σημασίας τους στο έργο αυτών. Άλλωστε, δεν θα πρέπει να ξεχνάμε αυτό που από την αρχή τονίζουμε στην εργασία μας, ότι δηλαδή, η οπτική πλευρά του κάθε στοχαστού της εποχής της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας είναι μια νέα συνιστώσα στη συνισταμένη των σχέσεων ratio-oratio, που επιζητούν συνεχώς τον σαφή καθορισμό

τους (πολλές φορές με ασαφείς όμως τάσεις και αντιφατικές θεμελιώσεις ακόμη και από το πρόσωπο του ίδιου του στοχαστού που ζητά να αναλύσει τις σχέσεις αυτές). Όσον αφορά τη ρητορική, ακόμη κι όταν εμφανίζεται ως προνόμιο ή απειλή, ως κακή και μη ορθολογική συνήθεια ή απαραίτητη ανάγκη για την έκφραση του ανθρώπου, το ζήτημα που προκύπτει αφορά μάλλον τη χρήση της, παρά την συλλήβδην απαξίωση ή τον απόλυτο εγκωμιασμό της.

[159] Ζητούν, με άλλα λόγια, έναν ρητορικό λόγο που θα διατηρεί μεν τα βασικά μορφικά και εκφραστικά μέσα της στοιχείωσής του αλλά θα δύναται να ελεγχθεί και να επαληθευτεί και με επιστημολογικά κριτήρια. Η επιδίωξη τούτη φαίνεται να εμπεριέχει μιαν αντίφαση, η επίλυση της οποίας είναι το διαρκές ζητούμενο στην Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα, και είναι εκείνη ακριβώς που αφορά και την σχέση λογικής-ρητορείας, σε όλες τις πτυχές της. Η γοητεία της ρητορικής (η μη απολύτως έλλογη δόμηση και εκφορά των μερών και των μέσων της) δεν μπορεί να εξισωθεί με την ακρίβεια της αυστηρής, συλλογιστικής διατύπωσης και της αλγεβρικής ή γεωμετρικής απόδειξης. Ούτε και το αντίθετο βέβαια. Το διακύβευμα είναι είτε η ομαλή συνύπαρξη και των δύο (με τρόπο συμπληρωματικό λίγο ή πολύ), είτε η ανά καιρούς αντικατάσταση ή υποκατάσταση της μιας από την άλλη. Βλέπε σχετικά το άρθρο του Παντελή Μπασάκου «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για την Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», σελ.7-45, τεύχος 7, Πόλις 2008. Θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να εκφράσουμε μια σαφή και συγκεκριμένη άποψη για το ποια τελικά είναι η οριστική σχέση λογικής-ρητορείας, λόγω της μετάλλαξης των εννοιών αυτών σε όλη την περίοδο που εξετάζουμε στο κείμενο της εργασίας μας. Μπορούμε όμως να πούμε πως είναι η σχέση αυτή που προσδιορίζει την συζήτηση περί μεθόδου της εποχής και ότι η μέθοδος, ως έννοια κατά την ευρύτερη ή την στενότερη ερμηνεία της, προσδιορίζεται και επικαθορίζεται σημασιολογικά και αξιολογικά από την προηγούμενη συζήτηση περί ρητορικής και λογικής που προηγείται, αλλά και ακολουθεί. Έστω και με διαφορετικά ανά καιρούς κριτήρια που φαντάζουν αντιφατικά και αντίθετα μεταξύ τους. Ακόμη και αν η έννοια της μεθόδου, με τα σημερινά μας δεδομένα, είναι φορτισμένη σε διαφορετικό επίπεδο απ' ότι στην Αναγέννηση και στην πρώιμη νεωτερικότητα. Όταν οι ουμανιστές και οι θεωρητικοί της λογικής και της ρητορικής της εποχής εκείνης επαναλαμβάνουν την αξίωσή τους για την εύρεση του κατάλληλου τρόπου με τον οποίο ο λόγος θ' αποτελεί τον καθρέπτη της σκέψης, ενδόμυχα αναζητούν την ισορροπία του λόγου (ως λογική και έκφραση), σε σχέση με τα ά-λογα ή έλλογα στοιχεία που τον στοιχειοθετούν ως μορφή και περιεχόμενο ταυτόχρονα. Όταν ο Anton Maria de Conti (1514-1555), στο έργο του «Διάλογος Περί της Ευγλωττίας» (De Eloquentia Dialogus) [βλέπε απόσπασμα στο Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.13, σελ.142], τονίζει πως: *«Κανένα στολίδι μεγαλύτερο για τον νου δεν μπορεί να βρεθεί από τον ανεπτυγμένο και σώφρονα λόγο, τίποτα περισσότερο ικανό στο να υποκινήσει τον μεγαλύτερο θαυμασμό και τίποτα, τελικώς, πιο χρήσιμο για την ανθρωπότητα»* (μτφ. δική μας) απηχώντας την άποψη των θεωρητικών της εποχής του, συνειδητά ή μη, αναφέρεται ακριβώς στην ισορροπία τούτη. Ενός λόγου ανεπτυγμένου και μεγαλοπρεπούς από τη μια, αλλά και σώφρονος από την άλλη, ο οποίος ως στολίδι του νου, πρέπει με κάποιον τρόπο να βρει την δυνατότητα να υπάρξει. Το ίδιο αναζητά και ο Melanchthon (1497-1560) στο έργο του «Εγκώμιο της Ευγλωττίας», βλέπε όπως παραπάνω το βιβλίο του Rebhorn, κεφ.10, σελ.98-102 ιδιαίτερα, όπου αναζητά αυτή την «έντεχνη και αναγκαία μέθοδο ομιλίας» (σελ.98) και παρακάτω (ομοίως, σελ.102), όπου τονίζει: *«Οι πρόγονοί μας είδαν πως αυτά τα δύο πράγματα, η τέχνη του να ομιλείς καλώς και η ικανότητα της κρίσης* [prudence –αγγλικά στην παρένθεση του Rebhorn] *ήταν εκ φύσεως εναρμονισμένα, έτσι ώστε πολλοί είπαν και όχι λανθασμένα, ότι η ομιλία είναι η απεικόνιση του πνευματικού μας συλλογισμού»* (μετάφραση δική μας). Θα μπορούσαμε ν' αναφερθούμε σε πάρα πολλές παρόμοιες αναφορές οι οποίες αναδεικνύουν αυτή την ανάγκη που καθρεφτίζεται σ' αυτόν τον κοινό τόπο των στοχαστών της εποχής την οποία εξετάζουμε. Η σημασία της ιδίας αναφοράς όλων, φανερώνει την τάση τους ν' ασχοληθούν με το ζήτημα της σχέσης ratio-oratio, από την οποία δεν μπορούν, συνειδητά ή ασυνείδητα, να ξεφύγουν. Και το κάνουν τούτο επιλέγοντας να μιλήσουν πότε για τη μια και πότε για την άλλη, δημιουργώντας όμως έτσι σε μεγάλο βαθμό και τις προϋποθέσεις της σύγκλισης και της απόκλισής τους, που καθορίζουν ταυτόχρονα και τα όρια της ισορροπίας αυτού του λόγου (ή των λόγων).

[160] Το καλύτερο τμήμα από το οποίο θα μπορούσε ο αναγνώστης να πληροφορηθεί γενικά για το ιστορικό παρελθόν της έννοιας της μεθόδου και την επιρροή αυτής της έννοιας στην περίοδο της Αναγέννησης ιδίως, είναι το κεφ.11, σελ.225-269, από το βιβλίο του Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας. Τιτλοφορείται «Η Μέθοδος της Μεθόδου» και παρουσιάζει τόσο μιαν αναδρομή σε βασικές έννοιες που αφορούν τον μεθοδολογικό στοχασμό, όσο και την επεξεργασία των όρων αυτών στα έργα ορισμένων θεωρητικών της Αναγέννησης (είτε πρόκειται για θεωρητικούς της λογικής /διαλεκτικής είτε για θεωρητικούς της ρητορικής). Δεν θα μπορούσαμε στο σημείο αυτό να κάνουμε μια ενδελεχή ανάλυση των θεωριών αυτών, αλλά θα μπορούσαμε ν' αποτυπώσουμε το γενικό κλίμα του προβληματισμού πάνω στον οποίο κινούνται. Παρακάτω, στο κείμενο του κεφαλαίου μας αυτού και στις υποσημειώσεις του, θα εξετάσουμε και τις βασικές απόψεις ορισμένων θεωρητικών, όπως έχουμε κάνει ήδη στην εργασία μας. Όπως παρατηρεί ο Ong, ομοίως, σελ.227-228, ο Ramus όπως και αρκετοί σύγχρονοι στοχαστές του, αντιλαμβάνονται την έννοια της μεθόδου κυρίως ως εκπαιδευτικής διαδικασίας (οργάνωση και ταξινόμηση του υλικού της σκέψης, κατά τα πρότυπα της παράδοσης της έννοιας στον Μεσαίωνα),

παρά ως επιστημονικής έρευνας με την στενή ερμηνεία του όρου, αν και ετούτο δεν εκλείπει τελείως στους θεωρητικούς της λογικής και της ρητορικής της Αναγέννησης. Μια τέτοια διάκριση, συνεχίζει ο Ong, είναι μάλλον δυσδιάκριτη για τους θεωρητικούς της Αναγέννησης οι οποίοι δανείζονται στοιχεία της μεθόδου ως αποδεικτικής διαδικασίας και ιατρικής, φαρμακολογικής ή άλλης ανάλυσης, προσπαθώντας να τα εισαγάγουν στην εκπαιδευτική, ταξινομητική διαδικασία. Βασικοί όροι της μεθοδολογικής θεωρίας του Ιπποκράτους και του Γαληνού, όπως και του Αριστοτέλους (ανάλυσις, σύνθεσις, διαίρεσις), μεταλαμπαδεύονται στην διδακτική θεωρία της ρητορικής και της διαλεκτικής στην Αναγέννηση, με διαφορετική ερμηνεία από τον εκάστοτε στοχαστή. Ακόμη και η αποδεικτική διαδικασία δεν στηρίζεται σε παράγοντες εξ ολοκλήρου λογικούς, κυρίως στην Αναγέννηση, αλλά μάλλον σε στοιχεία της ιδιοσυγκρασιακής αντίληψης και της ερμηνείας αυτών των εννοιών. Κατά την ύστερη Αναγέννηση και κυρίως στην πρώιμη νεωτερικότητα, η έννοια της μεθόδου αποκτά μια στενότερη σημασία σαν διαδικασία γνώσης και ανάλυσης. Οι όροι της επαγωγής και της παραγωγής αποκτούν ένα διαφορετικό σημασιολογικό φορτίο που στρέφεται κυρίως στην προτασιακή ανάλυση, την διαψευσιμότητα θέσεων και την γνωσιολογική προσέγγιση. Ενώ λίγο πριν, κατά την πρώιμη και ύστερη Αναγέννηση, ο ρόλος των εννοιών ήταν μάλλον οργανωτικός και ταξινομητικός των δεδομένων των τεχνών του trivium, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα υπάρχει μια σαφής μετατόπιση του ενδιαφέροντος προς το αντικείμενο καθαυτό της γνώσης, όπως και στην ίδια τη γνώση ως διαδικασία. Η περίοδος της ύστερης Αναγέννησης είναι καθοριστική για την μετάβαση αυτή (από λιγότερο οργανωμένες μορφές εκδήλωσης της γνωσιοθεωρίας σε περισσότερο συνειδητές και προσδιορισμένες τακτικές μεθοδολογικής ανάλυσης), με το πλήθος των απόψεων που εκδηλώνονται κατά την ύστερη Αναγέννηση και εκφράζουν την προτίμηση προς περισσότερο λογικές /διαλεκτικές ερμηνείες, ορισμούς και αναλύσεις. Στην περίοδο αυτή, η ρητορική αναζητά τον ρόλο της στην εκπαιδευτική διαδικασία και αποτελεί τον φορέα του πειραματισμού, θα λέγαμε, αυτής της μεθοδολογικής στροφής. Όπως θα δούμε και παρακάτω στο υπόλοιπό μας κεφάλαιο, το πλαίσιο για την ανάπτυξη της έννοιας της μεθόδου έχει ρητορική προέλευση και χαρακτήρα (όπως παρατηρεί και ο Ong στο βιβλίο του, ομοίως σελ.230) κατά την Αναγέννηση και κατόπιν, οδηγεί, στη μεθοδολογική και φιλοσοφική ανάλυση της έννοιας από στοχαστές όπως ο Bacon, ο Descartes, ο Hobbes. Είναι το κεφάλαιο «Περί Μεθόδου Δεινότητος» του Ερμογένους, αρχαίου θεωρητικού της ρητορικής, που συμβάλει στην αναζωπύρωση της συζήτησης περί της μεθόδου στους τομείς της ρητορικής και της λογικής, κυρίως λόγω του ότι –όπως είπαμε και παραπάνω στην εργασία μας– τότε πρωτομεταφράζονται από τον Melanchthon αλλά και από άλλους, εκείνα τα αρχαία ελληνικά κείμενα στην Αναγέννηση, τα οποία θεωρούνταν είτε εντελώς άγνωστα είτε δεν είχαν μεταφραστεί ποτέ ως τότε (βλέπε ομοίως Ong, σελ.231). Αργότερα, οι επιστημονικές αναλύσεις του 17^{ου} αιώνος θα αποτελέσουν την προέκταση αυτών των αναζητήσεων της Αναγέννησης σε διαφορετικό μεθοδολογικό πλαίσιο αναφοράς, που θα έχει όμως και αυτό να κάνει με την σχέση λογικής και ρητορείας (σε όλες τις εκδοχές και τις εκφάνσεις της) όπως προέκυψε κατά την συζήτηση για την ανάπτυξη των εννοιών της ρητορικής και της διαλεκτικής του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνος. Η περιπτωσιολογία των μορφών της μεθόδου (Schegk: 24 είδη μεθόδου, Melanchthon: 10 είδη που σχετίζονται με το επί συζήτηση θέμα) της ύστερης Αναγέννησης, γίνεται σταδιακώς οργανωμένη έρευνα για την εξεύρεση της μορφής μιας βασικής μεθόδου που αφορά την ίδια τη διαδικασία της γνωσιολογικής προσέγγισης [στα έργα κατόπιν των Bacon, Hobbes, Descartes, όπως έχουμε δει παραπάνω στην εργασία μας (για τον Schegk και τα 24 είδη μεθόδου του, βλέπε ομοίως Ong, σελ.229 και αντίστοιχα για τον Melanchthon σελ.238, στο ίδιο)]. Το ζήτημα, όμως, παραμένει διαχρονικά το πώς η συζήτηση περί των σχέσεων ρητορικής και διαλεκτικής, τροφοδοτεί την συζήτηση για την έννοια και τη μορφή της μεθόδου, στην περισσότερο ή λιγότερο οργανωμένη μορφή της κατά την Αναγέννηση και την πρώιμη νεωτερικότητα. Αυτό είναι το ζητούμενο.

[161] Για τα ζητήματα αυτά βλέπε και την προηγούμενή μας υποσημείωση, καθώς και πάλι το κεφ.11, σελ.225-269, από το βιβλίο του Ong, όπως παραπάνω. Δεν μπορούμε να κάνουμε γενικεύσεις και ομαδοποιήσεις στοχαστών κατά την περίοδο αυτή, καθώς ο εκάστοτε στοχαστής συνεισφέρει με το δικό του τρόπο στη συζήτηση περί μεθόδου. Και συνεισφέρει, ακριβώς, μέσα από την διαφορετικότητα της γνώμης του και την δική του προσωπική ερμηνεία όσον αφορά τη σημασία ορισμένων εννοιών και την διαρκή επαναξιολόγηση του εννοιολογικού τους φορτίου. Πολλές φορές, οι ίδιες έννοιες χρησιμοποιούνται με εντελώς διαφορετικό τρόπο από τους στοχαστές. Οι επιστημονικές έννοιες της ανάλυσης και της σύνθεσης μπορούν, λόγου χάρη, να εφαρμόζονται το ίδιο καλά από τον Ramus τόσο στην έρευνα όσο, κυρίως, και στην εκπαιδευτική διδασκαλία (ομοίως, σελ.263 και επόμενα). Έννοιες που κατόπιν εφαρμόζονται σε σκληρό και αυστηρό επιστημολογικό επίπεδο κατά τον 17^{ο} ιδίως αιώνα και αργότερα, μπορούν να χρησιμοποιηθούν στη διαδικασία της ρητορικής και λογικής διδασκαλίας, σε λιγότερο αυστηρό πλαίσιο ορισμού και αναφοράς. Η κανονιστικότητα ορισμένων εννοιών (οι οποίες συναποτελούν το πεδίο της συζήτησης για τη μέθοδο) δεν έχει κατά την Αναγέννηση την δεσμευτικότητα που φαίνεται να έχει κατόπιν, κατά την πρώιμη νεωτερικότητα. Τούτη η μονοσημαντότητα και η εννοιολογική σταθερότητα, μπορεί μεν να ισχύει και τότε για τον τομέα των φυσικών ή μαθηματικών επιστημών όπου τα πράγματα είναι λίγο ή πολύ διαχρονικά περισσότερο σταθερά, αλλά δεν φαίνεται να ισχύει τόσο για την ρητορική όσο και την διαλεκτική (ως εκπαιδευτική) τέχνη. Για τις μορφές της αριστοτελικής αποδείξεως καθώς και για μια σύντομη ανάλυση των μεθοδολογικών παραμέτρων του σταγειρίτου φιλοσόφου, βλέπε σελ.240-245, ομοίως, από το βιβλίο του Ong. Μια περαιτέρω ανάλυση των ζητημάτων αυτών περί μεθόδου και των επιμέρους διαφορών των στοχαστών της Αναγέννησης και

της πρώιμης νεωτερικότητας, θα μπορούσε να αποτελέσει το αντικείμενο έρευνας που θα διέφευγε αρκετά απ' τον χαρακτήρα τούτου του κεφαλαίου μας, και της προβληματικής της εργασίας μας. Οφείλουμε, πάντως, να επισημάνουμε πως η τάση για αποδεικτική κανονιστικότητα και μεθοδολογική αυστηρότητα αρχίζει να διαμορφώνεται σταδιακά κατά την ύστερη Αναγέννηση και κληροδοτείται κατόπιν στην πρώιμη νεωτερικότητα [μαζί και με το πρόβλημα όμως της σχέσεως της ρητορικής -μέσα σε τούτη την διαδικαστική εξέλιξη- με την έννοια της μεθόδου (ως λογικής αυστηρότητας)].

[162] Η έννοια του χρόνου, ως ορίου της αποδεικτικής διαδικασίας μιας επιστημονικής μεθόδου και της επαλήθευσης ή του ελέγχου της, αποτελεί δομικό στοιχείο στην ίδια την οντολογική υπόσταση της μεθοδικής έρευνας και της έννοιας της μεθόδου ευρύτερα. Παράλληλα, η χρονικότητα επικαθορίζει και την διάκριση των μορφών της μεθόδου, για διαφορετικούς στοχαστές της έννοιας. Με τον όρο χρονικότητα δηλώνουμε τη διάρκεια της συλλογιστικής διαδικασίας, καθώς και την μορφή της εκφραστικής της διατύπωσης κατά τη διαδικασία αυτή (τη μορφή και διάταξη των ερωτημάτων, την εύρεση των δεδομένων του ζητήματος και την αξιολόγησή τους, τη συνειδητή -ή μη- πορεία του στοχασμού και τη μορφή της έκφρασής του με αλγεβρικά και γεωμετρικά δεδομένα ή μέσω λεκτικών και προτασιακών επαληθεύσιμων διατυπώσεων, τη διάρκεια ελέγχου και διαψευσιμότητάς τους κλπ.). Η αλυσίδα του αποδεικτικού συμπερασμού και η ομοιομορφία, ή μη, των δεδομένων του, προβάλλει ως το κύριο γνώρισμα της πορείας της μεθοδολογικής σκέψης, όπως θα δούμε και λίγο παρακάτω. Η διάταξη των στοιχείων του νου και της εμπειρίας, που προσλαμβάνονται με κάποιο τρόπο μέσω των αισθήσεων, αντιστοιχεί σ' ένα όριο χρονικό το οποίο περιβάλλει την ίδια την δυναμική της αποδεικτικής ή πειστικής τους ισχύος. Ενίοτε, η διαφορά της διάρκειας αυτής της μετάβασης προς την δημιουργία αποδεικτικής γνώσης και πειθούς, αποτελεί και το συστατικό στοιχείο της μεθοδολογικής διαφοροποίησης των θεωρητικών, από όποιον τομέα γνώσης κι αν αυτοί προέρχονται (συμβατικές ή μη επιστήμες, θεωρίες του λόγου ή των θετικών επιστημών). Η ιστορικότητα και η εγκυρότητα της μεθόδου ανάγεται με τον τρόπο αυτόν σε μια αποτίμηση της διάρκειας της μετάβασης μεταξύ των επάλληλων σταδίων της γνώσης (θεωρητικής και πρακτικής). Η σχέση της γλώσσας με την εκάστοτε πραγματικότητα που την διαμορφώνει και την οποία και αυτή (η γλώσσα) με τη σειρά της αντανακλά, παίζει πολύ σημαντικό ρόλο στα διάφορα θεωρητικά συστήματα σκέψης και η χρήση της γλώσσας (η οποία καθιερώνει το εκάστοτε νόημα των λέξεων που αυτή χρησιμοποιεί) αποκτά κυρίαρχο ρόλο ως κανονιστικό στοιχείο της σκέψης και της έκφρασης. Τα μοντέλα του λόγου, ρητορικό και λογικό /διαλεκτικό, τίθενται υπό έρευνα τόσο ως προς την δόμησή τους όσο και ως προς την αποδοτικότητά τους και παράλληλα ελέγχονται οι σημασιολογικοί όροι των μοντέλων αυτών, καθώς και οι συλλογιστικές τους συνέχειες ή ασυνέχειες και οι συνέπειές τους. Η αμφισημία θεωρείται εχθρός της συλλογιστικής εγκυρότητας και μονοσημαντότητας, όπως έχουμε ήδη πει παραπάνω στην εργασία μας, και οφείλει να ξεπεραστεί προκειμένου να δημιουργηθούν αυθεντικοί όροι μεθοδολογικής γνώσης, αλλά ετούτο φαντάζει ιδιαιτέρως δύσκολο. Με τον τρόπο αυτό, η βασική προϋπόθεση του ίδιου του ρητορικού λόγου (η αμφισημία-ambiguitas) δύσκολα μπορεί να περιοριστεί εκτός των μαθηματικών των φυσικών ή των άλλων θετικών επιστημών. Οπότε και πάλι η σχέση ratio-oratio προβάλλει ως το αίτημα για μια είδους ισορροπία μεταξύ των λόγων ή για μια πλήρη υποκατάσταση της μιας έννοιας από την άλλη. Ενδιάμεση λύση δεν φαντάζει εύκολα εφικτή. Ο Ernesto Grassi στο βιβλίο του "Rhetoric as Philosophy: The Humanist Tradition" (2001) στη βιβλιογραφία μας, στο κεφ.4, σελ.68-101, εξετάζει την δυνατότητα ύπαρξης ενός ρητορικού λόγου ως θεμελίου μιας κοινωνίας, στη θέση ενός λόγου τυπικής, λογικής αυστηρότητας. Στην ανάλυσή του αυτή υπεισέρχονται και στοιχεία χρονικότητας που αφορούν τη θεμελιακή στοιχείωση των μορφών αυτών του λόγου, καθώς και ο χαρακτήρας και ο τρόπος λειτουργίας τους στο πλαίσιο μιας κοινωνίας. Η προτίμηση του Grassi σε έναν ρητορικό λόγο ουμανιστικής υφής, συνειδητά ή μη, δεν επιφέρει την ακύρωση του «λογικού» λόγου αλλά μάλλον την δυνατότητα κριτικής του, εφόσον, όσο δύσκολο είναι να υπάρχει ως θεμέλιο της κοινωνίας μόνο ο «λογικός» λόγος, άλλο τόσο είναι να υπάρχει και μόνο ο ρητορικός. Και πάλι, δηλαδή, η ανάλυση της σχέσης ratio-oratio είναι εκείνη που δημιουργεί τις προϋποθέσεις της οριοθέτησης των θεμελίων και των αντικειμένων του λόγου σε γνωσιολογικό, αισθητικό και ευρύτερα κοινωνικό επίπεδο, κινούμενη πάντα σε δεδομένα της χρονικής τους (ως διάρκειας) δόμησης και διατύπωσης.

[163] Παραπέμπουμε στη μετάφραση του Παναγιώτη Σεράνη από το «Ελένης Εγκώμιον» του Γοργία, μετάφραση και σχόλια Α. Τάτση και Δ.Γ. Σπαθάρα (Αθήνα 1998), σελ.41 και 43, όπως παρατίθεται στο άρθρο του Michael Gagarin «Εικός και Πειθώ: Ο Πλάτων και η Πρώιμη Ελληνική Ρητορική», στο ''Πειθώ: Δεκατρία Μελετήματα για την Αρχαία Ρητορική'' (Σμίλη 2003) σελ.47-48. *«Ότι η πειθώ, όταν ενωθεί με τον λόγο, διαμορφώνει την ψυχή κατά βούληση, πρέπει να το διαπιστώσουμε πρώτον, από τα λόγια των φυσικών φιλοσόφων, οι οποίοι εναλλάσσοντας τη μία γνώμη με μιαν άλλη –ανακαλώντας την πρώτη και πλάθοντας τη δεύτερη– καθιστούν τα απίστευτα και αφανέρωτα φανερά στα μάτια της γνώμης· δεύτερον, από τους λόγους στους δικαστικούς αγώνες, όπου ένας λόγος γραμμένος με τέχνη, μα δίχως αλήθεια, πείθει και τέρπει τα πλήθη· τρίτον, από την αντιπαράθεση φιλοσοφικών επιχειρημάτων, όπου αποδεικνύεται πόσο η ταχύτητα της σκέψης καθιστά ευμετάβολη τη βεβαιότητα της γνώμης»* (μτφ. Παναγιώτη Σεράνη). Η δυνατότητα μιας τέτοιας ρητορικής αμφισημίας και αντιλογίας αντιστοιχεί σε μια χρονική έκταση αβέβαιης διάρκειας και ισχύος. Η ρητορική απόδειξη ή η όλη διαδικασία δημιουργίας ρητορικής πειθούς δεν είναι χρονικώς προσδιορίσιμη, ούτε και δομικώς ή σημασιολογικώς πάντα η ίδια. Η ρητορική απόδειξη δεν είναι αλγεβρική ή γεωμετρική απόδειξη, αξιωματικώς αποδεκτή a priori. Και ο

ρητορικός, συλλογιστικός στοχασμός δεν ενδύεται την, φαινομενικά, έλλογη πορεία μετάβασης της γνώσης που αποτελεί το προϊόν της μεθοδολογικής έρευνας, και συνιστά το αντικείμενο της μεθόδου (ως διάταξης ποσοτικών δεδομένων ή τυπικής αυστηρότητας ή απλής διδακτικής θεωρίας της ταυτότητας). Η μη απόλυτα έλλογη δυνατότητα στοιχείωσης του ρητορικού λόγου (που δύναται να αποτελέσει αντικείμενο απόδειξης, πεποίθησης ή πίστης όμως παρόλα αυτά) θα πρέπει να προσμετράται στα θετικά του ή στα αρνητικά του στοιχεία; Και αυτή ακριβώς η αδυναμία θέσπισης μιας συγκεκριμένης κανονιστικότητας, όσον αφορά τη στοιχείωση και την λειτουργία του, είναι απειλητική ή όχι για την έννοια της λογικής και της αλήθειας των πραγμάτων, και την αυθεντικότητα της ίδιας της πορείας της σκέψης; Αυτά είναι τα ερωτήματα, που οι θεωρητικοί της Αναγέννησης σε πρωτόλειο στάδιο και κατόπιν αυτή της πρώιμης νεωτερικότητος (των αρχών και μέσων του 17ου αιώνος) καλούνται να ερευνήσουν και να σχολιάσουν. Η αναζήτηση της λογικής ανάλυσης του ρητορικού λόγου και η κυριαρχία του -ή μη- επί της έννοιας της ratio είναι το βασικό διακύβευμα της εποχής. Η οριστική απόφανση φαντάζει αβέβαιη και ανάγεται στις σχέσεις αντίθεσης, υποκατάστασης ή συμπληρωματικότητας των όρων της λογικής και της ρητορείας της εποχής. Καθώς επίσης και όλων εκείνων των όρων που συσχετίζονται στο πεδίο διαμόρφωσης της συζήτησης περί των σχέσεων της ρητορικής και της διαλεκτικής [θεωρίες κρίσεως, φαντασίας, παθών, ornatus κλπ.].

[164] Στην κατάληξη του κανόνος 2 του, ο Descartes, στο «Κανόνες για την Καθοδήγηση του Πνεύματος» (1976) στη βιβλιογραφία μας, σελ.28-29 της δίγλωσσης έκδοσής μας σε μετάφραση και σχόλια του Γιώργου Δαρδιώτη, εγκωμιάζει την βεβαιότητα των αποδείξεων της Αριθμητικής και της Γεωμετρίας, καθιστώντας ουσιαστικά τις επιστήμες αυτές ως το πρότυπο της αληθούς γνώσης. Και προτρέπει τον καθένα να μην ασχολείται με αντικείμενα που δεν μπορούν να έχουν τη βεβαιότητα των αποδείξεων των επιστημών αυτών (ομοίως, σελ.29). Η μέθοδος, που εγκαινιάζει στο έργο του αυτό ο Descartes κατόπιν, αποβλέπει ακριβώς στην *«αναζήτηση του ορθού δρόμου προς την αλήθεια»* (ομοίως), για ο,τιδήποτε δεν μπορεί να διατυπωθεί με αριθμητική και γεωμετρική βεβαιότητα. Η κλιμάκωση της γνωσιακής διαδικασίας οδηγεί σταδιακά στο πρότυπο της Καθολικής μάθησης (Mathesis Universalis) που είναι το καρτεσιανό μεθοδολογικό πρότυπο (κανόνας 4, σελ.42-43 ομοίως), ένα πρότυπο καθολικής και επιμέρους, ταυτόχρονα, αναζήτησης και ανάλυσης της γνώσης. Στον κανόνα 7 (ομοίως, σελ.54-57), ο Descartes εμμένει στις έννοιες της ενόρασης και της επαγωγής (επαρκούς απαριθμήσεως), ως τους δύο εκείνους τρόπους που καθιστούν γνωστά τα περιεχόμενα της αιτιοκρατικής, επαγωγικής και παραγωγικής αλυσίδας της γνώσης. Η κίνηση της σκέψεως θα πρέπει να είναι διαρκής, προσεκτική και να συλλαμβάνει τα αντικείμενα της με ευκρίνεια, ακόμη και όταν κάτι τέτοιο είναι δύσκολο. Τότε, την μνήμη και την κρίση επικουρεί η φαντασία: *«Γι' αυτό το λόγο θα διατρέχω πολλές φορές εκείνες τις σχέσεις με μια συνεχή κίνηση της φαντασίας, η οποία πρέπει ταυτόχρονα να συλλαμβάνει στην ενόραση το καθένα (αντικείμενο- παρένθεση δική μας) χωριστά και να περνά στα άλλα, μέχρις ότου μάθω να περνώ από το πρώτο ως το τελευταίο με τόση ταχύτητα, ώστε να φαίνομαι πως συλλαμβάνω όλη τη σειρά συγχρόνως, χωρίς να χρειάζεται κάποια βοήθεια εκ μέρους της μνήμης… όπου έχει παραλειφθεί έστω και το ελάχιστο, αμέσως η αλυσίδα σπάζει και χάνεται η όλη βεβαιότητα του συμπεράσματος»* (μετάφραση Γ. Δαρδιώτη, σελ.54-55, ομοίως). Για να επισημάνει κατόπιν σχετικά με την επαγωγή (επαρκή απαρίθμηση): *«Με την επαρκή απαρίθμηση, ή επαγωγή, εννοούμε τη μέθοδο εκείνη με την οποία μπορούμε να συμπεράνουμε κάποιαν αλήθεια με περισσότερη βεβαιότητα παρά με οποιοδήποτε άλλο είδος αποδείξεως, εκτός βέβαια από την απλή ενόραση. Κάθε φορά που κάποια γνώση δεν είναι δυνατό να την αναγάγουμε στην ενόραση αυτή, ο μόνος δρόμος που μας απομένει, αφού απορρίψουμε όλα τα δεσμά των συλλογισμών, είναι εκείνος της επαγωγής (απαρίθμησης) στον οποίο πρέπει να δείξουμε εμπιστοσύνη… Μολονότι δεν είναι δυνατόν να συλλάβουμε με μια ματιά όλους τους κρίκους μιας μακριάς αλυσίδας, εντούτοις θεωρούμε αρκετό το ότι έχουμε παρατηρήσει το δεσμό κάθε κρίκου με τους γειτονικούς του, για να πούμε πως έχουμε δει επίσης και με ποιον τρόπο συνδέεται ο τελευταίος κρίκος με τον πρώτο»* (ομοίως, όπως παραπάνω, σελ.55-57). Αυτός ο τρόπος λειτουργίας της σκέψης, με τη βοήθεια της μνήμης και της φαντασίας, λειτουργεί στον Descartes τόσο από το ειδικό προς το γενικό (επαγωγή) όσο και αντίστροφα (παραγωγή), από το γενικό προς το ειδικό, εφόσον συνεχώς η σκέψη περιδιαβαίνει τους κρίκους (συλλογισμούς) της αλυσίδας αυτής, για να εξετάσει το τι συγκρότησε και το τι ενδεχομένως παρέλειψε. Η νοητική αυτή αλυσίδα των στοχασμών τείνει να μειώσει τη χρονική διάρκεια της σκέψης, με τέτοιον τρόπο, ώστε αυτή να καθίσταται σχεδόν αυταπόδεικτη για τα όσα επαρκώς ο νους γνωρίζει. Και επιδιώκει, με μια προσεκτική ανάλυση και των όσων δεν γνωρίζει ο νους επαρκώς ώστε να τα ενσωματώσει στη γνωσιολογική διαδικασία κατόπιν, να τείνει στην εκμηδένιση των χρονικών ορίων και των άλλων εμποδίων του στοχασμού που προκύπτουν απ' την ατέλεια της κρίσης. Η βεβαιότητα, που επιζητά ο Descartes αμφιβάλλοντας ταυτόχρονα, είναι εκείνη που προέρχεται από την ισχύ της σκέψεως ως αξιωματικής διατύπωσης που σταδιακά εκμηδενίζει τα χρονικά στάδια του συλλογισμού και ενώνει τα άκρα της αλυσίδας σ' ένα σημείο μηδενικής χρονικής απόστασης, ενώνοντας το τέλος με την αρχή, το συμπέρασμα με την αιτία του. Η ουδετερότητα της φαντασίας στη διαδικασία αυτή έγκειται όχι στη μη χρήση της (άλλωστε είπαμε πως εδώ για τον Descartes η φαντασία βοηθά την κρίση) αλλά στη μη ρητορική χρήση της από την άποψη της πρόκλησης παθών, εικόνων και ά-λογων σκέψεων που θα διατάραζαν την ομαλή πορεία της σκέψης και θα αποτελούσαν τροχοπέδη για την ορθότητα της κρίσης. Η φαντασία εδώ λειτουργεί σωρευτικά και μηχανικά ως βοηθός της κρίσης, επομένως με έναν τρόπο μεθοδολογικά και αξιολογικά ουδέτερο. Δεν θα μπορούσε να λειτουργεί με διαφορετικό τρόπο καθόσον ο ίδιος ο Descartes τονίζει στον κανόνα 8 (ομοίως, σελ.66-67) πως: *«μόνο η νόηση είναι ικανή να γνωρίσει, είναι όμως δυνατό να δέχεται αυτή βοήθεια ή να εμποδίζεται από τρεις*

άλλες πνευματικές ικανότητες, δηλαδή από τη φαντασία, την αίσθηση και την μνήμη» (μτφ. ομοίως, σελ.67). Και επισημαίνει σχετικά με αυτές τις τρεις πνευματικές ικανότητες πως *«πρέπει λοιπόν να δούμε με τάξη σε τι μπορεί να μας βλάψει καθεμιά απ' αυτές τις ικανότητες, ώστε να λάβουμε τις αναγκαίες προφυλάξεις, ή σε τι μας ωφελεί, ώστε να εξαντλήσουμε όλες τις δυνατότητες που μας προσφέρουν»* (ομοίως, στο ίδιο). Για την εργαλειακότητα της ρητορικής φαντασίας στον Bacon, η οποία μεσολαβεί ώστε τα αισθήματα να αφομοιωθούν από τη λογική και να τεθούν στην υπηρεσία της, βλέπε Wayne Rebhorn, "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.23, σελ.269-270 και παραπάνω, σε προηγούμενα κεφάλαια της εργασίας μας.

[165] Για τον Descartes ιδιαίτερα, βλέπε και την αμέσως προηγούμενή μας υποσημείωση, η οποία δείχνει την μορφή της συλλογιστικής του αναζήτησης όσον αφορά τη συγκρότηση της μεθόδου του. Για την ανάλυση της σκέψεως του Hobbes στα "De Cive" και "Elements of Law", βλέπε Quentin Skinner, "Reason and Rhetoric in the Philosophy of Hobbes" (1996) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.8, σελ.294 και επόμενα, όπου παρουσιάζονται και οι ομοιότητές του με την σκέψη του Bacon. Όπως έχουμε αναφέρει και σε προηγούμενα σημεία της εργασίας μας, τόσο ο Hobbes όσο και ο Bacon αναζητούν μια μέθοδο η οποία στηρίζεται σε συγκεκριμένους ορισμούς και μια συλλογιστική αυστηρότητα που οδηγεί σε προτάσεις δομημένες από έννοιες μονοσήμαντης σημασίας και διασαφηνισμένες. Δείχνουν μεγάλη προσοχή στην απόδειξη και στην συνοχή που αυτή προϋποθέτει και όπως τονίζει ο Skinner, ομοίως, σελ.296: *«ο σκοπός τους πρέπει να είναι η απόκτηση της γνώσης με την μορφή της αποδεικτικής βεβαιότητας»* (μτφ. δική μας). Τα επιστημονικά μοντέλα του καιρού είναι δεδομένα υπέρ μιας μαθηματικοποιημένης, αποδεικτικής σκέψης κατά τα πρότυπα των μαθηματικών, φυσικών και μηχανικών επιστημών. Η τάση των θεωρητικών της λογικής της Αναγέννησης για μια λογική ταξινόμηση και ομοιομορφία των δεδομένων της διδασκαλίας και της εκπαίδευσης οργανώνεται, κατά τα τέλη του 16ου και τις αρχές του 17ου αιώνος, σε μια συγκεκριμένη συζήτηση περί της έννοιας της μεθόδου κατά τα αριστοτελικά πρότυπα της αποδεικτικής οδού προς την σίγουρη γνώση. Ανεξαρτήτως του αν κάτι τέτοιο γίνεται εφικτό στην εποχή, αυτή είναι η τάση και η προαίρεση των στοχαστών τόσο στις φυσικές, όσο και στις πολιτικές ή ηθικές επιστήμες του λόγου. Η εμπειρία αποτελεί το εφαλτήριο για την επεξεργασία της σημασίας κάθε λέξεως, η οποία στα πρότυπα της μεθοδικής ανάλυσης οφείλει να οδηγεί στην κυριωνυμία του νοήματος και στην συλλογιστική ακρίβεια. Η επιστημονική βεβαιότητα της λογικής απόδειξης οφείλει να μεταφερθεί και σε μη κανονιστικώς ρυθμιζόμενες επιστήμες οι οποίες ταλανίζονται από την πιθανολογικότητα και την αβεβαιότητα του πλαισίου αναφοράς τους (βλέπε Skinner, ομοίως, σελ.298 για τις θέσεις του Bacon και Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000), σελ.268-270 για το πώς η λογική τίθεται ως αυτοσκοπός της επιστήμης, χρησιμοποιώντας τις έννοιες της ρητορικής κρίσης και της φαντασίας). Αυτή είναι η μια πλευρά του ζητήματος που δίνει σαφή έμφαση στην ανάπτυξη της λογικής, μεθοδολογικής πρακτικής. Από την άλλη, υπάρχει η αναγνώριση της δυσκολίας αυτού του εγχειρήματος, το οποίο στα σημεία που χωλαίνει πρέπει να ενισχυθεί και να συμπληρωθεί από την ρητορεία (oratio). Η ρητορική, όπως έχουμε αναφέρει ήδη, δεν απορρίπτεται αλλά αποτελεί το καταφύγιο στις περιπτώσεις που η επιστημονική μέθοδος –αμφίβολη ακόμη ως προς την τελειοποίησή της και τα σαφή βήματα προόδου της σε νεότερους καιρούς- αδυνατεί να δώσει μια λύση. Άλλοτε, η ρητορεία επιδιώκεται ως αυτοσκοπός, γιατί οι κατεξοχήν σκοποί που επιδιώκονται μέσω της ηθικής ή της πολιτικής επιστήμης δεν μπορούν να επιτευχθούν και να επαληθευτούν μέσω μιας μορφής επιστημονικής πρόβλεψης και κανονιστικότητας. Οπότε, εκεί που αδυνατεί να εφαρμοστεί η ratio εφαρμόζεται η oratio, πάντα όμως σχεδόν με την τάση να λειτουργεί συμπληρωματικά και ενισχυτικά της πρώτης. Η ρητορική στροφή του Hobbes ύστερα από τα "De Cive" και "Elements of Law", που αναλύει ο Skinner στο βιβλίο του, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο 9 το οποίο εξετάζει την επανατοποθέτηση του φιλοσόφου για την αξία της ρητορικής (σελ.326-375) στις επιστήμες του λόγου, και τα προσεκτικώς διατυπωμένα θετικά γι' αυτήν σχόλια του Bacon (βλέπε Rebhorn, όπως παραπάνω, σελ.265-270 από το "The Advancement of Learning"), αποτελούν την δεύτερη σκέψη των φιλοσόφων αυτών, αναφορικά με τη σχέση λογικής-ρητορείας. Επειδή η πρώτη δεν μπορεί να κυριαρχήσει ολοκληρωτικά σ' όλο το φάσμα των κοινωνικών και πολιτικών επιστημών, η δεύτερη κρίνεται σχεδόν αναγκαία. Η συνεχής αυτή παλινδρόμηση στη σκέψη των σχολιαστών της μεθόδου ανάμεσα στις έννοιες ratio και oratio επανατοποθετεί σ' άλλον άξονα τις σχέσεις κρίσεως και φαντασίας, με τρόπο ώστε αυτές οι έννοιες να αλληλοσυμπληρώνονται στον τομέα των ηθικών-πολιτικών επιστημών (βλέπε Skinner, ιδιαίτερα σελ.356-375). Για την επιστημονική επεξεργασία της ρητορικής θεωρίας του 16ου αιώνος στους Hobbes, Bacon και Descartes, βλέπε και Thomas Conley "Rhetoric in the European Tradition" (1990) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.6, σελ.162-173 και Samuel Ijsseling "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976), κεφ.9, σελ.60-70. Επίσης, το άρθρο του Michael Ayers "Theories of Knowledge and Belief", σελ.1003-1060 (ιδίως σελ.1003-1030) στο "The Cambridge History of the 17th Century Philosophy", τόμος Α', Cambridge University Press.

[166] Και πάλι θα παραπέμψουμε τον αναγνώστη στο βιβλίο του Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.11, σελ.225-269, το οποίο ο Ong τιτλοφορεί «Η Μέθοδος της Μεθόδου» και στο οποίο έχουμε, ήδη, αναφερθεί σε πάρα πολλά σημεία στο κείμενο της εργασίας μας και στις υποσημειώσεις μας παραπάνω. Στο κεφάλαιο αυτό ο Ong αναλύει και σχολιάζει την πορεία της διαμόρφωσης της έννοιας της μεθόδου, στις θέσεις των θεωρητικών της λογικής και της ρητορικής του 16ου κυρίως αιώνος, όπως έχουμε αναλύσει στο πόνημά μας. Βλέπε

επίσης και το άρθρο του Richard H. Popkin “Theories of Knowledge”, σελ.668-684, στο “The Cambridge History of Renaissance Philosophy”, επιμέλεια Charles B. Schmitt, Cambridge University Press (επανέκδοση 1996) και στο ίδιο βιβλίο το άρθρο του Nicholas Jardine “Epistemology of the Sciences”, σελ.685-711, για τα ζητήματα που αφορούν την αναγεννησιακή έννοια της επιστήμης και έξω από το πλαίσιο της καθαρά ρητορικής θεωρίας.

[167] Όπως παρατηρεί ο Walter Ong στο βιβλίο του “Ramus, Method and the Decay of Dialogue” (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.11, σελ.231: *«Η σημασία του Ερμογένους ως βασικής πηγής του ενδιαφέροντος στην μεθοδολογία, κατά την αυγή του μοντέρνου κόσμου, έγκειται κυρίως στο γεγονός ότι δείχνει πως ετούτο το ενδιαφέρον ανακύπτει σ’ ένα πεδίο* (ρητορικό –παρένθεσή μας) *πιθανώς σε τέτοιο βαθμό ρητορικό και μη-λογικό όσο ποτέ μπορεί να είναι η ρητορική»* (μτφ. δική μας). Αμέσως πριν, ο Ong έχει επισημάνει πως η ερμογένεια έννοια της μεθόδου διαφέρει από την αριστοτελική από την άποψη ότι δεν στρέφεται προς την επιστημονική έρευνα και απόδειξη –με την στενή τους έννοια– αλλά μάλλον τις υπερβαίνει, κατά έναν μη απολύτως προσδιορίσιμο τρόπο. Με τέτοιον μάλιστα τρόπο, ώστε *«να σημαίνει κάτι περισσότερο από ένα είδος ρητορικής οργάνωσης ή δομής της σκέψης»* (μετάφρασή μας, ομοίως, σελ.231). Για τους στοχαστές όμως της Αναγέννησης, η έννοια αυτή της μεθόδου του φιλοσόφου αποτελεί το κίνητρο για μια συστηματική οργάνωση του λόγου και τούτο φαίνεται είτε από τις εκδόσεις των ίδιων των έργων του Ερμογένους, είτε από τα έργα που βασίζονται σ’ αυτά, ιδιαίτερα το 1530 και 1531 (ομοίως, σελ.232). Αλλά και αρκετά πιο πριν, ο Τραπεζούντιος (1395-1473) ήταν ο πρώτος που μετέφρασε τα έργα του Ερμογένους και τον έκανε γνωστό στη Δύση, ακολουθώντας τις θεωρίες του «Περί Ευρέσεως» του αρχαίου έλληνα ρήτορος και στο δικό του έργο “Rhetoricorum Libri Quinque” (Το Πέμπτο Βιβλίο της Ρητορικής), το οποίο όπως σχολιάζει ο Thomas Conley στο “Rhetoric in the European Tradition” (1990) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.5, σελ.115, ήταν το πιο αναγνωρισμένο και καλογραμμένο βιβλίο ρητορικής κατά την Αναγέννηση ολόκληρη, ίσως και διαχρονικά όλων των εποχών. Για την επιρροή του Ερμογένους στο έργο του Τραπεζούντιου και την διάδοσή του στην Δύση βλ. από το βιβλίο του Conley, ομοίως, σελ. 115-120. Για μια συνοπτική αναφορά των έργων του ρήτορος και την ανάλυση του καθενός, βλέπε από το ίδιο βιβλίο, κεφ.3, σελ.54-59. Η έμφαση του ρητορικού του έργου οφείλεται στο ότι προσεγγίζει μέσω διαιρέσεων, ταξινομήσεων και διχοτομήσεων των εννοιών και των ιδεών που χρησιμοποιεί, τόσο τη μορφή της ρητορικής ευρέσεως και της διατάξεως όσο και τη μορφή και την έκφραση της ρητορικής ευγλωττίας (λέξεως). Για την ανάλυση του Conley στο «Περί Ιδεών» (ή «Περί της Ποιότητας του Ύφους), βλέπε σελ.57 και επόμενα, ομοίως.

[168] Βλέπε όπως παραπάνω, Thomas Conley “Rhetoric in the European Tradition” (1990) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.3, σελ.57 και επόμενα. Στην πραγματεία του αυτή ο Ερμογένης διακρίνει 7 βασικές κατηγορίες τις οποίες ονομάζει ιδεατούς τύπους του ύφους: την καθαρότητα, το μέγεθος, την γοητεία, την ισχύ, τον χαρακτήρα, την ειλικρίνεια και την αναλογία του πρέποντος (decorum). Κάθε τέτοια Ιδέα είναι μια πρόσμιξη και ένας συνδυασμός τριών βασικών στοιχείων: της σκέψης (έννοιας), της προσέγγισης (μεθόδου) και της θεωρίας της σύνθεσης και της γραμματικής (λέξεως) που επικαλύπτουν και ρυθμίζουν τη χρήση των ρητορικών τρόπων και σχημάτων, τη μουσικότητα του λόγου, την φιλολογική διάρθρωσή του, την διάταξή του. Κάθε τέτοια Ιδέα δύναται να επιμεριστεί σε επιμέρους κατηγορίες και ο Conley (ομοίως, σελ.58) δίνει το παράδειγμα της Ιδέας του μεγέθους που διακρίνεται σε έξι υποκατηγορίες: την σεμνότητα, την λαμπρότητα, την περιβολή, την τραχύτητα, την σφοδρότητα και την ακμή. Όλες αυτές οι έννοιες διαπλέκονται μεταξύ τους, ανάλογα με την περίσταση του κάθε λόγου και συγκροτούν την ιδιομορφία του ύφους του. Αυτή η ερμογένεια τακτική υιοθετήθηκε κατά την Αναγέννηση, ιδιαίτερα όσον αφορά τις θεωρίες περί του ύφους και της συνθέσεως των μορφών και των περιεχομένων των ρητορικών επιχειρημάτων, που αφορούν όπως έχουμε δει ήδη παραπάνω στην εργασία μας, τόσο την έννοια του ρητορικού διακόσμου (ornatus) όσο και την συγγενική του έννοια του πρέποντος (decorum).

[169] Για την θεωρία των στάσεων γενικά στην κλασική, ρητορική παράδοση, συμπεριλαμβανομένων και των αντίστοιχων θεωριών του Ερμογένους και του Ερμαγόρος, βλέπε “Encyclopedia of Rhetoric”, επιμέλεια Thomas O. Sloane, Oxford University Press 2001, σελ.110-111 και επίσης, Friedrich Nietzsche «Μαθήματα Ρητορικής», μετάφραση Αιμιλίας Μανούση, Πλέθρον 2004, σελ.163-170. Η θεωρία των στάσεων αποδίδεται στον Ερμαγόρα τον Τύμνιο, το 150 π.Χ. και αναφέρεται, ιδίως, στην διασαφήνιση του ζητήματος που εξετάζεται ενίοτε στην δικανική κυρίως ρητορεία, χωρίς να αποκλείεται η χρησιμοποίησή της και σε άλλα είδη ρητορείας. Τα τέσσερα είδη στάσεων που αφορούν την αποσαφήνιση του εκδικαζόμενου ζητήματος και τις δυνατότητες του ρήτορος για υπεράσπιση είναι:
(α) η στάση του γεγονότος (status coniecturalis): όπου τα γεγονότα της υποθέσεως τίθενται εν αμφιβόλω, στην οποία ο κατήγορος και ο κατηγορούμενος προσπαθούν να αποδείξουν πιθανολογικά την ενοχή ή την αθωότητά τους αντίστοιχα, θεμελιώνοντας ο πρώτος κίνητρα και ο δεύτερος αντικίνητρα (λεκτικά και λογικά) για το ζητούμενο, εν αντιδικία, αμφίβολο ζήτημα.
(β) η οριστική στάση (status finitivus ή legalis): όπου ο κατηγορούμενος αποδέχεται το γεγονός που συζητάται αλλά αμφισβητεί τον ορισμό του, επιδιώκοντας να μετατραπεί η νομική του ονομασία σε άλλου είδους ονομασία για να διαφύγει την κατηγορία του συγκεκριμένου αδικήματος για το οποίο κατηγορείται ή ο ίδιος κατηγορεί κάποιον άλλον.

(γ) η στάση της ποιότητος (status qualitatus): όπου κάποιος αποδέχεται το γεγονός και την αδικοπραξία του, αλλά επιχειρεί να αντικρούσει το επιχείρημα ότι η πράξη του δεν είναι νόμιμη ή δίκαιη, ισχυριζόμενος μέσα από μια περίπλοκη διαδικασία ότι ενήργησε νομίμως και δικαίως, ή προσπαθώντας να μεταθέσει σε άλλους παράγοντες την ευθύνη για την πράξη του, ή και ζητώντας ακόμη και συγγνώμη ή επιείκεια.
(δ) μετάληψις ή παραγραφή (translatio): όπου ο κατηγορούμενος αρνείται τη νομιμότητα του τύπου της κατηγορίας που του αποδίδεται, λόγω κακής σύνθεσης του δικαστηρίου που τον δικάζει ή αβασιμότητας του νομικού τύπου της κατηγορίας (οι ισχυρισμοί του αυτοί δύνανται να ελεγχθούν αν, όντως, έχουν έτσι.
Για την θεωρία των στάσεων, βλέπε ομοίως T. Sloane, σελ.741-744, για την εξέλιξη της θεωρίας στην κλασική ρητορική παράδοση και στην Αναγέννηση, αλλά και στη σύγχρονη νομική θεωρία.
Όπως παρατηρεί ο Thomas Conley στο βιβλίο του "Rhetoric in the European Tradition" (1990) στη βιβλιογραφία μας, μιλώντας για την πρωτοτυπία του ύφους στη θεωρία των στάσεων του Ερμογένους (σελ.54-55 ιδίως), αυτή οφείλεται στο γεγονός των διαιρέσεων των εκδικαζομένων υποθέσεων και των εννοιών που αυτές περιλαμβάνουν σε εύληπτες και λογικές κατηγορίες που παραμένουν πιο εύκολα στο νου. Η πρόθεση αυτή του Ερμογένους, κατά τον Conley (σελ.55) γίνεται για λόγους παιδαγωγικούς. Η διαίρεση αυτή, έχει ως σκοπό να καταστήσει ξεκάθαρες κάποιες υποπεριπτώσεις υποθέσεων /ζητημάτων και να τις ταξινομήσει είτε ως δεκτικές στάσεων (υποθέσεις αμφίβολες που δύνανται να αποτελέσουν αντικείμενο αντιδικίας), ή ασύστατα (υποθέσεις που είναι ξεκάθαρες, μη αμφίβολες και δεν περιλαμβάνουν στάσεις). Ο Ερμογένης εμπλουτίζει τη θεωρία των ασυστάτων και κατηγοριοποιεί ευκρινώς τις υποθέσεις που επιδέχονται στάσεων, βάσει επικεφαλίδων και αρχών που δεν υπήρχαν προηγουμένως στην αντίστοιχη θεωρία από παλαιότερους θεωρητικούς (βλέπε σελ.55, ομοίως). Εμπλουτίζει, δε, επιπλέον τη θεωρία των στάσεών του με πιθανολογικά επιχειρήματα που εκπηγάζουν από μια πλούσια τοπική θεωρία (συγκρίσεις, παραδείγματα, επιχειρήματα εκ του αντιθέτου, ανάλογα επιχειρήματα και άλλα) και ενισχύονται από ρητορικούς –σύντομους- λογικούς συμπερασμούς (ενθυμήματα ή επενθυμήματα) που προκύπτουν απ' την ποικιλομορφία των περιστάσεων. Σε τούτο μοιάζει με την τοπική θεωρία του Agricola, που έχουμε αναφέρει παραπάνω στην εργασία μας. Βλέπε, ομοίως, για τον Ερμογένη και την τοπική του θεωρία, το βιβλίο του Conley, ομοίως, σελ.55-57, καθώς και για τη σημασία την οποία αποδίδει τόσο στην ρητορική εύρεση όσο και στη συγκρότηση της ρητορικής λέξεως.

[170] Η ιδιομορφία του Agricola, όπως έχουμε ήδη αναφερθεί παραπάνω στην εργασία μας, έγκειται στον τίτλο και στην περιεχομενική διαμόρφωση του "De Inventione Dialectica" (Περί της Διαλεκτικής Ευρέσεως), όπου σ' ένα βιβλίο αναμειγνύονται η ρητορική και η διαλεκτική θεωρία με τρόπο πρωτοφανή για την εποχή. Για την ιδιαίτερη θέση της ρητορικής στη ράμεια θεωρία, καθώς και την απήχηση ορισμένων απόψεων της εποχής σχετικά με την συλλειτουργία, ή μη, των δύο, βλέπε Walter Ong "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.12, σελ.270-292 και ιδίως τις σελίδες των συμπερασμάτων του Ong, για το νόημα της ράμειας ρητορικής και τον αντίκτυπό της στη θεωρία της εποχής. Ο Ong δέχεται πως παρά τις προσπάθειες του Ramus για έναν καθαρό και διακριτό χωρισμό των μέσων και των σκοπών των δύο τεχνών, που επιχειρείται από τον Ramus βάσει του «νόμου του Σόλωνος» (ομοίως, σελ.280-281), υπάρχουν πολλά περιθώρια για την επανεξέταση της σχέσεως ρητορικής και διαλεκτικής στο έργο του φιλοσόφου. Τονίζει ο Ong στην τελευταία πρόταση του κεφαλαίου του: *«Η ράμεια ρητορική θεωρία, παρότι παρακινήθηκε από την ράμεια διαλεκτική θεωρία, είναι για τούτο τον λόγο κατανοητώς ισχνή. Αλλά τούτο είναι σημαντικό, και, ως μηχανισμός ορισμένων βασικών πιέσεων που διαμορφώνουν την ανάπτυξη της ανθρώπινης σκέψης, αυτή η ρητορική είναι μια από τις πιο πληροφοριακές που υπάρχουν»* (μετάφρασή μας, σελ.292 ομοίως). Άλλωστε, όπως έχουμε αναφερθεί, η σχέση ρητορικής και διαλεκτικής στον Ramus, επηρέασε ένα πλήθος κατοπινών (κυρίως) θεωρητικών του επιγόνων οι οποίοι ασχολήθηκαν με το ζήτημα της μεθόδου, αλλά και της ρητορικής και διαλεκτικής /λογικής θεωρίας. Για τις σχέσεις ρητορικής και διαλεκτικής στην Αναγέννηση, βλέπε και το άρθρο του Παντελή Μπασάκου, «Η Ρητορική στη Θέση της Διαλεκτικής: για τη Λογική Θεωρία της Αναγέννησης», στο «Υπόμνημα στη Φιλοσοφία», Πόλις 2008, τεύχος 7, σελ.7-45.

[171] Για τη θέση αυτή του Sturm, βλέπε Walter Ong, "Ramus, Method and the Decay of Dialogue" (επανέκδοση 2004) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.11, σελ.233. Για μια παρόμοια διατύπωση του Melanchthon για την έννοια της μεθόδου ως *«έναν ευθύ και άμεσο δρόμο ή τάξη έρευνας και εξήγησης είτε απλών ερωτήσεων είτε προτάσεων»* (μτφ. δική μας), που οι Έλληνες την ορίζουν ως μια αποκτημένη συνήθεια για τη θεμελίωση μιας οδού της γνώσεως (μέσω του λόγου), η οποία δημιουργεί ένα μονοπάτι μέσω ενός βέβαιου στοχασμού, βλέπε ομοίως, σελ.237. Η έννοια, αριστοτελικής υφής και προέλευσης (αλλά όχι εφαρμογής απόλυτης σε πρακτικό, τουλάχιστον, επίπεδο για τους θεωρητικούς της Αναγέννησης) της μεθόδου, ως οδού προς την γνώση, αναλύεται στο κεφ.11, σελ.225-269 του βιβλίου του Ong με εύσχημο τρόπο. Τόσο όσον αφορά το ρητορικό όσο και το λογικό /διαλεκτικό, ιστορικό και σημασιολογικό της υπόβαθρο. Μας θυμίζουν οι διατυπώσεις αυτές τη θέση του Descartes στον «Λόγο Περί της Μεθόδου» (1976) στη βιβλιογραφία μας, μετάφραση-σχόλια Χρ. Χρηστίδη, τρίτο μέρος, σελ.24-25, όπου ο φιλόσοφος προβάλλει ως κανόνα της ηθικής του το να επιλέγει μιαν οδό, όταν χαθεί μέσα σ' ένα δάσος, παρά το να μένει αδρανής. Η οδός, σ' αυτή την αλληγορία, είναι η μέθοδος η

οποία καταλήγει κάπου (έστω και αν αυτό το κάπου δεν είναι ο αρχικός προορισμός του χαμένου οδοιπόρου-στοχαστού) και είναι σίγουρα καλύτερη από την αδράνεια και τη μη ακολουθία μιας οδού (μεθόδου) ή τη συνεχή αλλαγή της κατεύθυνσής της. Ο Descartes, δηλώνει εμμέσως, πως ζητά να ακολουθήσει μια οδό μεθοδικής γνώσης και να την διανύσει ως το τέλος, ακόμη και αν τούτη αποδειχτεί, πιθανώς, λανθασμένη. Προτιμά να κάνει τούτο, παρά να μείνει αδρανής και αναποφάσιστος ή να μεταβάλλει διαρκώς την πορεία του (τα βήματα της μεθόδου του, όσο πιθανολογική ή αβέβαιη και αν αυτή φαντάζει). Η διάβαση για τον Descartes, αυτής της οδού είναι, όπως σχολιάζει ο Samuel Ijsseling στο "Rhetoric and Philosophy in Conflict" (1976) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.9, σελ.64-65, το πέρασμα από την άγνοια, την προκατάληψη και τις ατυχείς γνώμες των άλλων στην αλήθεια και την τάση για, φαινομενικά, σίγουρη και έγκυρη γνώση που υπόσχεται η έλλογη πορεία της μεθόδου. Τα μεθοδολογικά κριτήρια του Descartes, όπως και άλλων στοχαστών της πρώιμης νεωτερικότητας, μπορεί να δίνουν περισσότερο έμφαση στην τυπική, συλλογιστική και μαθηματική ακρίβεια και αυστηρότητα (σε σχέση με τα, μάλλον, ακαθόριστα ακόμη αντίστοιχα κριτήρια της ύστερης κυρίως Αναγέννησης) όσον αφορά τον σαφή προσανατολισμό της μεθοδολογικής έρευνας, άλλα έχουν διαμορφωθεί ήδη (ως τάση και προαίρεση τουλάχιστον) από την ρητορική και διαλεκτική /λογική θεωρία του 16^{ου} , κυρίως, αιώνος.

[172] Για την θέση αυτή του Agricola, βλέπε Peter Mack "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.10, σελ.220. Θα πρέπει εδώ να κάνουμε την επισήμανση πως η «μεθοδολογία» αυτή του Agricola αφορά τόσο τον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να γίνεται η εύρεση του επί συζήτηση ζητήματος (άρα και την θεωρία των τόπων του Agricola) όσο και τον τρόπο με τον οποίον θα πρέπει οι μορφές των επιχειρημάτων που εκπηγάζουν από τους ρητορικούς και διαλεκτικούς τόπους, να εντάσσονται στην οργάνωση και την απόδοση των τεχνών υψηλής δομικής κλίμακος (ποιητική, ιστορία, γνωσιολογία, ρητορεία). Η δομή και η σύνθεση των επιχειρημάτων αυτών των τεχνών έχει να κάνει με την γραμμικότητα του χρόνου παρουσίασης των γεγονότων τους, καθώς και με τον τρόπο με τον οποίον επιδιώκουν να προσεγγίσουν την αλήθεια ή την πιθανοφάνεια του κρινόμενου ζητήματος. Δεν έχει χαρακτήρα καθαρά επιστημολογικό, με την στενή έννοια, αλλά είναι ενδεικτική της μελέτης και της προσοχής που θα πρέπει ν' αποδίδεται στην έννοια της διάταξης των επιχειρημάτων και της ανάλυσής τους. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η ιδιότυπη διαλεκτική του Agricola, που εμπεριέχει και πολλά ρητορικά στοιχεία ανάλυσης και επιτελεστικότητας, απέχει από την αριστοτελική έννοια της αυστηρής επιστημονικής και μεθοδολογικής απόδειξης η οποία δεν θεωρεί τη διαλεκτική απολύτως δόκιμη για την ανάπτυξη της επιστήμης, σε όλα τα στάδιά της συνολικά. Αντίθετα, όπως τονίζει ο Mack (σελ.176, ομοίως στο βιβλίο του), ο Agricola θεωρεί πως η διαλεκτική έχει τον σπουδαίο ρόλο να διδάσκει τις επιμέρους επιστήμες πώς να ευρίσκουν και να διατάσσουν το υλικό τους σε όλα τα στάδιά τους. Η έμφαση του Agricola αυτή στο ρόλο της διαλεκτικής, σχετικά μ' αυτές τις ηθικές επιστήμες του λόγου, εξετάζεται από τον Mack και ως αποτέλεσμα της σημασίας που δίνει ο Agricola στην έννοια της αποτελεσματικής και κριτικής ανάγνωσης των κειμένων και στην έννοια της δομικής και εκφραστικής τους πληρότητας. Ο Agricola δίνει μεγάλη έμφαση στα στάδια της κατανόησης, της μνημονικής επάρκειας και της εξάσκησής της και της ατομικής χρήσης της κεκτημένης γνώσης ως υποδειγμάτων της προσωπικής ανάλυσης και της έκφρασης, που αφορούν τη διδασκαλία των ρητορικών και διαλεκτικών κειμένων στους μαθητές (βλέπε ομοίως το βιβλίο του Mack, σελ.127). Η σύγκριση της μελέτης των κλασικών συγγραφών, η γραμματική εξάσκηση και η γνώση της θεωρίας των τόπων αποτελούν, όπως τονίζει και ο Mack, ιδιάζοντα στοιχεία της μεθοδολογίας του Agricola, η οποία αφορά τόσο την λογική /διαλεκτική όσο και την ρητορική τέχνη. Μπορούμε να δούμε τις ομοιότητες των θέσεων αυτών του Agricola με την τάση της καρτεσιανής μεθοδολογίας αργότερα, ενδεχομένως, έστω και κάπως αμυδρά και όχι απολύτως με τρόπο καθαρά επιστημολογικό στους τομείς εφαρμογής της που είναι για τον Agricola οι ηθικές επιστήμες του λόγου (ρητορική, ποίηση, ιστορία).

[173] Στον «Λόγο Περί της Μεθόδου» του ο Descartes αναγνωρίζει τέσσερα αναγκαία βήματα της μεθόδου του τα οποία πρέπει να τηρεί απαραιτήτως [βλέπε «Λόγος Περί της Μεθόδου» (1976) στη βιβλιογραφία μας, μετάφραση Χρ. Χρηστίδη, δεύτερο μέρος, σελ.19]:
(α) *«Να μην παραδέχομαι ποτέ τίποτα για αληθινό, αν δεν το ξέρω ολοφάνερα αληθινό· δηλαδή ν' αποφεύγω προσεκτικά τη βιασύνη και την προκατάληψη, και να μην περιλαμβάνω στις κρίσεις μου τίποτα παραπάνω απ' ό,τι θα παρουσιάζεται στο νου μου τόσο καθαρά και τόσο ευδιάκριτα, ώστε να μην μου δίνεται καμία ευκαιρία ν' αμφιβάλλω γι' αυτό».*
(β) *«Να διαιρώ την καθεμιά από τις δυσκολίες που θα εξετάζω σε όσα τεμάχια είναι δυνατόν και χρειάζεται για να την λύσω καλύτερα».*
(γ) *«Να κατευθύνω τις σκέψεις μου με τάξη, αρχίζοντας από τα πιο απλά και ευκολογνώριστα, για ν' ανέβω σιγά-σιγά, σαν από βαθμίδες, ως τη γνώση των συνθετότερων, και υποθέτοντας πως υπάρχει κάποια τάξη κι ανάμεσα σε εκείνα που δεν προπορεύονται φυσικά το ένα από το άλλο».*
(δ) *«Να κάνω παντού απαριθμήσεις τόσο πλήρεις, κι ανασκοπήσεις τόσο γενικές, που να είμαι σίγουρος πως δεν παραλείπω τίποτα»* (μετάφραση Χρ. Χρηστίδης).
Όπως ο Agricola επιδιώκει μιαν απλοποίηση της λογικής /διαλεκτικής, εισάγοντας σ' αυτήν ρητορικά στοιχεία που την κάνουν πιο εύκολα διδάξιμη και χρηστική, έτσι και ο Descartes, με περισσότερο μεθοδολογικά και επιστημολογικά κίνητρα, χρονικά αργότερα, επιδιώκει με τη σειρά του να απλοποιήσει την λογική των συλλογισμών του, τονίζοντας: *«όπως το πλήθος των νόμων παρέχει συχνά δικαιολογίες στις κακίες, με τρόπο που ένα κράτος είναι πολύ καλύτερα οργανωμένο όταν έχει νόμους ελάχιστους,*

που εφαρμόζονται όμως αυστηρά, έτσι, αντί του πλήθους των παραγγελμάτων που απαρτίζουν τη λογική, θεώρησα πως θα μου αρκούσαν τ' ακόλουθα τέσσερα, φτάνει να έπαιρνα μια σταθερή και μόνιμη απόφαση να μην παραλείψω ούτε μια φορά την τήρησή τους» (μετάφραση Χρ. Χρηστίδη, όπως παραπάνω, σελ.19). Το δάνειο της σκέψεως του Agricola στον Descartes, είναι κάτι που μπορεί να εξεταστεί περισσότερο, ίσως, ως εξελικτική πορεία της ίδιας της μεθοδολογικής σκέψης και της ανάγκης για ταξινόμηση των δεδομένων της (από ευρεία θεωρητική σκοπιά) παρά ως ομοιότητα κινήτρων, επιδιώξεων και αναγκών των δύο συγγραφέων. Η διαφορετικότητα όμως των κινήτρων τους εγκαινιάζει, παρόλα αυτά, μια εμφανή ομοιότητα των διατυπώσεών τους αναφορικά με την ερμηνεία τους περί της έννοιας της μεθόδου, οπουδήποτε και με οποιονδήποτε τρόπο, ενδεχομένως, κι αν αυτή μπορεί να χρησιμοποιείται. (Βλέπε και την αμέσως προηγούμενή μας υποσημείωση και επίσης σελ.220 του βιβλίου του Mack, όπως παραπάνω).

[174] Για την ανάλυση του Erasmus, όσον αφορά τη θεωρία του περί επάρκειας (copia) δομικής και εκφραστικής, στη στοιχείωση και την διατύπωση ενός λόγου, βλέπε Peter Mack "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.15, σελ.303-314. Όπως παρατηρεί ο Thomas Conley στο "Rhetoric in the European Tradition" (1990) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.5, σελ.121: *«Ο Erasmus, υιοθετώντας την στάση του ακαδημαϊκού σκεπτικού, ο οποίος μπορεί να επιχειρηματολογεί για κάθε πλευρά του κρινόμενου ζητήματος* (in utramque partem –παρένθεση δική μας), *αποφεύγει κάθε είδους δογματισμό, συγκεκριμένα για κάθε είδους θεμελιωμένη* (δογματικά –δική μας παρένθεση) *άποψη»* (μτφ. δική μας). Βλέπε και τις σελ.120-124, ομοίως, που δείχνουν τη διαλλακτικότητα του Erasmus σε σχέση με τον δογματικό Luther, όσον αφορά τις μορφές της έκφρασης και την ανά περίσταση συγκρότηση και διατύπωση της σκέψης. Στον "Ciceronianus" του, ο Erasmus διαμαρτύρεται για την κοινή χρήση της κικερωνιανής εκφράσεως και επιζητά την ανανέωσή της, βάσει των σύγχρονών του δεδομένων και απαιτήσεων. Βλέπε σχετικά το απόσπασμά του στο βιβλίο του Wayne Rebhorn "Renaissance Debates on Rhetoric" (2000) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.7, σελ.68-75. Η ανάγκη της ανανέωσης της elocutio είναι δεδομένη για την ερασμιακή διδασκαλία, η οποία αναγνωρίζει, όπως λέει ο Conley, πως η κικερωνιανή αντίστοιχή της *«αγνοεί την έννοια του πρέποντος (decorum) –καταλληλότητα ανά την περίσταση– θυσιάζοντας μ' αυτόν τον τρόπο την αληθινή έκφραση για το σκοπό του "να ακούγεσαι καλά" αλλά δίχως αυτός* (ο Cicero) *να τα καταφέρνει»* (μτφ. δική μας, όπως και η τελευταία παρένθεση που προσδιορίζει τον Κικέρωνα, βλέπε σελ.121 από το βιβλίο του Conley, όπως παραπάνω). Για τον Erasmus, δηλαδή, η σχέση res-verba οφείλει να μην ορίζεται a priori από μορφές έκφρασης και καθιερωμένους εκφραστικούς, τεχνικούς κανόνες (όπως θεωρεί πως κάνει ο Κικέρωνας και για τούτο εκφράζει την προτίμησή του στον Κοϊντιλιανό), αλλά θα πρέπει να διαμορφώνεται δημιουργικά, απροκατάληπτα και παραγωγικά κατά την συζήτηση και την αντίκρουση των επιχειρημάτων (controversiae). Αυτή είναι και η γοητεία του λόγου και του διαλόγου για τον Erasmus, όπως εκφράζεται στο έργο του «Περί Επάρκειας» (1512).

[175] Βλέπε, όπως και παραπάνω, Peter Mack "Renaissance Argument" (1993) στη βιβλιογραφία μας, κεφ.15, σελ.303-314. Δε θα μπορούσαμε να πούμε πως ο Erasmus έχει την ακρίβεια των μεθοδολογικών και συλλογιστικών κριτηρίων ως βασικό αίτημα της προσέγγισής του περί της εννοίας της μεθόδου (όπως ο Hobbes ή ο Descartes κάνουν αργότερα) αλλά η προαίρεσή του για την ανάλυση της έννοιας της επάρκειας σε ευρετικό και εκφραστικό επίπεδο με τρόπο ταξινομητικό και προσεκτικό, μας δίνουν ένα καλό λόγο να πιστεύουμε πως η σκέψη του είναι μεθοδολογικά οργανωτική, όπως και άλλων στοχαστών του 16ου αιώνος που έχουμε ήδη εξετάσει. Η μέθοδός του, δηλαδή, είναι οργανωτική και ταξινομητική τόσο όσον αφορά τη γνώση ως διδασκαλία όσο και ως γνωσιολογική ανάλυση ευρύτερα. Ο Mack παρατηρεί πως ο Erasmus συνεχίζει την παράδοση του Agricola, συνειδητά ή ασυνείδητα, και μάλιστα προτείνει πως τα δύο έργα ("De Copia" και "De Inventione Dialectica"), αλληλοσυμπληρώνονται μέσα από τις επιμέρους, φαινομενικές αντιθέσεις τους, καθώς ο Erasmus δίνει μεγαλύτερη έμφαση στην λεκτική περιγραφή των ζητημάτων ενώ ο Agricola στην επιχειρηματολογική τους στοιχείωση και δόμηση (σελ.310-311, ομοίως). Και οι δύο όμως, αντιμετωπίζουν τα ίδια ερωτήματα και ζητήματα με τον ίδιο περίπου τρόπο, που φαίνεται να γεφυρώνει τα εκάστοτε κενά και τις αποκλίσεις των προσεγγίσεών τους. Και ο τρόπος αυτός είναι εκείνος ο οποίος προβάλλεται από την ανάγκη για μια λογική διαχείριση των δεδομένων (μορφικών και εκφραστικών) του εκάστοτε ζητήματος που τίθεται προς συζήτηση και διδασκαλία. Αν ο Agricola επιμένει περισσότερο στην ευρετική επάρκεια του ζητήματος, αυτό δεν σημαίνει πως αδιαφορεί για την αισθητική του, λεκτική αποτύπωση. Το ίδιο, από αντίθετη άποψη, ισχύει και για τον Erasmus. Τα δύο έργα αλληλοσυμπληρώνονται και δύνανται να αποτελέσουν αντικείμενα ταυτόχρονης κριτικής, σύγκρισης και ανάλυσης, όπως τονίζει ο Mack (σελ.311, όπως παραπάνω στο βιβλίο του). Ο Erasmus χρησιμοποιεί την έννοια της επάρκειας, όσον αφορά τις λεκτικές και εκφραστικές διατυπώσεις ενός λόγου, με τρόπο που προέρχεται από την κλασική ρητορική παράδοση του ornatus (ως τρόποι και σχήματα του λόγου). Όπως τονίζει ο Mack (ομοίως, σελ.306): *«Προτείνει μια λίστα σχημάτων μέσω των οποίων μια μορφή λέξεων μπορεί να παραλλαχθεί και χρησιμοποιεί παραδείγματα διαφορετικών ειδών για να πει τα ίδια πράγματα»* (μετάφρασή μας, βλέπε και υποσημείωση 19 του Mack στην ίδια σελίδα για τις αναφορές του στο πρωτότυπο ερασμιακό κείμενο και τη δομή των κεφαλαίων του Εράσμου περί ύφους). Ως επάρκεια των δεδομένων του ζητήματος, τα οποία αφορούν τόσο τη δόμηση του ζητήματος όσο και την θεωρία της σύνθεσής του και της αισθητικής του εκφοράς (η αντίστοιχη θεωρία του Agricola περί περιγραφής –expositio), ο Erasmus αναγνωρίζει

έντεκα τύπους μεθόδων (ρητορικής υφής και προέλευσης). Οι πρώτοι τέσσερις συνδέονται μεταξύ τους (βλ. Mack, ομοίως, σελ.307-309): (1) Κάτι που διατυπώνεται με σύντομους και γενικούς όρους και με τρόπο αβέβαιο, μπορεί να διαιρεθεί σε επιμέρους τμήματα. (2) Επανάληψη, με κάθε λεπτομέρεια, του ο,τιδήποτε μπορεί να οδηγήσει σ' ένα τελικό αποτέλεσμα (σκοπό) κατά τα στάδια της ανάλυσής του. (3) Ανάλυση των αιτιών των δεδομένων με τρόπο που να ομοιάζει με μια λογική συνέχειας και χρονικότητας των αναφορών τους. (4) Απαρίθμηση των περιστάσεων που αντιστοιχούν στην εμφάνιση των δεδομένων ενός ζητήματος και το συγκροτούν. (5) Ανάλυση και περιγραφή των πάντων με ενάργεια και καθαρότητα (evidentia), ώστε οι εικόνες των λέξεων να διεγείρουν τη φαντασία και την κρίση των ακροατών. Χρήση παραδειγμάτων (πράγματα, πρόσωπα, χρόνος, μέρη). (6) Απόκλιση, όπου αυτό κρίνεται αναγκαίο, από το εξεταζόμενο ζήτημα για ξεκούραση του ακροατηρίου και εμπέδωση, απ' την πλευρά του, του τι λέγεται. (7) Χρήση επιθέτων και περιφραστικών φράσεων που στολίζουν το ύφος του λόγου και ενδύουν με όμορφο τρόπο το ζήτημα που αναλύεται και περιγράφεται. (8) Περιγραφή των περιστάσεων, μέσω της χρήσης των κατάλληλων τόπων. (9) Ενίσχυση (amplificatio) της πειστικότητας των περιγραφομένων πραγμάτων και των επιχειρημάτων, μέσω των οποίων, τα πρώτα χρησιμοποιούνται και αναλύονται. (10) Αφθονία ρητορικών προτάσεων που στολίζουν και ομορφαίνουν το επί συζήτηση και επί περιγραφή ζήτημα. (11) Κατάλληλος χειρισμός των επιχειρημάτων και των αποδείξεων, που επιδιώκουν να πείσουν για την αλήθεια του εκάστοτε ζητήματος που συζητείται, από την πλευρά των ομιλητών (βλέπε σελ.309, ομοίως στο βιβλίο του Mack). Επί του προκειμένου, ο Agricola αναφέρει: *«Ομιλούμε επαρκώς, κατά την επιχειρηματολογία μας, όταν χωρίζουμε το υπό συζήτηση θέμα σε επιμέρους τμήματα. Όταν παραθέτουμε αρκετά επιχειρήματα που αντιστοιχούν σε συγκεκριμένα ζητήματα. Όταν επιβεβαιώνουμε τα επιχειρήματά μας με διάφορες αποδείξεις, τοποθετημένες η μια δίπλα στην άλλη. Και όταν, τη στιγμή που κάτι πάρει τη μορφή ενός επιχειρήματος, δεν είμαστε ευχαριστημένοι με το να αναφέρουμε μόνο τις επικεφαλίδες* (των τόπων –παρένθεσή μας) *του ζητήματός μας, αλλά με το να επαναλάβουμε όλη την σειρά /διάταξή του»* (μετάφρασή μας, όπως παραπάνω Mack, σελ.309. Δες και παραπομπή 32 στην ίδια σελίδα, η οποία παραπέμπει στην σελίδα 402 του "De Inventione Dialectica"). Όπως, τέλος, παρατηρεί ο Mack: *«Η δομή και η ιδέα των 11 μορφών της μεθόδου* (του Erasmus –παρένθεσή μας) *δεν είναι παρούσα στο έργο του Agricola, αλλά οι προκείμενες πάνω στις οποίες στηρίζονται αυτές οι συλλήψεις της μεθόδου* (του Erasmus –ομοίως) *υπάρχουν»* (σελ.309, ομοίως, μτφ. δική μας).

[176] Κάτι τέτοιο θα ίσχυε οπωσδήποτε για τις επιστήμες του λόγου, όπου η γλώσσα και η χρήση της προϋποτίθεται ως συμβατικό μοντέλο αναφοράς, πληροφορίας και επικοινωνίας. Και στις θετικές, όμως, επιστήμες η αισθητική της γεωμετρικής, αλγεβρικής ή άλλης μαθηματικής αποδείξεως δεν είναι εντελώς άσχετη με τις έννοιες της σαφήνειας, της ευκρίνειας, της κομψότητος (ιδιότητες που ανήκουν διαχρονικά και στην θεωρία του ρητορικού ornatus). Ειδικά για την εποχή της Αναγέννησης και της πρώιμης νεωτερικότητας που εξετάζουμε, η ίδια η έννοια της επιστημονικής μεθόδου, ούσα υπό διαμόρφωση, δεν αγγίζει τα όρια του θεσφάτου αλλά περισσότερο (ως μορφή και περιεχόμενο ακόμη) τα όρια της αληθοφάνειας και της πιθανολογικής εικασίας. Τούτα είναι χαρακτηριστικά και του ρητορικού λόγου. Άλλωστε, ο κοινωνικός ρόλος της ρητορείας σε πολιτικό, αξιολογικό και δεοντολογικό επίπεδο, ουδέποτε χάνει τη σημασία του κατά την περίοδο αυτή και, μάλιστα, αποτελεί τον άξονα και το κριτήριο της εγκυρότητας για κάθε μεθοδολογική θεμελίωση της εποχής. Σαφώς και δεν μπορούμε να ταυτίσουμε τους δυο λόγους (ρητορικό και λογικό), ιδιαίτερα με τα σημερινά κριτήρια της επιστημονικής προόδου και των ευρύτερων συζητήσεων περί της ρητορικής και της λογικής αναλύσεως του 21ου αιώνος, αλλά μπορούμε στην περίοδο μεταξύ του 15ου και του 17ου αιώνος να ψηλαφίσουμε τις σχέσεις αντίθεσης και συμπληρωματικότητάς τους, που ορίζονται μέσω της σχέσης ratio-oratio, και αποτελούν τις προϋποθέσεις, μεταξύ άλλων, για την συζήτηση περί της έννοιας της μεθόδου.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

[177] Βλέπε Ferdinand de Saussure «Μαθήματα Γενικής Γλωσσολογίας» (Παπαζήσης, 1979), μετάφραση-σχόλια Φ.Δ. Αποστολοπούλου, κεφ.Γ', σελ.40-47 ιδιαίτερα. Στη σελίδα 43, ο Saussure, κάνει τη διάκριση μεταξύ ομιλίας (parole) και γλώσσας (Langue):*«Χωρίζοντας τη γλώσσα από την ομιλία, χωρίζουμε ταυτόχρονα (1) ό,τι είναι κοινωνικό απ' ό,τι είναι ατομικό και (2) ό,τι είναι ουσιαστικό απ' ό,τι είναι δευτερεύον και λίγο-πολύ συμπτωματικό. Η γλώσσα δεν είναι μια λειτουργία του ομιλούντος, είναι το προϊόν που καταγράφει το άτομο παθητικά. Δεν προϋποθέτει ποτέ προμελέτη, και η σκέψη παρεμβαίνει μόνο ως δραστηριότητα ταξινόμησης.*
Η ομιλία, αντίθετα, είναι ατομική πράξη θέλησης και νοημοσύνης, που ταιριάζει να διακρίνουμε: (1) τους συνδυασμούς με τους οποίους ο ομιλών χρησιμοποιεί τον κώδικα της γλώσσας, προκειμένου να εκφράσει την προσωπική του σκέψη και (2) τον ψυχό-φυσικό μηχανισμό που του επιτρέπει να εξωτερικεύει τους συνδυασμούς αυτούς» (μετάφραση Φ.Δ. Αποστολοπούλου).
Ο λόγος, ως ευρύτερη έννοια της γλώσσας, και με τις πολλές σημασιολογικές του αναφορές είναι κατά τον Saussure ετερογενής, ενώ η γλώσσα *«τοποθετημένη έτσι στα όριά της είναι ομοιογενής»* (σελ.44, ομοίως) ως ένα σύστημα σημείων που περιλαμβάνει την ένωση της έννοιας και της ακουστικής εικόνας, όπου *«τα δύο αυτά μέρη του σημείου είναι το ίδιο ψυχικά»* (ομοίως). Καθορίζει και μια άλλη διάκριση ο Saussure σε ό,τι αφορά την σχέση γλώσσας-ομιλίας (σελ.44, επίσης): *«Τα σημεία της γλώσσας είναι, να πούμε, χειροπιαστά. Η γραφή μπορεί να τα παγιώσει σε συμβατικές εικόνες, ενώ θα ήταν αδύνατο να φωτογραφήσουμε σ' όλες τις λεπτομέρειες τις πράξεις της ομιλίας. Η εκφώνηση μιας λέξης, όσο μικρή κι αν είναι, αντιπροσωπεύει άπειρο αριθμό μυϊκών κινήσεων, πάρα πολύ δύσκολων να τις γνωρίσουμε και να τις απεικονίσουμε. Στη γλώσσα, αντίθετα, δεν υπάρχει παρά μόνο η ακουστική εικόνα, κι αυτή μπορεί ν' αποδοθεί με σταθερή οπτική εικόνα»* (μετάφραση Φ.Δ. Αποστολοπούλου).
Βλέπουμε πως ένα πλήθος αναφορών της σωσσυριανής ανάλυσης βρίσκει την εφαρμογή του στη σχέση ratio-oratio της εποχής που εξετάζουμε. Η μορφή του μηνύματος που κωδικοποιείται και ο τρόπος μετάδοσής του σ' ένα κοινό μέσω μιας μορφής λόγου (ρητορικού ή επιστημονικού) που υπερβαίνει (σημασιολογικά και πραγματολογικά) την έννοια της γλώσσας και της ομιλίας –περιέχοντάς τες ταυτόχρονα ως βασικά στοιχεία της δόμησης και της αισθητικής του διατύπωσης– είναι διαχρονικά το ζητούμενο, όχι μόνο για τότε αλλά και για την σημερινή μας εποχή. Ο λόγος, ως λογική ή αναλογία, επιζητεί την αναγνώριση της ετερότητάς του ως προς τα μέσα που τον εκφράζουν και ανήκουν στη γλώσσα και την ομιλία, αλλά η ετερότητά του αυτή ακριβώς συγκροτείται από την συνεχώς μεταβαλλόμενη ταυτότητα των άλλων δύο στοιχείων που τον εκφράζουν και τον συγκροτούν. Η γλώσσα, ως σύστημα, και η ομιλία, ως η λειτουργία του ανθρώπου που τον διαφοροποιεί απ' τα ά-λογα όντα και αποτελεί το καθρέφτισμα της έλλογης νοήσεώς του, βρίσκονται σε μια συνεχή σχέση αλληλεξάρτησης, ως προς τον καθορισμό και τον τρόπο με τον οποίον τα μηνύματα του λόγου διαχέονται εν μέσω των φορέων του: των ανθρωπίνων όντων. Επομένως και η όποια σύγκριση περί των σκοπών και των μέσων του ρητορικού και του διαλεκτικού /λογικού λόγου, αποτελεί ξεκάθαρα ταυτοχρόνως και ρύθμιση των ορίων (ή της ανατροπής τους) στο επίπεδο της προφορικής ή γραπτής, μεθοδολογικής ή μη, έκφρασης του ατόμου ως ελλόγου και ομιλούντος υποκειμένου.